

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**TÜRKİSTAN'DA EĞİTİM (1865-1917) VE ÇARLIK RUSYA'SININ SOSYO-
POLİTİK AÇIDAN EĞİTİME YAKLAŞIMI**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
B. TÜMEN SOMUNCUOĞLU

Tez Danışmanı
Doç. Dr. TİMUR KOCAOĞLU

Ankara-2006

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**TÜRKİSTAN'DA EĞİTİM (1865-1917) VE ÇARLIK RUSYA'SININ SOSYO-
POLİTİK AÇIDAN EĞİTİME YAKLAŞIMI**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
B. TÜMEN SOMUNCUOĞLU

Tez Danışmanı
Doç. Dr. TİMUR KOCAOĞLU

Ankara-2006

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bekir Tümen SomuncuoĖlu'na ait Türkistan'da EĖitim (1865-1917) ve Ćarlık Rusya'sının Sosyo-Politik AĖıdan EĖitime Yaklařımı adlı ćalıřma, Jürimiz tarafından YakınćaĖ Tarihi Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiřtir.

(İmza)

Başkan Prof. Dr. Mehmet Sahinoğlu

Oye Prof. Dr. Mehmet Mustafa

Oye Prof. Dr. F. Semih Yalın

Oye DoÇ. Dr. Timur Kocaoğlu

Oye DoÇ. Dr. Abdullah Gündoğdu

ÖNSÖZ

Türkiye'deki Türklerin en yakın akrabalarının yaşadığı Türkistan bölgesinin her açıdan öğrenilmesi, Türkiye'nin bu bölgelere yönelik anlayış ve algılamalarının belirlenmesinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'nin sadece batı tipi politikalar oluşturması için değil, akraba olduğu bu toplulukları tanıması için bile olsa, bu konudaki çalışmalara ihtiyacı büyüktür. Bir kısmı Rus sömürgeciliğinden çıkan bu bölgenin bu gününün anlaşılması tabii olarak bölgenin tarihi ve özellikle yakın tarihi ile doğrudan alakalıdır. Bu sebeple çalışmamızda Türkistan'ın eğitim tarihini kendimize konu olarak seçtik. Fakat konuya sadece bir eğitim tarihçisi olarak yaklaşmadık, bölgedeki Türk boyları üzerindeki Rus eğitim politikasını da anlamaya ve ortaya koymaya çalıştık. Eğitimin milletlerin kimliklerinin ve şuurlarının oluşumundaki etkisi tartışmasız bir konudur. 19. asrın başında imparatorluklardan modern manada milli devletlere geçilirken, birçok sömürgeci imparatorluğun hakimiyeti altındaki milletlerin kontrolü ve uzun vadede asimilasyonu için eğitimi kullandıklarını görüyoruz. İşte bu bağlamda Türkistan'da yaşayan Türklerin yaşadıkları anlaşılmadan bugün için sağlıklı ilişkiler kurmamız pek mümkün gözükmemektedir. Türk Dünyası ile ilk yakınlaşma ve heyecanın yerini menfi duygulara bıraktığı günümüzde, o bölgelerin tarihini ve kültürünü hala yeteri kadar bilmiyor olmamızın rolü ortadadır. Türkistan hakkında edinilecek bilginin seviyesi kısa süreli seyahatlerle veya alt kültür gurubundaki insanlarla sınırlı kaldıkça bu durum devam edecektir.

Son yıllarda Türkiye Üniversitelerinde Türkistan'ın her açıdan incelenmesi yönünde yapılan bilimsel araştırmaların sayısında büyük bir artış olmuştur. Bu durum son derece sevindiricidir. Biz çalışmamızda bu araştırmalar kervanına katılarak, bir nebze de olsa Türkiye'de az bilenen Çarlık dönemi Türkistan'ın eğitim hayatı ve Rus idaresinin eğitim politikası ve eğitim yoluyla gerçekleştirmek istediklerini ortaya koymaya çalıştık. Çarlık

dönemi günümüzden uzak gibi gözükse de, çalışmamıza başlarken Çarlık devrinin reddi üzerine kurulan Sovyet sisteminin gayri Rus halklarla ilgili politikaların Çarlık dönemi politikalarına benzerlik derecesini anlamayı da hedeflemiştik. Her ne kadar çalışmamız Sovyet dönemini kapsamıyorsa da, eminiz ki daha sonra Sovyet dönemi ile ilgili yapılacak araştırmalar, tezimizle birlikte değerlendirildiğinde daha büyük anlam ifade edecektir.

Türkistan coğrafya olarak geniş bir bölge olduğu için tezimizde bütün Türkistan'ı incelemeyi uygun görmedik. Bunun en başlıca sebebi esas gayemizin sadece eğitim durumunu ortaya koymak değil eğitim üzerindeki Çarlık Rusya'sının faaliyetlerini incelemek olmasıydı. Bu sebeple Çarlık Rusya'sının doğrudan hakim olmadığı ve iç politikalarına karışmadığı Buhara ve Hive hanlıklarını konu dışı bıraktık. Aynı şekilde Rus idaresi altında olsa bile ayrı bir idari birim altında olan bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan'ın bir kısmını oluşturan Bozkır Genel Askeri Valiliğini de tezimiz içine dahil etmedik. Konargöçer ve yerleşik Türk boyları üzerindeki Rus idaresinin farklı eğitim politikalarının gösterilmesi açısından bu sınırlandırmanın menfi bir etkisi olmadı. Zaten tezimizin konusu olan Türkistan Genel Askeri Valiliği'nin nüfusunun yarısını Kazak ve Kırgız Türkleri oluşturuyordu. Tezimizde Türkistan'daki ananevi eğitim kurumları olan mektep ve medresenin ayrıca 19. asrın sonunda ortaya çıkan YUM sistemin gelişimi, iç yapısı ve bunlar hakkındaki tartışmalara sadece o dönemdeki yapıyı anlamak açısından baktık. Tezimizin esas konusu bu eğitim kurumlarının tarihi ve gelişimi olmadığı için, bu kurumların tarihçelerini araştırmamızın dışında bıraktık. Tezimizde beş bölgesi(oblasi) olan TGAV'yi incelemeye çalıştık. Fakat bu valiliğin iki oblastını oluşturan Yedisu (Semireçye) ve Hazarötesi (Zakaspi) oblastları ile ilgili istatistikler ve bilgiler düzenli olmadığı için esas itibarı ile TGAV'nın üç oblastı üzerine yoğunlaştık. Zaten bu üç oblast hem yerli ahalinin hem de Rus idaresinin eğitim faaliyetlerinin merkezini oluşturuyordu.

Tezimizin giriş bölümünde Türkistan'ın Rus işgali öncesi durumunu, işgalin sonrasında kurulan yapıyı incelemeye çalıştık. Buradaki eğitim

faaliyetleri tezimizde beş bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde işgal esnasında mevcut İslami eğitim kurumlarının durumu ve aynı dönemde Rusya'da gayri Rus halkların eğitimleri ile alakalı oluşmakta olan politikayı ortaya koymaya çalıştık. İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde kronolojik sıraya mümkün olduğunca uymaya çalışarak, bölgedeki eğitim faaliyetlerini ve Rus eğitim politikasını incelemeye gayret ettik. Beşinci bölümde ise bölgedeki eğitim faaliyetlerinde etkili olmuş önemli eğitimcileri inceledik.

Tezimizin kaynak temini esnasında dört ay boyunca Özbekistan Cumhuriyeti kütüphanelerinde ve Merkezi Arşivinde çalışma imkanı bulduk. Tezimizde kullandığımız kaynakların esasını burada temin ettiğimiz kaynaklar oluşturmaktadır. Fakat tezimizin kaynak açısından eksiksiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunda da bazı özel sebeplerden dolayı Rusya Federasyonu kütüphanelerinde ve arşivlerinde inceleme yapma imkanı bulamamamız etkili olmuştur.

Tezimizde birçok kişinin yardımını gördük. Bunlara teşekkür etmek borcumuzdur. Özbekistan'da her türlü yardımını esirgemeyen Doç. Dr. Cabbar İşankul'a, Dr. Gaybulla Babayarov'a, Andrey Kubatin'e, Doc. Dr. Ahmet Kanlıdere'ye ve Mirzahan Egamberdiyev'e tezimiz esnasında hem maddi hem de manevi açıdan destek aldığımız Sadi ve Mübeccel Somuncuoğlu'na, Rusça çevirilerdeki sonsuz yardımlarından ve tezimizi okuyup değerlendirmelerini bizimle paylaşmasından dolayı Anar Somuncuoğlu'na, İngilizce tercümelerde yardımları olan Yeşim Somuncuoğlu ve Bilge Çelik'e, Farsça tercümelerdeki yardımlarından dolayı Hüdai Nazar'a, tezimizi okuyup hem imla hem de muhteva konusunda fikirlerini paylaşan Yrd. Doç. Dr. Konuralp Ercilasun ve Dr. Figen Dilek'e, ayrıca her türlü konuda yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarım Dr. Altan Çetin, Yrd. Doç. Dr. Emine Erdoğan, Alper Alp, uygun çalışma ortamı oluşturulması konusunda yardımlarını esirgemeyen hocalarımız Prof. Dr. Semih Yalçın ve Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a ve son olarak da hem kaynak açısından hem de

bilgileri ile yol gösterici olan tez hocamız Doç. Dr. Timur Kocaoğlu'na
teşekkür etmek istiyorum.

Bekir Tümen Somuncuğlu

Ankara 2006

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR CETVELİ	ix
TABLO VE ŞEKİLLER CETVELİ	x
KAYNAKDEĞERLENDİRMESİ	x
GİRİŞ	
A. Çarlık Rusya'sının İşgali Öncesinde Türkistan'ın Durumu	1
a. Hanlıklar	1
a.a. Hokand Hanlığı	1
a.b. Buhara Emirliği	2
a.c. Hive Hanlığı	3
b. Türkistan'ın Sosyal Ve Ekonomik Yapısı	3
c. Hanlıkların Birbirleriyle İlişkileri	5
ç. Türkistan'ın Nüfus Durumu	6
d. Türkistan'da Okur Yazarlık	9
B. Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı İşgali	12
C. Türkistan'da Rus İdari Sisteminin Tesisi	18
I. BÖLÜM TÜRKİSTAN'DA YERLİ EĞİTİM KURUMLARI	
1.1. 19. Asrın İkinci Yarısında Türkistan'da Eski Usul Mektepler	25
1.1.1. Eski Usul Mekteplerin Genel Durumu	25
1.1.2. Kız Mektepleri	27
1.1.3. Eski Usul Mekteplerin Fiziki Yapısı	28
1.1.4. Molla	28
1.1.5. Eski Usul Mekteplerin Mali Yapısı	29
1.1.6. Eski Usul Mekteplerin Sayısı	29
1.1.7. Eğitim Süresi	30
1.1.8. Öğretim	31
1.1.9. Eski Usul Mekteplerde Terbiye	32
1.1.10. Mezuniyet	37
1.1.11. Eski Usul Mektebin Toplumdaki Yeri	38
1.2. 19. Asrın İkinci Yarısında Türkistan'da Medrese	40
1.2.1. Medreselerin Genel Durumu	40
1.2.2. Medreselerin Mekanları	40
1.2.3. Medreselerin Mali Yapısı	42
1.2.4. Medresenin Denetimi	44
1.2.5. Müderris	45
1.2.6. Molla	48
1.2.7. Medrese Öğrencilerinin Menşei	49
1.2.8. Öğrenim Günleri ve Süresi	50
1.2.9. Medresede Eğitimin Kademeleri	51
1.2.10. Medresede Müfredat	53
1.2.11. Medresede Öğretim	53
1.2.12. Medresede Dünyevi İlimler	55
1.2.13. Buhara Medreselerinde Okutulan Ders Kitapları	56
1.2.14. Kitap Temini	58
1.2.15. Medresede İmtihan	58
1.2.16. İşgal Esnasında Türkistan'ın Fikri İklimi ve Dünyevi Bilimlerin Durumu	59
1.2.17. Mektep Ve Medrese Sayısı	62
1.3. Karihane	65
1.4. Dalailhane	65
1.5. İliminskiy Eğitim Sistemi	66
1.5.1. İliminskiy Sisteminin Ortaya Çıkışı	66
1.5.2. İliminskiy Sisteminin İlk Tecrübesi Vaftiz Edilmiş Tatar Okulu	71
1.5.3. İliminskiy Sistemine Karşı Yöneltilen Eleştiriler	73

II. BÖLÜM KAUFMAN DÖNEMİ

2.1. Türkistan Yerli Ahalisi'nin Rus Eğitimiyle Tanışması.....	75
2.2. Kaufman'ın İcraatları.....	77
2.2.1. İlk İcraatlar.....	77
2.2.2. Konar-Göçer/Yerleşik Ayrımının Başlangıcı(Kazak Özbek Ayrımı).....	79
2.2.3. Ortak Okul.....	81
2.2.4. Hristiyanlık Değerlerinin Verilmemesi.....	82
2.2.5. Rus Okullarında İslam Dersleri.....	84
2.2.6. Kaufman ve İlminski.....	84
2.2.7. 1879 Yılı Yönetmeliği.....	90
2.3. Tatar Problemi.....	91
2.3.1. İl. Yekaterina'nın İdil Boyu Tatarlarını Kazak Bozkırlarına Yönlendirme Politikası....	91
2.3.2. İdil BoyuTatarlarının Özbekler Üzerindeki Etkisi.....	93
2.3.3. Türkistan'daki Tatar Etkisine Karşı Önlemler.....	94
2.4. Görmezlikten Gelme Politikası	95
2.4.1.Görmezlikten Gelme Politikasının Ortaya Çıkışı.....	95
2.4.2. Görmezden Gelme Siyaseti Ve İlminski Eklü.....	99
2.5. Brodovskiy Komisyonu (1870-1873).....	100
2.6. Öğrenim Kurumları Başkanlığı.....	102
2.7. Türkistan Öğretmen Okulu.....	107
2.7.1. Türkistan Öğretmen Okulunun Kuruluşu.....	107
2.7.2. Ders Programı.....	108
2.7.3.Yurt.....	109
2.7.4. Okuldaki Yerli Dili Öğretimi Politikasındaki Değişiklikler.....	110
2.7.5. Okulun Tercüman Okuluna Dönüştürülmesi Projesi.....	113
2.7.6. Öğretmen Enstitüsü.....	114
2.7.7.Öğretmenlik Kursları.....	115
2.7.8. Özbeklerin Öğretmen Okuluna Bakışı.....	115
2.7.9.Türkistan Öğretmen Okulunda Okuyan Öğrenci Sayısı Ve Orjinleri.....	117
2.7.10. 1879-1904 Yıllarında Öğretmen Okulundan Mezun Öğrencilerin Sayısı.....	117
2.7.11. Mezunların Durumu.....	118

III. BÖLÜM 1882-1905 DÖNEMİ EĞİTİM FAALİYETLERİ

3.1. Rozenbah Dönemi İlk Eğitim Faaliyetleri.....	120
3.2. Ru Yerli Okulları.....	122
3.2.1. Türkistan Dışındaki Rus Yerli Okulu Uygulamaları.....	123
3.2.2. Türkistan'da Rus Yerli Okulunun İlk Bağımsız Örnekleri Ve Tartışmalar.....	123
3.2.3. Rozenbah Ve Rus Yerli Okulları.....	125
3.2.4. Rus Yerli Okullarının Kuruluş Amacı.....	127
3.2.5. İlk Rus Yerli Okulu.....	129
3.2.6. Rus Yerli Okullarının Açıldıkları Bölgeler.....	131
3.2.7. Rus Yerli Okulu Öğretmenleri.....	132
3.2.8. Rus Yerli Okullarının Sınıf Sistemi.....	133
3.2.9. Rus Yerli Okullarında Eğitim Ve Öğretim.....	134
3.2.10. Rus Yerli Okulu Ders Programı.....	136
3.2.11. Rus Yerli Okulu Kitapları.....	137
3.2.12. Rus Yerli Okullarında İmtihan.....	138
3.2.13. Rus Yerli Okulunda Eğitim Süresi.....	139
3.2.14. Rus Yerli Okulunda Cezalar.....	140
3.2.15. Rus Yerli Okulunda Okuyan Öğrenciler.....	141
3.2.16. Rus Yerli Okullarında Fahri Müteveli Uygulaması.....	142
3.2.17. Rus Yerli Okulları Binaları Ve Yatılı Kısımlar.....	143
3.2.18. Rus Yerli Okullarının Mali Yapısı.....	144
3.2.19. İki Kademeli Rus Yerli Okulları.....	144
3.2.20. Rus Yerli Okulları Ve Rus Yerli Uçilişeleri Ayrımı.....	145
3.2.21. Rus Yerli Okullarında Öğrencilerin Devam Durumu.....	145
3.2.22. Rusya Gezileri.....	146
3.2.23. Rus Yerli Okullarında Rusça Öğretim Metodu.....	148

3.2.24. Rus Yerli Okullarında Denetim.....	148
3.2.25. Rus Yerli Okulları Yerli Sınıfı ve Mollası.....	149
3.2.26. Rus Yerli Okulu Yerli Sınıfı Programı.....	150
3.2.27. Rus Yerli Okulları Yerli Kısımının Kitapları.....	151
3.2.28. İki Kademeli Rus Yerli Okullarının Yerli Kısımının Ders Kitapları.....	153
3.2.29. Rus Yerli Okullarında Suistimaller.....	155
3.2.30. Rus Yerli Okullarının Amacı.....	156
3.2.31. Rus Yerli Okulu Öğrenci Sayısı.....	157
3.2.32. Bölgelere Göre Dağılım.....	159
3.3. Akşam Kursları.....	161
3.3.1. İlk Uygulamalar.....	161
3.3.2. Akşam Kurslarının Ortaya Çıkışı Ve Açılma Sebepleri.....	162
3.3.3. Kursların Genel Yapısı.....	163
3.3.4. Şarkşinaslık Cemiyetinin Faaliyetleri.....	164
3.3.5. Kursların Sayısı ve Açıldıkları Bölgeler.....	165
3.3.5.1. 1 Haziran 1885 Yılında Açılan Akşam Kurslarının Yerleri ve Öğrenci Sayısı.....	165
3.3.5.2. 1886 Yılında Açılan Akşam Kurslarının Yerleri ve Öğrenci Sayıları.....	166
3.3.5.3. Akşam Kurslarının Sayıları.....	167
3.4. Yeni Usul Mektep.....	168
3.4.1. Yeni Usul Mektep Sisteminin Getirdiği Yenilikler.....	168
3.4.2. Gaspıralı'nın Sisteminin Başarısı.....	173
3.5. Türkistan'da Yeni Usul Mektepler.....	174
3.5.1. Türkistan'da Yeni Usul Mektep İşini Başlaması Ve Gaspıralı İsmail Beyin Etkisi.....	174
3.5.2. Türkistan Genel Valiliğinde Açılan İlk Yeni Usul Mektepler.....	178
3.5.3. Yeni Usul Mekteplerde Dış Etki.....	180
3.5.4. Yeni Usul Mektep Çeşitleri.....	180
3.5.5. Yeni Usul Mektep Binaları.....	184
3.5.6. Yeni Usul Mektepte Okutulan Kitaplar.....	185
3.5.7. Yeni Usul Mekteplerde Cezalar.....	188
3.5.8. Yeni Usul Mektebin Mali Durumu.....	188
3.5.9. Yeni Usul Mektepte Öğretmen Ücreti.....	189
3.5.10. Yeni Usul Mektebin Paralı Olmasının Yarattığı Sıkıntılar.....	190
3.5.11. Yeni Usul Mektep Öğretmenleri.....	191
3.5.12. Münevver Karinin Okulu.....	192
3.5.13. Andican Şehrinde Yeni Usul Mektepler.....	194
3.5.14. TGAV'de Yeni Usul Mekteplerin Sayısı.....	195
3.5.15. Yeni Usul Mekteplerdeki Öğrenci Sayısı.....	198
3.5.16. Yeni Usul Mektebin Türkistan'da Açılma Ve Yayılma Sebepleri.....	198
3.5.17. Cedit-Kadim Meselesi.....	200
3.5.17.1. Kadimcilerin Yeni Usul Mektep Hakkındaki Düşünceleri.....	200
3.5.17.2. Ceditçilerin Yeni Usul Mektebe Karşı Olan Düşüncelere Cevapları.....	202
3.5.17.3. Yeni Usul Mektebe Karşı Tepkinin Azalması.....	205
3.6. Müslüman Eğitim Kurumları Müfettişliği(3. Rayon Müfettişliği)	207
3.6.1. Müfettişliğin Tesisi.....	207
3.6.2. Medreselerde Canlanma.....	210
3.7. Medresede Reform Ve Rus Dili.....	212
3.7.1. Reform Anlayışı.....	212
3.7.2. Said Azimbay'ın Medresede Reform Teklifi.....	212
3.7.3. Çernyayev Döneminde Reform Projesi.....	213
3.7.4. Medresede Reform Teklifleri.....	214
3.7.5. Medresede Reform Uygulamaları Amacı Ve Neticesi.....	216
3.8. Eski Usul Mekteplerin Ve Medreselerin Denetimi.....	217
3.8.1. Denetim Faaliyetleri.....	217
3.8.2. Semerkand Bölgesi Medreseleri Ve Türkistan'daki İslami Eğitim Kurumları.....	222
3.9. Tabii-Görsel Metot (1897-1917)	223
3.9.1. Türkistan'da Uygulanmaya Başlaması.....	223
3.9.2. Tabii-Görsel Metodun Hukuki Dayanağı.....	225

3.9.3. İliminskiy Sistemine Ve Bunun Türkistan'da Uygulanmasına Karşı Yöneltilen Eleştiriler.....	226
3.9.4. İliminskiy Sistemi İle Gramenitskiy Sisteminin Mukayesesi.....	227
3.9.5. 1907 Rus Yerli Okullarında Gramenitskiy Programı.....	230
3.9.6. 1910 Yılı İstişare Toplantısı ve Tabii-Görsel Metoda Eleştiriler Karşı Yöneltilen Eleştiriler	232
3.9.7. Gramenitskiy Metoduna Yöneltilen Eleştirilere Gramenitskiy'nin Cevabı.....	234
3.9.8. Gramenitskiy'nin Başarısı Ve Sebepleri.....	235
3.10. Andican İsyanı Ve Duhovski'nin Uygulamaları.....	237
3.10.1. İsyan Ve İlk Tedbirler.....	237
3.10.2. Medreseye Müdahale Projesi.....	239
3.10.3. Duhovski'nin Türkistan'da İslam Raporu.....	241
3.10.4. Mektep Ve Medreselerle İlgili Uygulamalar.....	245
3.10.5. Rus Yerli Okulları Yerli Sınıfın Ders Programındaki Değişiklikler.....	246
3.10.6. Valilikteki Yazışma Dili Ve Rus Yerli Okulu.....	247
3.10.7. Yeni Usul Mekteplerin Dikkat Çekmeye Başlaması.....	247
IV. BÖLÜM 1905 İNKILABINDAN- 1917 EKİM DEVRİMİNE EĞİTİM FAALİYETLERİ	
4.1.1905 Rus İnkılabı Ve Eğitime Etkisi.....	249
4.1.1 1905 Rus İnkılabı.....	249
4.1.2. 1905 Etkisi.....	250
4.1.3. Müslüman Kurultayları.....	251
4.2 Neşriyat Politikası.....	253
4.2.1. Kitap Politikası.....	253
4.2.2. Sansür.....	258
4.2.3. Kitap Tirajları.....	259
4.2.4. Türkistan'daki Kitap Ticaretinde Tatarların Etkisi.....	260
4.2.5. Basın.....	261
4.3. Buduloviç Komisyonu.....	263
4.3.1. 31 Mart 1906 Kararları.....	263
4.3.2. 27 Ekim 1907 Kararları.....	266
4.4. Stolipin Döneminin Etkileri.....	268
4.5. Palen Komisyonu.....	269
4.5.1. Komisyonun Çalışmaları Ve Teklifleri.....	269
4.5.2. 1909 Palen Komisyonu ve Valilikteki Gurupların Çatışması (Kerenskiy'nin Tasfiyesi).....	275
4.5.3. Ostroumov Ve Gramenitskiy'in Yeni Usul Mekteplere Bakışı.....	276
4.6. 1907 Sonrası Eğitim Faaliyetleri.....	277
4.6.1. 1908 Yılı Komisyonu.....	277
4.6.2. Albay V. A. Mustafin'in Görüşleri.....	277
4.6.3. Mişenko'nun Faaliyetleri.....	278
4.6.4. 1909 Yılı Samsonov Başkanlığında TGAV'de ki Gayri Rusların Eğitimi İle İlgili Toplantı.....	279
4.6.5. Samsonov Dönemi Yeni Usul Mektep Politikaları.....	281
4.6.6. Hokand'da Yeni Usul Mekteplerde Tatar Hoca Yasağı.....	282
4.6.7. 1912 Kuralları Ve Yeni Usul Mektep.....	284
4.6.8. 1912 Talimatnamesinin Uygulaması.....	286
4.6.9. Yeni Usul Mekteplere Karşı İdarenin Tedbirleri.....	287
4.6.10. Yeni Usul Mekteplerin Denetimden Kaçış Taktiği.....	287
4.6.11. 1912 Tatar Öğretmen Yasağı Ve Yazlık Öğretmen Kurslarının Açılma İhtiyacı.....	288
4.6.12. İç İşleri Bakanlığının Yeni Usul Mekteple İlgili 1913 Yılındaki Talimatnamesi.....	288
SONUÇ	292
KAYNAKÇA	298
EKLER	310
ÖZET	365
ABSTRACT	367

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.e.	:Adı Geçen Makale
a.g.t.	:Adı Geçen Tebliğ
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
Ed.	:Editör
Haz.	:Hazırlayan
No.	:Numero
Nu.	:Numara, Number
Vol.	:Volume
a.g.te.	:Adı Geçen Tez
BGAV	:Bozkır Genel Askeri Valiliği
Bkz.	:Bakınız
CAR	:Central Asian Review
CE	:Cihan Edebiyatı
D.	:Delo
DTCF	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi
ES	:Evraziyskoe Soobşestvo
EUM	:Eski Usul Mektep
F.	:Fond
HTİ	:Hür Türkistan İçin
JMNP	:Jurnal Ministerstvo Narodnogo Obrazovaniya
JT	:Jas Türkistan
L.	:List(Sayfa)
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
NP	:Nauka i Prosveşeniye
Ob.	:Arka yüz
ONU	:Obşestvenniy Nauk v Uzbekistane
Op.	:Opis
Ö.C.M.D.A.	:Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi
RYO	:Rus Yerli Okulu
SR	:Slavic Review
ŞK	:Şark Yıldızı
TAD	:Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDAY	:Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
TGAV	:Türkistan Genel Askeri Valiliği
TK	:Türk Kültürü
TS	:Turkistanskiy Sbornik
TV	:Turkistanskiye Vedemosti
YUM	:Yeni Usul Mektep

TABLOLAR CETVELİ

Tablo 1: TGAV'nin Kurulması Esnasında Türkistan'da ki Nüfus Durumu.....	6
Tablo 2: 1897 Nüfus Sayımına göre TGAV'nin Nüfusu Şu Şekilde idi.....	7
Tablo 3: TGAV'nin oblastlarındaki 1897 yılına ait Nüfus Oranları:.....	8
Tablo 4: Rusya İmparatorluğundaki Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı(1897).....	8
Tablo 5: 1897 Genel Nüfus Sayımına Göre Okuryazarlık Oranlarının Bölgelere Göre Dağılımı.....	11
Tablo 6: TGAV'deki Müslüman Öğrenim Kurumları ve Öğrenci Sayısının Yıllara Göre Dağılımı.....	63
Tablo 7: 1899 Yılında TGAV'deki Müslüman Eğitim Kurumlarının Sayısı.....	64
Tablo 8: Tablo 8: 1 Ocak 1916 İtibarıyla TGAV'deki Müslüman Eğitim Kurumları Sayısı.....	64
Tablo 9: Tablo 2: İlimskiy'nin Okulunun Müfredat Programı.....	72
Tablo 10: 1879-1904 Yılları Arasında Türkistan Öğretmen Okulundaki Öğrencilerin Orijinlerin Göre Dağılımı.....	117
Tablo 11: 1879-1904 Yılları Arasında Türkistan Öğretmen Okulundan Mezun Olan Öğrencilerin Sayısı.....	118
Tablo 12: Öğretmen Okulu Mezunlarının Çalıştıkları İşlere Göre 1898 Yılındaki Dağılımı.....	119
Tablo 13: 1890 Semerkand RYO'nun Ders Programı	136
Tablo 14: Rus Yerli Okulları Ve Öğrenci Sayıları.....	158
Tablo 15: 1908-1909 Öğretim Yılında RYO'da Okuyan Çocukların Bölgelere Göre Dağılımı.....	159
Tablo 16: RYO'da ve Rus Şehir İlkokullarında Okuyan Yerlilerin Sayısı.....	160
Tablo 17: 1 Haziran 1885 Yılında Açılan Akşam Kurslarının Yerleri ve Öğrenci Sayısı.....	165
Tablo 18: 1886 Yılında Açılan Akşam Kurslarının Yerleri Ve Öğrenci Sayısı.....	166
Tablo 19: Yıllara Göre Akşam Kursları Sayıları.....	167
Tablo 20: Cedit Tazındaki Bir Yeni Usul Mektebin Ders Programı.....	181
Tablo 21: Cedit İdeolojisine Sahip Olmayan Bir Yeni Usul Okulun Ders Programı.....	182
Tablo 22: Eski Usul Mektepten Yeni Usule Sistemine Geçen Bir Mektebin Ders Programı.....	183
Tablo 23: Çarlık Döneminde Rusya'da Rusça ve Milli Dillerde Yayınlanan Kitapların Tirajı (1910-1914).....	259
Tablo 24: Çarlık Döneminde Rusya'da Yayınlanan Yayınların Milli Dillere Göre Dağılımı(1913).....	259
Tablo 25: Rusya İmparatorluğunda Kazakça Basılmış Eserler.....	260
Tablo 26: Rusya İmparatorluğunda Özbekçe Basılmış Eserler.....	260

KAYNAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Tezimizin kaynaklarını arşiv kaynakları, Çarlık döneminde eğitimle ilgili yazılmış kitaplar ve makaleler, SSCB döneminde bu konu hakkında yayınlanmış ilmi makale ile kitaplar, Batı'da ve Türkiye'de yapılmış ilmi çalışmalar şeklinde beş ana guruba ayırabiliriz.

A. ARŞİV KAYNAKLARI

Tezimizdeki ana kaynakların en önemlilerini Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi'nde (ÖCMDA) bulunan arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Türkistan Genel Askeri Valiliği'nin (TGAV) merkezi Taşkent şehri olduğundan, bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin Çarlık dönemi arşivini TGAV'nin belgelerinden oluşmaktadır. Bugün beş cumhuriyetin bulunduğu Türkistan bölgesinde devrim öncesi ile alakalı olarak en zengin kaynaklara sahip olan arşiv ÖCMDA'dır. Tezimizin arşiv kaynaklarına, bu arşivin değişik fonları (*fond*) içinde yaptığımız araştırmalar neticesinde ulaştık. Arşivde tutulan belgelerin dijital ortama aktarılmamış olması ve fotokopi hizmetlerinin kalitesinin çok düşük olması yüzünden bazı belgeler temin edilememiştir.

Arşivde bulunan bütün belgelerin resmi evraklar, kurumlar arası yazışmalar ve raporlardan oluştuğunu düşünmemek gerekmektedir. Çarlık döneminde yaşamış ilim adamlarının veya bazı ünlü kişilerin ölümünden sonra bu kişilerin şahsi arşivleri de özellikle SSCB döneminde devlet arşivi bünyesine alınmıştır. Bu yüzden merkezi arşivin içinde şahıslara ait mektuplar, özel evraklar, makaleler, hatıralar, fotoğraflar ve raporlar da bulunmaktadır. Bunların çoğu sübjektif bilgileri içeren ve zaman zaman devletin resmi görüşü ve politikaları ile örtüşmeyen bilgiler içermesi tabii olan dokümanlardır. Ayrıca arşivin değişik fonlarında dünyanın değişik bölgelerinde ve Rusya'da yayınlanmış gazete makaleleri de bulunmaktadır.

Arşiv kaynaklarının en büyük özelliği, içindeki resmi belgelere idarecilerin görüşlerinin ve düşüncelerinin neredeyse birebir yansıması olmasıdır. Yararlandığımız arşiv fonları ve muhtevaları şu şekildedir:

ÖCMDA F. 1: TGAV'nin özel kalem müdürlüğünün (Kantselyariya Turkestantskogo General-Gubernatora) yaptığı yazışmalar bu fonda tutulmaktadır. Fon 1867 ile 1918 yılları arasındaki yazışmaları içermektedir. Buradaki yazışmalar TGAV'nin Çarlık merkezi ile ve Türkistan'ı oluşturan oblastların idarecileri ile yaptığı yazışmalardan oluşmaktadır.

ÖCMDA F. 19: Bu fonda Semerkand Oblastı idaresinin yazışmaları muhafaza edilmektedir. Fon, 1876–1917 yılları arasındaki yazışmaları içermektedir.

ÖCMDA F. 47: Bu fonda TGAV'nin eğitim işleri ile alakalı belgeler muhafaza edilmektedir. Ancak burada sadece Öğrenim Kurumları Başkanlığı'nın (ÖKB) yazışmaları bulunmaktadır. Ayrıca her oblastın hem ÖKB ile hem de uyezdlere yazışmalarını muhafaza ettiği ayrı fonları bulunmaktadır. Bu fonda 1876 ve 1917 yılları arasındaki belgeler bulunmaktadır.

ÖCMDA F. 49: Bu fon Sır Derya Oblastı Eğitim Müfettişliği belgelerinden oluşmaktadır. Fonda 1879–1916 yılları arasındaki belgeler mevcuttur.

ÖCMDA F. 361: İmparatorluk Şarkşinaslık Cemiyeti Taşkent Şubesi'ne ait belgeler bu fonda muhafaza edilmektedir. Bu fon 1901 ile 1917 yılları arasındaki döneme ait belgeleri ihtiva etmektedir.

ÖCMDA F. 1010: Nikolay Petroviç Ostroumov'a ait özel arşivdir. Burada Ostroumov'un yazdığı hatıralar, makaleler, kitaplar, mektuplar bulunmaktadır.

ÖCMDA F. 1009: Fon, Sergey Mihayloviç Gramenitskiy'nin özel arşivinin bir kısmından oluşmaktadır. Bu fonda Gramenitskiy'e ait özel evrak, bazı makaleleri, kitapları ve raporları bulunmaktadır.

ÖCMDA F. 2282. Fon N.P. Arhangelskiy'e ait arşivden oluşmaktadır. Fonda SSCB dönemi ünlü eğitimci ve eğitim tarihçisi olan bu şahsın bütün yazıları ve özel evrakı bulunmaktadır.

B. ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ LİTERATÜRÜ

Çarlık Rusyası döneminde yapılan çalışmalar bizim ana kaynak olarak kabul ettiğimiz çalışmalardır. Eğitim konusundaki en detaylı bilgiler bu kaynaklarda bulunmaktadır. Rus yazarların kaleme aldığı eserlerde özellikle okul ve medreselere yabancı olan, fakat bunlar hakkında birçok malumatı olan uzmanlarca Müslüman yazarların bize bıraktığı bilgilerden çok daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. O dönemin yazarlarının eserlerinde o dönemde İslam'a ve Müslümanlara karşı olan bakışı da tespit etmek mümkündür. Bu dönemin eserlerinde propaganda ögesi güçlü olmasına rağmen ideolojik yaklaşım SSCB dönemine göre daha azdır. Genelde İslam'a ve Müslümanlara karşı olan bakış açısı gizlenmemiş, olduğu gibi ortaya konmuştur. Birçok yerde Müslümanların Ruslaştırılması gerektiği açıkça ifade edilmesine rağmen, birçok yerde de Rus değerlerinin verilmesi ve Rus kültürünün Müslümanlar arasında yayılması ortak insanlık değerlerinin yayılması olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Yazarlar emperyalizm döneminin yerlileri medenileştirme ve modernleştirme iddiasını tam olarak temsil etmektedir. Özellikle 1850'li yıllardan beri çıkmakta olan Rusya Milli Eğitim Bakanlığı'nın dergisinde- Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya'da (JMNP) yayınlanan makalelerin çoğu bugünün ilmi anlayışı seviyesinde yazılmış ilmi eserlerdir. 1870 yılından itibaren yayınlanan Turkistanskiya Vedomosti gazetesinde de birçok ilmi makale yayınlanmıştır. Bu makalelerde dönemin Rus eğitimci ve idarecilerinin eğitim faaliyetlerine yaklaşımlarını yansıtmaları açısından önemlidir. Hem JMNP dergisi, hem de TV gazetesi,

eğitim konusunda dönemin yetkili ve bilgili şahısların uygulanacak eğitim politikalarını basın yolu ile tartıştığı ve kendi görüşlerini propaganda ettiği araçlar olmuşlardır. İmparatorluk yapısından kaynaklanan meşru hakimiyet anlayışının da etkisi ile, dönemin süreli yayınları Müslüman ahali üzerinde uygulanacak eğitim politikaları hakkında tamamen açık olmasa bile, bu gün için oldukça açık sayılabilecek tarzda tartışmalara sahne olmuştur. Bu dönemde Rusya'nın kendi ötekisine olan bakışının basına bir ölçüde de olsa yansıdığını söyleyebiliriz.

N. P. Ostroumov'un *Kalebeniya Vo Vzgl'yadah Na Obrazovanie Tuzemtsev v Turkestanskom Kray ve Sartı* eserlerinde hem yerli eğitim kurumları hakkında bilgi verilmektedir hem de bu kurumlara karşı yürütülen politikalar sorgulanmaktadır. Çarlık döneminde yerlilerin eğitimi ile alakalı politikaların sık sık eleştirildiğine tanık oluyoruz. Dönemin eğitim politikasında etkili olan şahıslardan birisi de Ostroumov'dur. Ostroumov'un eğitim politikasına dair verdiği malumatlar büyük önem taşımaktadır.

Bir diğer eğitimci de V. P. Nalivkin'dir. 3. rayon müfettişliğinde bulunan Nalivkin'in *Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii* isimli makalesi Rus işgali altındaki Türkistan'daki yerli eğitim kurumlarını incelemektedir. Farsça ve Özbekçe'ye hâkim olan ve yerlilerin hayatını yakından tanıyan Nalivkin bu eğitim kurumlarının işleyişi ve iç yapısı ile ilgili oldukça geniş bilgiler vermektedir.

İ. Dobrosmislov'un Taşkent şehri ile alakalı yazdığı eseri *Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem* ise, çerçeve olarak sadece Taşkent şehri ile sınırlı olsa da bu şehirdeki hem EUM'lar, hem YUM'lar hem de RYO ile ilgili ayrıntılı istatistikler ve çeşitli malumatlar vermektedir. Döneminin birinci elden kaynaklarına dayanılarak yazılan bu eser oldukça teferruatlı ve zengin bilgiler içermektedir.

S.M. Gramenitskiy'in *İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskoy Kraye*, *Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye*, *Polojenie İnorodçeskago Obrazovaniya v Sirdarinskoy Oblasti* isimli eserleri dönemin eğitim politikaları ve RY okulları hakkında birinci elden bilgi veren kaynaklardır. Özellikle 1894 yılından sonraki eğitim politikalarının oluşturulmasında etkili olan Gramenitskiy bu makalelerinde kendisinden önceki ve sonraki eğitim politikaları hakkında ayrıntılı malumat vermiştir.

P. V. Znamenskiy'in İlminski'yin Türkistan'a etkisini incelediği *N. i. İlinskago V Delo İnorodçeskago Obrazovaniya* isimli eseri bu konudaki en kapsamlı çalışmadır. İlminski'yin ölümünden kısa süre sonra yazılmış olan bu eser onun Türkistan'a etkisinin bütün yönleri ile ortaya koymaktadır.

İlminski'yin öğrencilerinden olan N.A. Bobrovnikov'un *Rusko-Tuzemniya Uçilişa, Mektebi i Medresi Sredney Aziyi (Puteviya Zametki)* isimli eseri hem İlminski sisteminin müdafaa etmekte hem de Türkistan'da İlminski sistemi yerine uygulanan tabii-görsel metodu eleştirmektedir. Bu eser taraflı olsa bile, dönemin tartışmalarından haberdar olmamızı sağladığı için kıymetli bir eserdir.

C. SSCB'DE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR:

Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonraki ilmi araştırmalar tetkik eserlerdir ve bunların çoğu konuya ideolojik açıdan yaklaşmışlardır. Bunlarda geçmişin yeniden yorumlanmasının ve tarih tasarısının bütün izlerini görmek mümkündür. Geçmiş olaylar Sovyet ideolojisinin kurmayı düşündüğü sistemin anti tezi olarak zaman zaman çarpıtılarak yorumlanmıştır. Fakat Ruslaştırma politikaları ve Çarlık idaresinin Türkistan'da uyguladığı kültür ve eğitim politikası bütün eserlerde zikredilmiş ve eleştirilmiştir. Çarlığın uygulamalarının menfi yönleri üzerinde durularak, Rusya'nın sömürgecilik arzuları zikredilmiştir. Fakat Çarlığın eğitim alanında yaptığı faaliyetlerin sonucu olarak Rus dilinin ve kültürünün Türkistan'da yayılmaya başlaması

olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Sovyet sisteminin ve ideolojisinin tamamen yerleşmesine kadar geçen dönemde yayınlanan eserler, daha sonra yayınlanan eserlere göre nispeten daha objektiftir. Bartold'un *okullar* makalesi buna örnek verilebilir. Ayrıca SSCB döneminde yapılan çalışmalar, şimdiye kadar Çarlık dönemi Türkistan eğitimi ile alakalı dünyada yapılan en kapsamlı çalışmalar olmuşlardır. Bu konuda SSCB döneminde yayınlanan en önemli eserler olarak Bendrikov ile Koçarov'un monografileri, Dumenko'nun yayınlanmamış doktora tezi ve birçok makale örnek olarak gösterilebilir.

Kiriak Bendrikov'un *Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane(1865-1917)* isimli çalışması günümüze kadar Çarlık dönemi Türkistan'ın eğitim tarihi konusunda yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Eser konuyla ilgili hemen hemen bütün literatürü kapsamaktadır. Sadece Çarlık dönemi Müslüman yerli kaynakları kullanılmamıştır. Eserin redaktörü ünlü eğitimci N. P. Arhangelskiy'dir. Yazarın eksik bıraktığı bazı konuları redaktörü tamamlamıştır. Tezimizin çerçevesinin oluşturulmasında bu eserden faydalanılmıştır. Ayrıca kaynak açısından eksiklik hissedilen konularda bu esere başvurulmuştur. Sovyet döneminin diğer eseleri gibi bu eserde Çarlık siyasetinin Ruslaştırma amacını gizlememekte ve bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Fakat bu durumla çelişkili olarak bu faaliyetleri aynı zamanda bölgenin medenileşmesi ve aydınlanması açısından faydalı olarak göstermektedir. Kitabın YUM'ler ile alakalı kısmı zayıftır. Kitaptaki yorumlar çok sağlıklı değildir, fakat bilgiler açısından çok zengin bir eserdir.

V.T. Koçarov'un eseri *İz İstorii Organizatsii i Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Dorevolnyutsionnom Uzbekistane (1865–1917)* Bendrikov'un eserinden sonra SSCB'de bu konu ile alakalı olarak yapılmış ikinci kapsamlı eserdir. Kaynak açısından Bendrikov'a göre daha zayıftır. Çalışmamızda ana kaynaklara erişemediğimiz konularda bu kitaptan yararlanma yoluna gittik.

F. M. Dumenko Türkistan'daki RYO'ru hakkında doktora tezi yapmıştır. Aynı konu ile alakalı birkaç makalesi vardır. Biz kendisinin Moskova'da savunduğu tezine ulaşamadık aynı konuda yazdığı *Russko-Tuzemniy Şkolı Turkestana, Ministervstvo Prosveşeniya Uzbekskoy SSR ve Gramenitskiy i Ego Rol Razvitii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskoy Krae* isimli makalelerinden istifade etmekle yetindik. Onu tezi sadece RYO ile ilgili yapılmış tek tez çalışmasıdır.

V. V. Bartold'un *Şkolı* isimli makalesi sadece verdiği bilgiler açısından değil aynı zamanda değerlendirmeleri ile de oldukça değerli bir eserdir. Sovyetler döneminde Çarlık dönemi Türkistan'ın eğitim tarihi ile alakalı yazılmış en tarafsız eserlerden birisidir.

F. Ardaşirov'un *F. K voprosu o Roli Novometodnih Maktabov (Po Materialam Andicanskoy Oblasti)* isimli makalesi sadece Andican'daki YUM'ri incelese bile bütün Türkistan'daki YUM'rin yapısını anlamamızda faydalı olmuştur. yazarın arşiv vesikaları, kaynak ve tetkik eserler dışında bu okullara giden öğrenciler ve öğretmenleri ile yaptığı mülakatlar sebebiyle diğer kaynaklarda bulunmayan bilgilere bu makale sayesinde ulaşabiliyoruz. Bartold gibi yazarda diğer Sovyet kaynakları ile karşılaştırıldığında oldukça objektiftir.

D. BATIDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Batıda yapılmış çalışmalar arasında Rus eğitim politikası ile alakalı olanlar daha çok İliminskiy'i esas alanlardır. Çarlık Rusya'sındaki Müslümanlar üzerindeki Rus politikalarının başlangıcı olarak İliminskiy'nin ele alınması tabidir. Türkistan'daki uygulamalarda ise bir dereceye kadar onun programının etkisi görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla batı ülkelerinde makaleler dışında doğrudan Çarlık dönemi Türkistan'daki Rus eğitim politikası ve eğitim tarihi ile alakalı bir kitap yayınlanmamıştır. Son dönemde S.S.C.B.'nin dağılması ile bu konudaki çalışmalar Türkiye'de

olduğu gibi batı da da artmıştır. Medlin, Kreindler, Dowler, Alworth, Lazzerini, Sorih, Khalid, D'Encause'nin çalışmaları başta gelen ilmi çalışmalardır. Bunlarda da mektep ve medreselerdeki değişim ve Rus etkisi üzerine yeterince durulmamıştır.

Isabelle Teitz Kreindler'in *Educational Policies Toward the eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of Ilminskii's System* isimli doktora tezi İlminskiy ile ilgili olarak batıda yapılmış ve yayınlanmamış en kapsamlı çalışmadır. Ana kaynaklara dayanan tez İlminskiy sistemini bütün yönleri ile incelemektedir.

Wayne Dowler'in *Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities 1860-1917* isimli eseri Rusya imparatorluğundaki gayrı Rus halklara karşı yürütülmüş eğitim politikalarını incelemektedir. Eserin ana konusunu İlminskiy ve onun faaliyetleri oluşturmaktadır.

Adeeb Khalid'in *The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia* isimli çalışması Türkistan Ceditçiliği hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisidir. ÖCMDA'den de istifade eden Khalid'in çalışması kaynak açısından oldukça zengindir. Cedit eğitim sistemini inceleyen Khalid RYO hakkında çok fazla malumat vermemiştir.

Helene Carrère D'encausse'nin *Tsarist Educational Policy in Turkestan 1867-1917* isimli makalesi Çarlık dönemi Türkistan eğitim tarihi ile alakalı genel bir bilgi verdikten sonra umumi olarak eğitim politikaları üzerinde durmuştur.

E. TÜRKİYE'DE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Türkiye'de Türk Dünyası ve Türkistan'la ilgili çalışmalar Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarından sonra artmış olsa da bundan öncede

pek çok çalışma yapılmıştır. Bunların bir kısım Türkistan'dan Türkiye'ye gelen Türklere aittir. Türkiyeli araştırmacılardan Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmasından önce Timur Kocaoğlu, Hakan Kırımlı, Nadir Devlet ve Mehmet Saray Türkistan tarihi konusunda önemli çalışmalar yapan isimlerdir.

Timur Kocaoğlu'nun *Gaspıralı İsmayıldan Mustafa Şokayga Deyingi Türk Aleminde Til Meselesine Uş Turli Közkaras, Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991), Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikaye ve Romanın Doğuşu, Türkistan'da Cedit Okulları, Türkistan'da Türkçe İlk Tiyatro Eseri: Mahmud Hoca Behbudî'nin "Pederküş" (Baba Katili) Piyesi, Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri, Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu), Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri* isimli makalelerinden tezimizden istifade ettik. Bu makalelerden Türkistan'da Cedit Okulları isimli makale Türkiye'de erken dönemde Cedit okulları hakkında çalışmaların olmadığı bir dönemde yapılmıştır. Diğer çalışmalardan da hem Türkistanlı Ceditçi aydınların eğitim faaliyetlerinin aydınlatılmasında hem de Cedit eğitim sisteminin ortaya konulmasında istifade ettik.

Türkiye'deki muhacir Türkistanlılardan İbrahim Yarkın'ın *Türkistan'da Uyanış Hareketi-Milli Hareketler ve Münevver Kari, Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret, Türkistanın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış* isimli eserleri Türkiye'de yapılmış çalışmalar içinde önemliler arasındadır.

Nadir Devlet'in Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi, İsmail Bey Gaspıralı (1851–1914) isimli eserlerinde Türkistan'ın genel durumu ve özellikle 1905 sonrası meydana gelen siyasi ve sosyal değişiklikler üzerinde durulmaktadır.

Türkiye’de eğitim alan iki Kazak araştırmacıda Türkistan eğitim tarihine tezlerinde yer ayırmışlardır. Mirzahan Egamberdiyev’in *Türkistanskiye Vedomosti Gazetesine Göre Türkistan’da Ruslaştırma Siyaseti (1870–1917)* isimli mastır tezi arşiv kaynakları açısından oldukça zengindir. Darhan Kydyraliyev’in *Türkistan’da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti* isimli Doktora tezi ise konunun tasnifi ve çerçevesi açısından eğitim faaliyetlerine ayrıntılı yer vermiştir.

GİRİŞ

A. ÇARLIK RUSYA'SININ İŞGALI ÖNCESİNE TÜRKİSTAN'IN DURUMU

19. asrın ikinci yarısının başında Türkistan'ın kuzeyinde bulunan Kazak bozkırları büyük ölçüde Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiş vaziyette idi. Çoğunlukla yerleşik Türkler ve Tacikler ile meskûn olan Türkistan'ın güney kısmında üç Türk devleti bulunuyordu. Bunlar Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı idi.

a. HANLIKLAR

a.a. HOKAND HANLIĞI

Hokand Hanlığı'nın¹ kuzeyinde Yedisu bölgesi, doğusunda bugünkü Doğu Türkistan (Üçturfan, Kaşgar, Yangi Hisar şehirleri), batısında Buhara Emirliği, güneyinde Karategin, Darvaz ve Kulab şehirleri bulunuyordu. Hanlık bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin Fergana vadisi, Kazakistan Cumhuriyeti'nin güneyi ve Kırgızistan'ın kuzeyinde hâkimdi. Merkezi Hokand olan hanlığın diğer şehirleri Margilan, Özkent, Andican, Nemengan, Taşkent, Çimkent, Türkistan, Evliya-Ata, Pişpek, Suzak ve Akmesicid idi. Nüfusun büyük bir kısmının Fergana vadisinde yaşadığı hanlıkta toplam olarak yaklaşık iki-üç milyon kişi yaşıyordu. Taşkent şehrinde 80.000, Hokand şehrinde 60.000 ahali mevcuttu. Hanlık on beş beyliğe bölünüyordu.² Ahaliyi Özbekler³, Kazaklar⁴, Kırgızlar ve Tacikler oluşturuyordu. Özbekler ve

¹ Hokand Hanlığı'nın 19. asır tarihi için bkz. Mirzaalim MÜŞRİF: Kokan Hanligi Tarihi, Haz. Ekber MATGAZİEV, Muhabbet OSMANOVA, (Taşkent, 1995); Abdullah GÜNDOĞDU: Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512–1740), Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara, 1995).

² M. CORAEV ve başk.: Özbekistan Sovet Mustamlakacılığı Davrida-Özbekistan Yangi Tarihi II, (Taşkent, 2000), 49.

³ Togan Sart kelimesini “Kent Türk'ü” terimi ile ikame etmiştir. Ona göre asırlardır bu bölgeye gelerek birbirleri ile karışan farklı boylar kent Türklerini oluşturmuşlardır. Bunlarda boy asabiyeti yoktur. Ona göre Sart kelimesinin kesin ve belirli bir manası yoktur. Kazak ve uruglu Özbekler için Sart demek yerleşik olan herkes demektir. Bu kelime bazen Türkleşmiş Tacikler için de kullanılabilir. Tüccar manasına gelen Sart teriminin 19. asrın sonunda bizim bugün Özbek dediğimiz kitleyi kapsadığını söylemek zordur. (Zeki Velidi TOGAN:

Tacikler ticaret, çiftçilik ve zanaatkarlık, Kazaklar ve Kırgızlar ise hayvancılık ile uğraşıyorlardı.⁵

a.b. BUHARA EMİRLİĞİ

Türkistan'daki üç devletten birisi olan Buhara Emirliği,⁶ kendini Timur devletinin mirasçısı sayıyordu. Osmanlı devleti de yazışmalarda ve elçilerin kabulünde Buhara Emirliği'ne ayrı bir yer vererek bunu onaylıyordu. Emirliğin doğusunda Hokand Hanlığı, kuzeyinde Kazak bozkırları, batısında Karakurum çölü ve İran, güneyinde Çarcuy ve Mari şehirleri ile Amuderya'nın güney sahilleri bulunuyordu. Buhara Emirliği'nin başkenti *Buharay-ı Şerif* denilen Buhara şehri idi. Emirlikteki ahalinin büyük kısmı Buhara ve Semerkand şehirlerini de içinde alan Zerefşan vadisinde yaşıyordu. Başlıca şehirler Buhara, Semerkand, Karşı, Şehrisebz, Kitab, Guzar, Tirmiz, Şirabad, Hisar, Duşanbe, Kulab idi. Emirliğin nüfusu iki-üç milyon kişi arasında idi.⁷ Buhara şehrinde 60.000, Semerkand şehrinde ise 50.000 kişi yaşıyordu.

Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi (İstanbul, 1981), 48–68.) Ancak Togan'ın belirttiği gibi şehirli Türk guruplarını anlatmak için daha uygundur. Sovyetler zamanında 1924 yılında bugünkü Özbekistan sahasında yaşayan uruglu (boyunu unutmamış) Özbekler ve şehirli Türkler birlikte Özbek ilan edilmişlerdir. Rus kaynaklarında Sart terimi bugünkü Özbek Türkleri manasında kullanılırken, bazen de “şehirli yerleşik ahali” manasında kullanılmaktadır. Bütün kaynaklarda Özbek Türkleri yerine Sart tabirinin kullanıldığını söylemek zordur. Kaynaklarda bazen geçen Sart-Özbek ve Sart-Tacik ibareleri bize Sart teriminin etnik bir kökenden çok, yaşayış tarzı ile alakalı olduğunu düşündürmektedir. Biz kaynaklardaki Sart tabirini, aksine olan çok güçlü bir delil olmadıkça, Özbek kelimesi ile belirttik. Wambery Sart kelimesin Tacik manasında kullanmıştır. (Arminius WAMBERY: Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi (İstanbul, 1993), 152.) Çarlık idaresinin Türkistan'daki bazı Türk guruplarına suni olarak Sart ismini vermesi, tartışmalara sebep olmuştur. Konargöçer Türkler arasında aşağılayıcı manası olan bu söz, Behbudi tarafından ret edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmudhoca BEHBUDİ: “Sart Sözü Meçhuldür”, Ayna, 22–24, (Semerkand, 1914).

⁴ Çarlık Rusya'sı devrinde kaynaklarda Kazaklar için Kırgız, Kırgızlar için ise Kara-Kırgız terimleri kullanılmaktadır. Tezimizde günümüzü de düşünerek anlam karışıklığı olmaması için, bu terimleri aynen kullanmayıp, bugün karşılık geldikleri manaları ile kullandık.

⁵ S. SAATOV: Orta Asyanın Rossiyaga Koşib Alinişi ve Onun Progresiv Ahammiyatı (Taşkent, 1966), 7.

⁶ Buhara Emirliği hakkında daha fazla malumat için bkz. Nurettin HATUNOĞLU: Mangıt Hanedanlığı Döneminde Buhara Hanlığı (1785–1920), Yayınlanmamış Mastır Tezi, (Kayseri, 2003).

⁷ Rus işgali öncesinde Türkistan ile alakalı bütün istatistiklere kuşku ile yaklaşmak gerekmektedir. Verilen bilgilerin doğruluğu şüphelidir. Kaynaklardan birbirlerinden çok farklı rakamlar verilmektedir. Baysun Emirliğin nüfusunu 3,5 milyon göstermektedir. Abdullah Recep BAYSUN: Türkistan Milli Hareketleri (İstanbul, 1943), 6.

Emirlik 27 beyliğe bölünüyordu.⁸ Buhara Emirliği'nde Özbekler, Tacikler, Türkmenler, Araplar, İranlılar, Kazaklar ve Karakalpaklar yaşıyorlardı.⁹ 19. asırda Buhara'da Mangıt boyu idarede bulunuyordu.¹⁰

a.c. HİVE HANLIĞI

Hive Hanlığı'nın güneyinde İran, doğusunda Buhara Emirliği, batısında Hazar denizi, kuzeyinde ise Enba nehri ve Kazak bozkırları bulunuyordu. Başkenti Hive şehri olan hanlığın diğer önemli şehirleri ise Ürgenç, Kongırat, Hacaylı ve Kurdar idi.¹¹ Nüfusu 600.000 ile 800.000 arasında idi. Hanlığın ahalisini Türkmenler, Karakalpaklar, Kazaklar ve Özbekler oluşturuyordu.¹²

b. TÜRKİSTAN'IN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

Hokand ve Hive'de devlet başkanına Han, Buhara'da ise Emir deniliyordu. Buhara'da Emir'den sonraki gelen en yüksek rütbeli kişinin unvanı Kuşbegi idi. Kuşbegi vezirlik vazifesini yürütüyordu. Kuşbegi'nin yardımcısı olan küçük Kuşbegi hanlığın mali işlerinden sorumluydu. Diğer iki hanlıkta ise Kuşbegi unvanı yerine Mingbaşı unvanı kullanılıyordu. Mahkemeleri kadılar idare ediyordu. Bütün kadıların başına kadı-kehan deniliyordu. Mahkemeye taşınacak kadar mühim olmayan toplumsal olaylara kadılardan daha alt seviyede bulunan reisler bakıyordu.¹³

Hanlıklarda toprak genelde kumlu idi, özellikle Hive arazisinin büyük bölümü çöl idi. Ancak Zerefşan ve Fergana vadileri verimli topraklara sahipti. Büyük kısmı hanlara ve vakıflara ait olan arazi suni kanallarla sulanırdı.¹⁴

⁸ M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 44-46.

⁹ S. SAATOV: a.g.e., 8.

¹⁰ T.G. TUHTAMETOV: Rossiya i Buharskiy Emirat V Naçale 20. Veka (Duşanbe, 1977), 14.

¹¹ M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 47.

¹² S. SAATOV: a.g.e., 8.

¹³ S. SAATOV, a.g.e., 8-9.

¹⁴ S. SAATOV, a.g.e., 9.

Türkistan'da Rus işgali arifesinde nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Türklerin yanında bir çok etnik grubun içinde nüfus olarak en fazla olanlar Taciklerdi. Tacikler Farsların bir kolu olup, mezhep olarak İran'daki Farslar gibi Şii değil, Türkistan'daki Türkler gibi Sünni-Hanefi idiler. Bu bölgenin kadim halklarından olan Farslar, Samanilerle birlikte bölgedeki siyasi hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi. Hem İran'da hem de Türkistan'da siyasi hâkimiyet Türklerin elinde idi. Özellikle Türkistan'da Taciklerin sayıları Türklere nazaran daha az olduğu için, aynı mezhepten oldukları Türklerle daha fazla yakınlaşmışlar ve büyük ölçüde kaynaşmışlardı. Bu kaynaşma, aynı millet telakkisi seviyesine değildi. Fakat dinin ve aynı ümmetten olmanın önemli olduğu bir çağda farklı bir dile ve kültüre sahip olmalarına rağmen, beraber yaşamının ve ortak şehir hayatının etkisi ile şehirli Özbekler ve Tacikler birbirlerine yaklaşmışlardı. Özellikle Buhara ve Semerkand şehirlerinin ahalileri yüzyıllardır süren Türk göçleri sebebiyle soy açısından büyük oranda Türkleşmiş, ancak bu göçler farklı zamanlarda gerçekleştiği için bölgede Fars dili ve kültürü etkinliğini korumaya devam etmişti.¹⁵ Buhara ve Semerkand, bu bölgenin en büyük devleti olan Buhara Emirliği'nin iki büyük şehri idi. Bölgeye sonradan gelen konargöçer Özbek Türklerinin ve Kazakların hayat tarzındaki ayrılıklardan dolayı, bu bölgenin şehirli insanları ile aralarında psikolojik farklılıklar da oluşmuştu. Yani 19. asır Türkistan'ında şehirli ve konargöçerler arasındaki hayat tarzı farklılığı, bölgede iki farklı gurup yaratmıştı. İki gurup da birbirlerinin hayat tarzını ve yaşayışını beğenmiyordu. Şehirli konargöçerleri medeniyetsiz, kaba saba görüyordu. Göçebeler ise, şehirli hilekâr, aç gözlü ve tamahkâr olarak değerlendiriyordu.

Rus işgalinin arifesinde Türkistan'da siyasi yapı üç devlet, Kazak, Kırgız ve Türkmen boyları etrafında şekillenmişti. Göçebe Türkmen, Kazak ve Kırgız boyları eski Türk ananelerine göre yönetiliyorlardı. Üç devlet ise bölgedeki eski Türk devletlerinden kalan siyasi mirasın şekillendirdiği yapı içinde yönetiliyordu. Bu üç devletin hâkimiyeti altındaki bölgede birçok

¹⁵ Zeki Velidi TOGAN: "Bugünkü Türkili...", a.g.e., 82.

konargöçer Türk boyu da yaşıyordu. Hanlıklar ve boylar sürekli olarak birbirleri ile mücadele içinde idiler. Timur ve Şeybanilerden sonra merkezî bir hâkimiyet görmeyen Türkistan, uzun süreden beri yoğun siyasi çekişmelerin ve mücadelelerin yaşandığı bir bölge konumunda idi. Türkistan Türkleri hem medeniyet, kültür ve teknik konularda içlerine kapanmışlar, hem de bölgelerindeki ve dünyadaki gelişmeleri takip edemez hâle gelmişlerdi. Türkistan devletleri batıdaki ve Rusya'daki yeniliklerden habersiz, dışa kapalı birer Orta Çağ devleti görünümündeydiler.¹⁶

c. HANLIKLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Türkistan'daki üç devlet devamlı surette birbirleri ile mücadele içindeydi. Özellikle Jizzah, Uratepe, Taşkent, Çust şehirlerinin hâkimiyeti için Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği, Merv ve Çarcov şehirlerinin hâkimiyeti için ise Hive Hanlığı ile Buhara Emirliği kıyasıya mücadele ediyorlardı. Şehrisebz ise Buhara'dan ayrılmak için mücadele içindeydi.¹⁷ Bu küçük devletçiklerin birbirleri ile mücadeleleri hem onları güçsüz düşürüyor hem de yaklaşmakta olan Rus tehlikesine karşı ortak veya en azından ferdi tavır almalarını engelliyordu. Hanlıklar birbirleriyle mücadele içinde oldukları gibi, kendi içlerinde de sürekli anlaşmazlık halindeydiler. Genel çürümüşlikle birlikte vergi ve toprak sistemi de bozulmuştu. Ahlakın ve adaletin zayıfladığı bir ortamda yöneticiler devletin ve milletin değil, şahsi çıkarların peşindeydi. Bu durum devlet ve halkın barışık olmama durumunu beraberinde getirmişti. Bu durum ise yabancı işgale karşı devletle milletin beraber olmaması gibi bir ayrılığa yol açtığından, büyük bir tehlike arz ediyordu.¹⁸ Rus işgali öncesinde bu üç devleti birleştirebilecek bir lider veya sosyal yapı mevcut değildi. Aslında siyasi durum bu üç devletin birleşmesini veya birlikte hareket

¹⁶ A. OKTAY: "Türkistan'daki Maarif ve İrfan İşlerine Uzaktan Bir Bakış", Dergi, 17, (Müni, 1959), 84.

¹⁷ M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 44. Uratepe için Hokand ve Buhara 1800-1809 yılları arasında 15 defa savaşmıştır. S. SAATOV: a.g.e., 11.

¹⁸ Nitekim Semerkand'ın işgalinde şehir, Buhara Emiri'nin kuvvetlerine kapılarını kapatmış ve Rus kuvvetleri ile çarpışmadan teslim olmuştur. Lütsiyan KLİMOVİÇ: İslam v Tsarkoy Rossiye (Moskova, 1936), 35.

etmesini elzem kılıyordu. Ancak bunu anlayabilecek liderler veya idareciler mevcut değildi. Timur'un merkezi devlet geleneği yerini fitne ve kargaşalığa bırakmıştı. Yaklaşmakta olan Rus tehlikesi bazı aydınlarca görülse de, buna karşı tedbir alabilecek bir irade bulunmuyordu.

ç. TÜRKİSTAN'IN NÜFUS DURUMU

Tablo 1: TGAV(Türkistan Genel Askeri Valiliği)'nin Kurulması Esnasında Türkistan'daki Nüfus Durumu.*

Orenburg bölümündeki Kazak bozkırı	
Ural Oblastı	490.000
Turgay Oblastı	350.000
Batı Sibirya Bölümündeki Kazak Bozkırı	
Akmolla Oblastı	260.000
Semipalat Oblastı	350.000
Türkistan Genel Askeri Valiliği	
Sır Derya Oblastı	771.500
Yedisu Oblastı	550.000
Zerevşan Oblastı	200.000
Turan'ın Bağımsız Topraklarının Muhtevası	
Buhara Hanlığı	1.500.000
Hokand Hanlığı	600.000
Hive Hanlığı	300.000
Afgan Türkistanı	300.000
Amu Derya	100.000
Türkmen Toprakları	600.000
Bütün Turan	6.371.000

Kaynak: L. KOSTENKO (Haz.): Srednyaya Aziya, (St. Petersburg 1871), 88.

*Türkistan'daki ilk nüfus sayımı 1897 yılında yapıldığı için, bu bilgiler kesin değildir. Ancak ilk nüfus sayımından önce de, bölge istatistik komiteleri tarafından çeşitli bilgiler toplanıyordu.

Bu rakamların ne derece doğru olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Özellikle doğrudan Rus işgali altında olmayan ve hiç nüfus sayımının yapılmadığı Buhara, Hokand ve Hive hanlıkları ile Türkmen çöllerindeki nüfusa ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Fakat yukarıdaki tablodan Türkistan nüfusunun %60'lık bölümünü konar-göçer Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenlerin oluşturduğu, geri kalan %40'lık nüfusu ise ağırlığını bu günkü Özbeklerin oluşturduğu diğer guruplar oluşturduğu gözükmemektedir.

Tablo 2:1897 nüfus sayımına göre TGAV'nin nüfusu şu şekilde idi.*

Özbekler	% 35.77
Kazaklar ve Kırgızlar	% 44.36
Tacikler	% 6.73
Türkmenler	% 4.98
Karakalpaklar	% 2.26
Ruslar	% 3. 75
Diğerleri	% 2.15

Kaynak: Özbek Sovyet Ansiklopedisi, Türkistan General Gubernatorluğu, cilt: 11, s. 371.

*Bu nüfusun içinde Buhara ve Hive hanlığı ahalisi ve ayrıca Yedisu Oblast'ı dahil değildir.

1897 yılında TGAV (Türkistan Genel Askeri Valiliği)'ne Hazarötesi ve Yedisu bölgesi dâhil değilken bile, Kazak ve Kırgızların TGAV'de nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu gözükmemektedir.

Tablo 3: TGAV'nin oblastlarındaki 1897 yılına ait nüfus oranları:

Oblastlar	Soylular ve Memurlar	Ruhbanlar ve Şehir Kesimi	Köylüler	Kozaklar	Gayri Ruslar	Yabancı tebaadan olanlar ve diğer guruplar
Yedisu	%0.3	%3.1	%6.2	%3	%87.1	%0.3
Sır Derya	%0.4	%1.1	%2.3	%0.1	%95.2	%0.9
Fergana	%0.1	%0.3	%0.5	--	%99.1	--
Semerkand	%0.2	%0.7	%1.5	--	%97.4	%0.2
Hazarötesi	%1	%2.3	%9.5	--	%83	%4.2

Kaynak: G. SAFAROV: Kolonialnaya Revolyutsiya, (Almatı 1996), .85.

Bu tabloyu incelediğimizde Türkistan'da gerçekleştirilen ilk nüfus sayımına göre TGAV'nin beş oblastının hepsinde yerli ahalinin ezici çoğunluğunu oluşturduğu görülmektedir. Yedisu ve Hazarötesi oblastlarında, diğer üç oblasta göre Rus nüfus oranı fazladır.

Tablo 4: Rusya İmparatorluğu'ndaki nüfusun dinlere göre dağılımı(1897).

İnançlar	Sayı (bin olarak)	Yüzde
Ortodoks ve tek Tanrıya inananlar	87 123,6	%69,4
Eski Ayinciler(staroobraytsı)	2 204,6	%1,8
Roma Katolikleri	11 468,0	%9,1
Protestan Lüteranlar	3 572,7	%2,8
Hindular	5 215,8	%4,2
Müslümanlar	13 907	%11,1
Toplam		%100

Kaynak: Neziha SARI: Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları, (Yayınlanmamış Doktor Tezi), (İstanbul, 1996), 118.

1897 yılında Rusya İmparatorluğu'nda çoğunluğu Türkler olan Müslümanların tamamı, imparatorluk toplam nüfusunun ancak %11'ini oluşturuyorlardı. Bununla birlikte bu nüfus sayımının ne kadar doğru olduğu tartışmalı bir konudur, çünkü bazı bölgelerde haneler sayılmış ve hane sayısına göre tahmin yapılmıştı. Kuvvetle muhtemeldir ki burada gösterilen nüfus gerçek nüfustan daha azdır. Yine de bu bilgi, Rus nüfusunun ezici bir çoğunluğa sahip olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Fakat Rus işgali birçok bölgede daha yeni olduğu için, İdil-Ural ve Sibiry dışında pek çok bölgede Rus nüfusu çok düşük seviyede idi. Dolayısıyla imparatorlukta idareci olan Ruslar nüfus açısından çoğunluğu oluştursalar da, pek çok Müslüman Ruslarla doğrudan temas etmeden hayatını sürdürebiliyordu.

d. TÜRKİSTAN'DA OKURYAZARLIK

Türkistan'daki okuryazarlık seviyesi tartışmalı konular arasındadır. Rus işgalinden önce elimizde seyahatnameler dışında kaynak olmadığı için kesin bilgilere sahip değiliz. Bilinenler ise çoğu zaman mahalli niteliğe sahip olduğu için, genel durum hakkında bilgi vermemektedir. Seyahatnamelerin birçok gözlemleri hatalı olabildiğinden, güvenilirlikleri tartışılır niteliktedir. Rus işgalinden sonraki dönemde ise sadece okullarla ilgili bilgiler toplandı. Bu istatistikler de sağlıklı değildir, içlerinde birbirini tutmayan veriler bulunmaktadır. Bölgede ilk genel nüfus sayımı işgalden 22 sonra yapıldı.

Genel olarak Çarlık Rusya'sından Sovyet kaynaklarına¹⁹ kadar devam eden süreçte Türkistan'daki okuma yazma oranı çok düşük gösterilmektedir. Bunun birçok sebebi olmakla birlikte, bölgenin eğitim seviyesinin düşük gösterilmesinin Rus işgal güçlerinin bölgeye medeniyet getirdiği tezini güçlendireceği düşünülerek, Rus işgali öncesi tamamen karanlık ve geri gösterilmeye çalışılmıştır. Fakat Sovyet kaynaklarına nazaran Çarlık

¹⁹ Koçarov'a göre SSCB'nin kurulmasından önce Türkistan'da okuma yazma oranı %1–2'den fazla değildi. V. T. KOÇAROV: İz İstorii Organizatsii i Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Dorevolyutsionnom Uzbekistane (1865–1917) (Taşkent, 1966), 99.

kaynaklarının daha az ideolojik olduğunu söylemekte fayda vardır. Günümüzde ise Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında, bu ideolojik yaklaşıma tepki olarak bazı Türkistanlı yazarlarda abartılı bir savunma psikolojisi oluşmuştur. Sovyet kaynaklarındaki iddiaların tersini ispat etme girişimi ile Rus işgali öncesinde Türkistan'da pek çok kurum ve müessesenin mükemmel olduğuna dair görüşler ileri sürülmüştür. Hâlbuki Rus işgali esnasında mekteplerin okuma yazma öğretimindeki başarısı tartışılır idi. Birçok mektep mezunu doğru düzgün okuyamıyordu. Bu okulları bitirenlerin yaklaşık %10'luk bir kısmı medreseye gidiyor, geri kalanların bir kısmı da mektebi bitirdikten sonra baba mesleğine döndüğü için öğrendiği okuma yazmayı unutuyordu.²⁰ Okuma yazma bilenlerin sayısı yaygın mektep ağı ile paralellik arz etmiyordu.²¹ Bu durum Türkistan'da görev yapan Rus yetkililer tarafından da sık sık vurgulandı.²² Türkistan'daki mektebin sayıca fazla ve yaygın oluşuna rağmen okuma yazma bilenlerin sayısının düşüklüğü, Rus yetkililerin dikkatini çekti. Bazı kaynaklarda okuma yazma bilenler adı altında sadece Rusça okuma yazma bilenler göz önünde tutulurken,²³ bazılarında ise anadilinde okuma yazma bilme ölçüt alınmaktadır.

Safarov, anadilde okuma yazma bilenlerin yüzdesini 2 olarak veriyordu.²⁴ Wheeler de buna yakın bir rakam vermektedir. Ona göre 1880'li yıllarda Kazak bozkırları ve hanlıklar hariç Türkistan'da, yani TGAV'de okuryazarlık %1'den fazla değildi. Bu oran devrim arifesinde ise %3'den fazla

²⁰ Sergey A. ZENKOVSKIY: Rusya'da Türkçülük ve İslam (Ankara, 2000), 72

²¹ Helene Carrère D'ENCAUSSE, "Tsarist Educational Policy in Turkestan 1867-1917", CAR, XI, (1963), 374-375.

²² Helene Carrère D'ENCAUSSE: "Tsarist... "a.g.m., 374.

²³ Kastelskaya okuma yazma oranlarını şu şekilde veriyor: Tacikler arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı % 99,5, Kırgızlar arasında %99,4, Türkmenler arasında %99,3, Özbekler arasında % 98,4, Kazaklar arasında 97,9 idi. Mektep ağı yaygınlığını düşündüğümüzde Kazaklar arasında anadilde okuryazarlık oranının Özbeklere göre daha az olduğunu, fakat Rus okullarına gitme oranının daha fazla olduğunu göz önünde bulundurursak, burada okuma yazma bilmekten kastedilen muhtemelen Rusça okuma yazma bilmektir. Z. D. KASTELSKAYA: İz İstorii Turkestanskogo Kraya(1865-1917) (Moskova, 1980), 35.

²⁴ G. SAFAROV: Kolonialnaya Revolyutsiya (Almatı, 1996), 84.

değildi.²⁵ D'Encausse'ye göre 1897 yılında okuryazarlık oranı Semerkand'da 3,2, Sır Derya'da 4, Fergana'da 2,9 idi.²⁶ Zenkovskiy'e göre o yıl okuma yazma erkekler arasında %7,8, kadınlarda ise %2 idi.

Tablo 5: 1897 Genel Nüfus Sayımına Göre Okuryazarlık Oranlarının Bölgelere Göre Dağılımı.

Bölge	Kadın+Erkek	Erkek	Kadın
Rusya	27	39	17
Avrupa Kıtası	30	43	18
Sibirya	17	25	7
Kafkasya	16	26	8
Türkistan	6	10	3

Kaynak: Neziha SARI: Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları, (Yayınlanmamış Doktor tezi), (İstanbul, 1996), 129.

1897 nüfus sayımında okuryazarlık durumunu belirlemek için sadece Rusça'ya hâkim olup olmama kriteri esas alındı. Fakat kendi yazı diline sahip gruplarda bu kriter uygulanmadı. Bu istatistikte hangi Türk topluluklarına nasıl soru sorulduğu bilinmemektedir. Fakat Türkistan'da 1897 yılında %10'luk bir Rusça okuryazarlık kesimin olması muhtemel gözükmemektedir. Bu yüzden bu verilerde Türkistan'daki okuma yazma bilenlerin Türkistan'ın yerli ahali olan Müslüman Türkler olduğunu düşünebiliriz. 19. asrın sonunda okuma yazma ile alakalı en düşük oran %1, en yüksek oran da %10 olarak gözükmemektedir. Fakat düşük oranlar genellikle Rusça okuma yazma bilmeyi ölçü almaktadırlar. Türkistan'daki Müslüman ahali arasında okuryazarlık oranı mektep ağının yaygınlığı göz önünde bulundurduğumuzda Rusya'daki kadar yüksek olmasa da, en az %10 civarında olmalıdır.²⁷

²⁵ Geoffrey WHEELER: The Modern History of Soviet Central Asia (1962), 198.

²⁶ Helene Carrère D'ENCAUSSE: "Tsarist..." a.g.m., 382.

²⁷ 1917 yılına gelindiğinde Rusya'da okuryazarlık oranı %21 idi. Bu durum Tatar erkeklerinde %35, kadınlarında ise %17 civarında idi. Nadir DEVLET: Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (Ankara, 1999), 213.

B. ÇARLIK RUSYASI'NIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİ

Rusların Türk illeri üzerine yürüyüşü 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın işgali ile başladı ve 20. asra kadar devam etti. 16. asır ortalarından itibaren Kazan, Sibir, Astrahan ve Kırım hanlıklarının topraklarını işgal eden Rusya 18. asrın başından itibaren Kazak bozkırlarıyla yakından ilgilenmeye başladı.²⁸ Ruslar bu bölgelerdeki boylar arasındaki problemlerden istifade edip onları birbirlerine karşı kullanarak hem güçsüzleştirdi hem de onların arasındaki problemlerin çözümünde hakem statüsü kazandılar. Başkurtlar ve Moğol kabilelerini Kazaklara karşı kışkırtan Rusya, bazı Kazak hanlarının iç siyasi mücadelelerde destek kazanmak için Rusya'dan yardım istemesini fırsat bilerek, bu boyların iç işlerine karışmayı meşrulaştırdı. Kazakların Kişi Jüz hanı Ebu'l Hayr hanın boyunun ileri gelenlerine danışmadan şahsi kararı ile Rusların desteğini istemesi ile Rusya ilk defa bir Kazak beyini tabiiyeti altına alarak, Kazak bozkırları üzerinde nüfuz iddiasında bulundu.²⁹

Bu bölgelerde Rusya'nın hâkimiyetini tesis etmesi zaman aldı. Ruslar ilk olarak han seçimlerine müdahale ettiler ve yavaş yavaş Kazak siyasetinde etkin hale geldiler. Ayrıca bu coğrafyada kurdukları kale şehirler ve modern silahların yardımı ile askeri üstünlüğe sahip oldular. Sırasıyla önce Kişi Jüz sonra Orta Jüz ve en son olarak da 19. asrın ortalarında Ulu Jüz topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesi ile Kazak bozkırlarının işgali tamamlanmıştır.³⁰ Bu işgal esnasında Kazaklar işgale karşı mahalli isyan hareketleri ile direniş göstermeye çalışsalar da başarılı olamadılar. Kazak

²⁸ Sovyet ve Batı literatüründe genel olarak bugünkü Kazakistan coğrafyası güney Türkistan'dan ayrı tutulmaktadır. Türkistan'ın işgali başlığı altında genel olarak yerleşik nüfusun yaşadığı güney bölgeleri incelenmektedir. Çarlık Rusyasının bu bölge üzerinde ilgisinin başlaması ile birlikte Rusya'da Türkistan konusunda kitaplarda neşredilmeye başlanmıştır. Çarlık döneminde Kazaklar hakkında yayınlanan neşriyat hakkında bkz. Yrd. Doç. Dr. Seyfullah YALIN: Kazakistan ve Kazak Tarihine Dair Rusça Eserler Bibliyografyası-I (Çarlık Dönemi-I), Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 156, (İstanbul 2005), 93-167.

²⁹ Kişi Jüz'ün Rusya'nın tabiiyetine girmesi tartışmalı bir konudur. Çünkü bu karar kurultayda alınmış bir karar değildi. Fakat Ruslar açısından hanlıkların iç işlerine karışma noktasında bir başlangıç olmuştur. Kurat'a göre bu olay 1734'de olmuştur. Akdes Nimet KURAT: Rusya Tarihi (Ankara, 1987), 347. Hayit'e göre ise 1731 gerçekleşmiştir. Baymirza HAYİT: Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi (Ankara, 1995),. 52.

³⁰ Baymirza HAYİT, "Türkistan Devletlerinin...", a.g.e., 62.

bozkırlarının işgali ile Rusya için Türkistan'ın güneyinde bulunan devletlerin kapısı açılmıştır. Rusya tarafından Türkistan'ın birçok bölgelerine değişik adlar altında keşif heyetleri gönderilerek bilgi toplanmış³¹ ve gelecekteki işgalin alt yapısı hazırlanmıştır. Yine bu keşif heyetleri sayesinde bu ülkelerin zenginlikleri de tespit edilmeye çalışılmıştır.³² 1850'li yıllara gelindiğinde Kazak bozkırlarında hâkimiyet tesis eden Rusya, Kırım savaşı (1853–56) ile Batı cephesinde yaşadığı duraklama yüzünden doğuya yöneldi ve Kazak bozkırlarının güneyinde kalan bölgedeki üç Türk devleti üzerine yürüdü.

19. asrın ikinci yarısında daha çok yerleşik nüfusun yaşadığı Türkistan'ın güney bölgelerine doğru yapılan işgal hareketinin başlıca amaç ve sebepleri aşağıdakilerdir:³³

1. Kırım savaşında alınan yenilginin kaybettiği prestiji tekrar kazanma isteği.³⁴
2. Türkistan'da İngiltere'nin muhtemel bir nüfuz siyasetini izlemesinden önce Türkistan'da Rus nüfuzunu kurma isteği.

³¹ Muhammed Zahir BİĞİ: , Maveraunnehir'de Seyahat, Haz: Ahmet KANLIDERE, (İstanbul, 2005), 48.

³² Rusya'nın Türkistan'a gönderdiği birçok keşif heyeti bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri Hanıkov ve İgnatyev'in heyetleridir. Özellikle İgnatyev'in 1858 yılında Hive ve Buhara'ya yaptığı gezi Türkistan'a yönelik işgal hareketi öncesi Rusların yaptığı son istihbarat seferi olmuştur. O zaman Rusya'nın İngiltere'deki askeri ajanı olan İgnatyev işgalin gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceğine karar vermek için Türkistan'a gönderilmiştir. Seferin bir amacı da Amuderya yolu ile Afganistan'a ulaşıp ulaşılamayacağını belirlenmesi idi. G. A. HİDOYATOV: Rossiya i Srednyaya Aziya Vo Vtoroy Polovine 19 Veka, Materialı Po İstorii Prisoedineniya Srednye Azii K Rossii, Haz. P. A. KOVALEV, Vıpusk 343, (Taşkent, 1969), 20–21. Ticaret, coğrafik bilgi edinme vb. konularda istihbarat edinme faaliyetlerinin dışında Rusya, Hive Hanlığı üzerine iki defa (1717, 1839) askeri sefer düzenlemesine rağmen muvaffak olamamıştır. Seymour BECKER: Russia's Protectorates in Central Asia: Buhara and Khiva 1865–1924 (London, 1968), 13.

³³ David MACKENZIE: "The Conquest and Administration of Turkestan 1860-85", Russian Colonial Expansion to 1917, Ed. Michael Rywkin, (London, 1988) 211-212. Alexandr Stephen MORRİSSON: Russian Rule in Samarkand (1868-1910) A Comparison With British India, (Yayınlanmamış Doktora Tezi),(Oxford 2005) , 24-28.

³⁴ Kırım savaşında İngiltere'nin oynadığı rol üzerine İngiltere ile Avrupa'da mücadele edemeyeceğini anlayan Rusya'da, İngiltere'nin Asya'daki topraklarının hedef alınması ve Hindistan'a saldırı bile gündemde gelmiştir. Bu şekilde İngiltere'ye cevap verilmiş olacaktı. Fakat daha sonra İngiltere ile daha büyük bir savaşı başlatacak bu girişim yerine Rusya'nın gücünün ve dostluğunun önemini hissettirmeye yönelik olarak Türkistan'ın işgali gündeme gelmiştir. G. A. HİDOYATOV: a.g.e., 18-20.

3. İngilizlere tabii coğrafi sınırlara kadar ilerleyerek, elde bulunan Türkistan topraklarının güvenliğini muhkemleştirme isteği.
4. Hindistan'a yaklaşarak Balkanlar ve İstanbul boğazlarına karşı girişilecek saldırılarda İngilizlerle diplomaside el kuvvetlendirme amacı.
5. Başta pamuk olmak üzere Türkistan'ın hammadde kaynaklarından faydalanma amacı.
6. Hızla gelişen, fakat Batıya karşı rekabet şansı nispeten az olan Rus sanayisine pazar bulma amacı.
7. İhtiraslı komutanların Türkistan'ın kolayca işgal edilebileceğine inanmaları, bu şekilde kolay şan, şöhret, unvan kazanacaklarını düşünüp raporlarında Türkistan'ın bir an önce işgaline çarı ikna girişimlerinde bulunmaları, bazen ise merkezden izin almadan işgal seferlerine çıkmaları.
8. Rus tebaası olan topraklara karşı Türkistan'ın güney bölgelerinden yapılan yağma ve çeşitli askeri seferleri engelleme amacı.
9. Sınırları kalelerle korumak yerine bütün Türkistan'ın işgali ile askeri harcamaları düşürme isteği.
10. Zorbalık ve sefalet içinde yaşayan Türkistan'a Rus medeniyeti ve Hristiyan değerlerinin taşınması.

Bu sebeplerin bir kısmı dünya kamuoyunda Rusya'ya haklılık kazandırmak için üretilmiş olsalar dahi, kısmen o zamanki Rusya'nın işgalinin gerçek sebeplerini yansıtmaktadır.

1847 yılında bütün Kazak bozkırlarını tabiiyetine kattıktan sonra Çarlık Rusya'sı, güneye yürüyüşünü başlatmak için Sır Derya nehrinin aşağı kısmında Raym'de bir liman inşa etti ve buraya istihkâmlarını kurdu.³⁵ Bu liman sayesinde Aral gölü ve Sır Derya nehri üzerinde sürekli bir Rus deniz gücü tesis edilmiş oldu. 1853 yılında Rus kuvvetleri Hokand Hanlığı'na bağlı Akmesjid (Kızılorda) şehrini alarak, buranın adını Perovsk olarak değiştirdiler.³⁶ Burası Türkistan'ın güneyine yapılacak seferin karargâhı olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1853 yılında Almatı ırmağının aşağı kısmı ele geçirilmiş ve burada 1854 yılında Verniy (Almatı) şehri kurulmuştur.³⁷ Rus kuvvetleri 1860 yılının Ağustos ayında Tokmak ve Eylül ayında ise Pişpek şehirlerini; 1861 yılında Yeni Kurgan şehrini, 1864 yılının 14 Haziran'ında Türkistan şehrini;³⁸ 5 Temmuzda Evliya-Ata (Cambıl) şehrini; 20 Eylülde Çimkent³⁹ ve 17 Haziran 1865 tarihinde ise Taşkent şehrini işgal ettiler.⁴⁰ Taşkent'in işgali ile bütün kuvvetler burada toplandı ve bu şehir yeni karargâh oldu. Bu sırada ise Hokand ve Buhara yine birbirleriyle savaşıyorlardı.⁴¹ Taht kavgası yüzünden iktidarı kaybeden Hokand Hanı Hudayar Han, Buhara Emiri'nin desteği ile Hokand'a saldırdı. Buhara Emirliği Hokand ve Hocent şehirlerini alıp vassal olarak Hudayar Hanı yerine bıraktı. Taşkent'in işgali esnasında Hokand birlikleri ile savaşmak için bu bölgeye gelen Buhara Emiri

³⁵ Akdes Nimet KURAT, "Rusya...", a.g.e., 348.

³⁶ M. CORAEV ve başk.; a.g.e., 57; 1854 yılında Semipalatnisk Oblastı teşkil edilerek Ulu Jüz Kazakları üzerindeki Rus otoritesi daha da muhkemleştirildi. Robert F. BAUMANN: "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", Çev. Nasuh USLU, Türkler, 18, (Ankara, 2002), 580.

³⁷ Steven SABOL: "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", Çev. Nasuh USLU, Türkler, 18, (Ankara, 2002), 590.

³⁸ Hamid ZİYAEV: Tarih Ötmiş Va Kelacak Közgusi (Taşkent, 2000), 98.

³⁹ Ruslar Çimkent'i almaya çalışırken Buhara Emiri Hokand Hanlığı'nın Uratepe ve Hocend bölgesine saldırmıştır. Bir kısım Çimkent müdafaa kuvvetleri şehrin savunmasından çekilerek Buhara Emirliği kuvvetleri ile çarpışmaya ayrılmıştır. Bu durum Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali esnasında içinde bulunduğu durumu özetlemektedir. M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 68.

⁴⁰ Taşkent'in işgali 1866 yılında onaylandı. Bu tarihe kadar bu şehrine Hokand Hanlığı'na iade edilip edilmeyeceği muğlaktı. Çernyayev Taşkent'in kesinlikle iade edilmemesi için uğraşmıştır. David MACKENZIE, "The Conquest and Administration...", a.g.m., 218; Hamid ZİYAEV: Tarih..., a.g.e., 110.

⁴¹ Rusya'nın Türkistan'ı işgali esnasında Buhara ve Hokand'ın birbirleri ile olan mücadeleleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet SARAY: Rus İşgali Devrinde Osmanlı ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875) (Ankara, 1994).

Rus kuvvetlerinden Taşkent'i bırakıp Çimkent'e çekilmelerini istediye de, bir netice alamayarak Buhara'ya döndü.⁴² Çernyayev 1866 yılının Mart ayında Cizzah üzerine yürüdü ise de, buradaki katı müdafaa yüzünden başarılı olamayarak Taşkent'e dönmek durumunda kaldı.⁴³ Bu başarısızlık üzerine görevden alınarak yerine general Romanovskiy getirildi.⁴⁴ 1866 yılının Mayıs ayında Zereşan nehrinin aşağı kısmının İrcar mevkiinde Rus ve Buhara kuvvetleri karşı karşıya geldi, savaşı Rus kuvvetleri kazandı. Rus kuvvetleri başındaki Romanovskiy Hocend'i, 1-2 Ekim tarihinde Buhara'ya bağlı Uratepe'yi ve 17-18 Ekim tarihinde de Cizzah'ı aldı.

Hocend'in alınması sırasında Buhara Emiri'nin desteği ile tahta çıkmış olan Hokand Hanı Hudayar Han, bu şehrin alınmasına ses çıkarmadı. Hudayar Han Rusların bölgede kalıcı olduğunu anlayınca hem Buhara Emiri'ne karşı müttefik kazanmak arzusuyla hem de Ruslarla ilişkilerini iyi tutmak için bu işgallere karşı gelmedi. 11 Nisan 1867 tarihinde TGAV kuruldu. İlk genel vali General K. P. Von Kaufman (1867–1882), Hokand Hanlığı içinde yaşayan, ancak hanın otoritesini tanımayan Kazak ve Kırgız boylarına karşı hanın giriştiği mücadelede hana yardımcı oldu. 24 Şubat 1868 tarihine Hokand Hanlığı ile TGAV arasında yapılan anlaşmaya göre Hokand Hanlığı artık Rusya'nın vassalı oldu.⁴⁵ 2 Mayıs 1868 tarihinde Semerkand Rusların eline geçti.

Buhara kuvvetleri ve Rus kuvvetleri arasındaki ikinci büyük muharebe Zirebulak mevkiinde meydana geldi. Bu savaşı da kaybeden Buhara Emiri sulh istemek zorunda kaldı ve 23 Temmuz 1868 tarihinde yapılan ağır

⁴² S. SAATOV: a.g.e., 13-18.

⁴³ Hamid ZİYAĞEV: "Tarih...", a.g.e., 110.

⁴⁴ Mehmet SARAY, Özbek Türkleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 22. Romanovskiy Türkistan'daki hanlıkların içinde bulundukları durumla ilgili olarak şöyle yazıyordu: "Onlar artık birbirlerine karşı olan nefretlerini saklamıyorlar. Son zamanlarda bana gelen bütün Buhara görüşmecileri Hokand'a saldırırsak, Hokand görüşmecileri de Buhara'ya saldırırsak askeri seferlere yardım etmeye hazır olduklarını defalarca belirtmişlerdi." Z. D. KASTELESKAYA: a.g.e., 16.

⁴⁵ Bu antlaşmaya göre Hokand Hanlığı Rus tüccarlara açık olacaktı. Bunlardan alınan vergi yerli tüccarlar ile aynı olacaktı. Hanlık dış ilişkilerde Rusya'ya bağlı olacaktı. S. SAATOV: a.g.e., 13-18.

anlaşma ile sulh sağlanmıştır.⁴⁶ Bu anlaşma ile Buhara Emirliği de Rusya devletinin vassalı haline gelmiştir.⁴⁷

Buhara Hanlığı Rusya'nın "koruması altındaki devlete" (*protektorat*) dönüştükten sonra Kaufman, Hive üzerine yürümüştür. Hive de küçük bir mukavemetin akabinde yenilince 12 Ağustos 1873 tarihinde Hive ile Rusya arasında sulh antlaşması yapılmıştır.⁴⁸ Bu antlaşma ile Hive de Rusya'nın vassalı haline gelmiştir. Türkistan'da kalıcı olarak hâkimiyet kurmak için Zerefşan vadisi ile Hazar Denizi arasındaki bütün sahayı işgal etmeyi gerekli gören Rus kuvvetleri, Türkmen boylarını da hâkimiyet altına almak için onların üstüne yürümüşlerdir. 1877'de Kızılavrat, 1881 yılında Göktepe⁴⁹, 1884 yılında ise Merv (Marı) işgal edilmiştir. Hanlıklardan farklı olarak Türkmen boyları Rus kuvvetlerine karşı şiddetli bir savunma vermişlerdir. Rus kuvvetleri 1847 yılından sonraki harekâtlarında toplam olarak kaybettikleri 1000 askerin 600'ünü Türkmenlerle yaptıkları savaşlarda kaybedince, intikam olarak özellikle Göktepe'de sivil ahaliyi katletmişlerdir.⁵⁰

A.G. Serebrenikov Türkistan'ın işgali ile ilgili olarak:

"Türkistan bölgesinin fethindeki askeri harekâtlar savaş tarihimizin kayıtlarında pek çok şanlı sayfayı doldurur. Ordumuz, özellikle de onun Türkistan birlikleri, devasa sonuçların önemsiz kaynaklarla elde edilebileceğinin parlak bir örneği olarak bunlarla övünç duyabilir"⁵¹ demektedir.

Kısa bir süre içinde çok az sayıda olan Rus kuvveti tarafından Türkistan'ın işgal edilebilmesi, bölgenin o dönemde bulunduğu sosyal,

⁴⁶ Bu anlaşma gereği Semerkand ve Katta-Kurgan Rusya'nın toprağı olurken, Buhara Emirliği savaş tazminatı olarak 500.000 ruble ödemek zorunda kalıyordu. A. AMİNOV, A.BABAHOCAYEV: Ekonomicheskie i Politicheskie Posledstviya Prisoedineniya Sredney Azii k Rossii (Taşkent, 1966), 19.

⁴⁷ S. SAATOV: a.g.e., 19-20.

⁴⁸ Timur KOCAOĞLU: "Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)", Türkler, 18, (Ankara, 2002), 744.

⁴⁹ A. AMİNOV, A. BABAHOCAYEV: a.g.e., 21.

⁵⁰ Akdes Nimet KURAT, "Rusya Tarihi...", a.g.e., 351-352.

⁵¹ David MacKenzie, "The Conquest and Administration...", a.g.m., 214.

ekonomik, siyasi ve askeri yapıyı anlamak için bize fikir veren en iyi örnektir. Artık Ortaçağ'daki Türkistan devletinin yerini her alanda çağının gerisinde kalmış, birbirleriyle uğraşan, sosyal adaletin olmadığı, fitne ve fesadın yaygın olduğu, İslamiyet'in yerini hurafelerin ve bidatlerin aldığı bir ülke halini almıştır. İşte bu durumdaki Türkistan hanlıkları Rusya'nın askeri işgali karşısında pek fazla direnememiş ve çok küçük kuvvetlerin karşısında tutunamayarak ya tamamen ya da kısmen Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir.⁵²

C. TÜRKİSTAN'DA RUS İDARİ SİSTEMİNİN TESİSİ

Türkistan'ın işgaline Kazakların meskûn olduğu bölgeden başlayan Ruslar, ilk önce bu topraklarda Kazak boylarının tepkisini çekmemek için hâkimiyetlerinin tesis edilmesini aşamalı olarak hayata geçirmişlerdir. Önce Kazakların han seçimine doğrudan karışmayıp, seçilen hanın Rus Çarı tarafından onaylanmasını şart koşmuşlardır. 1868 yılına kadar kendi oluşturdukları idari birimlere yerli halkın seçtiği yöneticilerin yine kendileri tarafından onaylandıktan sonra göreve gelmelerine izin vermişlerdir. Bugünkü Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan topraklarının tamamının işgaline yönelik olarak 1850'lerde başlattıkları harekâtın sonucunda ise, daha önceden uyguladıkları tedrici hâkimiyet kurma politikasını bırakarak,⁵³ bölgede tamamen Rus devletine bağlı, başında Rus

⁵² D. A. ALİMOVA: "Türkistan Milliy Tarakkiyparvarlarining Etnik Özlükni Anglaş Masalasiga Dair Karaşlari", Markaziy Asiyada Ananaviy Va Zamanaviy Etnomaddaniy Carayanlar,I,(Taşkent, 2005), 5. Kurat ve Bigi tarafından Türkistan'daki Rus işgalinin kolaylığı Rusların kuvvetine değil Türkistan'ın kuvvetsizliğine dayandırılmaktadır. Muhammed Zahir BİGİ: a.g.e., 77; Akdes Nimet KURAT, "Rusya Tarihi...", a.g.e., 352-353. Türkistan'daki üç hanlığın işgali hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid ZİYAEV: Türkistanda Rossiya Tacavuzi va Hükümraniyigiga Karşı Kuraş (Taşkent, 1998).

⁵³ Rusya Türkistan'ın yerleşik bölgelerinin işgalinde daha hızlı hareket etmiştir. İşgal ettiği yerlerde doğrudan Rus idari sistemini tesis etmiştir. Fakat başlangıçta Türkistan'daki üç hanlığın bazı topraklarını işgal etmesine rağmen bu hanlıkların yaşamasına izin vermiştir. Bunun birkaç sebebi bulunuyordu. İşgal öncesi dünya kamuoyuna bunun bir cezalandırma seferi olduğunu, güney bölgesindeki Rus ticaretine zarar veren kabilelerin, devletçiklerin ve hala Rus esir alımı satımı yapan Hive'nin cezalandırılması şeklinde tanıtmıştı. Bu yüzden bu üç hanlığın birden ortadan kaldırılması dünya kamuoyunun, özellikle İngilizlerin tepkisini çekebilirdi. Ayrıca bu kadar büyük arazinin ve nüfusun birden Rusya İmparatorluğu'na dâhil edilmesi imparatorluğun dengelerini değiştirebilirdi. Kazak bozkırlarında izlenen yavaş yavaş Rus idari sisteminin kurulması taktiği, burada da hanlıkların bir kısım arazisi onlara bırakılarak bir nevi devam ettirilmiş oluyordu.

idarecilerin olduğu kendi yönetim birimlerini kurmaya başladılar. Artık işgal edilen yerlerde en küçük idari birimler dışındaki bütün birimlerin yönetimini Rus idaresi doğrudan kendi eline alıyordu.

21 Ekim 1868 tarihinde Ural ve Turgay oblastları OGAV (Orenburg Genel Askeri Valiliği)'ne, Akmollla (Akmolinsk) ve Cetitam (Semipalatinsk) oblastları da BSV (Batı Sibirya Valiliği)'ne bağlanmıştır. Bu durum 25 Mayıs 1891 yılında BGAV'nin (Bozkır (Step) Genel Askeri Valiliği) kuruluşuna kadar devam etmiştir. Bu tarihte kurulan BGAV'ye bu dört oblast ve TGAV'den ayrılan Yedisu (Semireçye) Oblastı katılmıştır.⁵⁴ Böylece BGAV'deki oblastların sayısı beşe çıkmıştır. Bu oblastlarda nüfusun çoğunluğunu Kazaklar oluştuyordu. Yedisu Oblastı'nda Kırgızlar da bulunuyordu.

Taşkent işgal edildikten sonra, 12 Şubat 1865 tarihinde Hokand Hanlığı'ndan alınan topraklar üzerinde Türkistan bölgesi oluşturulmuştur.⁵⁵ Burası Rus kuvvetlerinin merkezi haline getirilmiştir. 2 Şubat 1865 tarihinde albay M. G. Çernyayev Türkistan'ın işgalinde gösterdiği başarılarından dolayı tümgeneral olmuştu. Bu tarihte onun idaresinde Türkistan askeri bölgesi kurulmuştur. Söz konusu bölge Issık Göl'den Aral Gölü'ne kadar olan araziye kapsıyordu. Bu oblast OGAV'ye bağlı idi.⁵⁶ Taşkent'te kurulan bu idare Orenburg genel valisi Kırıjanovski'ın izni ile kurulmuştu. Söz konusu bölge genel valilik haline getirilene kadar işgal eden kuvvetlerin başındaki tümgeneral Çernyayev tarafından idare edildi. Rus idaresinin ilk yıllarında 1867 yılına kadar yerli halkın günlük hayatında önemli değişiklikler olmamıştır. Sadece Hokand beyinin yerini Rus askeri valisi aldı.

11 Temmuz 1867 yılında TGAV kurulmuştur. Arazisi 1.533.255 kilometre karelik alanı kaplıyordu. Bu valilik Sır Derya ve Yedisu (Semireçye) oblastlarından oluşuyordu. 1868 yılında Semerkand ve çevresi işgal edilerek

⁵⁴ Baymirza HAYİT: "Türkistan Devletlerinin...", a.g.e., 157.

⁵⁵ Baymirza HAYİT: "Türk Devletlerinin Milli...", a.g.e., 158.

⁵⁶ S. SAATOV: a.g.e., 16.

Zerefşan Okruğu oluşturuldu ve burası da genel valiliğe katıldı. 1873 yılında Hive Hanlığı'nın kuzey bölgesindeki topraklar Amuderya Otdeli (bölümü) adı altında TGAV'ye katıldı.⁵⁷ Hokand Hanlığı'nda isyan eden Kıpçak guruplarının meydana getirdiği karışıklıktan faydalanan Rusya, askeri kuvvetleri ile bu hanlığa girdi. Bunun sonucunda 15 Şubat 1876 yılında Hokand Hanlığı ilga edildi⁵⁸ ve bu hanlığın topraklarından Fergana Oblastı oluşturuldu. 1887 yılında Zerefşan Okruğu'na dâhil bölgelerden Semerkand Oblastı oluşturuldu.⁵⁹ 1896 itibariyle Türkistan genel valiliğinin bünyesinde Sır Derya (Amu Derya bu oblastın içinde), Fergana, Semerkand (eski Zerefşan), bölgeleri bulunuyordu.⁶⁰ 1899 yılında Hazarötesi Oblastı TGAV'ye katıldı.⁶¹ 1882 yılında Yedisu Oblastı, TGAV'den çıkıp BGAV'ye⁶² katıldı. Bu oblast daha sonra 1899 yılında yeniden BGAV'den alınarak TGAV'ye katıldı.⁶³ Böylece 1900 yılına gelindiğinde TGAV'nin 5 oblastı bulunuyordu. Bunlar Sır Derya, Yedisu, Fergana, Semerkand, Hazarötesi oblastları. Bu valiliğin nüfusunun ekseriyetini Kazak, Özbek, Kırgız, Tacik ve Türkmenler oluşturuyordu.

TGAV'nin ilk valisi olarak K.P. Von Kaufman atanmıştır.⁶⁴ Valiliğin merkezi olarak Taşkent şehri belirlenmiştir. Valilik Sır Derya (bu oblast

⁵⁷ S. GRAMENİTSKİY: Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye (Taşkent, 1896), 2–3. Amuderya Otdeli (bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin içindeki Karakalpakistan Otonom Cumhuriyeti'nin topraklarına tekabül ediyor) 1887 yılında Sır Derya Oblastı'na katılmıştır. BAYMİRZA HAYİT: "Türkistan Devletlerinin...", a.g.e., 158.

⁵⁸ Hamid ZİYAEV: a.g.e., 358. Hokand Hanlığı Ekim Devrimi'ne kadar bu üç hanlık içinde Ruslarca ortadan kaldırılan tek hanlıktır. Çarlık idaresi Buhara ve Hive hanlıklarına dokunmamıştır. Bu iki hanlık Bolşevik yönetim tarafından ortadan kaldırılincaya kadar Çarlık Rusyası'nın vassalı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

⁵⁹ Özbek Sovyet Ansiklopedisi, Türkistan General Gubernatorluğu, XI, 370.; Lunin bu tarihin 1886 olduğu görüşündedir. B. V. LUNİN: Srednyaya Aziya v Dorevolütsionnom i Sovetskom Vostokovedeniye (Taşkent, 1965), 29.

⁶⁰ S. GRAMENİTSKİY: Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye, a.g.e., 2-3.

⁶¹ Z. D. KASTELSKAYA: a.g.e., 28.

⁶² Bu valilik Ural, Turgay, Akmola ve Semipalatinsk oblastlarından oluşuyordu. Zeki Velidi TOĞAN: "Bugünkü Türki...", a.g.e., 25.

⁶³ "Türkistan Genel Gubernatorluğu", Özbek Sovyet Ansiklopedisi, , XI, (Taşkent, 1978), 370.

⁶⁴ A. İ. DOBROSİMİLOV: Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem (Taşkent, 1912), 60. Kaufman TGAV'nin kurucusu ve ilk valisi olarak önemli bir yere sahiptir. Türkistan'daki birçok kurum ve politikaların temelini atmıştır. Kaufman ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eillen Marie CREAN: The Governor-Generalship of Turkestan under K. P. Von Kaufman 1867–

Kazalinsk (Qazalı), Perovsk, Çimkent, Evliya-Ata, Taşkent, Hocend, Cizzah uyezdlерinden oluşuyordu) ve Yedisu oblastlarından oluşuyordu. İlk genel vali K. P. Von Kaufman 7 Kasım 1867 tarihinde bölgeye geldi. Kaufman bölgeye geldiğinde valilikte ne bir Rus idari kuruluşu ne de TGAV'yi yönetmek için oluşturulmuş kanunlar mevcuttu. İlk genel valilinin sorumlulukları ve yetkileri son derece genişti. Kray için kanunlar oluşturulana kadar Von Kaufman bu bölgeyi kendi tecrübesine göre yönetecekti. İmparatorluktaki kanunları yorumlamak ve valilikte ne şekilde uygulanacağına karar vermek de onun inisiyatifinde idi. Kaufman'ın komşu hanlıklarla savaş ve barış yapma, diplomatik ilişki kurma, barış antlaşması imzalama, idam cezasını af etme gibi geniş yetkileri vardı.⁶⁵

Bölgedeki idari ve adli sistem eski düzenin kalıntılarını taşımaya devam ederken, Rus adalet sistemi yavaş adımlarla oturtulmaya başlandı. Halka aksakal denilen yerel idarecileri ile kadıları 3 yılda bir seçme hakkı tanınmıştı. Ancak seçim uygulaması yerel sistemi ıslah etmek yerine, işleri daha karmaşık hale getiriyor, yolsuzluğu ve görevlerin kötüye kullanılmasını arttırıyordu. Adalet sistemindeki yeni düzenlemeye göre, büyük suçlara Rus mahkemeleri, küçük suçlara ise yerleşik ahali arasında kadılar; konargöçerler arasında ise biyler bakıyordu. Özbeklerin ve Taciklerin oluşturduğu yerleşik yerel ahali şeriata, Kazak ve Kırgızların oluşturduğu konargöçer ahali ise âdete⁶⁶ göre kendi mahkemelerini işletecekti. Hanlar zamanında kadılar Han tarafında seçiliyor ve sadece ona karşı sorumlu oluyordu. Kadı olarak seçilen kişinin bilgili olması yeterli idi, fakat uygulamada İslam bilimlerine hâkim kişiler arasından seçiliyordu. Hanlar döneminde kadıların idam cezası da dâhil her türlü ceza verme hakkı vardı. Rus idaresi kadılık meselesini seçime bağladı. Yirmi beş yaşını geçmiş herkes, bilgisine bakılmadan bu seçimlere aday olabilirdi. Kadılığın yetkileri ise eskiye göre oldukça sınırlandırılmıştır.

1882, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Yale University, 1970); David MACKENZİE: "Kaufman of Turkestan: An Assesment of His Administration 1867–1881", SR, 26, 2, (June 1967), 265–285.

⁶⁵ S. SAATOV: a.g.e., 18.

⁶⁶ Konargöçer Türkler arasında yüzyıllardan beri devam ede gelen Türk örfi hukuku.

Kadınların uygulayabildikleri en büyük cezalar otuz rubleyi geçmeyen para cezası ve yedi günlük tutuklama cezası idi.⁶⁷ Konargöçerleri ve yerleşik halkı toplumsal hayatta birbirinden ayırmaya dikkat eden Rus idaresi, bölgedeki adalet sisteminde zaten mevcut olan ayrımı devam ettirmişler ve yerleşmeye başlayan konargöçerler arasında şeriat mahkemelerinin yayılmasını engellemeye çalışmışlardır.⁶⁸ Rus mahkeme sisteminin tedrici olarak bölgede yerleşmeye başlaması amacıyla küçük davalara bakabilme hakkı Rus mahkemelerine de verilmiştir. Bunun için davalı ve davacı tarafın rızası gerekiyordu. Vergilerin toplanması için yeni komitelerin oluşturulması planlanmıştır.⁶⁹

TGAV Rusya İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri gibi İç İşleri Bakanlığı'na değil Savunma Bakanlığı'na (Savaş Bakanlığı'na) bağlı idi.

Türkistan Bölgesi (Krayı) oblastlardan,⁷⁰ oblastlar ise uyezdlerden,⁷¹ uyezdler ise volostlardan⁷² oluşuyordu. Bazen birkaç volost birleşerek

⁶⁷ N. S. LİKOŞİN: Pol Jizni v Turkestane (Peterburg, 1916), 55.

⁶⁸ TGAV'nin işgalinden 33 yıl sonra dönemin genel valisi tarafından yazılan bir raporda Kaufman'ın konargöçer ahalisi ile yerleşiklerin yakınlaşmasını engellemeye yönelik bu tip politikalarının oluşturan düşüncenin devam ettiği gözükmemektedir. O zamana kadar yapılan uygulamalar yeterince işe yaramamış olduğu için idareciler dert yanıyorlardı. Sart olarak geçen Özbek Türklerinin konargöçer olan Kazakları ve İran asıllı Sünni Tacikleri etkilemeleri Rus idarecilerin tepkisini çekiyordu. 1899 yılındaki raporda genel valisi Duhovskiy konargöçer olan Kazakların Özbeklerin etkisi ile yavaş yavaş yerleşik hayata geçtiğini ve kendi örfi hukukları olan adet bırakarak şeriat hukukunu benimsemeye başladıklarını. Taciklerin ise Rus idaresinin hatalı olarak bölgeye geldiğinden itibaren eskiden bölgenin resmi dili olan Farsça yerine bu dili bilmeyen Kazak ve Tatar tercümanlar tarafından Türkçe ve Özbekçe olarak yürütülmesinden dolayı Tacik nüfusun Özbeklerle birleştiğini ve yakınlaştığını tepki ile yazmıştır. S.M. Duhovskiy, İslam v Turkestane (Vseppoddaneyşiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo), (Taşkent, 1899), 252-253.

⁶⁹ A. İ. DOBROSMİSLOV: a.g.e., 61-64. Kadılar ancak 30 rubleyi geçmeyen davalara bakabileceklerdi. Baymirza HAYİT: "Türk Devletlerinin...", a.g.e., 159.

⁷⁰ Oblast Rusya İmparatorluğu'nda sınırlarında, Kozak birliklerinin topraklarında ve genel olarak genel valiliklerin içinde Rusya içindeki guberniyalara tekabül eden idari birimlerdi. Oblastlar özel kanuni düzenlemelere göre yönetiliyordu. 19. asır - 20. asır başı arasında Rusya imparatorluğunda 34 oblast kurulmuştur. 1917 yılına gelindiğinde ise Rusya imparatorluğundaki oblast sayısı 21 idi. Türkistan'daki oblastlar şunlardır: Sibirya Kırgızlarının (1854-1868), Omsk (1822-1838, Omsk), Akmoğa (1854-1920, Omsk), Orenburg (1859-1868, Orenburg), Cetitâm (1854-1920), Turgay (1860-1920, Orenburg), Uralsk (1868-1920), Türkistan (1865-1867, Taşkent), Yedisu (1867-1922, Verniy), Sır Derya (1867-1924, Taşkent), Fergana (1876-1924, Noviy Margilan 1910 sonrası Skobelev), Semerkand (1887-1924), Hazarötesi (1881-1920, Aşkabat).

Pristavstvo'yu oluşturuyordu. Kray, oblast, uyezd ve pristavstvo idarecileri Ruslar'dan oluşuyordu. Valilikte mevcut en k idari birim olan volostların başkanları ise yerlilerden seçiliyordu. Bunlara volost starşinaları (aksakal) deniliyordu.⁷³ Buradaki idari taksimat yapılırken bölgenin daha önceki yapısının kırılması esas alınmıştı, fakat genel olarak bu bölgenin Rus işgaline uğrama sırasına göre oblastlar düzenlenmişti. Yani buradaki toprakların imparatorluk tarafından işgal edilme sırasına göre genel idari taksimat şekillenmiş, Kazaklar, Özbekler, Tacikler, Kırgızlar, Türkmenler diye bir boy tasnifi yapılmamıştı. Aslında hanlıklarda göçebeler ile yerleşikler arasında belirgin bir farklılık olsa da, başta Hokand Hanlığı olmak üzere bütün hanlıklarda birçok boy beraber yaşıyordu.

Yedisu Oblastı: Bu oblastın güney ve doğusunda Çin, güney batısında Fergana Oblastı, batısında Sır Derya Oblastı, kuzeybatısında ise Cetitam (Semi Palat) Oblastı bulunuyordu. Nüfusunun ekseriyetini Kazaklar oluşturuyordu. İkinci gurup ise Kırgızlar idi. Bu oblast altı uyezd'den oluşuyordu. Bunlar: Verniy, Kopal, Lepsinsk, Carkent, Prjivalskiy, Bişkek.⁷⁴

Sır Derya Oblastı: Bu oblast kuzeyde Turgay, Akmolinsk ve Ceti-tam (Semipalatinsk) Oblastları ile doğuda Yedisu (Semireiye) ile güneyde Fergana, Semerkand oblastları ile batıda Hazarötesi oblastı ile kuzey batıda Uralsk oblastı ile komşu idi. Kazaklar çoğunlukta olmakla birlikte Özbekler, Kırgızlar ve Tacikler de bu bölgenin halkları arasındadır.⁷⁵ Sır Derya Oblastı beş uyezdten oluşmaktadır. Kazalinsk, Perovsk, Çimkent, Evliya-Ata,

⁷¹ 1775–80 yılında Guberniyalar Uyezdlere bölünmüştür. Bu tarihten itibaren Uyezd temel idari toprak birimi olmuştur. Dış güvenlik, İ güvenlik, eğitim vb. alanlardaki devlet kurumları Uyezdlere göre bölümlendirilmiştir. İ güvenlik açısından Uyezdlar Stan ve Volostlara bölünmüştür. Ekonomik ve adlı açıdan Zemskiy Uastoklara bölünmüştür. 1775 yılında başlayarak Uyezd en k adlı, mali, idari birim olmuştur.

⁷² 1861 düzenlemesine göre Volost Rusya'daki çiftçilerin sosyal birimidir.

⁷³ M. V. LAVROV (Haz.): Turkestan Geografiya i İstoriya Kraya (Moskova-Petrograd, 1916), 55.

⁷⁴ M. V. LAVROV (Haz.): a.g.e., 78.

⁷⁵ M. V. LAVROV (Haz.): a.g.e., 79.

Taşkent ve Amu Derya otdelinden oluşmaktadır. Taşkent şehir olarak ayrı bir idari yapıya sahipti.⁷⁶

Semer kand Oblastı: Zerefşan Okrugundan oluşturulan Semer kand Oblastı Türkistan'da merkezi bir yere sahipti. Kuzey ve kuzeydoğusunda Sır Derya Oblastı ile, doğuda Fergana Oblastı ile diğer taraflarda her yönden Buhara Emirliği ile çevrilmiştir⁷⁷. Bölgenin esas nüfusunu Özbekler ve Tacikler oluşturmaktadır. Semer kand Oblastı 4 uyezdden oluşuyordu: Semer kand, Katta-Kurgan, Cizzak, Hocent.

Fergana Oblastı: Bu oblastın doğusunda Semireçiye Oblastı ve Çin, kuzeyinde Sırderya Oblastı, batısında Semer kand Oblastı ve Buhara Emirliği, güneyinde Afganistan bulunuyordu. Bu bölgenin nüfusu Özbeklerden oluşuyordu. Fergana Oblastı 5 uyezdden oluşuyordu: Margilan (Skobelov), Nemengan, Kokand, Oş, Andican ve özel statüye sahip olan Pamir Bölgesi.⁷⁸

Hazarötesi Oblastı: Bu oblastın kuzeyinde Ural Oblastı, doğusunda Sır Derya Oblastı ve Aral Denizi ile daha ileride Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı ile güneyde İran ve Afganistan bulunuyordu. Batı tarafı Hazar Denizi'ne kadar uzanıyordu. Aşkabad, Krasnovodsk, Mangışlak uyezdi (merkezi Fort-Aleksndrovskiy uyezd şehri), Tedcen, Merv (Marı) Uyezdlerinden oluşan bu oblastın nüfusunun ekseriyetini Türkmenler oluşturmaktaydı.⁷⁹

Çarlık Rusya'sı Türkistan'ın idaresi için 1865–1917 yılları arasında 10 farklı zamanda (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916) kanuni düzenlemeler yapmıştır.⁸⁰ Bunlardan ilki 6 Ağustos 1865 yılında Türkistan bölgesinin yönetimiyle alakalı olarak yayınlanan geçici kanundur.⁸¹

⁷⁶ Z. P. KONDRATENKO: "O Sostayanii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane Kontsa 19-Naçala 20 veka", ONU, 3, (Taşkent, 1991), 37.

⁷⁷ M. V. LAVROV (Haz.): a.g.e., 117.

⁷⁸ M. V. LAVROV (Haz.): a.g.e., 137-149.

⁷⁹ M. V. LAVROV (Haz.): a.g.e., 156-176.

⁸⁰ M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 190.

⁸¹ M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 191.

I.BÖLÜM

TÜRKİSTAN'DA YERLİ EĞİTİM KURUMLARI

Alimin bozulması, âlemin bozulmasıdır.

1.1. 19. ASRIN İKİNCİ YARISINDA TÜRKİSTAN'DA ESKİ USUL MEKTEPLER

1.1.1. ESKİ USUL MEKTEPLERİN GENEL DURUMU

Diğer Müslüman ülkelerinde de olduğu gibi Türkistan'da mektepler okuma yazma öğretilen eğitim kurumları idi. Bu okullar başlangıç okulları yani günümüzün ilkokullarına tekabül ediyorlar. Türkistan'daki ilk mektepler bu bölge Emeviler döneminde Araplar tarafından alınmasından sonra kurulmuştu (M. S. 713).⁸²

Türkistan'ın bütün şehirlerinde, köylerinde (kışlaklarında) ve konargöçer Türklerin aullarında⁸³ yaygın bir mektep ağı bulunuyordu. Mekteplerin eğitim seviyesi tartışmalı olmakla birlikte yaygınlık ve sayı açısından gelişmişlerdi. Bunda mekteplerin okuma yazma öğretilen yerden ziyade İslam dininin esaslarının öğretildiği ve çocuğa ilk İslami talim-terbiyenin, en önemlisi de Kuran okumanın öğretildiği yerler olmasının rolü büyüktür. Türkistan bölgesinde, özellikle de yerleşik nüfusun yaşadığı bölgelerde, İslam dini hurafelerle iç içe girmiş olsa da, toplum içinde önemli bir yere sahipti. Çocuğunu mektebi bitirdikten sonra medreseye göndermeyi

⁸² Gülnara SALCANOVA: Turkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr ahiri - XX. Asr başlari),Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Taşkent, 1997), 31.

⁸³ "Aul" konargöçer Kazak Türkleri arasında köy manasında kullanılmaktadır. Özbekler ise köye "kışlak" demektedirler. Özbek ve Kazak köyleri arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Özbek köyleri topraktan yapılmış sabit yapılardan oluşurken, Özbek köylerine göre daha تنها olan Kazak köyleri "kiyiz üy" denilen keçe çadırlarından oluşuyordu.

düşünmeyen aileler bile, Kur'an okumayı öğrenmesi ve ilk İslami eğitimi alması için çocukları genellikle mektebe yolluyorlardı. Aslında birçok çocuk mektep bittikten sonra babalarının işlerini devam ettirdiği için, yarım yamalak öğrendikleri okuma yazmayı mektepten çıktıktan kısa bir süre sonra unutuyordu. Çocukların ancak %4-5'lik bir kısmı medreseye devam edebiliyordu. Fakat buna rağmen yine de aileler çocuklarını mektebe gönderiyordu, çünkü mektebe gitmek birçok bölgede zorunluydu, böyle olmasa bile çocuğu mektebe göndermemek ayıp sayılıyordu.⁸⁴ Hanlıklar zamanında, yani Rus işgalinden önce, kadı-reis isimli görevliler ailelerin çocuklarını mektebe gönderip göndermediklerini denetliyordu.⁸⁵ Bu görevlinin varlığından mektebin zorunlu olduğu anlaşılmaktadır.

Konargöçer Türklerde, yani Kazak ve Kırgızlarda ise durum Özbek ve Taciklere göre biraz farklı idi. Hayat tarzından dolayı daimi mektebin olması güçtü. Her aulda mektep yoktu, bazı boyların kendileri ile beraber göçen mollaları vardı. Bazı Kazak beyleri ise kendi çadırının avlusunda özel hoca tutarak ders verdiriyordu. Ama bozkır halklarında mektep ağı yerleşiklerde olduğu kadar yaygın değildi. Kazak bozkırlarında mektep ağı, özellikle II. Yekaterina'nın yeni İslam politikası sebebiyle 18. asrın 80'li yıllarından itibaren Tatarların bu bölgelere yönlendirilmesi ile birlikte canlanmış ve güçlenmişti.⁸⁶ Kazak mekteplerinin bir kısmında İdil-Ural Tatar mollaları hocalık yapıyorlardı. 18. asrın ikinci yarısında İdil-Ural Tatarları eli İslam'ın ile bu bölgeye yayılmasının bölgedeki Kazak boylarını daha pasif hale

⁸⁴ ÖCMDA F. 1009, Op. 1, D. 90, L. 48.

⁸⁵ Kiriak BENDRIKOV: Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane(1865-1917) (Moskova, 1960), 68; Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 33. "Burada, her kentte, dinsel buyrukların halk tarafından korunmasını ve yerine getirilmesini gözetlemekle yükümlü reis unvanlı bir görevli bulunuyordu. Reis, çarşı ve pazarlarda elinde bir teberle dolaşarak rastladığına, aksakallı bir ihtiyar bile olsa, inanç ve ibadetle ilgili kimi konuları sorgularcasına soruyor, halka tebelleş oluyordu. Cevap veremeyenleri, özellikle bu konularda tam olarak bilgisiz olduğunu gösterenleri öğrenmeleri için okula gönderiyordu. Bu okula devam süresi, gereğine göre bir haftadan on beş güne kadar değişiyordu. Bu görevli namaz vakti halkı kırbaça camiye gitmeye zorluyordu. Ama işi bundan ileriye götürmüyordu. Okula gönderilen adamlar gerçekten bir şeyler öğreniyorlar mı, yoksa sınıfta uyuyorlar mı?" Arminius WAMBERY: a.g.e., 165.

⁸⁶ G. AYTBAJEVA: "Mektebi i Medrese v Politike Rossiyskogo Gosudartsva v Kazakhstane v 20 veke", ES, 45, 2004.

getireceği⁸⁷ ve tam Müslüman olarak görülmeyen bu boyların içinde tek Tanrılı bir din olan Müslümanlığın yayılmasının Hristiyanlığa geçişte kolaylık sağlayacağı⁸⁸ zannedilerek desteklenmişti. Rus idaresi ile halk arasında tercümanlık vb. görevlerle aracı OLAN İdil-Ural Tatarları bu bölgede tüccar, aydın, memur bir Tatar ileri gelen sınıfını oluşturmuş ve özellikle Türkistan'ın konargöçer halkları üzerinde büyük etkiye sahip olmuşlardı.

1.1.2. KIZ MEKTEPLERİ

Kız çocukları da mektebe gidiyorlardı. Onların mektepleri erkek çocuklarındaki kadar yaygın değildi. Kız çocuk mektebinin hocasına *atın-ayi* veya *atın-bibi* deniliyordu. Bu şahıs genellikle cami imamının hanımı oluyordu ve mektepler bunların evlerinde faaliyet gösteriyordu. Bu atın-bibilerin kızları onların mesleğini devam ettirebiliyordu. Eğer atın-bibi'nin kızı yoksa veya atın-bibi başka sebeple kızını bu işe uygun görmüyorsa, öğrencilerinden birisini yerine yetiştirirdi.⁸⁹ Bazen mektep yaşında kızları olan zengin aileler evlerinde bir yeri mektebe tahsis ediyorlardı.⁹⁰ Bazen küçük erkek çocuklarının da bu kız mekteplerine gittikleri görülebiliyordu.⁹¹ Çocuğunu küçük yaşta erkek mektebine vermek istemeyen aileler, çocuk fazla ezilmesin diye başlangıçta bir iki yıllığına çocuklarını kız mekteplerine veriyorlardı. Kız mekteplerinin intizamı erkek mekteplerine göre daha iyiydi. Erkek mekteplerinde bir sınıfta teneffüs olmadan sabahdan öğleye kadar okuyan çocuklar molla dışarı çıktığında birbirleriyle kavgaya tutuşabiliyorlardı. Kısaca, molla sınıfta olmadığı zaman halfe veya halife denilen kıdemli öğrenci nizamı sağlamakta zorluk çekiyordu. Ayrıca kız mektebinde erkek

⁸⁷ G. AYTABAYEVA: a.g.m., 147.

⁸⁸ SMİRNOV: "Po Voprosu O Şkolnom Obrazovanii İnarodtsev Musulman", JMNP, 7,1882, 2.

⁸⁹ Annette M. B. MEAKİN: In Russian Turkestan A Garden Of Asia And İts People (New York, 1915), 87.

⁹⁰ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 32.

⁹¹ Annette M.B. MEAKİN: a.g.e., 87.

mektebinde olduğu gibi dayak ve falaka cezası yoktu. Bu mekteplerde de çocuğun başarı durumuna göre eğitim 8 yıla kadar sürebiliyordu.⁹²

1.1.3. ESKİ USUL MEKTEPLERİN FİZİKİ YAPISI

Mektepler umumiyetle medreseler gibi müstakil binalara sahip değildiler. Buna örnek olarak Nalivkin'in verdiği istatistik bilgisini gösterebiliriz. Taşkent'te bulunan 142 mektepten 109 tanesi cami içinde, 27 tanesi öğretmen evinde, beş tanesi mezarlıkta bir tanesi de müstakil binada ders yapıyordu.⁹³ Türkistan'ın iklimi uygun olduğundan ilkbahardan sonbahara kadar dersler açık havada yapılabilirdi.⁹⁴

Hemen hemen bütün Rus kaynaklarında mektep binalarının hijyen şartları çok kötü olarak anlatılmaktadır. Mektep binaları genelde küçük ve dar pencereleri sebebiyle ışık yönünden yetersiz ve havasız idi.⁹⁵

1.1.4. MOLLA

Molla, mektep öğretmene verilen isimdi. Öğrenciler mollaya *taksir* diye de hitap edebilirlerdi. Bu kelime eğitilmiş insan manasına geliyordu.⁹⁶ Toplumda saygı ifadesi olarak da kullanılıyordu. Cemaat toplanır ve kimin mollalık yapacağına karar verirdi. Türkistan mekteplerinde genellikle öğretmen cami imamı olurdu. İlk olarak mollalık cami imamına teklif edilirdi. Eğer imam teklifi kabul etmezse müezzin, o da olmazsa yabancı birisi de mollalık yapabilirirdi.⁹⁷ Molla olmak için pedagojik eğitim alma zorunluluğu yoktu. Çocukları okutacak kadar bilgiye sahip olan⁹⁸ el yazısını okuyabilen, bir mektup yazabilen ve dua bilen her kişi molla olabilirdi. Bazen molla

⁹² Annette M. B. MEAKİN: a.g.e., 91.

⁹³ Yoldaş ABDULLAEV: Eski Mektebde Hat-Savad Orgatış (Taşkent, 1960), 28.

⁹⁴ Annette M. B. MEAKİN: a.g.e., 86

⁹⁵ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 217-218.

⁹⁶ William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: Education and Development in Central Asia (Neterland, 1971), 37.

⁹⁷ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii", TV, 2, (8 Ağustos 1889), 124.

⁹⁸ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 218.

kelimesi nezaket göstergesi ve karşıdaki kişiye duyulan saygının belirtisi olarak da kullanılabilirdi.⁹⁹

1.1.5. ESKİ USUL MEKTEPLERİN MALİ YAPISI

Mektepler devlet kurumları değildiler. Dolayısıyla mektepler hayırseverlerin bağışları ile yaşıyorlardı. Bazen de ahali bir araya gelerek mektebin masraflarına ortak oluyordu. Vakıflar genelde medreselere yönelik olmalarına rağmen, bazı mekteplerin de vakıflardan yararlandıkları bilinmektedir. Ayrıca mektebin vakfı olmasa bile, genelde mektep hocası olan kişi aynı zamanda cami imamı olduğu ve camilerin çoğunlukla vakıfları olduğu için, molla cami vakfından istifade ediyordu.¹⁰⁰ Ayrıca çocuğunu mektebe gönderen aileler çocuk ilk olarak okula başlarken mektep hocasına bir miktar para veriyorlardı. Bu miktar her bölgede az çok değişiklik gösterse de, genelde birbirine yakın miktarlar oluyordu. Mesela Taşkent'te çocuk okula başlarken her aile, mollaya 50 kopeyk ile 2 ruble arasında bir meblağ veriyordu. Fakir mahallede öğretmenlik yapan bir molla yılda 50 ruble kadar, zengin mahallede öğretmenlik yapan ise 100 ruble veya biraz daha fazla para kazanıyordu.¹⁰¹ Her Perşembe günü çocuklar ailelerinin durumuna göre mollaya gıda maddeleri (un, pirinç, et, hayvan yağı vb.) götürüyorlardı. Ayrıca çocuk bir başarı gösterdiğinde, bir kitabı bitirdiğinde veya yıl sonunda, Kurban, Ramazan¹⁰² ve Nevruz bayramında aileler mektep hocasına yardımda (sarık, kumaş parçası, pahalı olmayan hilat vb.) bulunuyorlardı.¹⁰³

1.1.6. ESKİ USUL MEKTEPLERİN SAYISI

Türkistan'da mektep sayısının ne kadar olduğunu belirlemek sadece bugün için değil, o dönemde bile son derece zordu. Bu konuda sağlıklı bir

⁹⁹ Gabriel BONVALOT: Esir Yurt Orta Asya'dan, Çev. M. Reşat Uzmen, 53.

¹⁰⁰ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 38; F. M. KERENSKİY: "Naşi Uçebniya Zavedeniya (Medrese Turkestanskago Kraya)", JMNP, 234, (Kasım 1892), 28.

¹⁰¹ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 219; V. P. NALİVKİN, "Şkola u Tuzemtsev...", a.g.m., 124.

¹⁰²¹⁰² E. SCHUYLER: Türkistan Seyahatnamesi, Çev. Kolağası AHMED, Haz. Ali AHMETOĞLU, Kemal ÖZCAN, İshak KESKİN, (İstanbul, 2003), 155.

¹⁰³ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 34-35. Annnete M. B. MEAKİN: a.g.e., 86.

istatistik bulmak neredeyse imkânsızdır. Verilen bilgilerin birçoğu da birbiriyle çelişkilidir. Rus işgaline kadar genelde seyyahların seyahatnamelerinin verdiği bilgiler bütün Türkistan coğrafyasını kapsamamaktadır. Rus işgalinden sonra eğitim işinden sorumlu halk okulları müfettişleri bu okulları tespit etmeye çalışmışlardır. Fakat bunlar Rus okullarıyla bile yeterince ilgilenemiyorlardı. Mektepler konusunda verdikleri bilgiler genelde sağlıklıdır. Polis teşkilatının tuttuğu kayıtlar tam olarak yeterli olmasa bile mevcut olanlar içinde en güvenilir oldukları söylenebilir. Çoğunlukla halk okulu müfettişleri bunlardan istifade etmişlerdir.

Türkistan halk okulları 3. bölge müfettişi olarak 1890–1896 yılları arasında çalışan Nalivkin bu süre içerisinde Türkistan'ın belli başlı şehirlerini dolaşmıştır. Onun verdiği bilgilere göre 1891 yılında 5000 mektep bulunuyordu. 1898'de mektep sayısı 5.755 ve 1908 yılında ise 5.734 olarak tespit edilmiştir.¹⁰⁴

1899 yılında Sır Derya, Fergana ve Semerkand oblastlarındaki mektep sayısı 4632 olarak belirlenmişti. Bunlarda okuyan öğrenci sayısı ise 44 773 idi.¹⁰⁵ Palen teftiş komisyonunun verdiği bilgilere 1908 yılında Fergana Oblastı'nda 2316 mektep olup bunların 1749'u erkek ve 567'si kız çocuklar için kurulmuş mekteplerdi. Bu mekteplerde 24 690 erkek ve 6 559 kız çocuğun okuduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁶

1.1.7. EĞİTİM SÜRESİ

Türkistan'da mektebe başlama yaşı altı, yedi arasında idi.¹⁰⁷ Mektepte okuma süresi normal olarak dört yıl idi. Fakat bu süre sekiz,¹⁰⁸ on yıla kadar

¹⁰⁴ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 40.

¹⁰⁵ Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, Poizvedenniy Po Veliçayşemu Poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo), (St. Petersburg, 1910), 134.

¹⁰⁶ Otçet Po Revizii, a.g.e., 122.

¹⁰⁷ Gabriel BONVALOT: a.g.e., 54.

çıkabiliyordu.¹⁰⁹ Mekteplerde okuyan öğrencilerin yaşı genelde 6–15 arasında iken, 17-18 yaşında öğrencilere de rastlanabiliyordu.¹¹⁰ Bir mektepte ortalama olarak 30-40 öğrenci oluyordu.¹¹¹ Şehir mekteplerinde bir sınıfta okuyan öğrenci sayısı kırsal (köy) mekteplerine göre daha fazla idi. Bazı köy mekteplerinde bu sayı çok daha az olabiliyordu.¹¹² Mekteplerin bir vazifesi de çocukları medreseye hazırlamaktı. Bu husus şehir mekteplerinde daha belirgindi.

Mekteplerde eğitim sabah namazı ile başlıyor ve ikinci namazına kadar devam ediyordu. Öğle teneffüsü vardı. Bazı mekteplerde günde iki defa teneffüse çıkılıyordu. Saat 10-11 gibi yapılan ve *nanhurak* olarak adlandırılan birinci teneffüs sırasında çocuklar evden getirdikleri yiyecekleri yiyorlardı. Saat 13-15 arasında ise *aşhurak* adı verilen ikinci mola veriliyordu. Bu arada bazı mekteplerde çocuklara sıcak yemek veriliyordu, bazı çocuklar ise evine gidip yemeğini yiyip geliyordu. Cuma ve bayram günleri hariç her gün okul vardı. Yazları iki ay tatil oluyordu.¹¹³ Yaz tatili bazı bölgelerde 3-4 aya çıkabiliyordu. Okulun başlama ve bitiş zamanı bölgelere göre değişiyordu ve çok fazla da düzenli değildi.

¹⁰⁸ Otçet Po Revizii: a.g.e., 133. Mektepte eğitim şahsi olduğu için nazariyatta eğitimin süresi öğrencinin performansına bağlı idi. Çalışkan öğrenciler daha hızlı ilerliyor, çalışkan olmayanlar ise daha yavaş ilerliyordu. Eğitim süresi üzerinde başka etkiler de vardı. Öğrencinin ailesinin mollaya gönderdiği hediyeler de öğrencinin eğitim hızı üzerinde etkili olabiliyordu. Fakat mektep çok kısa sürede verilebilecek bilgilerin çok uzun sürede verildiği bir okul durumunda idi.

¹⁰⁹ Abdurauf FITRAT: "Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Munazarasi", Abdurauf Fitrat Tanlangan Eserler, Haz. Hamidulla BALTABAEV, I, (Taşkent, 2000), 50.

¹¹⁰ O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: Pedagogika Tarihi (Taşkent, 1997), 114.

¹¹¹ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 124.

¹¹² O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e., 114. Maddi durumu iyi olmayan aileler çocuklarını sabahdan akşama kadar mektebe göndermekte zorlanıp, eğitim süresi uzadığı zamanda çocuklarını çalıştırmak için mektepten alıyorlardı. William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: a.g.e., 35.

¹¹³ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 40-41.

1.1.8. ÖĞRETİM

Mekteplerde sınıf sistemi yoktu. Öğretim bireyseldi. Yani mektebe gelen her çocuk yaşına ve seviyesine bakılmaksızın aynı sınıfta kabul ediliyor, ama aynı dersi görmüyordu. Tek sınıf olmasına rağmen, molla sınıftaki bütün öğrencilere topluca ortak ders anlatmıyordu. Mektebe kayıt için belirli bir vakit olmadığından bütün çocuklar farklı yaşlarda ve yılın farklı zamanlarında mektebe geliyorlardı. Gelen her çocukla molla ayrı ayrı ilgileniyor ve her öğrencinin eğitimi sadece molla ile öğrenci arasında gerçekleşiyordu. Sınıf sistemi olmadığı için rekabet genel olarak yoktu. Çünkü bütün çocuklar aynı anda farklı kitapları ve konuları işliyorlardı. Hocanın gün içinde çocuklara ayırabileceği vakit de aslında çok fazla değildi. Molla her çocuğa bir ödev veriyor, çocuk genellikle bütün gün boyunca molların verdiği metni ezberlemekle uğraşıyordu. Genelde bu ödevlerin takibini halife adı verilen yaşça büyük, bilgisi diğer öğrencilere göre daha fazla olan ve öğrenciler arasından seçilen bir nevi öğretmenin yardımcısı öğrenci yapıyordu. Bu kişiler bazen mektebe yeni gelen öğrencilerin ilk eğitimini de üstlenebiliyorlardı.¹¹⁴ 30 kişilik bir mektepte hoca her öğrenciye 20 dakika ayırsa, bu 10 saat ediyor ki, hocanın pratikte bu kadar vakit ayırması mümkün değildi. Yani hocanın her öğrenciye her gün vakit ayırması, ödev vermesi ve bunu kontrol etmesi zordu. Ama eğitim genelde ezbere dayandığı için ve karşılıklı olarak soru cevap ve konu anlatımı olmadığı için bu durum görünüşte bir sıkıntı yaratmıyordu.

Mektebe gelen öğrenciye önce Kelime-i Şahadet ezberlettiriliyordu. Ondan sonra Arap alfabesinin öğrenilmesine geçiliyordu. Öğrencinin levha denilen tahtasının üstüne hocası tarafından harfler yazılıyordu. Öğrenci bu harflerin isimlerini öğreniyordu. Yani harflerin tekabül ettiği sesleri değil, harflere verilen isimleri ezberliyordu. Bu ezberleme işi şarkı söyler gibi

¹¹⁴ Sadreddin AYNİ: Eski Mektep (Taşkent, 1988), 109

yapılıyordu ve öğrenci harflerin isimlerini kulak yolu ile ezberliyordu.¹¹⁵ Okuyucuların ilk kitabı *Heft-i Yek (Heft-u Yek)* idi. Bu kitabın adı Farsça *heft* (yedi) ve *yek* (bir) kelimelerinin birleşmesinden oluşuyordu. Bu kitap Kur'an'ın yedide birini ihtiva ediyordu. Öğrenciler bu kitaptaki Kur'an surelerini manasını anlamadan ezberliyorlardı. Heftiyek'ten sonra öğrencilere Kur'an-ı Kerim'in *Elemneşreh* (İnşirah suresi) ezberletiliyordu. Bunu ezberleyince öğrenci artık okuryazar sayılıyordu.¹¹⁶

Öğrenciler harekeli olarak yazılmış Kur'an'ı okumayı öğrendikten sonra, harekesiz olarak Fars dilinde yazılmış *Çar kitap*'a geçiyorlardı. Bu kitap çoğu zaman el yazması şeklinde oluyordu. Kitap üç şiir ve bir nesir bölümlerinden oluşuyordu. Şerafeddin Buhari'nin *Nam-ı Hak*, Kadı Azmidin'in *Be-dan*, Celaleddin Kuhiy'nin *Mühimma'tul Müslimin* (Müslümanlığın Mühim Meseleleri), Muhammed İbn İbrahim Ferididdün Attar'ın *Pendname* (Nasihatler Kitabı). Bu kitapta şeriatın bütün kaideleri, farz, sünnet, namaz ve oruç hakkında bilgi ve bunun gibi İslami bilgiler yer alıyordu.¹¹⁷ Bu kitap da Heftiyek gibi çocuklara yeterince izah edilmeden mekanik olarak öğretiliyordu. Buhara ve Semerkand dışındaki Türkistan ahalisi Tacikçe bilmediği için bu kitabın diline aşina değildi. Hatta kitapta Arapça kelimeler ve edebi Farsça kelimeler çok olduğu için Tacik çocuklar bile anlamakta çok büyük zorluklar yaşıyorlardı.¹¹⁸ Arapça ve Farsça kitaplar anlaşılardan sadece ezberleniyordu.¹¹⁹

Mektepte yazı yazma ise öğleden sonra başlıyordu. Mektebe yeni başlayan ve yazı yazmaya başlama seviyesinde olmayan çocuklar öğleyin evlerine döndükten sonra daha ileri seviyedeki çocuklar yazı yazma dersleri

¹¹⁵ Gabriel BONVALOT: a.g.e., 54.

¹¹⁶ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 43-44. Bir öğrenci okuma yazma öğrenmesi yemekli bir davetle kutlanır, bu davette onur konuğu molla olurdu. Kendisine sarık, hilat ve çeşitli hediyeler verilirdi. Gabriel BONVALOT: a.g.e., 55.

¹¹⁷ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 44.

¹¹⁸ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 124.

¹¹⁹ İbrahim YARKIN: "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", TK, 18, (Ankara, 1964), 137.

ile meşgul oluyorlardı. İlk önce tek tek harfleri yazmayı öğretiyorlar, buna “Müfredat” deniliyordu. Daha sonra ise tek tek yazılan harfleri bitştirmeyi öğretiyorlar, buna da *Mürekkebat* deniliyordu. Birçok mektepte harfleri birbirleriyle birleştirme safhası ebcedi meşk etmekle bitiriliyordu. Sonra iki mısralı beyit, kıta ve rubailerin yazılmasına geçiliyor, buna ise *Mukattat* (*Maktaat*) deniliyordu. Ve en son olarak duayı selam yazısı yazılıyordu. Bu yazıyı yazabilen öğrenciler yazmayı öğrenmiş kabul ediliyordu. İleri seviyede meşk olarak bazı çocuklar *Sufi Allayar*, *Hoca Hafız*, Nevayi'nin eserlerini baştan sona yazıyorlardı. Yazıyı öğretmede mollalar *Bedaiü'l İnşa*, *Münşaat*, *Desturu'l-kuzzat* (kadıların emirleri), Saidsalahaddin Hoca ibn Alaviddinhocanın *Müredat*, Şirmuhammed Avazbekoğlu Munis'in *Savad-ı Talim* gibi kitaplardan yararlanıyorlardı.¹²⁰ Bütün bu yazma işlemlerinde öğrenciler genellikle kendi başlarına yazmayı öğrenmiyorlardı. Sadece önlerindeki metni temize geçiyor, bir nevi kopyalama yapıyorlardı. Aslında onu da herkes tam olarak yapamıyordu. Yani öğrenciler yazmayı öğreniyor, ama sadece bildikleri ve ezberlerindeki metni yazabiliyorlardı. Kendi dilinde istediği bir şeyi rahatlıkla yazabilen öğrenci sayısı çok azdı. Ancak kabiliyetli ve akıllı çocuklar yazmayı tam olarak sökebiliyordu.

Rus kaynaklarının bazılarında mektepteki yazma eğitiminden hiç bahsedilmemektedir. Yazma eğitiminin aynı seviyede bütün Türkistan'da mevcut olamayabileceği muhtemeldir. Buhara, Semerkand, Hokand şehir mektepleri ile bu şehirlerden uzak küçük köy okullarının seviyesinin aynı olması beklenemezdi. Okuma yazma öğrendikten sonra ise halk arasında Sufi Allayar olarak bilinen ve Sufi Allayar İbn Allakulı'nın *Sebatü'l Acizin* (Acizlerin Sebatı) adlı eseri okutuluyordu.¹²¹ Bu kitabın dili Türkçe olduğu için çocuklar anlayabiliyorlardı. Fakat mektepte okutulan kitaplar çocuk psikolojisi ve algılamasına göre özel olarak hazırlanmış değillerdi. Çocuklar ana dillerinde yazılan kitapların anlamada dahi bu tip güçlüklerle karşılaşılıyorlardı.

¹²⁰ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 46.

¹²¹ O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV, a.g.e., 114.

Başarılı öğrenciler her mektepte olmasa bile, namaz kılmayı ve abdest almayı öğreniyorlardı.¹²² En iyi şekilde mektep müfredatını tamamlayan az sayıdaki çocukların dışında, kalanlara *çala molla* lakabı veriliyordu. Bunlar mektepte verilen bilgileri yarım yamalak öğrenen öğrencilerdi. Bunlar medreseye devam edemiyorlardı. Çoğu baba mesleğine devam ediyor ve öğrendikleri bilgileri kısa süre içinde unutuyorlardı.¹²³ Türkistan'daki yaygın mektep ağına rağmen okuma yazma oranının o derece fazla olmamasının sebebi de buydu.¹²⁴ Zaten mektebe çocuklarını gönderen ailelerin hepsinin çocuğunun medreseye devam etmesi gibi bir talebi de yoktu.

19. asrın sonu ve 20. asrın başında Türkistan mekteplerinde Bedil Maşrap divanı yaygın olarak okunmaya başlanmıştı. Muslihiddin Sadi Şirazi'nin *Bostan* ve *Gülüstan* eserleri de okunuyordu. Bunlardan başka Sadi'nin Siraceddin Mahdum tarafından Türkçe'ye çevrilen *Rahime* kitabı, Mümincan Muhammedcan'ın *Nasayihu'l-etfal (genç çocuklara nasihatler)* kitabı, Kari Nizameddin ibn Molla Hüseyin'in *İlmi Ahlak* kitapları da yardımcı ders kitabı olarak bazı mekteplerde okutuluyordu.¹²⁵

Kuran'ın yanında Fars ve Türk dillerindeki şairlerin eserleri, erkek mekteplerine nazaran kız mekteplerinde daha çok okutuluyordu. Ali Nazim'in beş kitaptan oluşan kızların terbiyesi ile ilgili *Talim-i benat (kızların eğitimi)* kitabının ilk iki kitabı olan *Alimat-ul Benat (Kızların Alimleri)* ve *Muaşarat Adabı* ile Fahreddin İbn Rızaeddin'in *Terbiye-i Hatun* gibi kitapları okutuluyordu.

¹²² V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 124.

¹²³ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 125 ; F. M. KERENSKİY: a.g.m., 28, 29.

¹²⁴ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 29.

¹²⁵ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 48-49. 1900'lü yıllara gelindiğinde birçok EUM'te de Kazan'da basılmış okul kitapları kullanılıyordu. ANNETE M. B. MEAKİN: a.g.e., 84. bütün verilen bu bilgiler en iyi mektepler için geçerlidir. Türkistan'ın bütün mekteplerinde bu kitapların okunulduğunu düşünmemek gerekir. Hatta çoğunda okutulmadığını düşünmek akla daha yatkındır.

1.1.9. ESKİ USUL MEKTEPLERDE TERBİYE

Mektep toplumda hem okuma yazmanın hem İslami bilgilerin hem de terbiyenin alındığı bir yerdi. Mektep hocasına karşı şeklen de olsa büyük bir saygı vardı. Öğretmenini saymayan çocuk aldığı bilgilerden istifade edemezdi.¹²⁶ Mektep, öğrencilerin toplumsal ritüelleri öğrendikleri yerdi. Mekteplerde daha çok geleneksel nezaket kuralları öğretiliyordu. Bu, medrese için önemli bir hazırlıktı. Molla sınıfa girdiğinde ayağa kalkma, eski Farslara benzemek için yapılan yumuşak ve yapmacık birçok hareket öğretiliyordu. Elleri karında kavuşturmak, gözleri yere dikmek, devamlı dinliyormuş gibi yapmak öğrenilen şekli davranışlardı.¹²⁷

Molla çocukların hem mektep içindeki hem de mektep dışındaki davranışlarını cezalandırabilirdi. Bu da mollanın çocuk üzerinde güçlü bir otorite kurmasına imkân veriyordu. Bu, eğitim faaliyetleri için gereken disiplinin sağlanmasına yardım ediyordu.¹²⁸ Mollanın dayağı anne ve babanın okşamasından daha değerli olarak sayılıyordu. Mollanın yanında değnekler dururdu. Bunların bazıları kısa, bazıları orta ve bazıları ise sınıfın en uzak noktasına yetiyecek uzunlukta idiler. Molla ders sırasında yaramazlık yapan veya kaideyi bozan öğrenci olursa bu sopalarla vurarak cezalandırıyordu. Ayrıca daha ağır kabahatlerde ise falaka cezası uygulanıyordu.¹²⁹ Bazen de dersle ilgilenmeyen öğrenciyi uyarmak için bu değnekler kullanılıyordu.¹³⁰

¹²⁶ F. M. KERENSKIY: a.g.m., 41.

¹²⁷ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 124.

¹²⁸ William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: a.g.e., 37.

¹²⁹ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 219. Bu cezalar dönemin Rus eğitimcileri tarafından özellikle Bolşevik dönemde sıkça eleştirilmiş ve bu eğitim kurumlarının çağdışı ve geri olduklarının ispatı olarak takdim edilmelerinin gerekçelerinden birisini oluşturmuştur. Bunun tersine bağımsızlıktan sonra yapılan bazı ilmi çalışmalarda Sovyet rejiminin Türkistan Türklerinin kültürüne ve kurumlarına yönelttiği eleştiri karşısında her şeyi ve neredeyse bütün uygulamaları savunma psikolojisi doğmuştur. Mesela eski mekteplerde hocaların yaramazlık yapan ve dersi bilemeyen öğrencileri değnek ile oturduğu yerden cezalandırması, sınıf disiplininin bozulmadan ve diğer öğrencilerin konsantrasyonunu bozmayan olumlu bir ceza uygulaması olarak değerlendirilmiştir. Gülnara SALCANOVA: a.g.e., 55. Dönemin bazı Rus kaynakları da falaka cezasının çok istisnai olduğunu belirtmişlerdir. Otçet Po Revizii, a.g.e., 139.

¹³⁰ E. SCHUYLER: a.g.e., 155.

Teneffüs vaktinin çok az olması çocukları sıkıyor ve dersten soğutuyordu. Çocukların yorulup yorulmadıklarına itibar edilmiyordu.¹³¹ Mektepler bu açıdan modern eğitim anlayışından çok uzaktılar. Dersteki verimliliği artırmak vb. yeni usulleri takip etmek gibi bir anlayış yoktu. En fazla dikkat edilen husus, bütün eski işleyişin korunması ve devam ettirilmesi idi. Farklı yaşlardaki çocukların birbirleriyle beraber okuması disiplin açısından istenmeyen durumların ortaya çıkmasına yol açabiliyordu. Uygulanan eğitimin pedagojik esaslardan uzak olmasından ve küçük yaştaki çocukların kaldırabileceğinin üstünde ağır olmasından dolayı birçok çocuk okuldan kaçıyor.

Verilen terbiyenin yanında temizlik de öğrencilere öğretilmeye çalışılıyordu. Ancak hemen hemen bütün Rus kaynaklarında mekteplerin hijyenleri son derece kötü olarak gösterilmektedir. Fakat bunun yanında perşembe günleri çocukların tırnaklarının kontrol edildiğini de biliyoruz.¹³²

1.1.10. MEZUNİYET

Bir öğrencinin mektebe kaydı için bir belge veya herhangi bir şey gerekmediği gibi, mektebi bitiren öğrencilere de mektebi bitirdiklerine dair bir diploma veya mezuniyet belgesi verilmiyordu.¹³³ Öğrenciler mektepten molların onların öğrendiği dini bilgiler ve okumalarının yeterli olduğunu düşündükleri zaman ayrılabilirlerdi.¹³⁴ Bu durum mektepte imtihan olmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Gaspıralı, dönemin Rus eğitimcileri ve modern bir çok araştırmacı mekteplerde imtihan sisteminin olmadığını söylemektedir. Fakat bunun doğru şekilde anlaşılması için mektep sistemine daha yakından bakmak gerekmektedir. Mekteplerde dönemin Rus veya Avrupa okullarındaki gibi imtihan sisteminin olmaması, öğrencilerden mezun olmak için bir seviye istenmediği ve mektepte verilen bilginin hiç kontrol edilmediği manasına

¹³¹ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 220.

¹³² William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: a.g.e., 36.

¹³³ Otçet Po Revizii: a.g.e., 140.

¹³⁴ William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: a.g.e., 38.

gelmez. Yine mekteplerin tertipsizliği içinde değerlendirilmesi gereken bu durumu genellemek de lazımdır. 19. asrın ortalarında Türkistan'ın bütün bölgelerindeki mektepler aynı seviyede değildi. Mesela Doğu'nun Mekkesi olarak kabul edilen ve *Buhara-yı Şerif* olarak tanınan Buhara'daki eğitim ile diğer şehirlerdeki ve taşradaki eğitimin seviyesini bir tutmamak gerekmektedir.¹³⁵ Bazı bölgelerdeki mekteplerden mezun olan öğrencilerin okuma bilmemesi ve mektep müfredatını tam olarak almamış olması, mektep sisteminin de öğrencinin öğrendiği bilginin ölçülmediği ve öğrencinin belirli seviyeye gelmesinin beklenmediği şeklinde yorumlanamaz. Üstelik mektep sisteminin çökmesi ve eğitim kalitesinin düşmesi, doğrudan sistemin yanlış olduğu manasına gelmez.

Mektepte her öğrencinin ayrı eğitim alması ve her öğrencinin farklı hızlarda ilerlemesi, öğrencilerin seviyesinin molla tarafından kontrol edildiğini göstermektedir. Fakat bu kontrolün öğrenme, kavrama, öğrendiklerini kullanabilme ile ne kadar alakalı olduğu sorgulanması gereken bir konudur. Mektep hakkındaki kaynakların bize verdiği bilgilerden mektepte kontrolün olduğunu ve öğrencilerin eğitimleri ilerledikçe seviyelerinin de ilerlemesinin beklendiğini biliyoruz. Ne var ki bu ilerlemenin diğer modern eğitim kurumlarındaki gibi öğrenme ile doğrudan ilgili olmayıp, ezberi talep ettiğini ve yine bunun dönemin eğitim kurumlarındaki gibi imtihanlarla değil, bireysel takip yolu ile yapıldığını biliyoruz. Mektepteki eğitim esas olarak ezbere dayanıyordu. Fakat bu, mektepte kontrol olmadığının delili değildir.

1.1.11. ESKİ USUL MEKTEBİN TOPLUMDAKİ YERİ

Mektep, çocuklara ilk eğitimin verildiği yer idi. Türkistan'da eski usul mektep (EUM) ve medrese eğitimi Rus işgali öncesi toplumun ihtiyaç duyduğu insan tipini yetiştiriyordu. Bu eğitim müesseseleri eski ihtişamlı günlerinden çok uzaktılar, çağın gerisinde kalmış olan bu kurumlarda

¹³⁵ William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: a.g.e., 34-35.

neredeyse bütün dünyevi ilimler müfredat programından çıkarılmıştı. Fakat dışı kapalı, kendi değerler sistemi içinde yaşayan bu toplum için daha fazlası zaten gerekli değildi. Toplumun istediği insan tipinin yetiştirilmesi yeterli görülüyordu. Mektep toplumun geleneklerini tahrip etmiyor, onlara yeni alışkanlıklar ve ihtiyaçlar kazandırarak toplumun dengesini bozup çocukları yeni arayışlara itmiyordu. Mektebi bitirenler temelsiz algılamalara sahip olmuyorlardı.¹³⁶ Sabahtan akşama kadar mektepte eğitim gören çocuklar sokağın zararlı etkilerinden korunuyorlardı.¹³⁷ Eğitimin amacı okuma yazmayı çok iyi bilen ve daha üst eğitim kurumlarına ve meslek okullarına giderek yeni gelişmeleri takip edecek bireyler yetiştirmekten ziyade, toplumun geleneklerini ve değerlerini devam ettirmektir. Aslında dünyanın birçok ülkesine göre Türkistan'da okullaşma oranı yüksekti. Ancak Türkistan'da ilk mektepten beklenen, çocuğa dünyevi bilgilerin verilmesi değil, İslami bilgilerin öğretilerek çocuğu yaşadığı toplumun uyumlu bir bireyi haline getirilmesi idi. Gelişmiş toplumların sahip oldukları eğitim sisteminin kalitesi ve seviyesi Türkistan için adeta lüks idi. Zaten o zamanki hayat şartlarında bunun gereği de yoktu. Modern bir eğitim kurumundan mezun olmuş kişilerin topluma ayak uydurması ve kabul görmesi de zordu. Toplumun ihtiyacı olan bir çok modern alet, edevat ve bilumum şeyler ithalat yolu ile ediniliyordu. Bunda bile büyük problemler çıkıyordu. Bunların üretimi konusunda bir ihtiyaç hissedilmiyordu. Hissediliyorsa da, toplumda bu ihtiyacın giderilmesi düşüncesi belli bir dönüşümü tetikleyecek seviyede değildi. Rus yazarları da mekteplerin çocukları körelttiğini, buralarda ana dilde eğitim olmadığı için öğretilen bilgilerin çocuğu hayata hazırlamadığını, okulları bitiren çocukların okuma yazma öğrenemediği için sıradan işçilere dönüştüklerini belirtmişlerdir.¹³⁸

¹³⁶ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 221.

¹³⁷ William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: a.g.e., 38.

¹³⁸ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 220.

1.2. 19. ASRIN İKİNCİ YARISINDA TÜRKİSTAN'DA MEDRESE

1.2.1. MEDRESELERİN GENEL DURUMU

Timur ve halefleri zamanında İslami eğitimin merkezi Semerkand'dı. Onun devleti yıkıldıktan sonra Semerkand'ın yerini Buhara aldı. 1800'lü yıllardan sonra ise ekonomik gelişmelerin etkisi ile Fergana vadisi ve özellikle Hokand şehrinde mektep ve medrese eğitimi gelişti. Hokand şehrinin medreseleri Buhara medreselerinin itibarına erişemeseler de, öğrenci ve müderris sayısı açısından onlar ile rekabet edebilecek seviyeye geldi.¹³⁹ Ortaçağ'da Türkistan medreseleri, büyük ilim adamlarının yetiştiği eğitim kurumları idi. Fakat 1587 yılında Abdullah Han'ın kendi adındaki medreseye baş müderris olarak getirdiği Mirzacan Şirazi ile birlikte medrese programından dünyevi ilimler çıkarılmaya ve ağırlık dini ilimlere verilmeye başlanmış bu da medreselerin çöküşünün başlangıcı olmuştur.¹⁴⁰ Bu akım zamanla bütün Türkistan medreselerine yayıldı. 19. asra gelindiğinde dünyevi ilimler savunan aydınlar olmasına rağmen Türkistan medreseleri en geri dönemlerini yaşamaya başladılar ve birçok medresenin programında dünyevi ilimlere ayrılan yer oldukça azaldı.¹⁴¹ 19. asrın ortalarında Rus işgali arifesinde Türkistan'da mevcut en eski medreselerin tarihi 15. asra kadar gidiyordu. Bu medreseler Buhara, Semerkand ve Hokand şehirlerinde diğerlerine göre daha çoktu.¹⁴²

¹³⁹ ÖCMDA F 1, Op. 27, D. 32, L. 6 ob.

¹⁴⁰ Türkistan'daki eğitim kurumlarının gerilmesi sadece bunların içyapılarındaki değişiklikler ile açıklanamaz. Türkistan'ın top yekûn içine girdiği gerilemenin etkisini göz ardı etmemek gerekir. Türkistan'ın bütünlüğünü koruyacak önderlerin çıkmamış olması, yeni ticaret yollarının bulunması sonucu İpek yolunun eski önemini kaybetmesi ve Türkistan'ın ekonomik durumunun zayıflaması, Türkistan'ın içine kapanarak dış dünya ile irtibatının kapanması gerilmesinin gözle görünen başlıca sebeplerindedir. Timur KOCAOĞLU: "Türkistan'da Cedit Okulları", Hür Türkistan İçin (İstiklalcı Gazete), 2, 6, (15 Mayıs 1976), 3.

¹⁴¹ Baymirza HAYİT: Türkistan'da Sovyetler..., a.g.e., 81. Abdurrauf Fıtrat da bu bilgileri teyit etmektedir. Abdurrauf FITRAT: "Hind Seyyahı Beyanatı", Abdurrauf Fıtrat Tanlangan Eserler, Haz. Hamidulla BALTABAEV, I, (Taşkent, 2000), 99. Bu eserin Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış hali için bkz. Abdurrauf FITRAT: Buhara'da Ceditcilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası, Haz. Seyfettin Erşahin (Ankara, 2000); İbrahim YARKIN: "Türkistanın Eğitim..." a.g.m., 137.

¹⁴² William K. MEDLİN, William M. CAVE, Finley CARPENTER: a.g.e., 18.

1.2.2. MEDRESELERİN MEKÂNLARI

Türkistan'da medreseler genellikle ya şehirlerde ya da büyük köylerde bulunuyorlardı.¹⁴³ Medrese binası müstakil idi. Büyük medreselerin giriş kapılarının üstünde kubbe olurdu. Genelde dikdörtgen veya kare bir şekilde olan binanın dışı kerpiç bir duvar ile çevriliydi. İç kısmında bir avlu ve bu avluya bakan odalardan oluşuyordu. Avlunun ortasında abdest almak için taharethane denilen küçük bir oda ve kışın abdest almak ve yıkanmak için de hamam oluyordu. Avluya bakan odalara hücre deniliyordu. Dershane denilen büyük hücrelerde müderrisler ders veriyor,¹⁴⁴ diğerlerinde ise medresede okuyan öğrenciler üç, beş kişi olarak kalıyorlardı. Bir nevi yurt olan bu odaların dışarıya bakan pencereleri yoktu. Odaların duvarlarında girintileri öğrenciler tarafından dolap ve raf olarak kullanılıyordu.¹⁴⁵

Genellikle birçok medresede öğrenciler yemek ihtiyacını bu odalarda kendileri karşılıyorlardı. Eğer bir medresenin vakfı zengin ise maaşlı aşçı çalışabiliyordu. Kışın ısınma kömür alacak parası olanlar için sandal denilen bir usul ile yapılıyordu. Odanın ortasındaki toprak kazılıyor, buraya köz konuluyor, bunun üstüne sandal denilen, masaya benzer araç konup, üstüne yorgan örtülüyor ve öğrenciler soğuktan korunmak için el ve ayaklarını bu yorganın içine sokuyorlardı. Bu hücrelerin içinde hemen hemen hiç mobilya bulunmuyordu. Yerlere keçe ve kilim seriliyordu. Kışın burası rutubetli oluyordu. Dershaneler ve hücreler yeteri kadar aydınlık değildi. Her medresenin içinde bir mescit mutlaka bulunurdu. Medreseler umumiyetle büyük şehirlerde ve pazarı olan köylerde bulunurdu. Küçük köylerde medreseye rastlamak çok ender bir durumdu. Şehirlerde de medreseler genelde pazarların yanında bulunurdu.¹⁴⁶

¹⁴³ Otçet Po Revizii: a.g.e., 120.

¹⁴⁴ Otçet Po Revizii: a.g.e., 123.

¹⁴⁵ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 222; F. M. KERENSKİY: a.g.m., 18-19.

¹⁴⁶ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 19.

1.2.3. MEDRESELERİN MALİ YAPISI

Mektep ve medreseye bağışta bulunmak, bunları açmak, bunlar için vakıf kurmak sevaptı. Bu hayır işi özellikle yerleşik Türklerin yaşadığı bugünkü Özbekistan sahasında çok gelişmişti. Medreseler devlete bağlı değildi ve özel şahıslar tarafından finanse ediliyorlardı. Genelde medrese açanlar zengin şahıslar, özellikle de devlet adamları idi. Bunların kurduğu medreseler adları ile anılıyordu. Bazı köy medreseleri ise bulunduğu yerin ismi ile anılırdı. Yarım kalmış medreseler ise tamamlayan kişilerin adı ile anılıyordu. Medreseyi kuran şahıslar devlet görevlisi olsalar bile, medreseleri kendi özel gelirleriyle kuruyorlardı. Fakat bunun istisnaları vardır.¹⁴⁷ Medresenin ihtiyaçları için belirli bir miktar mal vakfediliyordu. Medreseyi kuran şahıs tarım alanları, bahçeler, evler, kervansaraylar, dükkanlar, hamamlar, değirmenler, kitaplar, canlı ve cansız tarım aletleri, para ve köleler vakfediyordu. Fakat son üç türdeki tahsisat oldukça nadir görülürdü.¹⁴⁸

Vakıf *vakıfname* belgesi ile kurulurdu. Buna “şartname” de denilirdi.¹⁴⁹ Burada vakıf mütevellisinin nasıl seçileceği, görevlerinin ne olacağı, gelirlerin ne şekilde paylaştırılacağı, buna ek olarak tahsis edilen mülk arazi ise, tam sınırları, kervansaray vb. ise tam yeri belirtilirdi. Ayrıca bu belgede kuran kişi ve kuruluş tarihi de belirtilirdi. Vakıfname şahitler huzurunda kadı tarafından tasdik ediliyordu. Medresenin vakıf üzerindeki haklarını belirleyen ve belgeleyen iki tane daha belge vardı. Bunlar *Vasiki* (Vesaik) ve *İnayetname* dir. Birincisi yine kadı tarafından onaylanan vakfa bağışlanan mülklerin listesi

¹⁴⁷ Fergana vadisinde Hokand Hanlığı zamanında vakıf gelirlerinin yerine devlet gelirlerinin bir kısmı medreselere bağışlanıyordu. Köylünün mahsulünün 1/5 olan haraç vergisi ile, bağ ve bahçelerden alınan *tanap* vergisi devlet tahsisatıyla devlet hazinesi yerine medreselere gidiyordu. Bu tip uygulamaların yaygınlığı konusunda elimizde detaylı bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu devletin doğrudan medreseleri desteklediğini gösteren bir örnektir. Normal uygulama ise bunun dışındadır. Devlet yetkilileri medrese kursalar bile, bunun vakıflarını kendi özel mülklerinden tahsis ile kurarlardı. Bu konuda vakıfname, vasiki ve inayetname denilen vakıf senetlerinin incelenmesi bize yeni bilgiler verecektir. F. M. KERENSKİY: a.g.m., 22. Medreselerin bir kısmının dahi olsa vakıf mülkleri dışında devlet ile alakalı bir gelir kaynağına bağlı olması, Rus işgali ile birlikte bu gelir kaynakları kesildiğinde onların hayatını olumsuz şekilde etkilemiştir.

¹⁴⁸ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 21.

¹⁴⁹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 121.

idi. İkincisi ise han tarafından tasdik ediliyordu. Bu şekilde bu mülklerin vakfa bağışlanmasında bir sakınca olmadığı bu şekilde onaylanmış oluyordu.¹⁵⁰ Bu belge ile han tarafından vakfa vergi muafiyeti de sağlanabiliyordu.¹⁵¹

Bu vakfın gelirlerinin harcanması ve yönetimine vakıf mütevellisi bakıyordu. Vakfın gelirlerinin harcanması konusunda tek yetkili vakıf mütevellisi idi. Medreselerde mali işlere bakan müteveli genelde medrese kurucusunun soyundan gelen bir kişi oluyordu.¹⁵² Hem şeyhülislam tarafından hem de hanlar tarafından atanan müteveli başı, mütevellileri denetleme görevine sahipti. Bu sayede vakıf mülklerinin kuruluş amacına ve kurucusunun belirlediği esaslar çerçevesinde çalışmaları temin edilerek, vakıf mülklerinin başka amaçlar ve şahsi çıkarlar için kullanılması, en azından kanun önünde engellenmiş oluyordu.¹⁵³

Vakıf mülklerinin bir kısmı medrese binasının onarılması ve bakımı için ayrılıyordu. Geriye kalan kısımdan ise 1/10'i mütevelliyeye ayrılıyordu. 3/10'lük veya 4/10'lük kısmı ise müderrise veya müderrislere veriliyordu. Geriye kalan kısım ise medrese öğrencileri, aşçısı, berberi, mescit imamı, müezzinler arasında bölüştürülüyordu. Her medresede paranın ne şekilde taksim edileceği vakıf senedinde belirtiliyordu. Ayrıca vakıf gelirlerinin bir kısmının vakfın devam ettirilmesi için harcanması gerekiyordu. Vakıf mülkleri değerini kaybedip gelir getirmez hale gelirse, bu mülkler satılıp yerlerine gelir getirecek yeni mülkler alınabilirdi.¹⁵⁴

Öğrencilere verilen burslar genelde öğrencilerin seviyesine göre belirleniyordu. Bunun dışında bazen hücre başına ödeme yapılıyordu. Bu durumda öğrencilerin seviyesi göz önünde bulundurulmuyor, hücreye ayrılan

¹⁵⁰ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 22.

¹⁵¹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 121.

¹⁵² F. M. KERENSKİY: a.g.m., 42.

¹⁵³ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 112.

¹⁵⁴ Otçet Po Revizii: a.g.e., 121.

para, orada kalan öğrenci sayısına göre eşit bölünüyordu.¹⁵⁵ Her bölgenin kendine has gelenekselleşmiş ölçüleri vardı¹⁵⁶. İstisnaları olmakla beraber bu ölçülere uyuluyordu. Müderrislerin medresenin mali işlerine karışma hakkı yoktu, yalnız istek ve ricalarını mütevellîye bildirebiliyorlardı. Mütevellîlerin de eğitim faaliyetlerine karışma hakkı yoktu¹⁵⁷. Böylece medresenin ilmi ile mali idaresi birbirinden ayrılmış oluyordu. Mali işleri kontrol eden vakfın mütevellîsi, çoğunlukla medreseyi kuran kişi tarafından atanmış olan bir akrabası oluyordu. Fakat bu kişiler medresenin işleyişine kesin olarak karışamıyorlardı. Müderris ve mütevellî yan yana geldikleri zaman halk nazarında müderris her zaman daha üstündü. Çünkü müderris eğitilmiş insandı. Mütevellî olmak için okuma yazma bilme zorunluluğu bile yoktu. Türkistan'da Rusların kontrolünde olan bölgede en zengin vakıflara sahip ve en müreffeh medreseler Hokand medreseleri idi.¹⁵⁸

1.2.4. MEDRESENİN DENETİMİ

Şeyhülislam ve kadılar, hanlıklar zamanında medreseler üzerinde doğrudan otoriteye sahip en yüksek şahıslar idi. Bunların altında daha yakın kontrol için *alamian* ve mütevellî başı görevleri bulunurdu. Alamian devlet tarafından atanırdı ve maaşını handan alırdı. Bu kişi medresenin hem ekonomik hem de ilmi işleri konusunda söz sahibi idi. Mütevellî başı veya baş mütevellî hâkimlik olan bütün şehirlerde bulunur, han tarafından atanır, fakat maaşını devletten değil, vakıf gelirlerinden alırdı. Her mütevellî vakıftan aldığı

¹⁵⁵ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 26. 1911 yılında Hind Seyyahı Beyanatı isimli Fitrat'ın risalesinde verdiği bilgiler çarpıcıdır. Dönemin Buhara'sında (Buhara doğrudan Rus işgaline uğramadığı için, işgalden önceki duruma en yakın eğitim burada veriliyordu. Ayrıca Türkistan'da eğitim kurumları ile ün yapan en önemli şehir burası idi.) vakıf gelirlerinden hücrelere ayrılan paraları, bu hücreleri kendi malları haline getiren müderrisler, diğer yöneticiler ve zamanla buraların el değiştirmesi ile üçüncü şahıslar alıyorlardı. Hücrelerin fiili sahibi olan bu kişiler, vakıf gelirleri almak dışında bu hücreleri öğrencilere para ile kirliyorlardı. Parası olmayan öğrencilerin hizmet karşılığında buralarda oturmasına izin verilebiliyordu. Abdurauf FITRAT: "Hind Seyyahı...", a.g.e., 114-115.

¹⁵⁶ Hokand'ın iki medresesinde mütevellîye vakıf gelirinin 1/20'i, başka iki medresede ise 1/2'i veriliyordu. Margilan medreselerinde ise 1/4'i veriliyordu. Yani gelirlerin nasıl dağıtılacağı hususunda kati bir uygulama yoktu. F. M. KERENSKİY: a.g.e., 26.

¹⁵⁷ Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 113.

¹⁵⁸ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 20.

maaşın 1/10'ini baş mütevellîye verirdi. Baş mütevellînin görevi sadece mütevellîleri denetlemek idi. Ruslar Türkistan'ı işgal ettikten sonra Şeyhülislam, baş kadı (*kadı kelan*), alamian ve mütevellî başı görevlerine son verdiler.¹⁵⁹ Bu tedbir medreselerin denetimi ve işleyişi konusunda büyük bir problem yarattı. Medrese gelirleri talan edilmeye başlandı. Medreseler üzerindeki denetim mekanizmasının çöküşü, medresenin bütün yapısına yansıdı. Gerçi medreselerdeki bu inkırazın sadece Rus işgali neticesinde olduğunu söylemek yanlış olur. Zira 20. asrın başına gelindiğinde, Rus işgali altında olmayan ve bütün bu denetim mekanizmalarını ve eski gelir kaynaklarının çoğunu koruyan Buhara medreselerinde de, birçok konuda problem yaşanıyordu. Türkistan medreseleri, hatta devletleri, problemlerine çözüm üretemeyen, tıkanmış kurumlar halinde idiler.

1.2.5. MÜDERRİS

Müderislere *muallim*, *damla* gibi isimlerle de hitap ediliyordu. Medrese hocası olan müderris, hanlıklar zamanında ya han tarafından medresenin başına atanır ya da medresenin bağlı bulunduğu şehrin hakimi tarafından bu atama yapılırdı. Üçüncü bir şahsın önerisi ile bu atama yapılacaksa, birkaç kadının önünde bilgi seviyesi ölçülürdü. Uygunsuz davranışlarda bulunan veya bilgi seviyesinin yeterli olmadığı düşünülen müderrisin işine son verilebilirdi.¹⁶⁰

Önceleri her medresede bir müderris oluyordu. Fakat daha sonraları medresedeki müderris sayısı medresenin öğrenci sayısına ve mali kaynaklarına göre değişmeye başladı. Müderris sayısındaki artışın diğer bir sebebi de, yeni müderrise ihtiyaç olmadığı halde, akrabalık ilişkilerinden dolayı medreseye yeni müderrislerin alınabilmesiydi. Bunun dışında yaşlılığından dolayı bir müderris iş göremez olsa da, işten çıkarılmıyor, çünkü

¹⁵⁹ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 23.

¹⁶⁰ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 23. 1913 yılında Bobrovnikov medreselerdeki müderrisleri mollaların seçtiğini yazıyordu. N. A. BOBROVNİKOV: Russko-Tuzemniya Uçilişa, Mektebi i Medresi Sredney Aziyi (Puteviya Zametki) (S. Peterburg, 1913), 85.

bu ayıp sayılıyordu. Yaşlılık bilgelik göstergesi olduğu için daha çok saygıya layık idi. Bazen yaşlılıktan dolayı iş göremez müderrisin yanına oğlu, veya talebelerden en iyisi yeni müderris olarak işe alınıyordu. Bu yeni gelen yardımcı müderris için ayrılan maaşın üçte birini alıyor, geri kalanını da eski müderris alıyordu. Bazen de bir müderris ölünce onun oğlu saygı gereği babasının yerine atanıyordu. Bu babasının yerine atananlar bazen gerçekten çalışıyor, bazen ise sadece ücretini almakla yetiniyorlardı. Bu gibi sebeplerden dolayı medreselerdeki müderris sayısı artış gösterdi. 1891 yılına kadar idare müderris seçimine aktif olarak karışmadı. İşgalden sonra yerli ahali kendi geleneklerine göre müderrisini seçiyordu. İdare buna ya hiç karışmıyor, ya da seçilen kişiyi onaylıyordu. 1891 yılından sonra idare, bu seçimlere daha etkin müdahaleye başladı. Seçilen kişiler müfettiş tarafından başmüfettişe bildiriliyordu. Eğer bu kişi uygun görülmezse ret edilebiliyordu. Yani bu karışma politikası onaylama şeklinde işletiliyordu.

Kadı, müftü ve *aglam* görevinde bulunan müderrisler hem bu işlere vakit verdiklerinden hem de bu işler kendilerine daha fazla etkinlik sağladığından medresedeki görevlerini aksatıyorlardı. Buhara medreselerinde ise idari göreve gelenlerin böyle bir duruma sebebiyet vermemek için müderrislikten ayrılmaları gerekiyordu. Müderrislerin çoğu medresenin olduğu bölgenin yerlisi olduğu halde çoğu Buhara medreselerinden mezun olmuş, bir kısmı ise Hokand medreselerini bitirmişti.¹⁶¹ Müderrislerin *mükerrir* denilen yardımcıları olurdu. Bunlar müderrisin okuttuğu dersi tekrar ettirirlerdi. Bunlar medresenin en çalışkan öğrencileri arasından seçilir, öğrenciler arasından bulunamazsa, başka medreseden getirtilirdi.¹⁶²

¹⁶¹ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 42-43. Buhara medreselerinin bir nevi meşruiyet veren kurumlar olduğu göze çarpmaktadır. Bunun sebebi Buhara Hanlığı'nın uzun süre bölgedeki en güçlü hanlık olması ve Türkistan'da kendisinden önceki meşru siyasi gücün varisi olarak kabul edilmesi idi. Dolayısıyla bütün Türkistan için bürokrat yetiştiren bu hanlık, bir nevi meşruiyetini siyasi mirastan alıyordu.

¹⁶² F. M. KERENSKİY: a.g.m., 34.

Medresede hocaya karşı saygı göstermek için şeklen uygulanan davranışlara rağmen, medrese öğrencisi olan molla bilimsel konularda müderris ile tartışabiliyor ve bu normal karşılanıyordu.¹⁶³ Bu ayıp sayılmıyordu. Belki de eski devirlerden kalan faydalı geleneklerden birisi de bu idi. Müderrisin otoritesi çok güçlü olmasına rağmen, öğrenci kendi fikrini açıkça beyan ediyor ve bazen tartışmalar kavga ile sonuçlanıyordu. Eğer müderris haksız ise sınıf huzurunda molladan özür diliyordu.¹⁶⁴ Medresede birden çok müderris olduğunda öğrenciler daha çok beğendikleri müderristen ders almakta özgür idiler. Zayıf müderrisler bazen öğrencisiz bile kalabiliyordu. Bulunduğu medresenin bütün müderrislerini yetersiz gören öğrenciler, ise bazen başka medreselere veya özel müderrislerin yanına gidebiliyordu.¹⁶⁵

Dershane bir nevi müderrisin ofisi idi. Müderris burada 5-20 kişilik guruplara ders verirdi. Bu guruplara *cemaa* denirdi. Mollalar kitaplarını önlerine ya yere ya da rahlelerin üzerine koyarlardı, fakat aradaki mesafeden dolayı metni görebilmek için eğilmeleri gerekirdi. Bu durum omurgada ve göğüs kafesinde baskı yarattığı için öne ve arkaya sallanırlardı. Mektepte de bu durum aynı idi. Bu devamlı sallanan ve mırıldanıyormuş gibi gözükken öğrenci kitlesi Rus yazarlarının ve yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Bir gurup ders görüp hocanın Allahuekber sözü ile dersin bittiğini anlayınca sınıfı terk eder, o müderristen ders alan yeni bir gurup sınıfa girerdi. Sınıflardaki ders yemek, namaz ya da dışarıdan gelen bir misafir yüzünden kesilebilirdi.¹⁶⁶

¹⁶³ E. SCHUYLER: a.g.e., 156.

¹⁶⁴ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 41.

¹⁶⁵ Medreselerde görev almayı başaramayan, ama kendini yetiştiren bu özel müderrislere "kuncaki müderris" deniliyordu. Bunlar okuttukları mollalardan ücret yerine hediye alıyorlardı. Öğretmenlere hediye verme geleneği eskiden beri yerleşmişti. Bu gelenek vakıfları yetersiz fakir medreselerde de uygulanıyordu. Öğrenciler aralarında para toplayarak müderrise veriyorlardı. F. M. KERENSKİY: a.g.m., 43-44.

¹⁶⁶ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 32-33.

1.2.6. MOLLA

Medresede okuyan öğrencilere “molla” veya *molla bağça* denilirdi. Öğrenciler medreseye 14–15 yaşından itibaren kabul edilmeye başlanıyordu. Fakat medrese eğitiminin belirlenmiş kati bir süresi olmadığı için hem insanlar yıllarca burada okuyabiliyor hem de yaşlı insanlar okumaya başlayabiliyordu.¹⁶⁷ Medrese talebeleri genelde 15–40 yaşları arasında olurdu. Bunlar üç guruba ayrılırlardı.¹⁶⁸

Eğitim programını tamamlayabilen öğrenciler imtihandan geçerse kadı ya da müderris oluyordu. Fakat hanlıklar zamanında bu imtihan sadece şehrin baş medresesinin mezunlarına yapılıyordu. Eğer bu programı bitiremeyip sadece okuma yazmayı öğrenmekle iktifa ederse yazıcı veya cemaat mollası oluyorlardı.¹⁶⁹

Az sayıdaki büyük medreselerde *peyş kadam* denilen yaşlı öğrenciler bulunuyordu. Bunlar çok uzun yıllar medresede okuyor, buradan neredeyse hiç ayrılmıyorlardı.¹⁷⁰ Bunların değişik sebepleri vardı. Bazıları sadece okumaya meraklı oluklarından, bazıları medreseyi bitirince gidecek yerlerinin olmamasından ve medresedeki bursu alabilmek için burada öğrenimlerini hiç bitirmeyerek kalıyorlardı. Bu kişiler medrese yönetimine ellerinden geldiğince yardımcı oluyor, medresedeki ufak tefek tamiratı yapıyorlardı. Bunlar âlâ seviyesinden burs alırlardı. Her medresede evli mollalara da rastlanırdı. Bunların bazıları sadece ders için medreseye gelir akşam olunca evlerine giderlerdi. Bu kişiler *satkın hücre*¹⁷¹ denilen hücreleri alıp burada oturmasalar

¹⁶⁷ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 222.

¹⁶⁸ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 8.

¹⁶⁹ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 223; Otçet Po Revizii: a.g.e., 128-129.

¹⁷⁰ Medreselerde bazen 60 yaşlarında mollalara rastlanabiliyordu. Bobrovnikov'un 1912 yılında medresede karşılatığı 63 yaşında bir adam evi olmasına rağmen torunu ile birlikte bir medrese hücrelerinde kalıyordu. Torunu okuyordu, yaşlı öğrencinin ise okul ile alakası yoktu, ticaret ile uğraşıyordu ve medreseden yıllık 200 ruble burs alıyordu. N. A. BOBROVNİKOV: “Russko-Tuzemniya Uçilişa...”, a.g.e., 84-85.

¹⁷¹ Bu tip “Satkın Hücreler” sadece zengin vakıfları olan ve insanları cezbedecek seviyede burs veren medreselerde bulunurdu. Bazen ise medresenin kuruluşunda satkın hücrelere sahip olup olmayacağı belirlenirdi. Ama satkın hücreler o medrese fakirleştğinde normal hücreye dönüşebiliyordu. Çünkü gelir getirmeyen bir hücre için kimse para ödemek

bile bu hücreler için vakıf gelirlerinden tahsis edilen burslardan faydalanıyorlardı.¹⁷² Mollalar arasında medrese değiştirmek pek rastlanan bir hareket değildi. Fakat en çalışkan öğrenciler, en itibarlı sayılan Buhara ve Hokand medreselerine gitmeye çalışıyorlardı.¹⁷³ Öğrenimini bitirmeden medreseyi terk eden öğrenci sayısı ise çoktu. Mollaların bir kısmı Molla Celal kitabına gelmeden Tehzib kitabında eğitimini bırakıyordu. Medresede derslerle çok fazla alakası olmayan müderrisin veya mükerririn yanına gidip sadece ezberleyip pek bir şey öğrenmeyen öğrencilere *hatim kılğan* (hatmetmiş) denilirdi. Bunlar genellikle durumu iyi ailelerin çocukları idiler. Bunlar için önemli olan, ünlü bir medresede veya müderrisin yanında okuduklarını söyleyebilmektir. İmtihanlar eskiden halka açık olarak yapılırken, zamanla bir çok medresede yüzeysel ve sadece dışarıdan gelen yeni öğrencilerin bilgilerini ölçmek için yapılır duruma gelmiştir.¹⁷⁴

Öğrenciler kendilerine verilen bursları başka birisine satabiliyorlardı. Bu hukuken uygun bir davranış olmasa bile, yaygınlaşmış bir uygulama idi. Zamanla medresenin öğrenciler için ayırdığı burslar öğrencilikle hiç alakası olmayan, sadece burs için medreseye gelen insanların eline geçebiliyordu.¹⁷⁵

istemiyordu. Hücreyi alan öğrenci daha sonra bu hücreyi paylaşacağı kişilere hisse satıyordu. Bir odada üç kişi kalıyorsa bu odaya gelecek bursu aralarında paylaşıyorlardı. Medreseyi terk eden veya bitiren öğrenci kendi hissesini yeni gelen başka birisine satıyordu. Başlangıçta buraların satışından gelen gelirler medresenin tamiratında kullanılıyordu. Hücrede hisse alan öğrenci medresede okuma hakkı da kazanmış sayılıyordu. Aslında satkın hücreler için alınan para bir nevi günümüzdeki iş yerlerinin devrinde alınan hava parasına benziyordu. Müderrisleri meşhur olan medreselerde bu durum satkın hürce sayısının fazla olmasına yol açıyordu. Bazı medreselerde ise medresede okumayan veya burayı sadece geceleri kalacak bir yer olarak kullanan şahıslar aynı zamanda da buraların gelirlerinden faydalanmak için hücreleri satın alıyorlardı. Bunlar medreseye vakıf gelirlerinin dağıtılacağı gün gelerek para alıp gidiyorlardı. F. M. KERENSKIY: a.g.m., 46-48. Bazı medreselerde müderrisler öğrencilerin başı ile anlaşıp, mevcut öğrenci sayısını fazla gösterip, bu öğrenciler için hücre başına ödenen bursları kendileri alıyorlardı. Abdurauf FITRAT: "Hindistanda Bir...", a.g.e., 54.

¹⁷² F. M. KERENSKIY: a.g.m., 45.

¹⁷³ Bir öğrenci öğrenim hayatı boyunca aynı medresede okumak zorunda değildi. Çeşitli sebeplerle başka medreselere geçmek mümkündü. Bir medresede okuyan öğrencinin dışarıdan ders alması da mümkündü. Katıldığı dersin harcını o dersin müderrisine ödeyerek derslere devam edebilirdi. Annette M. B. MEAKİN: a.g.e., 78.

¹⁷⁴ F. M. KERENSKIY: a.g.m., 34.

¹⁷⁵ Annette M. B. MEAKİN: a.g.e., 78.

1.2.7. MEDRESE ÖĞRENCİLERİNİN MENŞEİ

Medrese öğrencileri genellikle Özbek ve Taciklerden oluşuyordu. Bunların arasında Kazak ve Tatarlara da rastlamak mümkün idi, çünkü özellikle Buhara ve Semerkand medreseleri bütün Türkistan'da hatta idil-Ural bölgesinde itibarlı idiler.¹⁷⁶ Buralara gelip medrese eğitimi almak sanki bir gelenek haline dönüşmüştü. Medreseler o eski ihtişamlı günlerinden çok uzakta olsalar bile, bu öğrenci akımı devam ediyordu.¹⁷⁷

Buhara ve Semerkand medreseleri bütün İslam âleminde özellikle Türkistan ve çevresinde büyük üne sahipti. Buradaki medreselerde okuyup ülkelerine dönen öğrencilerin prestijleri yüksek oluyordu. Medreselerde okumak için Çin'den, Rusya'dan, Afganistan'dan, Hindistan'dan öğrenciler geliyordu. Medreselerin vakıflar tarafından desteklenmesi, Buhara Emiri'nin bu eğitim kurumlarına destekte bulunması ve bunların sonucu olarak burs sisteminin güçlü olması da, bu öğrenci akımının sürekliliğine katkıda bulunuyordu.¹⁷⁸ Medreselerde çoğunlukla Türkistan'ın yerleşik ahalisi okuyordu. Az sayıdaki konargöçer ahaliye mensup mollaları ise yerleşik arkadaşları tarafından daha aşağı görülüyorlardı. Onlara daha az yetenekli ve Müslüman biliminin nimetlerine layık olmayan kişiler olarak bakılıyordu.¹⁷⁹

1.2.8. ÖĞRENİM GÜNLERİ VE SÜRESİ

Medreselerde Çarşamba, Perşembe ve Cuma günleri olmak üzere haftanın üç günü ders yapılmazdı. Bu üç gün öğrenciler kendi aralarında ve yaşça büyük öğrencilerden ders alarak çalışırlardı. Öğrenciler guruplar halinde müderristen her gün 1,5 saat ders alırlardı. Dersler sırasında namaz,

¹⁷⁶ Akdes Nimet KURAT: "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri(1917 Yılına Kadar)", DTCF, XXIV, 3-4, (Ankara, 1966), 96-97.

¹⁷⁷ V. V. BARTOLD: a.g.m., 297.

¹⁷⁸ Arminius WAMBERY: a.g.e., 164.

¹⁷⁹ Medresedeki bu anlayış Türkistan'daki genel psikolojiyi yansıtıyordu. Konargöçerler ve yerleşik Türkler arasında hayat tarzı farklılığından kaynaklanan, İslam'ın yaşanmasından, dünya görüşüne kadar bir çok alanda farklılıklar mevcuttu.

yemek ve misafirler için ara verilirdi. Ders saatleri kesin kurallarla belirlenmemişti, yani esnekti. Öğrenciler sonra bu dersi tekrar eder, kendileri çalışır veya müderrisin yardımcısı olan mükerrirden anlamadıkları konularda yardım alırlardı. Derslere devam mecburiyeti olmasa da bir öğrenci altı ay kadar gelmezse bursu kesilirdi. Bir kurdan diğer kura geçilirken imtihan yoktu. Bir medreseden öbürüne geçilirken imtihan yapılabiliyordu.

Öğretim yılı Ekim ayında başlıyor ve Nisan ayında sona eriyordu. Dersler Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba olmak üzere haftada dört gün yapıyordu. Ramazan ayı tatil idi, Ramazan ve Kurban bayramlarında on beşer gün tatil vardı.¹⁸⁰

Kırım medreselerinde eğitim 10 yıl, İdil-Ural bölgesinde sekiz ile 15 yıl, Buhara'da ise 20 yıl sürüyordu.¹⁸¹ Özellikle Türkistan medreselerinde öğrenciler kışın altı ay ders görüp geri kalan altı ayda ise¹⁸² taşra bölgelerine dağılarak imamlık yapıp hem öğrendikleri bilgilerin pratiğini yaparak halka faydalı oluyor hem de para kazanıyorlardı. Öğrenciler kazandıkları bu paraları müderrislere derse başlama ücreti olarak veriyorlardı. Buna *iftihah* deniliyordu. Bu uygulamaya karşı çıkan Fıtrat, bunun öğrencileri medreseden kopardığını, altı aylarının ilimden uzak olarak boşa gittiğini, ayrıca burslu olan öğrencilerin müderrislere ilave olarak para vermelerinin de haksızlık olduğunu yazıyordu.¹⁸³

1.2.9. MEDRESEDE EĞİTİMİN KADEMELERİ

Medrese öğretimi ve öğrenciler üç kura ayrılıyorlardı. Her kuru okuyan öğrenci o kurun seviyesine göre isim alıyordu. Bu kurlar *edna* (başlangıç), *evsat* (orta) ve *ala* (yüksek) olarak adlandırılıyordu.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Otçet Po Revizii: a.g.e., 128-129. ; Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 8.

¹⁸¹ Ayşe-Azade RORLİCH: Volga Tatarları (İstanbul, 2000), 181.

¹⁸² ÖCMDA F 1009, Op. 1, D. 90, L. 48.

¹⁸³ Abdurauf FITRAT: "Hindistanda Bir...", a.g.e., 50.

¹⁸⁴ R. A. ZARİPOVA: İzüçeniye İnostrannih Yazıkov V Turkestane (1865–1924) (Nukus, 1971), 26.

Edna kurunda öğrenciler Farsça ve Arapça kitaplardan Arap dili grameri görmeye başlıyor, daha sonra İslam hukukunu Arapça kitaplardan okuyorlardı. Bu bölüm bittikten sonra birbirinden farklı iki kur başlıyordu. *masalya* (fıkıh) ve *müşkilat* öğrenciler isterlerse bunlardan birisine devam ediyor, isterlerse her ikisini de okuyabiliyorlardı. Masalyayı seçenlere Arapça kitaplardan İslam hukuku öğretiliyordu. Müşkilat seçenlere ise Arapça kitaplardan dinî ilimler ve felsefe okutuluyordu. Bu bölüm bütün öğrencilerin ilgisini çekmiyordu.¹⁸⁵

Akaid kitabını bitirene kadar öğrenciler *edna* denilen gruba ait oluyorlardı. Akaid kitabından Molla Celal kitabına geçene kadar *evsat* denilen guruba ait sayılıyorlardı. Molla Celal kitabını öğrenmeye başlayınca *ala* seviyesine gelmiş kabul ediliyorlardı.¹⁸⁶

Kurları ve kitapları belirli bir zaman süresinde bitirme zorunluluğu yoktu. Fakat genelde her kur üç, dört yıl sürüyordu. Her öğrenci bulunduğu seviyeye göre burs alıyordu. Mesela yüksek kur seviyesinde bulunan Ala öğrencileri yılda 15 ila 35 ruble arasında bir burs alıyorlardı. En alt kur olan Edna öğrencileri ise yılda 4 ila 12 ruble arasında burs alıyorlardı. Her öğrenci istediği müddet istediği kurda okuyabiliyordu. Ancak daha fazla burs almak isteyen ve kendilerine güvenen öğrenciler bir an önce bir üst kura geçmek istiyorlardı. Birçok medrese öğrencisine aldığı burs yetmemekte idi. Fakir öğrencilere *kaşak molla* deniliyordu. Bunlardan bazıları, zengin öğrencilerin işlerini yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Medresede çok uzun okuyan bazı öğrenciler dini ilimlerin enginliğine olan hayranlıklarından dolayı bunu yapıyor idilerse de, genellikle daha maddi sebepler öne çıkıyordu. Bazıları medrese hayatına alıştıkları, bazıları dış dünyadaki hayata ayak uyduramayacaklarını veya medrese dışında burada aldığı ücreti kazanamayacaklarını

¹⁸⁵ Otçet Po Revizii: a.g.e., 125.

¹⁸⁶ Otçet Po Revizii: a.g.e., 128.

düşündüklerinden eğitimini bitirmiyor ve yıllarca medresede öğrenci olarak kalıyordu.¹⁸⁷

1.2.10. MEDRESEDE MÜFREDAT

Mekteplerin ve medreselerin belirli bir müfredatı olmadığını iddia eden bazı Batılı yazarların¹⁸⁸ görüşünün aksine, modern manada bir müfredat olmasa bile, bu okullarda müfredatın olmadığını söylemek zordur. Medreselerin kuruluşunda okulun programı ve okutulacak kitaplar kayıt altına alınıyordu. Tabi ki her medresenin programı birbirinin tıpa tıp aynısı değildi. Fakat Türkistan medreselerinin hemen hepsinde eğitim programı birbirine yakındı. Okutulacak dersler, bunların kitapları ve sırası belirlenmişti. Yine bu okullarda imtihan sisteminin olmadığı da kaynaklarda sıkça işlenmektedir. Modern manada imtihan olmasa da, bu okullarda öğrencinin kişisel gelişimi takip ediliyordu. Molla mektepte öğrencinin öğrenme hızına göre okunacak kitapların hızını ayarlıyordu. Elbette eğitimin kalitesinin çeşitli sebeplerden dolayı geri kalması ve özellikle öğretmenlerin seviyesinin düşmesinden dolayı Türkistan mektep ve medreselerinin Orta Çağ'daki parlak günlerinden çok uzak olmaları yani mektep ve medresedeki programın artık hayata geçirilmemesi bu eğitim kurumlarının müfredatlarının olmadığını göstermez.

1.2.11. MEDRESEDE ÖĞRETİM

Her medresenin eğitim programı ve bunun ayrıntıları medreseyi kuran kişi tarafından tüzük belgesinde belirtiliyordu. Bu belge hanlar tarafından onaylanıyordu.¹⁸⁹ Medresede öğrenim Evvel İlim (*Aval-i İlim*) kitabı ile başlıyordu. Bu kitap soru cevap şeklinde düzenlenmişti ve Farsça idi. Bu kitap öğrenildikten sonra esas müfredata geçiliyordu. Sığa, Zenjani, İhlil¹⁹⁰, Muzi, Avamil, Harekat kitapları ezberleniyordu. Bu kitapların ilki Farsça

¹⁸⁷ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 125.

¹⁸⁸ Ayşe-Azade RORLİCH: a.g.e., 181.

¹⁸⁹ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 125.

¹⁹⁰ Otçet Po Revizii: a.g.e., 126.

kalanlar ise Arapça idi.¹⁹¹ Daha sonra ise *Kapiya* isimli Arap dili gramer kitabına geçiliyordu. Bu kitap mektepteki kitapların aksine açıklamalar ile öğrencilere öğretiliyordu. Medresede Arap dili hâkimdi. Medreseyi bitiren bir kişi fizik, kimya, zooloji, botanik, coğrafya, tarih ve ileri derece matematik alanında bir şey öğrenmeden medreseden mezun olmasına rağmen eğitilmiş insan olarak kabul ediliyordu.

Medreseyi bitiren bir kişi kendi dilinde yani Türkçe yazarken umumiyetle hata yapıyordu. Bunun sebebi ise ne Türkçe ne de Tacikçe bir gramer kitabının medrese müfredatında olmaması ve sadece *Kapiya* denilen kitaptan Arapça'nın gramer kaideleri ile öğretilmesi idi.¹⁹² Bu kitaptan sonra bu kitabın şerhi olan *Şarhmulla* kitabına geçiliyordu. Bu kitapların öğrenilmesi üç yıl kadar sürüyordu. Öğrencilerin bu kitabın yani Arapça'nın öğreniminde gösterdikleri başarı medrese hayatları boyunca sürecek başarılarının göstergesi oluyordu. Çünkü eğitim Arap dili ağırlıklı idi ve bir öğrenci Arapça'yı ne kadarda iyi öğrenirse bundan sonraki dersleri anlama ve takip etmesi de o derece kolaylaşıyordu.¹⁹³ Medresede *Kapiya* kitabı veya ondan sonraki kitap okunurken medreseyi bitiremeyeceğini düşünerek ayrılanlar yazıcılık (yazıcılara mirza deniliyordu) yapıyorlardı. Bunlar Farsça kitaplar okuyarak kalıplar ezberlemeye çalışıyor ve bu şekilde dillerini süslemeye çalışıyorlardı. Arapça gramer eğitiminden sonra medrese eğitimi ikiye ayrılıyordu. *Müşkilat* denilen genel eğitim bölümü ve *masalya* denilen hukuk bölümü. İlmi açıdan kendini tam olarak yetiştirmek isteyenler her ikisini de okuyorlardı. Orta derece eğitim almak isteyen mollalar *müşkilatı* tercih ediyorlardı. Köy medresesi mollası ve cami imamı olmak isteyenler ise *masalya* eğitimini tercih ediyorlardı. Bu iki bölümde de öğrencilerin bazıları programı tamamlayabiliyorlardı.

¹⁹¹ F. M. KERENSKIY: a.g.m., 29.

¹⁹² V. P. NALİVKIN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 125.

¹⁹³ Bu kitapların öğrenilmesinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamak için şöyle bir kalıp cümle kullanılıyordu. "Etimoloji bilimlerin anasıdır, sentaks ise babasıdır." Fakat Türkistan'da kimse kendi anadilinin gramerini bu derece bilmiyor ve bilme ihtiyacı hissetmiyordu. F. M. KERENSKIY: a.g.m., 29.

Genel eğitim bölümü olan *müşkilatta* aşağıdaki kitaplar okutuluyordu: Şemsiyye (Mantık), Haşiye (mantıkla ilgili şerh kitabı), Akaid (itikad, İslam felsefesi), Tehzib (ıslah, diyalektik), Hikmetü'l-ayn (astroloji ve kozmografiyi de içeren metafizik), Molla Celal (mantık ve din bilimi), Tavzih (açıklama, Kuran ve hadis kitaplarındaki din ve fıkıh meselelerinin çözümleri), Müşkat-i Şerif (menkıbeler), Tefsir Kazi-i Beyzav-i (Kadı Beyzavi Tefsiri). Neredeyse hiçbir Türkistan medresesinde bu program tamamen okutulmuyordu. Mollaların çoğu ilk beş kitabı ve tehzihi kısaltmış olarak okuyup, medreseden ayrılıyorlardı.

Bazıları *masalya* bölümünün ilk kitabı olan *Muhtasar-ul Vikaya*'nın ilk bölümünü öğrenmekle iktifa ediyorlardı. *Masalya* bölümünde okutulan kitaplar şu şekilde idi: *Fıkh-ı Kaydani* (helal, haram, vacib, farz, mekruh fiiller konusunda bilgiler içeriyordu), *Muhtasar-ul Vikaya* (ilk bölümünde abdest, namaz, oruç, zekat ve hac, ikinci bölümünde ise sivil ve ceza hukuku anlatılıyordu).¹⁹⁴ İleride kadı, müftü veya *aglam* olmak isteyenler *masalya* (fıkıh) bölümüne devam ederek, tam olarak bütün programı işliyorlardı. İlim öğrenmeye ve kendini yetiştirmeye çalışan mollalar ise birkaç yıllık eğitimden sonra Buhara ve Hokand medreselerine gitmeye çalışıyorlardı.

Belirtilen kitaplar dışında öğrenciler, müderrislerin onayı ile Hafız, Bedil ve Fuzuli gibi şairlerin şiirlerini de okuyabiliyorlardı.¹⁹⁵

1.2.12. MEDRESEDE DÜNYEVİ İLİMLER

Medreselerde okutulan dersler ve kitaplar genelde Arap dili grameri ve din ile ilgiliydi. Din dışı konular medrese programında eskiden olduğu kadar yer almıyordu. Edebiyat ve tarih gibi konular küçümseniyor, bunlarla uğraşmak hoş karşılanmıyordu. Dil ve dini ilimler dışındaki bütün bilimlere

¹⁹⁴ Otçet Po Revizii: a.g.e., 126.

¹⁹⁵ Otçet Po Revizii: a.g.e., 127.

karşı bir ön yargı ve aşağı görme durumu vardı.¹⁹⁶ Hatta bunlarla ilgilenmek isteyen kişiler bunu gizli bir şekilde yapma ihtiyacı hissediliyordu.¹⁹⁷ İslam tarihi dersleri bile okutulmuyordu.¹⁹⁸ Coğrafya da küçümsenen ilim dallarından birisi idi. Öğretimde yeri olsa da, genel olarak *kıssahan* denilen kişilerin sokakta, pazarda halka anlattıkları hikâyeler arasında bunlara yer veriliyordu.¹⁹⁹ Coğrafya konusunda en iyi sayılan kitap Farsça olan *Malumatu'l-Afak* kitabı idi. Bu kitap modern bilgilerle çelişen birçok hurafeler içeriyordu.²⁰⁰ Dünyevi ilim olarak okutulan matematik ve coğrafya çok basit şekilde veriliyordu. Matematik ya seçmeli ders statüsünde okutuluyor ya da *faraiz* adı altında miras hukuku içinde öğretiliyordu. Bu derste dört işlem, kesirler, oranlar, asal sayılar öğretilmekte idi, cebir öğretilmiyordu. Sadece Buhara'nın bazı medreselerinde cebir öğretiliyordu. Aritmetiğin dört işleminden sonra geometriye geçiliyordu. Dörtgen ve dörtgenlerin alanlarının hesaplanması öğretiliyordu. Bütün üçgenler dik üçgen ve bütün dörtgenler dikdörtgen olarak kabul ediliyordu. Bunlar İslam hukuku okutulurken miras paylaşımında toprağın pay edilmesinde gerektiği için öğretiliyordu. Astroloji ise hanların saraylarında itibar gören bir alandı. Buna düşkünlük uzun zamandır bir gelenek haline gelmişti.

1.2.13. BUHARA MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERS KİTAPLARI²⁰¹

Buhara Rus işgali altında olmamasından dolayı araştırma konumuza dahil olmasa da, mektep ve medrese sistemi bütün Türkistan'da ufak tefek farklılıklarla aynı olduğu ve Buhara medreseleri Türkistan medreseleri içinde

¹⁹⁶ Annnete M. B. MEAKİN: a.g.e., 81.

¹⁹⁷ Arminius WAMBERY: a.g.e., 164. Tarih alanında Özbekçe ve Tacikçe yazılmış birçok eser vardı, fakat bunlara medresede yer verilmiyordu ve tarih bir bilim olarak kabul edilmeyordu. Coğrafya konusundaki görüşler ise hurafelere dayanıyordu. V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 125.

¹⁹⁸ A. Sergey ZENKOVSKİY: a.g.e., 72.

¹⁹⁹ Abdurauf FITRAT: "Hindistanda Bir...", a.g.e., 47.

²⁰⁰ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 125.

²⁰¹ Gramenitskiy'e göre medreselerde Arap alfabeli bile olsa Rusya'da basılan kitaplara karşı bir güvensizlik vardı. Bunun için İstanbul ve Bombay'da basılan kitaplar tercih sebebi idi. S. GRAMENİTSKİY: "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskom...", a.g.e., 37. Fakat bu güvensizlik YUM hareketinin ilerlemesi ve yayılması ile azalmış olmalıdır.

en iyi durumda oldukları için onlarla ilgili verilerin kullanılması işgal öncesi veya esnasındaki göre Buhara medreselerinde okutulan kitapların listesini göstermektedir.

1. yıl: Bed'ul-ilim/ Evvel-i ilim: dersler Farsça olan bu kitapla başlıyordu.
2. yıl: İzzî, Zencânî, Ma'azi: İslam Tarihi.
3. yıl: el-Kafiya: Arapça nahiv.
4. yıl: Şarh-i Camî'den El-Merufat: Temel Arapça gramer.
5. yıl: Şarh-i Camî'den Şerh-i Mecrurât: Arapça gramerde tamlamalar.
6. yıl: Şarh-i Camî'den Şerh-i Mensubât:
7. yıl: Şarh-i Camî'den Şerh-i Mebniyât:
8. yıl: Şarh-i Camî'den Hamd-i Bahs-i İsm Şerhi
9. yıl: Haşiye-i Kutbiyye'den "ve rettebtuhu ala mukaddime".
10. yıl: Hamd-i Akaid.
11. yıl: Akaid'den "ba'du....".
12. yıl: Akaid'den "Semme....".
13. yıl: Akaid'den "Hakaiku'l-Eşya".
14. yıl: Hamd-i Tezhib.
15. yıl: Tezhib'ten "Tarifu'l-ilm".
16. yıl: Hikmetu'l-Ayndan "el-Hikmet ul İstikma'l un-nefs".
17. yıl: Hikmetu'l-Ayndan "el-Mevcudu bedihi".
18. yıl: Molla Celal'den "Yemen veffakanâ".
19. yıl: Molla Celal'den "Setefferiku".
20. yıl: Sahih-i Buhari'den "İnnemel a'malu binniyat", Beyzavi'den "Tefsir-i Muvazzeteyn".²⁰²

Fakat bu kitapların kendileri değil haşiyeleri okunuyordu. Her kitaba 15 kadar şerh yazılmıştı. Öğrenciler aslını görmedikleri ve okumadıkları kitaplar

²⁰² Abdurauf FITRAT: "Hindistanda Bir...", a.g.e., 56; Ahmet Salih BIÇAKCI: Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Haz. Timur KOCAOĞLU, (Netherland, 2001), 145-147.

hakkında yazılmış tenkitleri ve tenkitlerin tenkitlerini okuyorlardı.²⁰³ Bu kitapların büyük kısmı Arap dili grameri ve bu gramerle ilgili tartışmaları içeriyordu.²⁰⁴ Medreseden sadece dünyevi ilimler değil dini ilimlerde bir ölçüde dışlanmıştı. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Usul-i Fıkıh gibi ilimler müfredatta gerektiği kadar yer almıyordu.²⁰⁵

1.2.14. KİTAP TEMİNİ

Öğrenciler kitapları para ile satın alırlardı. Kitap işlenip bittikten sonra daha az bir fiyata satılabilirdi. Rus idaresinin yerleşmesine kadar kitaplar elle çoğaltılırdı. Bazı medrese öğrencileri bundan parada kazanırlardı. Fakat resimli ve matbu kitapların piyasaya girmesi ile elle çoğaltılan kitapların sayısında azalma oldu. *Kafiye* ve *Şemiye* kitabı bir rubleden satılıyordu. *Tavzih* ve tefsir kitabı ise 8-10 rubleden satılıyordu. Matbaada basılan kitaplar yaygınlaştıktan sonra medrese öğrencilerinin kitap istinsahından kazandıkları para azaldı.

1.2.15. MEDRESEDE İMTİHAN

Mektep ve medreselerde imtihanın olmadığı görüşü, mektep ve medresede sadece ezberci bir eğitimin verildiğini anlatan kaynaklarda ve modern araştırmalarda yaygın olarak dile getirilmektedir. 19. asrın sonunda medreseyi ziyaret eden bir Batılı seyyah bir müderrise öğrencilerinizi imtihan yapar mısınız diye sorduğunda müderris “evet yaparım, durumlarından memnum değilsem yeni bir kitaba geçmelerine izin vermem”²⁰⁶ diyerek

²⁰³ AbdurauF FITRAT: “Hindistanda Bir...”, a.g.e., 56-58. Haşiye, şerhin şerhi manasına geliyordu. Burada kitabın açıklaması ve buna karşı yazılmış tenkitler ve tenkitlere karşı yazılmış diğer tenkitler veriliyordu. Öğrenciler aslını okumadıkları ve görmedikleri kitaplar üstünde yorumları okuyorlardı. Kaynağın aslı yerine onun yorumu ön plana geçmişti. Batılı bir seyyaha göre medresedeki öğretim çürümüşü, bunu şu şekilde tarif ediyordu “tadını kaybetmiş bilginin sonsuza kadar geniş getirilmesi ve buna harcanan vaktin bir daha geri getirilemeyecek oluşu”. Annette M. B. MEAKİN: a.g.e., 82.

²⁰⁴ AbdurauF FITRAT: “Hindistanda Bir...”, a.g.e., 237-239.

²⁰⁵ AbdurauF FITRAT: “Hindistanda Bir...”, a.g.e., 58.

²⁰⁶ Annette M. B. MEAKİN: a.g.e., 80.

karşılık vermiştir. Elbette medresedeki imtihan Batı okullarındaki gibi değildi ve imtihan neticesinde öğrenciye bir not verilmiyordu. Öğrenmeden kastedilen de çoğu zaman ölçülebilecek bir ilerleme değil, metinleri ezberleme ve öğrenme idi. Ama medrese metinlerin soru cevap şeklinde işlendiğini öğrenciler ile müderris arasında fikri tartışmalar çıktığını da bilmekteyiz. Bu açıdan medresedeki öğretim gelenekleri ile mektebin öğretim geleneklerini ve ezberci yapısını aynı olarak kabul edemeyiz. Medresede sadece ezber değil, okunan kitapların idrak edilmesi de -ölçüsü değişmekle birlikte- teorik olarak öğrenciden talep edilmekte idi. Bu durumda Batılı sistemlerdeki gibi olmasa bile, kişisel gelişim ve sorulara verilen cevaplar ile öğretmenin öğrencinin durumunu kontrol etmesini imtihan olarak kabul etmek zorundayız. Bu da pek çok araştırmacının mektep ve medresede imtihan olmadığı yönündeki savını geçersiz kılmaktadır. Fakat aynı iddia dönemin aydınları tarafından yapıldığı, özellikle Ceditçiler ve Gaspıralı tarafından da dile getirildiği için, bunu ciddiye almak zorundayız. Mektebin ve medresenin geleneğinde imtihan yapmak öğrencinin seviyesini ve durumunu kontrol etmek olsa bile, pratikte bunun hayata büyük oranda geçirilememesi veya ele aldığımız dönemde artık uygulanmaması böyle bir düşüncenin doğmasına sebep olmuş olabilir.

1.2.16. İŞGAL ESNASINDA TÜRKİSTAN'IN FİKRİ İKLİMİ VE DÜNYEVİ BİLİMLERİN DURUMU

Birçok Rus âlim Müslümanların tabi ilimleri din ile mücadele içinde gördüklerinden, bunlara karşı olduklarını belirtir. Onlara göre Müslüman olmayan eski ataların veya diğer halkların yaşayışlarının ve kültürlerinin gündeme gelmesine yol açacağı için, tarih ilmi de Müslümanlar arasında hoş görülmezdi.²⁰⁷ Türkistan'ın yerli ahalisi, şeriata bilimlerin bilimi olarak bakıyordu. Şeriatın insanın kafasında doğan her soruya cevap verebileceği düşünülüyordu. Böylece dünyevi bilimler otomatik olarak gerekliliklerini

²⁰⁷ M. MİHAİLOV: "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", TV, 41, (16 Ekim 1884).

kaybetmiş oluyorlardı. Nalivkin'in ifadesi ile din bilimi burada tamamen skolastik bir dogmaya dönüşmüştü.

*"...bir gâvurun içtiği kaptan daha sonra bir Müslüman su içebilir mi gibi soruların cevabını arıyorlardı. Netice olarak verilen cevap şöyleydi. Eğer gâvurun burnu uzunsa ve bu sebeple suyla temas ettiyse içilmez burnu kısa ise ve suyla temas etmediyse içilebilir..."*²⁰⁸

Yine Nalivkin'e göre anlamsız ve beceriksiz bir taklitçilikten den başka hiçbir şey yoktu. Burada yeni hiçbir şey üretilmiyordu. Çünkü eski zamanlarda her şeyin tamamlandığı, günümüzde de her şeyin eskiden yapıldığı gibi yapılması gerektiği anlayışı yerleşmişti. Müslümanlığın güçlü dönemlerindeki uygulamalar ne eleştirilebilir ne de bunlardan şüphe edilebilirdi. Müslüman okulunun içinde bulunduğu zihniyet bu şekilde idi.²⁰⁹

*"Türkistan'da ulema arasındaki hakim görüş bütün bilimlerin Şariat tarafından kapsandığı ve gerçeğin peşindeki bütün arayışların bittiği şeklinde idi. Şariat hiçbir araştırmaya veya eleştiriye tabi tutulamazdı..."*²¹⁰

Türkistan'da hakim olan bu düşünce, medresenin donup kalmasına ve kendini yenileyemeyip çağa uyduramamasına yol açmıştı. Medresede dünyevi ilimlerin yeri çok sınırlıydı. Müslüman toplumunun orta ve yüksek eğitim kurumu olan medreseden dünyevi ilimler dışlanınca, toplum da gelişen dünyadan kendini soyutlamış oluyordu. Medresenin öğretim planları ve kitapları yüzyıllardır değişmiyordu. Oysa ki İslami bilimler açısından da olsa, çağın yeni ihtiyaçlarına uygun yeni fikirlerin ve yorumların üretilmesi lazımdı. Medrese kendi kendini yenileme ve geliştirme gücünü kaybetmiş, eski ritüelleri sadece ezberci ve mekanik bir mantıkla tekrarlayan, araştırmaya kuşkuyla yaklaşan bir yapıda idi. Toplumun yaşayış dinamiklerinin

²⁰⁸ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 124.

²⁰⁹ V. P. NALİVKİN: "Şkola U Tuzemtsev...", a.g.m., 124.

²¹⁰ F. M. KERENSKİY: a.g.m., 27.

oluşturulmasında Rus işgaline kadar medreseler birinci derecede etkili idi. Eskiden beri süregelen hayat değişmediği için, medresede de değişim ihtiyacı hissedilmiyordu. İşgalle birlikte gelişen kendini koruma duygusu, daha fazla içine kapanmaya yol açmıştı. Müslümanlığın en iyi şekilde yaşatılması ve yeni nesillere aktarılması ancak mevcut yapının en iyi şekilde muhafazası ile mümkün görülüyordu.

Nalivkin ve diğer Rus aydınların görüşleri abartılı bulunabilir veya kuşkuyla karşılanabilir, fakat Cedit basının doğması ile ileri gelen birçok Ceditçi de aynı hususları dile getirmiştir. Türkistan Orta Çağ'da Avrupa'nın içinde olduğu duruma yakın bir durumda idi. Akıl bir kenara bırakılmıştı. Eski ihtişamlı günlerin özlemi var olsa da, o günlere yeniden kavuşmak için yapılan tek şey, eski adet, gelenek ve uygulamaların hiçbir akli unsur gözetmeden devam ettirilmesinin ötesine geçemiyordu. Hurafe neredeyse toplumun her kesimine hâkim vaziyette idi.²¹¹ Bunun için burada oluşan içine kapanık toplum, kendi dışındaki her türlü gelişmeye karşı direnç göstererek, eskiden taşıdığı değerleri sadece şekilci ve taklitçi bir anlayışla devam ettirmeye çalışıyor, arka planında yatan muhtevayı anlamadan, işin özünü reddediyordu. Nevzat Kösoğlu'nun belirttiği kültürel soğumanın²¹² tam bir örneği 19. yy Türkistan'ında yaşanıyordu. Kültür üretim gücünü, yani yaratıcılığını kaybetmişti. İhtişamlı günlerde dış dünyayla ilişkisi nasıl memleketin ve toplumun menfaatine oluyorsa, onlardan aldığı etkiyi nasıl kendi süzgecinden geçirip kendine uygun bir hale getiriyorsa, şimdi bunun tam aksi olarak dış dünyadan gelen her unsur hiçbir yargılamaya ve düzeltmeye tabi olmadan olduğu gibi geliyordu. Kültür canlılığını kaybettiği için, bundan korunmanın yegâne yolu dış dünyaya kapıları kapatmak olduğu düşünülmüyordu. Türkistan Türkleri de böyle yapmışlardı. Çünkü bulabildikleri tek çözüm dışarıyla irtibatı keserek, oradan gelecek kötü etkilerden ve toplumun dengelerin etkileyebilecek akımlardan uzak durmaktı. Bu anlayış

²¹¹ Medrese derslerinde anlatılan hurafeler için bkz. Abdurauuf FITRAT: "Hind Seyyahı...", a.g.e., 115-116.

²¹² Nevzat KÖSOĞLU: Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler (İstanbul, 1991), 335-341.

belki toplumu bir süre dış tehlikelerden ve kendi kültürel dinamiklerinden uzaklaşmaktan korusa da, Rus işgalinden koruyamamıştı. Rus işgalinin temel sebebi, toplumun içine kapanarak dış dünyaya ve oradaki gelişmelerden uzak kalması idi. Toplumdaki bu gerileme işgal ile birlikte herkesin hissedebileceği kadar açık olarak su yüzüne çıktı. İşgalin sebepleri önce aydınlar tarafından sorgulanmaya başlandı. İşte Cedit hareketi hem Rus işgaline hem de Rusya'daki Türk toplumunun o zaman içinde bulunduğu duruma karşı verilmiş bir cevaptı. Bu şartlar toplumun kendini gözden geçirerek, kendini sorgulamasına yol açacak ve yüzyıllar içinde kemikleşmiş geleneklere sahip kurumlar tartışılmaya başlanacaktı.

1.2.17. MEKTEP VE MEDRESE SAYISI

19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın işgalinden önce, Türkistan Müslüman dünyasının en geri kalmış bölgelerinden birisiydi. Fakat buna rağmen özellikle Buhara ve Semerkand medreseleri dini eğitim alanında eski ünlerini koruyorlar ve sadece Türkistan bölgesinden değil, aynı zamanda İdil-Ural bölgesinden bile öğrenci çekmeye devam ediyorlardı.²¹³ Çarlık Rusyası bu bölgeye geldiğinde iyi organize olmuş ve yaygın bir eğitim ağı ile karşılaştı.²¹⁴ Elimizde kesin istatistikler olmadığı için Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali esnasında ne kadar mektep ve medrese olduğunu tespit etmek mümkün değildir. 1894 yılında TGAV'de 6.445 eğitim kurumu ve bunlarda okuyan 90.933 kişi olduğu bilinmektedir.²¹⁵ Fakat bu rakam da kesin değildir. Çünkü Rus idaresinin bütün Müslüman eğitim kurumlarını tespit edebildiğini söylemek güçtür.

1890–95 Nalivkin'in 3. rayon müfettişliği ile valilikte yeni medreselerin kurulduğu ve birçok medresenin kapanmasına rağmen yeni kurulan medreseler sebebiyle bölgedeki medrese ve mektep sayısının Çarlık

²¹³ V. V. BARTOLD: a.g.m., 297.

²¹⁴ Helene Carrère D'ENCAUSSE: "Tsarist..."a.g.m., 374.

²¹⁵ Helene Carrère D'ENCAUSSE: "Tsarist..."a.g.m., 373.

hâkimiyeti devrinde de artış gösterdiği saptandı. 1876 yılında üç oblastta tespit edilebilen 138 medrese varken, 1893 yılında bu sayı 313'e çıkmıştır. İşgalden önce Sır Derya bölgesinde 21 medrese varken, 1891 yılında bu sayının 32'ye çıktığı tespit edildi.²¹⁶ Fergana bölgesinde 124 ve Semerkand'da ise 58 medrese bulunuyordu.²¹⁷ Mektep ve medreselerdeki artış şu şekilde idi :

Tablo 6: TGAV'deki Müslüman Öğrenim Kurumları ve Öğrenci Sayısının Yıllara Göre Dağılımı.

	1894*	1899 g.	1910 g.
Öğrenim kurumlarının sayısı	6445	6430	7571
Öğrenci sayısı	90 933	95 000	103 037
Okul başına ortalama öğrenci sayısı	14.1	14.7	13.6

Kaynak: Kiriak BENDRİKOV: Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane(1865-1924) (Moskova, 1960), 332.

*Yedisu ve Hazarötesi oblastları dahil değildir.

Öğrenim idaresinin verilerine göre 1910 yılında valilikte 7571 Müslüman okulu bulunuyor ve bunlarda 103 bin 37 çocuk ve delikanlı okuyordu. 1913 yılında kurumların sayısına 100 tane daha eklenmesine rağmen öğrenci sayısı 20 bin eksilmiştir. Bunu bu dönemde artan YUM'ların ve RYO'nun açılması ile açıklamak mümkündür.

²¹⁶ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 332.

²¹⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., 122.

Tablo 7: 1899 Yılında TGAV'deki Müslüman Eğitim Kurumlarının Sayısı.

Oblastlar	Mektep	Mektep Öğrencisi	Karihane	Kariha- ne öğren- cisi	Dala-il-Hana	Dalailhane öğrencisi	Medrese	Medrese öğrencisi	Toplam kurum	Toplam öğrenci
Sır Derya	1809	19 453	2	40	-	-	49	1099	1860	20 593
Fergana	1143	11 145	312	974	4	56	159	5230	1618	17 405
Semerkan d	1680	14 175	19	189	-	-	69	1606	1768	15 970
Toplam	4632	44 773	333	1203	4	56	277	7935	5246*	53 967

*S.M. DUHOVSKİY: İslam v Turkestone(Vsepoddaneyşiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo), (Taşkent, 1899), 261.

Yukarıdaki tablolarda 1899 yılına ait Müslüman eğitim kurumları sayılarında farklılık bulunmaktadır. Aslında Türkistan'da eğitim ile ilgili olan hiçbir istatistik kesinlik arz etmemektedir. Fakat 1899 yılında TGAV'ye iki yeni oblastın, Yedisu ve Hazarötesinin katıldığını hesap edersek, 1899 yılından sonra istatistiklerdeki büyük farklılıkları mana verebiliriz. 1 Ocak 1916 itibarıyla Türkistan'da mektep sayısı 7 550 medrese sayısı ise 425 idi. Bölge bazında dağılım şu şekildeydi.

Tablo 8: 1 Ocak 1916 İtibarıyla TGAV'deki Müslüman Eğitim Kurumlarının Sayısı.

Oblastlar	Mektepler	Medreseler
Sır Derya Oblastı	1 158	31
Fergana Oblastı	2 460	105
Semerkan Oblastı	3 210	196
Hazarötesi Oblastı	271	83
Yedisu Oblastı	2	34
Toplam	7 550	425

Kaynak: N.A. BOBROVNİKOV: Sovremennoe Polojenie Učebnogo Delo U İnorodçeskih Plemen Vostočnoy Rossii, JMNP, 5(69), 1917, 75.

Bütün Müslüman okullarındaki öğrenci sayısı 100.000 aşıyordu ancak idare kesin verilere sahip değildi. Semerkand bölgesinde 1894 ile 1911 yılları arasında öğrenim kurumları sayısındaki artışın oranı %57, öğrenci

sayısındaki artış ise %25 idi. Sır Derya Oblastı'nda ise okul sayısı da öğrenci sayısı da azalmıştır. Okul sayısı 2546'dan 917'ye, öğrenci sayısı ise 30.345'den 19.182'ye inmiştir.²¹⁸

1.3. KARİHANE

Karihane olarak adlandırılan bu eğitim kurumlarına mektebi bitiren çocuklar gidebilirlerdi. Bu okullar hafızlık okulları idi ve burada Kur'an-ı Kerimi ezbere okuma öğretiliyordu. Okullarda eğitim genelde üç, dört yıl sürüyordu. Burada eğitim veren öğretmene *karidamla*, burayı bitiren öğrencilere ise *kari* deniliyordu. Okul mezunlarından sesi güzel olup güzel kıraat edenlere ise *karikurra* deniliyordu. Bu okullar genelde hücrelere sahip idiler. Bazı *karihanelerde* öğrencilerin kaldıkları hücrelerin masrafları da vakıflarca karşılanıyordu.²¹⁹ Buraya genelde yaşı büyük kişiler geliyordu. Gelenlerin bir kısmı da kör veya başka bir sakatlığı olan insanlar idi. Burayı bitirenler Ramazan ayında veya cenaze törenlerinde Kuran okuması için çağırılıyorlardı.²²⁰ 1883 yılında Fergana'daki *karihanelerde* 252 öğrenci okuyordu.²²¹

1.4. DALAİLHANE

Büyükler için kurulmuş olan bu okullarda bir miktar Arap dili öğretilmeye çalışılıyordu. Takip edilen esas kitap Peygamberimizin hayatını anlatan *Dalail-i Hayrat* isimli kitap idi. Bu kitabın okunması bir yıl devam ediyordu. Bu okullar pek yaygın olmamak ile birlikte bunlardan Taşkent'te dört-beş tane, Fergana'da iki tane, Andican'da da iki tane vardı. Bu okulları bitirenlere *meddih* denilirdi. Sokaklarda vb. yerlerde Müslümanlık ile ilgili

²¹⁸ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 333.

²¹⁹ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 8.

²²⁰ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 223.

²²¹ O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e., 115.

hikâyeler anlatırlardı.²²² Türkistan'da ayrıca *salavathane* ve *mesneviyhane* denilen eğitim kurumları da mevcuttu.²²³

1.5. İLMİNSKİY EĞİTİM SİSTEMİ

1.5.1. İLMİNSKİY SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

19. asrın ortalarına gelinceye kadar Rusya İmparatorluğu'ndaki gayri Rusların eğitimiyle ilgili birikimin ne olduğunu anlarsak, İlminskiy'nin bu mevcut yapıda ne gibi değişiklikler yaptığını, yeni olarak ortaya ne koyduğunu ve sisteminin değerini daha iyi anlamış oluruz. Rusya'da devletin gayri Ruslara yaklaşımı misyonerlik çerçevesinde olmuştur. Fakat başlangıçta eğitim misyonerliğin birinci öncelikli enstrümanı değildi. Daha sonraları eğitim vasıtasıyla yapılan misyonerlik hareketlerinde hâkim kanaat, Ruslaştırmanın ancak Rus dili ve Rus dilinde eğitimin yaygınlaştırılması ile sağlanacağı şeklinde idi.²²⁴ Fakat Hristiyan Tatar çocuklarına verilen eğitim onlar açısından faydalı değildi. Okulda hiçbir ayırım gözetmeksizin, Rus çocuklara verilen eğitim yerlilere aynen veriliyordu. Çocuklar verilen eğitimden hiçbir şey anlamıyor, Rusça öğrenemiyorlardı. Zira verilen eğitimin ana dili Rusça olmayanlara Rusça öğretmek gibi bir gayesi ve teşkilatı yoktu. Çocuklar sadece manasını anlamadan Hristiyanlıkla ilgili metinleri ve duaları ezberliyorlardı.

Bir misyoner olan İlminskiy kariyerine başladığı 19. asrın ortaları Rusya'da vaftiz edilmiş Tatarların kitleler halinde İslamiyete döndüğü bir döneme rastlamaktadır. Kilise toplu dönüş hareketlerinin sebeplerini öğrenmek için uzmanlar görevlendiriyordu. İlminskiy de bu kişilerin arasında idi. İlminskiy kendisini Hristiyanlığa vermiş ve davasına inanmış bir insandı. İlminskiy'nin yaratıcı yönü ve inanmışlığı, yaptığı işin hakkını vermesini ve

²²² O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e., 115.

²²³ E. SCHUYLER: a.g.e., 56.

²²⁴ Ayşe-Azade RORLİCH: a.g.e., 183.

karşılaştığı problemlere çözümler getirmesini sağladı. İliminskiy, Tatarlar arasında misyonerlik faaliyetlerine girişmeden önce, bu halkın iyi bir şekilde tanınması ve onların psikolojilerine uygun bir şekilde faaliyetlerin yürütülmesini savunuyordu²²⁵. İliminskiy'den önce vaftiz edilmiş yerliler üzerindeki eğitim çalışmaları Rus dili ile yapılıyordu. Rusça Hristiyanlaştırmanın ve Ruslaştırmanın ana enstrümanı idi ve bu hali ile hem araç hem de amaç idi.

Bahsedilen dönemde dini kitaplar ile ilgili olarak daha esnek bir tutum oluşmaya başlamıştı. Yeni Ahid'in Tatarca çevirisi yapılmıştı. 1847 yılında itibaren Hristiyanlık ile alakalı dini kitapların Tatarca'ya çevrilmesi için bir komisyon kuruldu ve İliminskiy de bu komisyonun üyesi idi. Ancak tercümelemler Tatar edebi diline Arap alfabesi ile yapılıyordu. İliminskiy başlangıçta bu projenin içinde yer alıyorsa da, zamanla edebi dilin Müslüman Tatarlar arasında ve özellikle de vaftiz edilmiş Tatarlar arasında anlaşılmadığını fark etti.

Tatar ahali ile ilişkiye geçtikçe İliminskiy'in görüşlerinin değiştiğini görüyoruz. İliminskiy, 1848 yılında akademiye yazdığı raporda, yapılan tercümelemlerin amacının Hristiyan Tatarların inançlarının sağlamlaştırmak ve Müslüman Tatarlar arasında da Hristiyanlığı yaymak olduğunu belirtti. Bunun için ise sadece mollalara hitap eden edebi Tatar dilinin veya halkın anladığı, ama kelime hazinesi ve ifade gücü açısından yetersiz olan konuşma Tatarcasının yetmediğini, misyonerliğin iki kaynaktan beslenen bir dil ile yapılması gerektiğini yazıyordu. Artık İliminskiy de eğitim dilinin konuşma dili olması gerektiği yönünde kanaat oluşmaya başlamıştı.

İliminskiy'in getirdiği yeniliğin özü ana dilde eğitim idi. Kendisinden önce yerlilerin eğitiminde kullanılan Rusça ve Kilise Slavcasının faydalı olmadığını gören İliminskiy, yerliler üzerinde yaptığı araştırmaların sonucunda

²²⁵ P. AFANASEV: N. İ. İliminskiy i Yego Sistema Şkolnogo Prosveşeniya İnarodtsev Kazanskogo Kraya, JMNP, 7, (1914), 9–10.

ana dilin önemini keşfetti. Esas maksat Hristiyanlık ve Rus değerlerinin verilmesi ise, birinci öncelik öğrencilere ulaşmak olmalıydı. Öğrencilerin kulaklarından girmeden gönülleriyle ulaşmak mümkün değildi. Ona göre yerli çocuklarına istenilen değerlerin verilmesinde, seçilen araçların niteliğinden çok amaca hizmet etmeleri önemli idi. Bu açıdan kendisinden öncekilerin psikolojik çekincelerinden kurtulan İliminskiy, meseleye pragmatik olarak yaklaşıyordu. İliminskiy gezileri esnasında Rus Kiril alfabeli Tatarca metinleri çocukların kolayca okuduklarını gördü.²²⁶ Bundan hareket ederek, yerli eğitiminin öncelikli olarak Kiril alfabesi ile ana dillerinde başlaması, daha sonra ise Rusça'nın öğretilerek Rus dilinde eğitime geçilmesi şeklinde bir sistem kurdu. Yerlilerin eğitiminde Arap alfabesinin bırakılması, vaftiz edilmiş Tatarlar ile Müslüman Tatarlar arasındaki ilişkiyi azaltmak manasına da geliyordu. Ayrıca vaftiz edilmiş Tatarlar yılların birikimi olan Arap alfabeli Tatarca yazılı eserlerden de koparılmış oluyorlardı.

İliminskiy sistemi dönemin mekteplerinde verilen İslami eğitimin bazı zayıf noktalarına da cevap veriyordu. Çünkü mekteplerdeki eğitim anadilde yapılmıyordu ve öğrenmeye değil, daha çok ezber ve tekrar üzerine kurulmuştu.

İliminskiy, Müslüman Tatarlar ve diğer yerleşik Müslüman halkların İslam'la bütünleşmiş olduğunu düşündüğünden, ilk başta faaliyetlerinde onları hedef seçmemişti. İliminskiy Türk boylarını az Müslümanlaşmış ve daha iyi Müslümanlaşmış olarak ayırıp²²⁷ İslamiyet'i daha az olarak benimsemiş olarak gördüğü Kazakları ve vaftiz edilmiş Tatarları kendisine hedef seçti. Ona göre vaftiz edilmiş Tatarlar için kurduğu sistem, İslamiyet'in

²²⁶ Sergey A. ZENKOVSKİY: a.g.e., 25-26.

²²⁷ Mustafa Özgür TUNA: "Gaspıralı İliminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi", İsmail Bey Gaspıralı İçin, Haz. Hakan KIRIMLI, (Ankara, 2004), 149-150.

daha az tesirli olduğu konargöçer Kazaklar arasında da aynen uygulanmalıydı.²²⁸

İlminskiy eğitim sistemi, klasik mektepteki eğitim ile karşılaştırıldığında dil nokta-i nazarından milli bir eğitim olarak adlandırılabilirdi. Fakat daha sonraları Sovyet idarecilerin şekilce milli, muhteva olarak sosyalist olarak formüle ettikleri²²⁹ gibi, İlminskiy'in eğitimi de şekilce milli muhtevaca Hristiyanlık değerlerini taşıyordu. İlminskiy'e göre Rusça olmadan da çocuklara yerli dili vasıtasıyla Hristiyanlık değerleri verilebilirdi. Zaten birçok ailenin okula uzak durmasının sebebi, buradaki Rusça eğitimin çocuklarca anlaşılmaması idi. Aileler ise çocuklarına ne öğretildiğini bildikleri için gereksiz kuşkulara kapılmayarak okula güveneceklerdi.²³⁰ İlminskiy Rusça'nın öğrenimini top yekûn reddetmiyordu. Okulda çocuklara Rusça da öğretilecekti, hatta eskisine göre çok daha iyi öğretilecekti. Yerli dilin çekiciliği için okullara gelen çocuklar Rusça'yı da eskisinden daha iyi öğreneceklerdi. Eğitim dili olarak yerli dilin en yaygın şeklinin konuşma versiyonu seçiliyordu. Edebi yazı dili uygun görülüyordu, eğitim için en elverişli dil olarak insanların evlerinde konuştukları dil görülüyordu.²³¹ Bunun iki sebebi vardı:

²²⁸ S. ÇİÇERİNA: "Narodnoe Obrazovanie (Kak Načalos Delo Prosvešeniya Vostočnıh İnorodtsev)", 10, JMNP, (1907), 144. İlminskiy hayatı boyunca Müslümanlığın zayıf olduğunu düşündüğü gayri Rus guruplar ile Müslümanlığa daha çok bağlı olduğunu düşündüğü gurupları birilerinden ayırt etmiştir. Wayne DOWLER: Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860–1917 (London, 2001), 74-75. Onun sistemi için Hristiyan Tatarlar, Kazaklar ve Başkurtlar daha elverişli idi.

²²⁹ İlminskiy'in her Türk boyunun konuşma dilini yazı dili haline getirme ve her yazı dili için Kiril alfabesini esas alan, ancak her bir şivenin farklı seslerine göre farklılaştırılmış alfabe projesi, Sovyetler devrinde bütün Rusya Müslümanları üzerinde uygulanmıştır. Sovyetlerin uygulamaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet UZMAN: XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'da Dil Tartışmaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara, 2005); Gönül ALİYEVA, SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara, 2005); Victoria Clement, B. A., The Politics of Script Reform in Soviet Turkmenistan: Alphabet and National Identity Formation, Yayınlanmamış Mastır Tezi, (Ohio Univeristy, 1999).

²³⁰ M. MİHAİLOV: "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", TV, 41, (16 Ekim 1884). İlminskiy'e göre Rusya devleti içindeki gayr-ı Rus halkların Hristiyanlaştırılamamasında ve yabancı olarak kalmasındaki en büyük sebep bunların İslam etkisi altında tecrit edilmiş vaziyette bulunmaları idi. Bu kitleler Rusça bilmedikleri için Rus okullarına gitmiyorlardı. O zaman yapılacak şey onlara kendi dillerinde ulaşmaktı. Serge A. ZENKOVSKİY: a.g.e., 25.

²³¹ Isabelle Teitz KREİNDLER: Education Policies Toward the Nationalities in Tsarist Russia: A Study of İl'minskii's System, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Columbia University, 1969),

birincisi edebi dil bütün Türk guruplarını birleştiriyordu, hâlbuki her grubun konuşma dilinde eğitim verilince, homojen bir grup yerine parça parça bir yapı ortaya çıkarılmış olacaktı. Bu parçalı yapıyla daha iyi Müslüman olan Türk topluluklarının daha az Müslüman olanlara etkisi bir dereceye kadar azalmış olacak ve böylece bu ikinci gurup Rus kültürü ile birleşme ve İliminskiy'in faaliyetleri açısından daha elverişli bir konuma gelecekti. Kazak bozkırlarında geçirdiği üç yılın ardından İliminskiy, buradaki Tatar etkisinin Kazaklar üzerinde çok tehlikeli boyutlara vardığını ve Rus etkisinin önündeki en büyük engel olduğunu tespit etmişti. Ona göre bölgedeki bütün halkların Tatarlarla ilişkilerinin kesilip, Rus kültürüne yaklaşımları başarı için gerekli idi. İkinci sebep ise, İliminskiy'in birinci öncelikli amacı çocuklara ulaşabilmek yani onlarla iletişim kurabilmektir, bunun da en kolay yolu olarak konuşma dilini okulda kullanmayı seçti ve yazılı metinleri bu dillere göre hazırlama yoluna gitti. İliminskiy gayri-Rusların Hristiyanlaştırılmasında onlara etki etmek için en etkili yolun ana dil olduğuna inanmış, insanların gönüllerine ulaşmadan onları etkilemenin mümkün olmadığını kavramıştı. Bunda kendisinden önce yapılan şekli Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin başarısızlığını bizzat müşahade etmesinin de rolü büyüktü. Eğitim sistemi vasıtasıyla Türk boylarının konuşma dillerinin yazı dili haline getirilip boy özelliklerinin ön plana çıkarılmasının ortak İslam ümmeti olma şuurunun kırılmasında da büyük etkisi olacağı düşünülüyordu. Arap alfabesinin bırakılması ile İslami kaynağa atıfta bulunan ortak alfabe bırakılmış olacaktı. Bu şekilde Ruslaştırma faaliyetleri önünde tek bir parça İslam ümmeti değil, her biri ayrı şuur taşıyan gruplar oluşacaktı. Oluşacak bu boy şuurları da birçok çevre tarafından zararlı görülse de ortak İslam şuurunun Ruslaştırma tesis edilene kadar geçici başka mensubiyet şuurları ile ikame edilmesi, daha az zararlı olarak görülmüştü.

132. İliminskiy de ilk başta dini kitapların Arap alfabesi ile Tatar edebi diline çevrilmesini benimsemişti. Fakat Tatarlarla münasebete geçtikçe ve araştırmalarını arttırdıkça, döneminde hakim olan bu fikirden vazgeçerek, konuşma dilini esas olarak kabul etmeye başlamıştır. P. AFANASYEV: "N. İ. İliminskiy i Yego Sistema Şkolnogo Prosveşeniya İnarodtsev Kazanskogo Kraya", 7, JMNP (1914), 19.

1.5.2. İLMİNSKİY SİSTEMİNİN İLK TECRÜBESİ VAFTİZ EDİLMİŞ TATAR OKULU

Kazan akademisindeki Tatarca derslerine bir Kreşin (vaftiz edilmiş) Tatarı olan Vasili Timofiev'in atanmasından sonra köyünden getirdiği üç öğrenciye kaldığı evde ders verdiğini, onların da öğrendiklerini gören İlminskiy'in onun eğitim faaliyetlerini destekledi. 3 Eylül 1864 tarihinde Kazan'da vaftiz edilmiş Tatar çocuklar için bir okul açıldı.²³² İlminskiy burada sistemini tatbik etme imkânı buldu. Bu sayede sisteminin işleyen ve işlemeyen yanlarını görerek değerlendirme imkânına sahip olacaktı. İlminskiy, teorik fikirler ne kadar mükemmel olurlarsa olsunlar, hayata geçirirken birçok problemin çıkabileceğini düşünüyordu. Onun için projelerin birden değil, yavaş yavaş denemelerle hayata geçirilmesi önemli idi. Bu şekilde yapılan hatalar kolayca düzeltilip, eğitim yazboz tahtasına dönüştürülmemiş olacaktı.

Okulun şartnamesine göre öğrenciler Timofiev ile birlikte kalacaklardı. Aileleri sadece kıyafet ve yiyeceklerden sorumlu olacaklardı. Bunun dışında eğitim parasızdı. Bu okul Hristiyan Tatar çocuklarına Arapça alfabenin bulunmadığı ve eğitimin başlangıcında Rusça okuma yazmanın değil, Rus harflerle ana dilde okuma yazmanın öğretildiği bir okul sunuyordu. Burada dersler Tatar dilinde Rus alfabesi ile yapılıyordu. Okulu öğrencilere sevdirmek ve onların kalbini kazanmak birinci amaçtı. Ailelerin buraya ısındırılması için okulu ziyaret etmelerine, derslere katılmalarına izin verilirdi. Çocukların ana dilinde eğitim yapan ve İlminskiy ile Malov'un²³³ denetiminde bir Hristiyan Tatar olan Timofiev tarafından yönetilen bu okul kısa süre içinde başarılı oldu ve rağbet gördü. 1864 yılında üç öğrenci ile başlayan bu okul

²³² Zenkovskiy bu okulun tarihini 1863 olarak vermektedir. A. Serge ZENKOVSKİY: a.g.e., 25-26.

²³³ Malov hakkında şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı çalışma için bkz. Selenga Saime GÖKGÖZ: İdil-Ural'da İslâm Karşısı Misyon Hareketi: Yevfimiyy Aleksandroviç Malov, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara, 2003).

mevcudu 1865 yılında 15 öğrenciye ulaştı ve giderek arttı.²³⁴ Bu gelişme İliminskiy'in yerli dilinde eğitim projesinin Hristiyan Tatarlar arasında kabul gördüğünün ve başarılı olduğunun ispatı olarak kabul edildi.²³⁵

Tablo 9: İliminskiy Okulunun Müfredat Programı.

Konular	Başlangıç bölümü	İkinci kısım
Din dersi (Ortodoks Hristiyanlık)	6	6
Rus dili	6	10
Kilise Slavcası	3	4
Ana dilde okuma	4	2
Aritmetik	3	3
Yazma	6	4
Şarkı söyleme	3	3
Beden Eğitimi	1	1
Toplam	32	33

Kaynak: Wayne DOWLER: Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860-1917 (London, 2001), 50.

Gayri Rus çocuklara Rusça, ana dilleri kullanılarak tercüme metodu ile öğretilecekti. Böylece ilk defa anadili Rusça olmayan çocuklara Rusça öğretmek için bir müfredat geliştirilmiş ve bu konu gündeme alınmış oluyordu. Çocuklar yeterli seviyede Rusça'yı okuyacak ve anlayacak seviyeye gelene kadar eğitim onların ana dillerinde, Kiril alfabesinin aracılığıyla hazırlanmış özel kitapların yardımıyla yapılacaktı. Ana dillerini Kiril alfabesi esastaki transkrip alfabesi ile öğrenen öğrenciler ilk önce kulaktan duyma, sözel olarak öğrendikleri Rusça kelime ve cümle kalıplarını yazarak öğrenmeye başlayacaklardı. Bu şekilde ana dilleri ile Rusça arasındaki farklılıklar

²³⁴ Isabelle Teitz KREİNDLER: a.g.e., 67-68.

²³⁵ İliminskiy'in bütün faaliyetlerinde yerlilerin gönlünü kazanmak esastı. Daha önce baskı ile yapılan Hristiyanlaştırma politikalarının başarısızlığı, vaftiz edilmiş Tatarlar arasında toplu şekilde İslam'a dönüşün görülmesi ile ispatlanmıştı. İliminskiy gayri Rus halkların tepkisini çekmeden projelerinin onların içinden seçtiği kişilere uygulatma yoluna gitmiştir. Kazaklar içinde de İbray Altınsarin onun eğitim projelerinin destekçisi olmuştur. İliminskiy bu uygulamaları bir Rus'un yapmasındansa yerel halkın içinden çıkan kişilerin yaptığı faaliyetlerin daha çabuk kabul göreceğini düşünüyordu.

çocuklara gösterilerek Rus dili öğretilecekti.²³⁶ Sistemin amacı Hristiyanlaştırma ve Rus vatandaşlık bilincinin verilmesine dayanıyordu.²³⁷

1.5.3. İLMNİSKİY SİSTEMİNE KARŞI YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Başlangıçta İliminskiy sistemine karşı fikirler ve güvensizlik ortaya çıktı. Bunun esas sebebi İliminskiy sisteminin daha önce olduğu gibi misyonerlik ve eğitim faaliyetlerinde Rusça'yı birinci plana almak yerine yerli halkların dillerinden faydalanma yoluna gitmesi idi. Bütün eğitim ve misyonerlik çalışmalarında amaç konumundaki Rusça, bu konumdan araç konumuna düşmüştü. Bu durum büyük hoşnutsuzluklara yol açtı. Rus okulunda Rusça'nın ikinci planda olması birçok çevre için kabul edilemezdi.

Bir diğer eleştiri de İliminskiy eğitim sisteminin gayri Rus halkların ana diline dayanmasından dolayı, çocukların milli kimlik ve bilinçlerinin gelişeceği korkusu idi. Yerli halkların milli bilincinin gelişmesi, hâkim millet olan Ruslarla birleşmelerine yani asimile olmalarına engel teşkil eden bir unsur olacaktı. Yerli dillerini kullanmak Rus kültürüne zarar vermek, entegrasyondan ve asimilasyondan vazgeçmek ve gayri Rus halkların milliyetçilik ve ayrılıkçılık duygularını desteklemek manasına geliyordu.

İliminskiy sisteminin uygulanabilirliğine eleştiriler yöneltilmişti. Bu sistemin çalışması için öğretmenlerin yerli dili bilmesi zorunluluğu olduğu, bu kadar sayıda yerli dili bilen öğretmen bulmanın ve yetiştirmenin çok güç olduğu öne sürülüyordu. İliminskiy'in kurduğu örnek okulun başarısıyla ilgili olarak da şu eleştiri öne sürülüyordu. Ulaşılan bu başarı, İliminskiy sisteminin başarısı mı, yoksa İliminskiy vb. kişilerin bu okulla doğrudan ilgilenmeleri ve onların şahsi gayretlerinin bir neticesi mi idi? Eğer elde edilen bu başarı İliminskiy ve diğer yöneticilerin şahsi gayretlerinin neticesi ise, bu onun

²³⁶ N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 38-39.

²³⁷ MİROPİYEV: a.g.e., 184.

sisteminin diğer bölgelerde başarıya kavuşacağını göstergesi olamazdı.²³⁸ Aslında bu eleştiri çok gerçekçi bir bakış açısına sahipti. İliminskiy eğitim sisteminin diğer bazı bölgelerde ve özellikle Türkistan'ın yerel Müslüman ahalisi üzerinde beklenen başarıyı kazanamaması da, bu eleştirinin haklı yönlerini hatırlatmaktadır. Tabii ki İliminskiy sisteminin tamamen İliminskiy'in istediği şartlarda uygulandığını söylemek mümkün olmadığı için buradaki uygulamanın başarısızlığını İliminskiy sisteminin başarısızlığının ispatı olarak sunmak da yanlış olacaktır.

Kendisine gösterilen muhalefete rağmen İliminskiy, bazı etkin çevrelerin desteği ile fikirlerini hayata geçirme imkânı buldu. Sabırlı çalışmaları ile İliminskiy, Milli Eğitim Bakanı Tolstoy, Kutsal Sinod Başkanı K. Pobedonostsev gibi yetkililere kendi sistemini birebir anlatarak onların desteğini kazanmayı başarmış²³⁹ ve 1870 yılında fikirleri, bütün Rusya'da uygulanacak eğitim kararlarına yansımıştır. 26 Mart 1870 tarihinde "Rusya'da yaşayan gayri Rusların eğitime ilişkin tedbirlerle ilgili yönetmelik" çerçevesinde ilminskiye eğitim sistemi resmîyet kazandı.²⁴⁰ Bu kararlara göre, imparatorlukta gayri Ruslar kendi dilleri ile eğitim yapacak. Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar Rus sayılacak ve sadece Rus dilini kullanacaklardı. Rusların ve yerlilerin beraber okudukları okullarda eğitim dili Rusça olacak ve önemli durumlar dışında yerli dili kullanılmayacak idi.²⁴¹ Bu kararlar ile çok sayıda Türk yazı dilinin oluşturulması için temel atılırken, Rus, Beyaz Rusya ve Ukraynalılar tek bir edebi dil temelinde birleştirilmeye çalışıldı.

²³⁸ M. MİHAİLOV: "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", TV, 41(16 Ekim 1884).

²³⁹ Serge A. ZENKOVSKIY: a.g.e., 26.

²⁴⁰ Ayşe-Azade RORLİCH: a.g.e., 182.

²⁴¹ M. Mobin SORİSH: Sovyetler Birliğinde Etnik Azınlıkların Eğitimi, Sömürgecilik ve Eğitim, Ed. Philip G. ALTBACH, Gail P. KELLY, Çev. İbrahim KALIN, (İstanbul, 1991), 15.

II. BÖLÜM

KAUFMAN DÖNEMİ

2.1. TÜRKİSTAN YERLİ AHALİSİ'NİN RUS EĞİTİMİYLE TANIŞMASI

Türkistan yerlilerinin Rus okulu ile ilk tanışması özellikle bugünkü Kazakistan toprakları içinde kalan Kazak bozkırlarına Rus göçmenlerinin gelmesi ve bunlar için açılan Rus okullarına yerli Kazakların çocuklarının da alınmasıyla gerçekleşti.²⁴² Fakat bu dönemde yerlileri dönük olarak bir eğitim politikası yoktu. Bu okullara alınan yerlilerden tercüman vb. şeklinde yararlanılmaya çalışılıyordu. Bölgelerde inisiyatif okulun açıldığı bölgenin idarecilerine aitti.

1789 yılında Kazak ileri gelenlerinin çocukları için Omsk şehrinde “Asya okulu” açılmıştı. 1850 yılında yine Kazaklar için Orenburg şehrinde yedi yıllık okul açıldı. Eğitim için kapılarını Kazak çocuklarına ilk açan okullar yine Omsk ve Orenburg’daki Kadet Korpusları (askeri okullar) idi.²⁴³ 1850 yılında Kopal şehrinde, 1852 yılında Sergipol şehrinde erkek yüksek okulu, 1857 yılında Lepsinsk’de erkek yüksek okulu, 1863 yılında Sofiskiy’de, 1864 yılında Udjarsk bölgesinde, 1864 yılında Verniy’da erkek yatılı yüksek okulu, 1867’de Verniy’da iki yıllık yatılı kız yüksek okulu açıldı. Bütün bunlar 1867

²⁴² H. Carrère D’ENCAUSSE: a.g.m., 375.

²⁴³ 1825 yılında Askeri İlköğretim Okulu olarak kurulan ve daha sonra Kadet Korpus adını alan bu okulun ilk kuruluşundan beri en önemli amaçlarından birisi Asyalıları Ruslara yaklaştırmak, Asyalılar’da Rus hükümetine karşı sevgi oluşturmak idi. Omsk’taki Asya okulunun ve 1813 yılında açılan Ordu Kozak ilk öğrenim okulunun yerine 1847 yılında Sibiry Kadet Korpusu kurulmuştur. Omsk Kadet Korpusu’nda ünlü Kazak bilim adamı Çokan Velihanov eğitim almıştır. Orenburg Kadet Korpusu’na tahsis edilen 100 burs kontenjanından 30’u Asyalılar’a ayrılmıştı. Ancak daha sonra Kazakların burada eğitim almasının zararlı olabileceğini düşünen idare, 1868 yılında Kazaklara ayrılan burs kontenjanını kaldırdı. Burada okumak isteyenler kendi imkanları ile okuyabileceklerdi. Bu okulda okuyan Kazakların sayısı 50 civarında idi. Mezun olanlar ise birkaç kişi idi. A. C. SiTDIKOV: Pedagogičeskie İdei i Prosvetitelnaya Deyatelnost İ. Altınсарina (Alma-Ata 1968), 14-15.

yılında TGAV kurulmadan önce kurulan okullardır. Bunlar hakkında malumat oldukça azdır.²⁴⁴

TGAV'nin kurulduğu esnada bölgede yerli çocuklarına verilen eğitimin başında genelde Hristiyan din adamları vardı. Bunların çoğu pedagojik eğitimden yoksundu ve okulların programları yerlilere uygun değildi. Bundan dolayı okuma yazma öğretiminde büyük problem vardı. Üstelik yerli ahali için özel okul kitapları yoktu.²⁴⁵

Daha sonra TGAV'nin kapsayacağı topraklarda ilk Rus okulları 21 Ocak 1860 tarihinde daha TGAV kurulmadan önce açılmıştı. Bu okullar Rus askerleri ve ailelerinin meskun olduğu kalelerde Rus çocukları için açıldı. Bir numaralı kalede (Kazalinsk) 14 Nisan 1860 tarihinde ve iki numaralı kalede (Perovsk) kurulan bu okullar papazlar tarafından açılmıştı. Okullara Kazak çocukları da kabul ediliyordu. 1861 yılında Kazalinsk kalesinin papazı topladığı bağışlarla bir kız okulu açtı.²⁴⁶ 1862 yılında Orenburg genel valisi Bezak tarafından onaylanan talimatname ile bu okulların Kazak okullarına dönüştürülmesine karar verildi. Orenburg valisi Bezak'ın emri ile 1863 yılında Perovsk'ta ve 1865 yılında Kazalinsk'teki okullar Kazak okullarına dönüştürüldü.²⁴⁷ Bu iki okula Rus çocukları da kabul ediliyordu ve ikincisinde Rus çocukların sayısı daha fazla idi. Bu okulların 25 kişilik yatılı kısımları vardı. Yatılı kısım Kazak çocukları için açılmıştı.²⁴⁸ Konargöçer olan Kazakların çocuklarını bu okullara verebilmeleri için yatılı kısım gerekli idi. Rus öğrenciler gününbirlik geliyorlardı. Programlarında Kazakça ve tercüme ile Rusça öğrenme, aritmetiğin dört temel işlemi²⁴⁹ ve Ortodoksluk bilgileri vardı.²⁵⁰ Bu okullarda öğretmenlik yapan Kazak gençleri aynı zamanda tatil

²⁴⁴ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 20.

²⁴⁵ V.T. KOÇAROV: a.g.e., s.22.

²⁴⁶ İsimli: "Učebnoye Delo v Turkestanskoy Krae", TV, 35,(Taşkent, 9 Eylül 1880).

²⁴⁷ Otčet Po Revizii, a.g.e., 1.

²⁴⁸ Z. P. KONDRATENKO: a.g.m., 37.

²⁴⁹ S. M. GRAMENİTSKİY: Polojenie İnorodçeskago Obrazovaniya v Sirdarinskoy Oblasti, (Taşkent, 1916), 3.

²⁵⁰ S. GRAMENİTSKİY: Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya V Turkestanskoy Krae, a.g.e., 3.

günlerinde kalelerde tercümanlık görevini de ifa ediyorlardı. Okullarda Lancaster eğitim sistemi uygulanıyordu. Buna göre öğretmen kalabalık sınıflarda bütün sınıfı muhatap almak yerine zeki öğrencilere dersi öğretiyor, onlar ise bilgileri diğer öğrencilere aktarıyorlardı. Okullarda eğitim süresi dört yıl idi. Başlangıçta her gelen çocuk yılın her döneminde kaydedilmesine rağmen, yerli ahalinin gözünde okulun itibarının korunması için başarısız öğrenciler okuldan atılmaya başlanmıştı. Fakir öğrencilerin bütün masrafları, diğer öğrencilerin ise kıyafet dışındaki masrafları okul tarafından karşılanıyordu.²⁵¹

2.2. KAUFMAN'IN İCRAATLARI

2.2.1. İLK İCRAATLAR

Türkistan'ın işgali ve TGAV'nin kurulduğu esnada Rusya'da gayri Rusların eğitimi ile ilgili görüş ve politikalar daha yeni yeni şekilleniyordu.²⁵² İmparatorluğun başkenti St. Petersburg'da, imparatorlukta yaşayan bütün gayri Rus halkların eğitimi için genel eğitim politikaları tespit edilmeye çalışılırken diğer sömürgeci devletlerin tecrübeleri de göz önünde bulundurulmaya çalışılıyordu. Bütün imparatorlukta geçerli olmak üzere 1870'de gayri Rusların eğitimi ile ilgili kanunlar çıkarıldığında ise, imparatorluğun her bölgesi ve gayri Rus halkların hayat şartları birbirlerinden oldukça farklıydı. Özellikle Türkistan gibi, yetkileri çok olan bölgelerin idarecileri, söz konusu genel eğitim politikasının bölgedeki eğitim faaliyetlerine zarar vereceğini düşündükleri kısımlarını uygulamamak yönünde inisiyatif kullandılar. Merkezden gelen talimatları uygun bulmayan ilk genel vali Kaufman oldu. Kaufman, kendisine verilen neredeyse sınırsız yetkilere dayanarak, ortamdaki belirsizliği kendi inisiyatifi ile gidermeye çalıştı ve bölgesindeki eğitim politikalarının temelini bizzat kendisi belirledi.

²⁵¹ İsimli, "Učebnoye Delo v Turkestanskoy Kraev", TV, 35, (9 Eylül 1880).

²⁵² H. Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 375; N. OSTROUMOV: Kolebeniya Vo Vzgl'yadah na Obrazovanie Tuzemtsev v Turkestanskoy Kraev, Kaufmankiy Sbornik, 3.

Kaufman'ın temelini attığı ve *görmezden gelme (göremezlikten gelme)*²⁵³ şeklinde formüle edilen eğitim politikası, onun görevden ayrılmasına kadar kesintisiz olarak uygulandı.

1868 yılında Perovsk'taki Kazak okulunu denetleyen Kaufman, okulu oldukça başarısız buldu. Okulda üç-dört yıldır okuyan öğrenciler rahat Rusça konuşmıyor, sadece önlerine konulan metne bakarak Rusça yazıları kopya edebiliyorlardı. Ostroumov'a göre Kazaklar için kurulan bu iki okulda da öğretmenler yerli oldukları ve Ruslaştırma hedeflerine sahip olmadıkları için Rusçayı başarılı bir şekilde öğrencilerine aşılayamıyorlardı. Kaufman eğitim kalitesi düşük olan bu okulları yakından takip etmeye devam etti.²⁵⁴

Kaufman ilk başta valilik için eğitim programını tasarlayacak ve öğretimi yönetecek bir eğitimci aradı. Valilikte bu niteliklere sahip bir kişi olmadığından merkeze, yani MEB'e yöneldi. Kaufman'ın başlangıçta yerli Müslüman ahalinin eğitiminin eğitimciler tarafından planlanma çalışması profesyonelce bir yaklaşımdı. Ancak ilerideki faaliyetlerine bakıldığında zaman, Kaufman aslında hiçbir zaman eğitim meselesini tam olarak eğitimcilere bırakmamıştır. Son sözü her zaman için yine kendisi söylemiştir. Kendi fikirleri ile eğitimcilerin fikirleri çeliştiğinde ise, ısrarla kendi fikirlerini savunarak kabul ettirmesini bilmiştir.

²⁵³ Kaufman'ın Müslüman kurumlarına dokunmama ve onları kendi hallerine terk etme politikasında etkili olan şahısların başında V. V. Grigoryev gelmektedir. H. Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 377.

²⁵⁴ 1876 yılında Perovsk ve Kazalinsk okulları valilikteki bütün okullar ile beraber Türkistan Öğrenim Kurumları Başkanlığı'nın idaresine alınınca buraya ek ödenek ayrıldı. Bu okullara ikisi St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi mezunu, birisi Kazan Ruhani Akademisi mezunu Kazakça bilen öğretmenler gönderildi. Daha sonra burayı teftiş eden vali ve diğer yetkililer sonuçtan memnun kaldılar. Çocuklar akıcı olarak edebi Rus dilinde konuşabiliyorlardı. Kıyafetleri temiz ve bakımlı idi. Okulu ve öğretmenlerini seviyorlardı. Rus değerlerine karşı ön yargılı değillerdi. Bu denetimde Ostroumov da vardı. Yedisu Oblastı'nın Kopal Uyezdi ilkokulunda bütün okullarda olduğu gibi Kaufman'ın emrine uygun olarak elbise, iç çamaşır, ayakkabı tek tip idi. Yerli çocukları ve Rus çocukları aynı şekilde giyiniyorlardı. Ruslarla birlikte yerli çocuklar okulun Rus aşçısının yaptığı Rus yemeklerini Rus usulü masada onlar gibi yiyorlardı. (Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 173-174. bu şekilde yatılı kısımlarda Rus çocuklarla beraber ve Rus tarzında yaşayan yerlilerin Rus ruhuna yaklaşacakları düşünülüyordu. Mirzahan EGAMBERDİYEV: Türkistanskiye Vedomosti Gazetesine Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917), Yayınlanmamış Mastır Tezi, (Ankara, 2002), 104.

2.2.2. KONARGÖÇER-YERLEŞİK AYRIMININ BAŞLANGICI (KAZAK ÖZBEK AYRIMI)

Müslüman yerli ahaliyi oluşturan konargöçerler ile şehirde ve köylerde yaşayan yerleşiklerin hayat tarzı ve dünya görüşü farklılığı, bölgenin askeri idarecileri tarafından hemen sezildi. Onlara göre konargöçer olan Kazaklar Rus kültürüne karşı daha yatkın idiler. Bunun sebebi olarak Kazaklarda İslamiyet'in daha tam yerleşmemiş olması ve güçlü bir mektep ve medrese ağına sahip olmamaları görülüyordu. Rus idaresi nezdinde Kazaklar Özbeklere göre daha az fanatik idiler. Yerleşik Müslümanların Kazaklar üzerindeki etkisinin azaltılması ve bu iki gruba ortak eğitim verilip bunların birbirleri ile kaynaştırılmaması ilk planda idare tarafından daha makul görüldü. Göçebeler ve yerleşik halklar farklı okullarda eğitim alacaklardı.²⁵⁵ Valilik yöneticileri Rus okullarına Kazak çocukları alarak onları İslam etkisinden "kurtarmaya" ve Rus menfaatlerine daha açık bireyler olarak yetiştirmeye çalışıyorlardı. Çünkü onlara göre fanatik İslam etkisi ile yetişen çocuklar Ruslara karşı daha ön yargılı idiler. İdareciler Kazak nüfusunu Rus kültürüne daha yatkın ve ön yargısız olarak değerlendiriyorlardı. Rus eğitim kurumlarına göçebe yerlilerin çocukları alınarak, onlar üzerinde mektep ve medrese ile bir rekabete girilmiş olunuyordu. İlk olarak yerli Müslüman tebaanın daha az fanatik olduğuna inanılan Kazak nüfusunun hedef seçilmesinde²⁵⁶ Orenburg Genel Valiliği'nde daha önce açılan okullara Kazak çocukların gidiyor olması da etkili olmuştu. Gerçekten de bu varsayım zaman içinde haklı çıkmıştı. Valiliğin Özbek nüfusu Rus eğitim müesseselerine Kazaklara göre daha mesafeli durmuş ve çocuklarını çok daha az göndermişti.

²⁵⁵ H. Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 378.

²⁵⁶ Kaufman Kazaklarla alakalı görüşlerinde İliminskiy ve V.V. Grigoryev'den etkilenmiştir. İliminskiy ile pek fazla görüşme imkanı olmamış, sadece onun yazdığı birkaç raporu okumuştur. Kaufman Grigoryev'in görüşleri hakkında onun öğrencisi olan Kun vasıtasıyla bilgi sahibi olmuştur. N. OSTROUMOV: "Kolebeniya vo Vzgl'yadah...", a.g.m., 3.

Başlangıçta dört yıllık uyezd okullarının yanında göçebeler için yatılı kısımlar açılması düşünüldü. Yerleşim birimlerinde kurulan bu okullar göçebelere uygun olmadığından, göçebeler ancak bu okulların yatılı kısımları olursa burada çocuklarını okutabilirlerdi. Ayrıca göçebeleri özendirmek için bu okulda kalan öğrencilerin yeme, içme, kıyafet ve barınma masrafları okul tarafından karşılanıyordu. Böylece okul özellikle maddi gücü olmayan ailelerin çocukları için daha cazip hale getiriliyordu. Yine bu okulları cazip ve istenilen yerler haline getirmek için, maddi kazanç getirecek mesleki dersler müfredata alındı. Erkek çocuklar için dülgercilik, marangozluk, demircilik, çömlekçilik, ayakkabıcılık ve bahçıvanlık, kız çocukları için ise örgü, dikiş, aşçılık, ekmekçilik ve ev işleri olmak üzere mesleki dersler düzenlendi.²⁵⁷

Bu okulların halk tarafından kabullenilmesi için Kaufman, her bir okul için zengin yerli hayırseverler belirledi ve bunlara okulların eğitimini yakından tanıtmaya çalıştı. Buna ek olarak fakirlerin çocukları para ile bu okullara özendirilmeye çalışıldı. 1868 yılında Kaufman kendisi bir Tatar çocuğa ayda 10 ruble vererek onun Rus okuluna devamını sağladı.²⁵⁸

İlminskiy'nin yerli Müslüman ahaliden her boyun kendi konuşma dilinin yazı dili haline getirilerek öğretilmesi şeklindeki eğitim anlayışı Türk boyları arasındaki farklılıkların korunması ve artırılması anlayışına dayanıyordu. İlminskiy'nin her boya ayrı alfabe ve ayrı yazı dili şeklinde formüle ettiği eğitim anlayışının Rus menfaatlerine uygunluğu ortadadır ve bu durum sadece İlminskiy tarafından değil, bölgede bulunan birçok kişi tarafından da kolaylıkla müşahede edilebiliyordu. Fakat İlminskiy göçebelere İslam etkisinin sızmasının önüne geçebilecek uygulanabilir somut bir yöntem ortaya koyarak, fikirlerini tespit safhasında bırakmamıştır. Bu bölgenin idarecileri ve ileri gelenleri yazdıkları yazılarda ve raporlarda II. Yekaterina'nın uyguladığı Tatarlar aracılığı ile bu bölgede etkin olma siyasetinin, artık faydadan çok zarar getirdiğini, Tatarların bu bölgedeki etkisinin Çarlık Rusya'sının

²⁵⁷ V.T. KOÇAROV: a.g.e., 21.

²⁵⁸ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 176.

menfaatleri ile çeliştiğini ve bu bölgedeki Müslüman etkisinin arttığını belirtiyorlardı.²⁵⁹ Kazak bozkırlarındaki Müslüman etkisi hem Tatarlar hem de bölgenin yerleşik ahalisi olan ve mektep-medrese geleneğine sahip olan Özbeklerden kaynaklanıyordu. Fakat bütün engellemeler ve alınan önlemlere rağmen 19. asrın sonlarından itibaren Cedit hareketi ile birlikte Tatar etkisinin boyutları ve etkinliği büyük ölçüde artış gösterdi.

2.2.3. ORTAK OKUL

Kaufman Kazaklar ve Rusların birlikte eğitim aldıklarında kaynaşacaklarını, bu şekilde Kazakların Rusların yanına çekilerek İslam etkisinden uzaklaştırılacaklarını ve modern Rus değerleri ortak paydasında bir birleşmenin meydana geleceğini düşünüyordu. Eğitimde Rus ile Rus olmayanlar, Hristiyan olan ile olmayanlar arasında ayrım gözetmeyerek Rus dilinin ve eğitimin mümkün olduğunca yayılması hedefleniyordu.²⁶⁰ Rus okulu ortak okul haline getirilecekti.²⁶¹ Fakat bunun olması için Rus okulunun dini yönünün Müslümanları etkilememesi gerekli idi. Kaufman, valiliği esnasında ortak okul projesini savundu ve bu yönde faaliyet gösterdi. Ortak okul Rus okulu idi, programı, düzeni, fiziki şartları vb. her şeyi Ruslara göre olacaktı. Bu okula kabul edilen yerliler Rus çocuklar ile aynı eğitimi alacaklardı. Din esasına göre okulların ayrılması Kaufman'a göre çok yanlıştı.²⁶² Böylece hem eğitim masrafları azalacak, hem de yerlilerin Ruslaşması daha da hızlı olacaktı. Bu görüşe göre yerliler için ayrı okullar kurularak masraf

²⁵⁹ Ilminskiy de, bölgedeki Rus idaresinin yanlış politikalarının bölgedeki Tatar etkisini ve İslami yapıyı kuvvetlendirdiğini belirtmiştir. Ona göre askeri okullarda Kazaklara yerli dil olarak Tatarca'nın okutulması, bölgede Kazaklarla yapılan yazışmaların Tatarca yapılması hata idi. S. ÇİÇERİNA: a.g.m., 125.

²⁶⁰ Türkistan Genel Valisi'nin 25 Ekim 1867 tarihli 102 numaralı talimatnamesinde yerli ahalinin Rus okullarına alınması konusunda yerel idareciler uyarılıyordu. Başlangıçta bu okullarda daha önceden verilen İslam derslerine dokunulmadığını görüyoruz. ÖCMDA F. 1, Op. 18, D. 24, L. 2-2 ob.

²⁶¹ Bölgede başlangıç seviyesinde 5 çeşit Rus okulu vardı. Bunlar Prihodskiye (köy cemaat okulları), Tserkovno Prihodskiye (kilise cemaat okulları), özel, tarım ve şehir ilkokulları. Bu okullardan sadece Kilise Cemaat Okulları Turkestanskiy Yeparhialnıy Uçilişniy Sovet'e (Türkistan Psikokoposluk İlköğrenim Konseyi'ne) bağlı, diğerleri MEB'e bağlı idi. Düşse AYTAMBE TOV: Dorevolutsionnie Şkolı v Kirgizii (Frunze, 1961), 80-82.

²⁶² V.T. KOÇAROV: a.g.e., 21.

yapılmayacak. Yerliler Rus çocuklar için açılan okullara kabul edilerek beraber eğitim almaları sağlanacaktı.²⁶³

2.2.4. HRİSTİYANLIK DEĞERLERİNİN VERİLMEMESİ

Türkistan Rusya İmparatorluğu'nun işgal edilen ilk Müslüman bölgesi değildi. Müslümanlar üzerinde daha önceden oluşmuş bir eğitim tecrübesinin olması gerekiyordu ve bunun bu bölgeye transfer edilmesi buradaki çalışmaları hızlandırabilirdi. Fakat Çarlık Rusya'sının Türkistan'ın işgali esnasında imparatorluktaki gayri Hristiyan ve gayri Rus halkların eğitimi ile ilgili oturmuş bir sistemi yoktu. Merkezi Rusya'da da Müslüman tebaanın eğitimi ile ilgili politikaların yeni yeni şekillenmekte olması bu bölgedeki sistemin kurulmasını yavaşlattı. 19. asra kadar gayri Rus yerlilerin eğitiminden anlaşılan, Hristiyanlaştırma faaliyetleri idi. Gayri Ruslar'ın Hristiyanlaştırılmasında eğitim kullanılması konusundaki yeni arayışlar İlimski şahsında hayat bulmaya başlıyordu.

Kaufman, Türkistan'ın kendine özgü şartları olduğunu düşünüyordu. Kaufman'a göre bu şartlar gereği imparatorluğun başka yerlerinde uygulanan eğitim politikalarının doğrudan bu bölgede uygulanması iyi sonuçlar vermeyebilirdi. TGAV'nin ilk valisi olan Kaufman, bölge ahalisini Hristiyanlaştırma tehlikesi ile korkutmanın vahim sonuçlar doğurabileceğini düşünüyordu. Kaufman bölgede misyonerliğin yapılmasına karşı idi.²⁶⁴ Kaufman'a göre, Rus okullarına yerli çocukların çekilebilmesi için, okullarda Hristiyanlaştırma politikası izlenmemeliydi. Yerli çocuklara sadece ortak

²⁶³ İsimsiz, "Uçebnoye Delo v Turkestanskoy Kraye", TV, 35, (9 Eylül 1880). Teorikte bir çok faydası olduğu düşünülen bu fikrin bölgenin gerçekleri ile örtüşmediği zamanla anlaşılabilecekti. Başlangıçta hedef kitle olarak belirlenen konar göçerler ve daha sonra da bölgenin özellikle yerleşik ahalisini oluşturan Özbekler, kuruluşundan itibaren Rus eğitim müesseselerine mesafeli durdu ve itibar etmedi.

²⁶⁴ Türkistan'da Kaufman döneminden başlayarak idare tarafından misyonerlik yapılmamıştır. Fakat gönüllü olarak vb. sebeplerle kendiliğinden Hristiyan olanlara, idare tarafından maaş bağlanarak bu durum özendiriliyordu. Z. D. KASTELSKAYA: a.g.e., 34-35.

insanlık değerleri verilerek²⁶⁵ Rus vatandaşlık bilinci yaygınlaştırılmaya çalışılacaktı.²⁶⁶ Okullarda yerli çocuklar arasında Hristiyanlık propagandası yapılmazsa, yerli ailelerin okulları Hristiyanlaştırma merkezleri olarak görmeyerek çocuklarını okullara rahatça gönderebilecekleri düşünülmüştü. Dolayısıyla okullardaki Hristiyan din derslerine sadece Rus çocuklar gireceklerdi.

1868 yılında Türkistan Genel Valisi Kaufman, Türkistan'daki eğitimle ilgili olarak ana ilkeleri belirlemiştir. Buna göre, "Türkistan'da milli eğitimin tesis edilmesi için dini yön değil, ancak ortak insani eğitim temelleri alınmalıdır. Bunların yardımı ile hem Ortodoks Hristiyanları hem de Müslümanları eşit şekilde Rusya'nın yararlı vatandaşları yapmak mümkündür. Müslüman okulları ve Rus okulları birbirinden ayrı olmamalı, okullarda dine göre ayrılık olmamalı, yani bütün Rusyalı çocuklar dine bakılmadan genel eğitimden eşit olarak yararlanabilmelidir".²⁶⁷ Bölge ahalisi yönetimin bütün faaliyetlerine kuşkulu baktığından onlara karşı daha dikkatli

²⁶⁵ TGAV'deki eğitim alanındaki uygulamaları valilik idaresinin Müslüman ahaliye karşı uyguladığı genel politikadan ayırmak mümkün değildir. Bölgenin yöneticileri, Rus menfaatleri açısından gelenekselleşmiş düşüncelerin de etkisi ile, Türkistan'ı Rusya'nın ayrılmaz bir parçası haline getirmek için amaç ve araç olarak Ruslaştırma'yı hedeflemişlerdir. Ruslaştırma onlar açısından valiliğin geleceğini teminat altına almaktır. Türkistan'da Rus kültürü hakim olunca buradaki Rus karşıtı yapı kırılmış ve Rusya'nın bu bölgedeki güvenliği tam olarak sağlanmış olacaktır. Valilikte Rus kültürünün yayılması ve hakim olması, ortak insanlık kültürünün valiliğe hakim olması şeklinde takdim edilmiştir. Ruslara göre Rus kültürü bu bölgede ortak insanlık kültürünün temsilcisi idi, çünkü Batı medeniyetinin dönemin modern değerlerini özümsemese de, benimsemişti. Müslümanlar ise geri kalmış, dünyanın medeni ve gelişmiş kısmıyla alakası olmayan fanatik, ıslah edilmesi gereken bir guruptu. Ortak insanlık değerlerinin taşıyıcısı olan Rusların bu değerleri Türkistan'a taşıma ve aşılama hakkı, sahip oldukları değerlere attıkları haklılıktan kaynaklanıyordu. Buna göre Hristiyan olan her şeye karşı ön yargılı olan Müslümanların, İslam ve onun şeriatının etkisinden kurtulmadıkları müddetçe, "ortak insanlık değerlerini" almaları ve onunla kaynaşmaları mümkün değildi. İşte bu noktada eğitim büyük bir önem taşıyordu. Çok büyük tepki çekeceği için baştan itibaren uygulamaya konulmayan misyonerlik, yani Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin yerine, valilikteki ahalinin tepkisini daha az çekeceğini düşündükleri eğitim yolu ile kültürel entegrasyon, TGAV idarecilerinin üzerinde durdukları en önemli konulardan birisi olmuştur.

²⁶⁶ Kaynaklarda İslami terbiye ve eğitim sistemine alternatif olarak kullanılan "ortak insanlık değerleri" terimi ile kastedilen dönemin Batı medeniyetinden etkilenmiş Rus kültürü ve I. Petro'dan itibaren Batı medeniyeti üzerinde kurgulanmaya çalışılan Rus medeniyeti esasına dayanan değerler manzumesidir. Bazen yazalar bunu açıkça söylerken bazen de sadece "ortak insanlık değerleri" terimini kullanmakla yetinmişlerdir. Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 64.

²⁶⁷ S. GRAMENİTSKIY: "İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskoy Kraye", TV, 2, (18 Ocak 1900).

davranmak, halkın dini inançlarına dokunmamak ve ilerisi için uygun zemin hazırlamak için eğitimin kullanılması en uygun yoldu. Bu fikirlerden Kaufman'ın misyonerlerden farklı fikirlere sahip olduğu kanısına varmamak gerekmektedir. Zira ona göre kutsal kitabın temellerini oluşturan fikirler yerli halk arasında yayıldığında, İslam'a olan bağlılık kendiliğinden zayıflayacaktı.²⁶⁸ Kaufman'ın misyonerlerden ayrıldığı nokta nihai hedef değil o hedefe varmak için izlenecek yol konusunda idi. Kaufman eğitimin hem Hristiyan ahaliye hem de Müslüman ahaliye eşit olarak verilmesi gerektiğini savunuyordu. Ancak Rus eğitim kurumlarında başlangıçta İslam derslerine izin verildiyse de, sonradan bunlar kaldırıldı. Rus çocuklar için verilen Hristiyan din dersleri ise devam ettirildi. Büyük ölçüde Müslüman ahalinin vergileri ile açılan Rus okullarında bu konuda da eşitlik yoktu. Rus devletinin kendi eli ile İslamiyet'i öğretmesi birçok çevre tarafından Rus menfaatlerine aykırı görülmüştü. Bu anlayış RYO'nun açıldığı 1884 yılına kadar devam etmiştir. RYO'daki mektep müfredatını takip eden yerli kısmı ise o zamana kadar uygulanan eğitimi politikalarının başarısızlığı sebebiyle kerhen uygulamaya geçirilmişti.

2.2.5. RUS OKULLARINDA İSLAM DERSLERİ

1863 yılında Perovsk'da kurulan okul için 20 Tatar alfabe kitabı (elifba) ve 10 Haftiyak sipariş edilmişti. 1868 yılında Perovsk okulunu ziyaret eden Kaufman, Rus çocukların Hristiyanlık dersi alırken Müslüman çocukların da İslamiyet dersleri almalarını normal karşılamış, hatta Müslüman mollaya 100 ruble tahsis etmişti. Ancak 1872 yılında kabul edilen şehir ilkokulları ile ilgili düzenlemenin 13. maddesi, eğitimin sadece Rusça yapılmasını ve Müslümanlık derslerinin olmamasını gerektiriyordu.²⁶⁹ Bundan sonra 1884

²⁶⁸ S. GRAMENİTSKIY: "İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskoy Kraye", TV, 2, (18 Ocak 1900).

²⁶⁹ V. V. BARTOLD: a.g.m., 301-302.

yılında RYO açılıncaya kadar Rus okullarında İslamiyetle ilgili dersler olmamıştır.²⁷⁰

Aslında Rus okullarındaki İslamiyet derslerinin bulunması, Kaufman'ın Kazakların Müslüman etkisinden arındırılması politikası ile çelişiyordu. Bu politikanın bölgedeki pek çok uygulamaya yansımıştır. Mesela Yedisu bölgesinin askeri valisi Rus okullarında Kazak öğrencilere İslam derslerinin ve Kazakça'nın öğretildiğini ortaya çıkardığı zaman, durumu merkeze bildirdi. Haber alan eğitim müfettişi, durumu Kaufman'a bildirerek İslam derslerinin ve Kazakça dersinin kaldırılmasını, çünkü Rus okulunun sadece Rus menfaatlerine hizmet etmesi gerektiğini, bu derslere harcanan paranın Rusça'nın daha iyi öğretilmesine harcanabileceğini yazdı. Kaufman ise Kazakça dersine dokunmadı ama İslam derslerini kaldırttı.²⁷¹ Görüldüğü gibi, Kaufman Rus değerlerinin aşılması için yerli dilini makul görürken, Kazaklar'a İslam dersinin verilmesini tasvip etmedi.

2.2.6. KAUFMAN VE İLMİNSKİY

TGAV'deki ilk Rus-Kazak okullarının durumundan memnun olmayan Kaufman, Türk halklarının eğitim meselesinden anlayan bir şahsı bularak onun Türkistan'ı incelemesinden sonra bölge için eğitim sistemini belirlemesini istiyordu.²⁷² 1869 yılında eğitim bakanı D. A. Tolstoy, St. Petersburg'da bulunan Kaufman'a İliminskiy'nin pedagoji sisteminden bahsetti. Bu sistem Kaufman'ın ilgisini çekti.²⁷³ İliminskiy Kazakların arasında çalışmıştı, yani o dönemde TGAV ahalisinin büyük çoğunluğunu oluşturan insanları yakından tanıyordu. İliminskiy'nin yerlilerin eğitimi ile ortaya koyduğu fikirler ve uygulamalar yeni bir perspektif ortaya koymuştu ve kendisine birçok destekçi kazanmıştı.

²⁷⁰ Otçet Po Revizii: a.g.e., 94.

²⁷¹ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 178.

²⁷² Otçet Po Revizii: a.g.e., 2.

²⁷³ S. ÇİÇERİNA: Narodnoe Obrazovanie (Kak Naçalos Dlya Prosveşeniya Vostoçnih İnorodtsev), JMNP,10, (1907), 132.

Yerlilerin eğitimi konusunda Kaufman ve İliminskiy'nin ortak düşünceleri vardı. Kaufman Kazak bozkırlarının Özbek ve Tatar tüccarlarının etkisiyle giderek daha da Müslümanlaştığını düşünüyor ve bu durumu devletin menfaatlerin açısından tehlikeli olarak görüyordu. Onun için açılacak Rus-Kazak okulları²⁷⁴ bu Müslüman etkisini azaltabilirdi.²⁷⁵ Bu konuda İliminskiy de Kaufman gibi düşünüyordu.²⁷⁶ Nisan 1869 yılında Kaufman A. L. Kun'u göndererek İliminskiy ile bağlantı kurdu. İliminskiy, TGAV öğrenim işinden sorumlu özel görevler baş memuru Kun'a kendi sistemini tanıttı, örnek okul olan Kreşinler okulunu gösterdi ve Türkistan okul işinin düzenlenmesinde yardım vaadinde bulundu. Kazaklar için hazırladığı okuma yazma kitabını ve daha önce eğitim bakanı Tolstoy'a hazırladığı nottaki fikirlere benzer fikirler içeren Kaufman için hazırladığı yeni notu Kun aracılığı ile ona gönderdi.

İliminskiy'e göre Kazaklarla meskun bölgede eğitim Kazakların günlük konuşma dilinde yapılmalı, Tatar etkisinin kırılması için devletin bütün yazışmaları da Tatarca yerine Kazakça yürütülmeliydi. Fakat Kiril alfabeli Kazakça ile kitaplar hazırlamak için yoğun bir çalışmanın yapılması gerekiyordu. Bu iş için İliminskiy, Kaufman'dan eğitimci Ibray Altınsarin'i²⁷⁷ kendisinin yanına göndermesini istedi. İliminskiy Kazaklar için Kiril esasında yapılacak olan alfabenin tepki çekebileceğini, bunun için sorumluluğun tek başına Altınsarin'de olması gerektiğini düşünüyordu. Zira bu alfabeyi bir Kazak kendi başına oluşturursa, tepkinin çok daha az olacağını, bu faaliyetin Rus yönetiminin Ruslaştırma için attığı yeni bir adım olarak algılanmayabileceği düşünülüyordu. Bu durum ise, yeni teşebbüsün başarısını doğrudan etkileyecek bir husus idi.

²⁷⁴ Kazaklar için özel okul düşünülmüyordu. Rus okuluna Kazak çocukların çekilmesi amaçlanıyordu. Onlar için okullarda kontenjan ayrılacak ve yurtlar oluşturulacaktı.

²⁷⁵ Wayne DOWLER: a.g.e., 144.

²⁷⁶ P. V. ZNAMENSKIY: Uçastie ilminskogo (1900), 11.

²⁷⁷ Altınsarin ve faaliyetleri için bkz. A. C. SITDIKOV: Pedagogičeskie İdei i Prosvetitel'naya Deyatel'nost İ. Altınsarina (Alma-ata, 1968).

1869 yılında İlminskiy ve Kaufman Kazan'da buluştular.²⁷⁸ Kaufman İlminskiy'nin Türkistan'a gelerek eğitim işinin başına geçmesini istiyordu. İlminskiy ise fikir ve görüşleri ile destekleyebileceğini belirtmiş, ancak Kaufman'ın Türkistan Valiliği'nde eğitim ile ilgili olarak görev teklifini kabul etmemiştir. İlminskiy'in sistemi Müslüman gayri Ruslar için hazırlanmamıştı. Bunun için yeni bir çalışmaya ihtiyaç vardı. İlminskiy, sisteminin ruhunda kurulacak bir pilot okulda denemeler yapıldıktan sonra, zaman içinde bulunacak en iyi sistemde kararın kılınmasını ve ancak ondan sonra bütün Türkistan'da uygulamaya geçilmesi gerektiğini Kaufman'a bildirdi. Fakat Türkistan'daki gayri Ruslar üzerindeki eğitim faaliyetlerini başlatmak için, Kaufman'ın bu kadar beklemeye tahammülü yoktu. İlminskiy ve Kaufman'ın misyonerliğe bakışlarındaki farklılıktan kaynaklanan fikir ayrılığı yüzünden birbirleri ile anlaşamadıkları için İlminskiy'nin Türkistan'a gelmediğini düşününler olduğu gibi,²⁷⁹ ikisinin bu konuda fikir ayrılığına sahip olmadığını düşünen yazarlar da mevcuttur. İkisi de nihai olarak gayri Rusların Hristiyanlaştırılması konusunda aynı fikre sahiptiler. Kaufman sadece bunun için zamanın uygun olmadığını düşünüyordu. Zaten İlminskiy de Müslüman gayri Rusların eğitim faaliyetlerinde misyonerlik değerlerinin tepki çekmemesi için, bunların ortak insanlık kültürü adı altında verilmesi taraftarı idi.²⁸⁰ İlminskiy'nin temel amacı Hristiyanlığın yani Ortodoksluğun yayılması idi. Bunun için eğitim bir araçtı. İlminskiy misyonerlik için pedagoji ilminden yararlanarak bu konudaki verimliliği artırmaya çalışıyordu. Kaufman ise,, bu aşamada Türkistan'da Ortodoks Rus inancının yayılmasına karşı idi. Ona göre temelinde Rus kültürü olan vatandaşlık anlayışı ve uygarlık aşılmalı, yerli çocukları devlet menfaatlerine uygun bir anlayışta yetiştirilmeli idi.²⁸¹ Hristiyanlığın verilmeye çalışması birçok problemlere yol açacağı gibi, eğitimin başarısız olmasına da yol açabilirdi. Zaten İlminskiy'nin kendisinin de, Hristiyan Tatarlar üzerinde geliştirdiği eğitim sisteminin aynen Müslüman

²⁷⁸ H. Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 376.

²⁷⁹ S. GRAMENİTSKIY: "İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskoy Kraye", TV, 3, (18 Ocak 1900).

²⁸⁰ Wayne DOWLER: a.g.e., 143.

²⁸¹ P. V. ZNAMENSKIY: a.g.e., 21

gayri Rus halklar üzerinde uygulanması gibi düşüncesi yoktu. Fakat yine de, İliminskiy ve öğrencilerinde baskın bir misyonerlik düşüncesinin hakim olduğunu söylemek gerekmektedir.

İliminskiy, Kaufman'ın teklifini kabul etmeyince, uygun vasıflara uygun olduğunu düşündüğü İ. S. Yastrebov'u kendi yerine önerdi. Ancak Yastrebov bu sırada İstanbul'daki Rus konsolosluğunun sekreteri olduğu için, bu da mümkün olmadı.²⁸² İliminskiy Şestakov'a "Kaufman'ın ilgisinin sebebi, Tolstoy ve Kaufman için hazırladığım iki nottur" demişti. Bu iki notta da Müslüman yerliler için vaftiz edilmiş Tatar okulu örnek gösterilmişti. İliminskiy, Kaufman'ın Türkistan'da planladığı eğitim faaliyetlerinin yeni ve zor olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de esas olarak İliminskiy, vaftiz edilmiş Tatarlar ve Kazaklar üzerinde tecrübe sahibi idi. Onun eğitim sistemi de sadece vaftiz edilmiş Tatarlar üzerinde denenmişti. Türkistan gibi mektep ve medrese geleneğinin güçlü olduğu tutucu bir ortamda bu fikirlerin hayata geçilirken daha büyük güçlüklerle karşılaşılması muhtemeldi. İliminskiy yıllar sonra 1894 yılında Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta Türkistan'a gitmemesin sebepleri arasında sorumluluktan korkmuş olmasının da etkili olduğunu yazmıştı. İliminskiy'nin Türkistan'a gönderilmemesinin bir sebebi de, 1869 ve 70'li yıllar MEB'in Rusya'nın gayri Rus Doğu halkların için eğitim kanunları hazırladığı bir dönem olmasıydı. Bu kanunların esasını ise İliminskiy'nin çalışmaları ve açtığı vaftiz Tatar okulu oluşturuyordu. Kazan Öğrenim Bölgesi Eğitim Müfettişi Şestakov ve eğitim bakanı Tolstoy'un İliminskiy'in danışmanlığına ihtiyaçları vardı. Gerçi İliminskiy'nin hatıralarına göre, merkezden gelen bu talep, İliminskiy'nin Kaufman'ın teklifini kabul etmeyişi açısından belirleyici bir rol oynamamıştır. İliminskiy, uzun süre boyunca Kun'un yazdığı mektuplara cevap vermekten kaçındı ve merkezden gelecek olan görevlendirmeyi bir bahane olarak kullanmak için MEB'in cevabını bekledi.²⁸³ Kaufman, İliminskiy'in cevabından memnun olmamasına rağmen Tolstoy'un cevabını bekledi. Fakat Tolstoy da, Kaufman'a uygun bir kişinin

²⁸² P. V. ZNAMENSKIY: a.g.e., 17-20

²⁸³ P. V. ZNAMENSKIY: a.g.e., 24.

bulunmadığını bildirdi. Kaufman eğitim işini kendi imkanları ile devam ettirmek zorunda kaldıysa da, İliminskiy ile alakasını kesmedi.

1875 yılında Taşkent'te açılacak Türkistan Öğretmen Okulu için bir müdür tavsiye etmesi için Kaufman'ın emri ile Kun, İliminskiy'den görüş sordu. İliminskiy bu göreve Kazan Öğretmen Okulu'nun tarih ve coğrafya öğretmeni ve din akademisinin doçenti N. P. Ostroumov'u önerdi. 1876 yılında Kazan'a giden Kaufman, İliminskiy'le yine eğitim faaliyetleri ile ilgili olarak görüştü ve Ostroumov'un Türkistan'a gelmesi konusunda anlaştı. 1877 yılında Taşkent'e gelen Ostroumov, daha öğretmen okulu açılmadığından Türkistan bölgesi halk okulları müfettişi olarak göreve başladı.²⁸⁴

Kaufman ile İliminskiy arasında bir fikir ayrılığı daha ortaya çıktı. İliminskiy her gayri Rus halk için o halkın diline göre uyarlanmış, dilindeki bazı yapıları yansıtmak amacıyla değiştirilmiş Kiril alfabesinin öğretilmesini savunuyordu. Kaufman ise bunun yanlış olduğunu düşünüyordu. Kaufman'a göre, Rus menfaatlerinin sağlanması için, bütün bu halkların Rus Kirili ortak paydasında buluşması en sağlıklı yoldu. Kaufman Tolstoy'a bir mektup yazarak her halk için ayrı bir Kiril alfabesinin uygulanması işine karşı çıktı. Orenburg öğretim bölgesi başkanı Lavrov da Kaufman'ın bu fikrini destekleyince iş büyüdü. İlk önce Kazan Öğrenim Bölgesi İliminskiy'den cevap istedi.²⁸⁵ Daha sonra bu konu karara bağlanmak üzere St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'ne iletili. Fakülte başkanı V.V. Grigoryev başkanlığında yapılan toplantıdan sonra yapılan oylamada dokuza üç Kaufman'ın fikri galip geldi. Sadece vaftiz edilmiş Tatarlar üzerinde İliminskiy'in değişik alfabe projesinin uygulanmasına izin verildi. Diğer halklar Rus Kiril harflerinin aynısı ile Rusça eğitim yapacaklardı. İliminskiy ise kendi görüşünden vazgeçmedi. 1878 yılında fikirlerini tekrarlayarak bunların doğruluğunu ispatlamak için kilise tarihinden benzer uygulamaları örnek olarak getirdi. Ona göre alfabe amaç değil, araçtı. Önemli olan çocukların

²⁸⁴ P. V. ZNAMENSKIY: a.g.e., 48-55.

²⁸⁵ S. ÇİÇERİNA: "Narodnoe Obrazovanie....", a.g.m., 137.

Rusça'yı en hızlı ve iyi şekilde öğrenmesi ve Ortodoks inancına kavuşması idi. İlimskiy'e göre, zaten Rus değerleri benimsendiği zaman ortak alfabeye geçiş kendiliğinden kaçınılmaz olacaktı.²⁸⁶

2.2.7. 1879 YILI YÖNETMELİĞİ

13 Ocak 1879 tarihinde MEB tarafından Türkistan halk okulları müfettişleri için özel bir yönetmelik onaylandı. Bu yönetmeliğe göre:

- 1) Halk okulu müfettişleri doğu bilimciler arasından seçilecekti.
- 2) Bu müfettişler din ayrımına bakmaksızın bölgedeki bütün okulları denetleyeceklerdi.
- 3) Devlet hesabından açılan ilkokullar yılda en az bir defa, gayri Rusların okulları ise en az iki yılda bir defa denetlenecekti.
- 4) RYO'da yerlilere sadece Rusya ile ilgili doğru bilginin verilip verilmediği değil, bu halkların Rusya ile yakınlaşmaya nasıl baktığı da gözlemlenecekti.
- 5) Gayri Rusların milli özelliklerini destekleyecek tüm faaliyetlerin okul müfredatından çıkarılmasına dikkat edilmeli idi.
- 6) RY okullarında görünür bir yerde çarın resmi asılı olacaktı.
- 7) RY okullarında okutulan kitaplar Rus harfleri ile basılmalıydı. Bu kitapları okullar için satın almak müfettişin görevi idi. Böyle kitaplar bulunmuyorsa, hazırlanmaları sağlanmalıydı.

²⁸⁶ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 97.

8) Gayri Rusların okullarında Müslüman dini ve dili ile ilgili dersler okutulmayacak idi. Bunu denetlemek müfettişin göreviydi.²⁸⁷

Bu yönetmelik deneme amacı ile üç yıllığına çıkarıldı. Sonradan süresi 1888 yılına kadar uzatıldı. Fakat bu yönetmeliğin okullarda Müslüman dini ve dili okutulmaması yönündeki direktifi, daha sonra 20 Haziran 1866 tarihinde RYO kanuni altyapısını hazırlayan çar emirleriyle tersti. 1890 yılına kadar Türkistan'da iki müfettiş vardı. Bunların Rus okulları ve RY okullarına ilaveten sayıları altı bine ulaşan Müslüman eğitim kurumlarını fiilen denetlemeleri mümkün değildi.²⁸⁸

2.3. TATAR PROBLEMİ

2.3.1. II. YEKATERİNA'NIN İDİL BOYU TATARLARINI KAZAK BOZKIRLARINA YÖNLENDİRME POLİTİKASI

1898-1901 yıllarında Türkistan Genel Askeri Valisi görevinde bulunan Duhovskiy, 1899 yılında "Türkistan'da İslam" adlı bir rapor hazırlayarak, kendisinden önce bölgede uygulanan Rus politikalarını değerlendirmiş ve bundan sonrası için önemli önerilerde bulunmuştu. Duhovskiy'e göre tarih içinde Rusya'da Tatarlar sadece akınlar düzenledikleri zamanlarda tehlikeli olarak sayılıyorlardı. Fakat Tatarlar devlet sınırları içine alındıktan sonra gündemden düştüler ve onların içinde İslamiyet'in yayılması tehlikeli olarak görülmedi. Hatta Aziz Guriy Kardeşliği adlı misyon tarafından Müslümanlar Tatarlar arasında Hristiyanlaştırma faaliyetleri yürütülürken bile, siyasi bir güç haline gelen İslam'la mücadele etme anlayışı yoktu.²⁸⁹

²⁸⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., 115-116.

²⁸⁸ Otçet Po Revizii: a.g.e., 117.

²⁸⁹ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 3 ob.

Duhovskiy raporunda II. Yekaterina zamanında²⁹⁰ 1785'li yıllarda daha namaz ve orucu bile iyi bilmeyen Orenburg Müslümanları arasında İslam'ın suni olarak yayılması gerektiğine karar verildiğini, bunun için bölgede camilerin inşa edildiğini, Tatar din adamlarının bozkır bölgelerine gönderildiğini yazmıştı. Duhovskiy, Tatarların bu bölgede İslam dinini yaydıklarını ve bu faaliyetlerin neticesinde Rus karşıtı fikirlerin Tatarlar eli ile bu bölgede yerleştiğini, Tatarların Kazak Müslümanların çocuklarını Rusya'ya karşı dini ve milli ayrılıkçılık ruhunda yetiştirdiklerini, idarenin ise, İslam'ın etkisini azaltacağı yerde bu politikaları ile onun etkisinin kuvvetlenmesine hizmet etmiş olduğunu tespit etmişti. 1788 yılında Ufa'da Müslüman Ruhani (Dini) İdaresi'nin kurulduğunu belirten Duhovskiy, idarenin başına getirilen müftünün Rus karşıtı olduğunu ve Kazak ordalarını idarenin emirlerine karşı kıskırtmaya başladığını vurguladı. Bu dönemde Hristiyanlaşmış Tatarlardan kitleler halinde Müslümanlığa dönüşlerin yaşandığını kaydeden Duhovskiy, dini idare ile beraber, parçalanmış olan Kuzey-Doğu Müslümanlarının ortak bir kuruma kavuştuklarını söylüyordu. Duhovskiy'e göre Tatarlar Türkiye ajanlarından bile daha tehlikeli idiler.²⁹¹

Etkili Türkistan eğitimcilerinden olan Miropiev de, Duhovskiy'nin görüşlerini paylaşıyordu. Ona göre daha pek çoğu Şaman olan Kazaklar, II. Yekaterina'nın politikalarının etkisiyle giderek Müslümanlaşmakta idiler. Miropiev'e göre bu yanlışlıkla yapılmış bir politika değildi. Bölgede İslamiyet'in yerleşmesi, dönemin Rus idarecilerinin ve özellikle II.

²⁹⁰ 1788 yılında II. Yekaterina tarafından Müslüman ahaliye karşı uygulanan politikalardaki değişimin en büyük göstergesi olarak Müslümanların daha önce sahip olmalarına izin verilmeyen Ufa'daki Orenburg Müslüman İdaresi açıldı. (Duhovnoe Sobraniye/Orenburg Mahkeme-i Şeriyyesi). Nadir DEVLET: 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi, (İstanbul, 1988), 44. Bunun dışında 1764 yılında yeni din değiştirenler kuruluşu kapatıldı. Müslümanların din değiştiren Tatarlar yerine vergi ödeme zorunluluğu ortadan kaldırıldı, cami ve medrese inşası kısmen de olsa serbest bırakıldı, Müslüman tüccarlara doğu ve sınır bölgeleri dışında bütün Rusya'da ticaret yapma hakkı verildi. II. Yekaterina'nın İslam açılımının bir sebebi de Pugaçov vb. isyanlar ile devlete karşı duyulan hoşnutsuzlukların isyana dönüşme eğilim göstermesi, isyanlara Müslümanların da (Başkurt vb.) katılabilmeleri idi. Pugaçov isyanına Tatarlar katılmadığı için şehirli olan ve mektep-medrese sahibi bu kitlenin bozkır bölgesine Müslümanlığı aşılmasının onları daha yumuşak ve sakin yapacağı düşünülüyordu. Necip HABLEMİTOĞLU: Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917) (Ankara, 1997), 10.

²⁹¹ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 4-5 ob.

Yekaterina'nın tek Tanrılı bir din olan İslam'ı, Şamanlıktan Hristiyanlığa geçişte aracı olarak görmesi sonucu geliştirilen politikanın sonucu idi. 1780 yılında Rusya ile Kişi Jüz hanı arasında yapılan güvenlik anlaşmasına göre Kazak mollalarının yerine İdil-Ural Tatar mollaların tercih edilmesi kararlaştırılmıştı.²⁹² Bu sayede Rusya kendisine daha sadık olduğunu düşündüğü İdil-Ural Tatarları ile bölgede etkili olmayı umuyordu. Kuzeyden Kazan Tatarları, güneyden ise Özbekler, Kazaklar üzerinde etkili oluyorlardı.²⁹³ 19. asrın ikinci yarısında bozkır bölgesinde İslam'ın kuvvetlenmesi artık II. Yekaterina zamanındaki gibi istenilen değil, istenilmeyen bir durum haline geldi. Bu bölgede Tatarların faaliyetlerinin istenilmeyen ve Rus devlet menfaatleri açısından zararlı görünen etkilerinden birisi, Rus değerleri ile çelişen ve Hristiyanlık karşıtı olan İslam değerlerinin bu bölgede güçlenmesi idi. Bir diğer zararı ise, bu fikirlerin bayraktarlığını yapan Tatarların bu bölgelere yerleşmeleri idi. Kazaklar yavaş yavaş Tatarların etkisi altına giriyorlardı. Çarlık daha ilk işgal girişimlerinden itibaren bölgedeki boy farklılıklarını kullanarak, buradaki gurupları birbirlerine karşı kullandığı için, ortak değerler etrafından birleşmiş bir Müslüman kitle Rus menfaatleri açısından son derece zararlı görülüyordu.²⁹⁴

2.3.2. İDİL BOYU TATARLARININ ÖZBEKLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Cedit hareketinin başlamasından önce Kazaklar arasında EUM'ler açan ve İslami bilgileri yayan, ayrıca cami hocalığı yapan İdilboyu Tatarları bunu Türkistan'ın yerleşik ahalisi arasında yapamıyorlardı. Yerleşik ahalinin büyük kısmını oluşturan Özbekler, kıyafetlerinden dolayı İdilboyu Tatarlarını Avrupalılaştırmış, bozulmuş olarak görüyorlardı.²⁹⁵ Ayrıca Özbekler genel

²⁹² Baymirza HAYİT: "Türkistan Devletlerinin...", a.g.e., 58.

²⁹³ M. A. MİROPIEV: O Polojeniyi Russkih İnorodtsev (St. Peterburg 1901), 375.

²⁹⁴ M. A. MİROPIEV: "O Polojeniyi...", a.g.e., 376-377.

²⁹⁵ Güney bölgelerindeki Tatarların büyük kısmı buraya 1865 sonrası Rus işgali ile birlikte gelmişlerdi. Abdurreşid İBRAHİM: Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması, Haz: Ertuğrul Özalp (İstanbul 2003), 43. Büyük kısmı ise Rus ordusu ile gelmişti. Bölge halkı tarafından Nogay olarak adlandırılan İdilboyu Tatarlarının başlangıçta negatif algılanmalarında bu durumda etkili olmuş olabilir.

olarak kendi İslami bilgilerinin Kazan Tatarlarından üstün olduğunu düşünüyorlardı.²⁹⁶ Sünni İslam anlayışının bir çok alimi onların topraklarından çıkmıştı. Bir çok Tatar genci eğitim almak için onların medreselerine geliyordu. Fakat Cedit hareketinin Tatarlar içinde güçlenmesiyle beraber 20. asrın başına kadar geçerli olan bu psikoloji ve anlayış yavaş yavaş kaybolmaya başladı. Artık Tatarlar Türkistan yerleşik ahalisinin bilmediği yeni bir eğitim sisteminin taşıyıcısı konumuna geldiler. 18. asrın sonundan itibaren Kazak bozkırlarında eğitim alanında etkili olan İdil-Ural Tatarları, daha sonra Türkistan'ın yerleşik ahalisinin meskun olduğu sahada da eğitim faaliyetlerini yaymaya başladılar. Ruslara göre Pan-İslamist olan Tatarlar başta Tatar okulları olmak üzere bütün Müslüman okullarını kendi kontrolleri altına almaya çalışıyorlardı.²⁹⁷

İdil Ural Tatarlarının 1905 yılından sonra ortaya çıkan özgürlük ortamının kendileri için en iyi şekilde kullanarak okul faaliyetleri yanında kitap ve basın yoluyla da Kazaklar ve Özbekler üzerinde eskisinden daha çok etkili olmaları dolayısıyla Ruslar arasında Tatarlara olan tepkiler artıyordu.

TGAV'nin kurulmasından önce ve sonra birçok Rus yönetici ve aydın, İdil Tatarlarının bölgedeki etkinliğinden olan rahatsızlıklarını merkeze bildirmişler ve basın organlarında dile getirmişlerdi. Fakat Cedit hareketinden önceki rahatsızlık ile Cedit hareketi sonrasındaki tepkiler aynı değildi. Zira Cedit hareketi başlamadan önce, Tatarların özellikle Kazaklar üzerindeki faaliyetleri, yanlış Rus politikalarının bir neticesi olarak görülüyor ve bundan vazgeçilmesi isteniyordu. Fakat Cedit hareketinin yayılması ile birlikte Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm fikirlerinin yayılması ve Tatarlar üzerinden Türkiye etkisinin bu bölgeye yayılması da gündeme geldi. Bölgedeki Tatar etkisini iki dalga olarak düşünürsek birinci dalga Rus politikalarının neticesinde oluşmuş bir hadise idi. İkinci dalga ise, Tatarların kendi dinamizmleri ile ortaya

²⁹⁶ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 6 ob. Türkistan'ın yerleşik Türklerle meskun güney bölgelerinde İdilboyu Tatarlarına Nogay deniliyordu. Abdurreşid İBRAHİM: Alem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması, Haz: Ertuğrul Özalp, (İstanbul 2003), 41.

²⁹⁷ ÖCMDA F. 1, Op 27, D. 32, L. 5 ob-6.

çıkardıkları topyekun bir toplumsal dönüşümü ve milli hedefleri ön gören ve bütün Türkistan'da hatta Rusya'da etkili bir hareketti. Aynı zamanda Rusya'nın ayrıştırıcı politikalarıyla zıtlaşan Cedit hareketi İslam birliğini ve Türk topluluklarının bütünleşmesini savunuyordu. Hareketin Rusya'yı en fazla rahatsız eden tarafı da buydu. Başlangıçta Cedit hareketinin sadece Tatarları ilgilendiren bir aktivite olduğunun zannedilmesi, ikinci dalganın geç fark edilmesine yol açtı. Geç fark edilmesinin diğer sebebi ise, Müslüman eğitim kurumlarının fiilen Rus devlet denetiminin dışında olması ve bu hareketin EUM'lere tanınan serbestiden istifade ederek eğitim üzerinden yayılma imkanı bulmasıdır.

2.3.3. TÜRKİSTAN'DAKİ TATAR ETKİSİNE KARŞI ÖNLEMLER

Türkistan'da Ruslar tarafından bir tehlike olarak görülen Tatar etkisinin kırılması için aşağıdaki önlemler alındı:

1. Basında çıkan bazı yazılarda konargöçer halkların hayatında İslam'ın etkisinin azaltılması için onların kendi kültürlerinin dünyevi yönlerinin ön plana çıkarılması gerekliliği vurgulandı. Bu yönde çalışmalar yapılarak üst tabakanın tarihlerine, dillerine ve kültürlerine olan ilgisinin artırılması gerektiği yönünde fikirler öne sürülüyordu.²⁹⁸
2. Miropiev Kazakların Rus menfaatleri açısından tam olarak kaybedildiğini düşünmüyordu. Kazaklar arasındaki İslam etkisinin çok fazla olmadığını, yüzeysel olduğunu düşünen Miropiyev, Rus okulunun etkin çabaları ile asimilasyon şansının artacağını düşünüyordu.

²⁹⁸ İ. ANÇIKOV: "Russkiya Poseleniya i Obrazovaniye Kirgiz", TV, 66, (1898). Bu fikirler İslam ümmeti durumundaki halkların milli kimliklerin geliştirilip ön plana çıkarılması ile birbirlerinden ayrılmalarını hedefliyordu. Sovyet devrini düşündüğümüzde Çarlık döneminde uygulama imkanı olmayan bu fikirlerin, sonradan uygulandığını görüyoruz. Bu bize rejimler değişse bile, milletlerin menfaatlerinin değişmediğini, düşünce altyapısı oluştuktan sonra bunun değişik rejimler tarafından kullanılabilirdiğini, yani milletlerin hayatındaki devamlılığı göstermektedir. Bir çok açıdan Çarlık politikalarının reddi üzerine kurulu olan Sovyetler Birliği, Türk gurupları üzerindeki pek çok politikayı aynen devam ettirmiş veya Çarlık döneminde uygulama imkanı bulunmayan projeleri hayata geçirmiştir.

Kazakların Tatarlara ve Özbeklere karşı hissettikleri olumsuz duygular ise Türk boyları arasındaki ayrışmanın ve bu bölgede tesis edilmekte olan Tatar-Özbek etkisinin kırılmasında Rus idaresi için en iyi araçlardan birisi olacaktı.²⁹⁹

3. 1900'lü yıllarda, başta Tatar olmak üzere, bölgenin dışından gelip Türkistan'da görev yapan öğretmenlere karşı güçlenen idare tepkisi artık kurallara yansımaya başlamıştı. Konargöçer Kazakların meskun olduğu bölgelere Tatarların ve diğer yerleşik Türk boylarının yerleşmesi yasaklandı ve bunun cezası 500 ruble olarak belirlendi.³⁰⁰
4. Türkistan eğitim kurumlarında Tatar hocaların öğretmenlik yapması yasaklandı.³⁰¹

2.4. GÖRMEZLİKTEN GELME POLİTİKASI

2.4.1. GÖRMEZLİKTEN GELME POLİTİKASININ ORTAYA ÇIKIŞI

Türkistan işgal edildiğinde Rus yöneticileri ve ileri gelenlerinde İslam'ın artık eskidiğine ve devrini doldurduğuna ve kendini yenileyemediğine dair bir görüş mevcuttu. Müslümanların teknik, fen vb. alanlardaki ilerlemeleri takip edemeyerek dünyadaki gelişmelere ayak uyduramamaları onların bu anlayışlarını kuvvetlendiriyordu. Müslüman memleketlerin en büyüğü ve güçlüsü olan Osmanlı Devletinin devrini tamamlamış bir "hasta adam" olarak

²⁹⁹ M. A. MİROPIEV: "O Polojeniyi...", a.g.e., 376-377. Bölgede yaşayan Türk gurupları arasında bugün de olan psikolojik farklılık ve birbirleri hakkındaki olumsuz duyguların temelleri Çarlık zamanına ve hatta daha eskiye kadar gitmektedir. O dönemde mevcut olan olumsuzlukların yanı sıra Stalin'in milletler politikası ve Türkistan'ın bölünmesi bu günkü yapının oluşumunda etkili olmuş olsa bile, yerleşik ve konar-göçer Türkler arasında hayat tarzı farklılığından kaynaklanan psikolojik ayrılık eskiden beri mevcuttu. Bu konuda bu gün mevcut olan yapının bütün sorumluluğunu bölgede sömürgeci güç konumundaki Rusya'nın politikalarına bağlamak yanlış olacaktır. Fakat hem Çarlığın özellikle Sovyetler Birliği'nin bilinçli politikaları Pan-islamizm ve Pan-Türkizm fikirleri ile kaynaşmaya başlayan Türk boylarını ve hatta Tacikleri birbirlerinden ayırmıştır.

³⁰⁰ ÖCMDA F.1, Op. 27, D.32, L. 9.

³⁰¹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 134.

görülməsi de, bu yöndeki fikirleri destekliyordu. Onlara göre Müslüman kültürü gelişemeyen, ilerleyemeyen ve ölmekte olan bir kültürdü.³⁰² Ruslar Müslümanların yaşayışını aşağı görüyorlardı. Daha I. Petro döneminde Rusya'ya Batı'dan gelen Oryantalist bakışın Rus ileri gelenleri arasında yaygın olması ve toplumda Hristiyanlık kültürünün hakim olması gibi faktörler, Rusların Müslümanlara karşı olumsuz bakışlarının birer sebebi oldular. Kaufman tarafından TGAV'de uygulanan³⁰³ ve İlminskiy, Ostroumov vb. kişiler tarafından desteklenen başta Müslüman eğitim ve diğer kurumlarına karşı uygulanan görmezden gelme politikasının psikolojik alt yapısını oluşturan sebeplerden birisi de işte bu anlayıştı. İslam'ın son devirlerini yaşadığını, gerilemekte olduğunu ve bir Hristiyan devletinin kontrolü altındaki Müslümanlar kendi hallerine bırakılırsa, kurumları ise devlet yardımından tecrit edilirse, iyice gerileyip çökeceklerini düşünüyorlardı.³⁰⁴ Görmezden gelme politikası ile toplum üzerinde görünürde baskı kurulmamış oluyor ve bununla beraber karşı reaksiyon ihtimali de azaltılmış oluyordu. Bu görüşe göre söz konusu çöküş sürecinde Müslümanlara "gâvurlardan" bir baskı gelirse düşmana karşı birlik ruhu canlanabilirdi.³⁰⁵ Müslüman kurumlar devlet yardımından mahrum olarak bırakıldıklarında nasıl olsa kendilerinden çökeceklerdi. Görmezden gelme politikası TGAV'de ilk olarak Kaufman tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Kaufman'a göre Müslüman eğitim kurumları kısa bir süre sonra denetimsizlikten ve yardımsızlıktan dolayı içten çökeceklerdi. Kaufman bu politikasını diğer Müslüman kurumlarına karşı da uygulamıştır.

³⁰² N. OSTROUMOV: "Kolobeniya...", a.g.e., 1.

³⁰³ V.T. KOÇAROV: a.g.e., 28.

³⁰⁴ V. V. BARTOLD: a.g.m., 314.

³⁰⁵ Rus aydın ve idarecilerin bir kısmının ileri yıllardaki fikirleri de bu görüşleri teyit eder şekildedir. Misyonerlik politikalarının İdil-Ural bölgesinde ters teptiğini ve bölge halkını Ruslara karşı daha tepkili hale getirdiğini düşünüyorlardı. Onlara göre Rus hakimiyeti İdil-Ural sahasında daha eski olsa da, Türkistan'da Rus idaresi ve yerli ahali arasında kurulan ilişkiler, bütün kuşku ve güvensizliklere rağmen, daha iyiydi. Bunun sebebi ise Türkistan'da yerli ahali üzerinde açıktan misyonerlik çalışmalarının yapılmamış olması idi. bkz. M. A. MİROPIEV: Kakie Glavniye Printsipi Doljni Bit Polojeni v Osnovu Obrazovaniya Russkih İnorodtsev-Musulman? (Taşkent, 1882), 21.

Rusya'daki Müslümanların II. Yekaterina'dan beri bir dini otorite merkezleri vardı. Orenburg müftülüğü Rusya'daki Tavrida Guberniyası dışındaki Müslüman din adamlarını temsil ediyordu. Türkistan'ın işgali ile Ufa'da oturan Orenburg müftüsü TGAV'deki Müslüman ahaliyi de kendisine bağlamak istemiştir. Fakat Kaufman'ın emri ile bu istek reddedilmiştir. Taşkent'in işgal edildiği 1865 yılından beri TGAV'nin kurulduğu 1867 yılına kadar idarenin başında bulunan general Çernyayev zamanında, yerli ahali tercüman Bekçurin vasıtasıyla Orenburg Genel Valisi Krijanovskiy'e başvurarak, baş kadılarına (kadı-kelan) Rusya'daki Orenburg müftüsünün sahip olduğu haklara denk hakların verilmesini talep etmişlerdir. General Çernyayev ise, Kadı-kelan (Baş kadı) makamına dokunmayarak, bu makamı ve şeyhülislamlık makamını muhafaza etmiştir. Kaufman 1867 yılında TGAV'nin kurulmasından ve kendisinin ilk vali olarak atanmasından sonra, bu makamları ortadan kaldırarak, Türkistan'daki Müslümanları temsil edecek ve onların birlikteliğinin simgesi olacak bu kurumların yaşamasına izin vermemiş, ancak Taşkent'te birbirleri ile aynı statüdeki dört eşit kadının iş yapmasına karışmamıştır. Kaufman, bu şekilde yüksek otoriteden mahrum kalan Müslüman dini kurumlarının zaman içinde gerileyeceğini hesap etmiştir.³⁰⁶

İlk genel vali Kaufman bölgenin eğitim politikasını belirlerken St. Petersburg üniversitesi öğretim üyesi V. V. Grigoryev'in fikirlerinden de etkilenmiştir. Grigoryev Müslüman okullarını tamamen değiştirmenin mümkün olmadığını, bu okullara Rusça ve dünyevi dersler koyarak onları reform etmenin yanlış olduğunu savunuyordu. Ona göre İslam'a "bulaşmamış" Türk halklarına özel ilgi gösterilmeliydi.³⁰⁷ Görmezlikten gelme politikasının bir manası da Müslüman okullarının reform edilmemeleri, yüzyıllardır yürütülen ve çağın gerisinde kalan eğitim sistemlerini devam ettirmeleri idi. Zira bu okullar reform edildiğinde toplumda değişik oluşumlar meydana gelebilirdi.

³⁰⁶ V. V. BARTOLD: a.g.m., 298.

³⁰⁷ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 170-171.

Kaufman bütün Türkistan öğrenim kurumlarının Türkistan Öğrenim Kurumları Başkanlığı altında toplanması, denetlenmesi ve yönetilmesiyle alakalı 1875 tarihli kanunu ve MEB tarafından halk okulu müfettişlerinin yerel okulları ne şekilde teftiş edeceklerini açıklayan 1879 tarihli talimatnameyi Türkistan'da uygulamamıştır. Ona göre yerli eğitim kurumlarının üstüne gidilip, yerli din adamlarının tepkileri çekilmemeliydi. Kaufman'ın valiliği esnasında Müslüman eğitim kurumları üzerinde hiçbir denetim kurulmamış ve görmezlikten gelme politikası izlenmiştir. Kaufman söz konusu politikayı çardan aldığı yetkiye dayanarak uygulamıştır. 1881 yılında yeni çara o zamana kadar olan faaliyetleri hakkında rapor yazan Kaufman, uyguladığı politikaların gerekçelerini açıklamıştır. Bu raporda Kaufman, Müslüman eğitim kurumlarının sadece birer eğitim kurumu değil, aynı zamanda birer ideoloji merkezi olduğunu ve Müslüman ideolojisini yaydıklarını, bu kurumların imam, öğretmen ve hakim yetiştirerek Müslüman yerel aristokrasisinin de bel kemiğini oluşturduğunu söylemiştir. Kaufman'a göre bu kurumlar aynı zamanda siyasi idi, fakat bunları kapatmak büyük tepki çekecekti. Kaufman'a göre bu kurumlar devlet yardımı almadan çok uzun süre yaşayamazlardı. Mektep, medrese, karihanelerin üzerinde eskiden olan denetim³⁰⁸ Rus işgali ile kalkmıştı. Rus yönetimi böylece başıboş kalan vakıfların ve okul idarelerinin bozulacağını planlıyordu. Genel valilik bazı vakıf mallarına el koydu ise de, İslam kurumlarına karşı genel olarak uygulanan görmezlikten gelme politikasının gereği olarak, bölgenin Müslüman ahalisinin tepkisini çekmemek için bu uygulamalar sürekli hale getirilmedi.³⁰⁹ Vakıf sisteminin bozulması ile bakımsız kalan mektep ve

³⁰⁸ Hanlıklar zamanında medreselerin mali işleri medrese için tahsis edilen vakıfların mütevelli heyetleri tarafından kontrol ediliyorlardı ve bu mütevelli heyetini denetleyen han tarafından seçilen bir baş mütevelli heyeti vardı. Yine bu mütevelli heyeti kadı-kelan tarafından da denetleniyordu. Gülnara SALCANOVA: a.g.te., 112. Ayrıca "reis" denilen görevliler çocukların okula gidip gitmediklerini denetleyerek gitmeyen çocukların ailelerini uyarıyor, gerekirse baskı yapıyordu. Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 68.

³⁰⁹ 1869 yılında Taşkent'teki Nazarbay isimli vakfın gelirlerine idarenin emri ile el konuldu, 1872 yılında Taşkent'teki Hoca Ahrar vakfının gelirlerinin bir kısmına el konuldu. 1868 yılında Semerkand işgal edildikten sonra, devlete ödenen vergiler olduğu gibi bırakılırken, vakıf mülklerine vergi konuldu. Bu durum ahalî açısından şeriatın çiğnenmesi manasına geliyordu. Şirdar ve Tillakari medreselerinin öğrencileri ayaklanma çıkarmaya çalıştılsa da başarılı olmadılar ve cezalandırıldılar. 1872 yılında Semerkand'daki Yusuf Bek medresesinin 22

medreselerin kendiliğinden çökmesi bekleniyordu. Böylece Rus yönetimi “fanatik” Müslüman ahali gözünde suçlu olmayarak tepki çekmeyecek, fakat aynı zamanda da İslam fanatizminin ve Rus düşmanlığının ana kaynağı olarak görülen mektep ve medreseler ortadan kalkacağından Rus menfaatleri açısından bir başarı sağlanmış olacaktı.

Kaufman’a göre başta eğitim müesseseleri olmak üzere İslami müesseseler Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın önündeki en büyük engellerdiler. Bunlarla ilgili tasarrufta bulunmamak Rus menfaatleri için zararlı görünse de, bunların üzerine güç kullanılarak gidilmesi Rus idaresini zora sokabilecek bir tercih idi.³¹⁰ Durgun haldeki Müslüman kültürü zaten çökeceği ve ahali zamanla Rus kültürüne yöneleceği için bunlara karşı uygulanacak görmezlikten gelme ve bunların işleyişlerine karışmama politikası sadece geçici bir taktik idi. Kaufman tek yetkilisi olduğu bölgede isyan vb. hadiselerle uğraşmak istemiyordu. Görmezden gelme politikası bir açıdan bakıldığında da işi zamana bırakan ve Müslüman kurumları ile ilgili problemi dondurup bu problemi TGAV’nin gelecek yöneticilerine bırakan bir çözümdü. Fakat onun bu politikası o kadar kökleşti ve uygulamada yöneticileri o kadar rahatlattı ki, birçok yönetici bu politikanın tamamen veya kısmen bırakılmasını düşünse bile, tam olarak fikirlerini tatbik edemedi.

2.4.2. GÖRMEZDEN GELME SİYASETİ VE İLMİNSKİY EKOLÜ

İlminskiy, kendi öğrencileri üzerinde çok etkili bir şahıs idi. İlminskiy’nin 1894 yılında ölümünden önce ve hatta ölümünden sonra imparatorluğun değişik yerlerinde öğrencileri onun temel prensiplerini savundular ve

hücrelerine ve topraklarının bir kısmına el konuldu. Sabircan BALTABAEV: 19 Asırning İkinci Yarimi - 20. Asırning Başlarida Türkistan Ülkesida Vakıf Mülklari, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Taşkent, 1995), 83-88. Kaufman döneminde vakıf yetkililerinden vakıfların belgeleri toplanarak üzerinde han mührü olmayan vakıf senetlerinden bazıları geçersiz sayıldı. Bu tip uygulamalar yer yer görölse de, vakıfların mülklerine ve gelirlerine topyekun el koyma girişimi olmadı. Yarkın vakıf mallarının büyük kısmına el konulduğu fikrindedir. İbrahim YARKIN: “Türkistan’ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış”, TK, 18, (Ankara, 1964), 138.

³¹⁰ SORISH: “Çarlık...”, a.g.m., 14.

uygulamaya geçirmek için çalıştılar. MEB'den bütün Müslüman okullarının bakanlığın denetimine geçmesine ilişkin karar çıktıktan sonra İliminskiy'nin Türkistan'daki öğrencisi Ostroumov'a yazdığı yazıdan anlaşıldığı gibi İliminskiy'nin Kaufman gibi bu karara karşı çıktığını görüyoruz. İliminskiy'e göre, Avrupa bilimi İslam uygarlığı ile birleşirse, Ruslaşma değil Rus menfaatlerine ters güçlü bir yapı ortaya çıkabilirdi. Bunun en canlı kanıtı Osmanlı Devleti idi. İliminskiy büyük ihtimalle Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Abdülhamid tarafından yapılan eğitim reformundan bahsetmekte idi. İliminskiy'e göre Müslüman okullarını görmezlikten gelme politikası devam etmeli idi. Bu okulları o dönemde içinde bulundukları geri vaziyetlerinden çıkarmaya çalışmak büyük bir risk olacaktı. Eğitime yapılan müdahale istenmeyen sonuçlar verebilirdi. Rus okullarının Hristiyanlık temelinde eğitim vermesi ve halkın ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini, Rusça okuma yazma, hesap, zanaat vb. gerekli şeyleri öğreterek ticareti geliştireceğini, mektep ve medreselere rakip olabileceğini yazıyordu.

2.5. BRODOVSKİY KOMİSYONU (1870-1873)

Eğitim faaliyetlerinin organizasyonunu meselesini görüşmek ve bu konuda projeler ortaya koymak için Kaufman'ın emri ile 1870 yılında³¹¹ bir komisyon kuruldu. Bu komisyon 1870 den 1873'e kadar faaliyetlerini sürdürdü. Komisyonun başkanı tarım mühendisi M. İ. Brodovskiy, üyeleri ise doğu bilimci Aleksandr Lüdvigoviç Kun ve subay M. A. Terentiyeve idi.³¹² Projeler bütün mercilerden geçtikten ve çar tarafından onaylandıktan sonra hayata geçecekti.³¹³

1870 yılında M.İ. Brodoskiy komisyonu tarafından Türkistan'daki eğitimin temel ilkeleri tespit edildi. Buna göre TGAV'de eğitimin temel amacı, Rus menfaatlerinin gözetilmesi idi.³¹⁴ Okullarda misyonerlik yapılmayacak, yerel

³¹¹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 3.

³¹² V.T. KOÇAROV: a.g.e., 28.

³¹³ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 233.

³¹⁴ S. GRAMENİTSKİY: "İnorodçeskoye Obrazovaniye...", a.g.e., 120.

halkın dinine saygı gösterilip karışılmayacaktı. Mektep ve medreseler açık kalacaktı. Rus eğitim kurumlarında Ruslar ve yerli ahalinin çocukları beraber okuyacaklardı.³¹⁵ Projede öne çıkan belli başlı eğitim faaliyetlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1) Yerli çocuklarının Rus eğitim kurumlarına özendirmek amacıyla çeşitli meslek ve sanat okullarının açılması,
- 2) Kız çocuklarının okumalarının özendirilmesi,
- 3) Taşkent'te yerli çocukların da gidebileceği bir erkek gimnazyumunun açılması,
- 4) Yerli dillerin okutulacağı üç yıllık bir öğretmen okulunun açılması, öğretmen okulu içinde 20'si Rus, 30'u yerli öğrencilerden oluşacak 50 kontenjanlık bir örnek okulun açılması,
- 5) Rusların ve Özbeklerin beraber okuyacakları dört yıllık halk uyezd okullarının açılması.³¹⁶
- 6) Kazaklar için seviyesi daha düşük okuma-yazma öğreten okullar açılması.³¹⁷
- 7) Okulların bir yönetim yapısı altında toplanması.³¹⁸

1873'de Askeri Bakan Milyutin projeyi destekledi. Milli Eğitim Bakanı olan D. A. Tolstoy ise gimnazyum ve öğretmen okulunun açılmasını destekledi. Ancak aullarda okulların açılmasına sıcak bakmadı. Maliye Bakanı Reytern

³¹⁵ Otçet Po Revizii: a.g.e., 3-6.

³¹⁶ Bu okullar yerleşik nüfusun bulunduğu yerlerde, şehirlerde açılacaktı. Otçet Po Revizii: a.g.e., 5.

³¹⁷ V. V. BARTOLD: a.g.m., 299.

³¹⁸ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 28-30.

ise öğretmen okulunun devlet bütçesinden finanse edilmesine karşı çıkarak, bütün eğitim masraflarının Türkistan'daki Müslüman eğitim kurumlarının vakıflarından karşılanmasını teklif etti. Fakat Kaufman bu vakıfların özel kuruluşlar olduklarını, böyle bir uygulamanın tepki çekeceğini ve özel mülkün gaspı olarak algılanacağını belirtti.³¹⁹ Bütün tartışmalardan dolayı komisyon kararlarının onaylanması gecikti.

Komisyon TGAV'de milli eğitim ve öğrenimim organizasyonu konusunda temel kuralları" oluşturmuş oluyordu. Bu kurallara göre valilikte milli eğitimin geliştirilmesinde Rus menfaatleri ve asimilasyon esas olacaktı. Bölgedeki eğitimin amacı sadece en yetenekli veya itibarlı ailelerin çocuklarına Rus kültürünü benimsetmek değildi. Rus kültürünün daha geniş kitlelere yayılması amaçlanıyordu. Bozkırda yaşayan yerli halk için basit okuma yazma okulları açılması düşünülmekteydi. Bu okullar belirli bir seviyeye gelince ilçe okulları ile birleştirileceklerdi.³²⁰ Zaten Kaufman Rus okulunun göstereceği başarının mektep ve medreseleri kendiliğinden çökerteceğine inanıyordu.³²¹

Bu proje 29 Mayıs 1875 tarihinde yüksek onay alarak kademeli olarak hayata geçmiştir.³²² Bu kanuna göre Türkistan'daki Rus eğitim müesseseleri bazı farklarla genel olarak Rusya'nın Avrupa kısmındaki ilkelere göre yönetilecekti. Türkistan'ın önemli şehirlerinde gimnazyumlar açılmaya başlandı. Bölgede doğrudan MEB'e bağlı okullar dışında şehir idaresine ve kiliseye bağlı okullar da bulunuyordu.³²³

2.6. ÖĞRENİM KURUMLARI BAŞKANLIĞI

TGAV'nin kurulduğu 1867 yılından 1876 yılına kadar öğrenim kurumlarının yönetilmesi ve idaresi bölgenin askeri yöneticilerinin görevleri

³¹⁹ KİRİAK BENDRİKOV: a.g.e., 65.

³²⁰ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 29.

³²¹ V. V. BARTOLD: a.g.m., 298.

³²² V. V. BARTOLD: a.g.m., 30.

³²³ V.T. KOÇAROV: a.g.e., :30.

arasındaydı. Brodovskiy komisyonunun hazırladığı projede, TGAV'deki eğitim kurumlarının tek bir elden idare edilmesi amacıyla kurulması önerilen Öğrenim Kurumları Başkanlığı (ÖKB),³²⁴ Yüksek Devlet Konseyi'nin 17 Mayıs 1875 tarihli kararı uyarınca³²⁵ 1 Ocak 1876 tarihinden itibaren hizmete başlamıştır.³²⁶ Valilikteki bütün eğitim kurumları bu başkanlığa bağlandı. Bu kurum, başındaki Okullar Başmüfettişi ve ofisinden (iki yardımcı ve bir özel sekreter-muhasebeci) oluşmakta idi. Türkistan bölgesindeki eğitimle alakalı en yetkili eğitimci olan başmüfettiş her yıl MEB'e eyaletteki eğitimin durumu ile ilgili bir rapor yazmakla görevli idi. Ancak valilikte bütün konularda olduğu gibi, bu konuda da son kararı yine genel vali verdiği için bu rapor da genel valinin onayından geçtikten sonra MEB'e iletiliyordu.³²⁷ Başmüfettişin değiştirilmesi kararı dışındaki bütün atamalar, genel valiliğin onayı ile yapılabilirdi. Bunun dışında MEB'den gelen paranın kullanımı, ders programlarının oluşturulması vb. bütün işler genel valinin onayı ile başmüfettiş tarafından yapılmıyordu.³²⁸

ÖKB'nin görevi, bölgedeki eğitim ağını kurmaktır. Bu ağın içine Öğretmen enstitüsü, gimnazyumlar, progimnazyumlar, ilkokullar, özel öğrenim kurumları, Müslüman öğrenim kurumları (mektepe ve medrese) giriyordu.³²⁹ Bu kurumun kurulmasından önce özel görevler ilk baş memuru tarım mühendisi Mihail İvanoviç Brodovskiy öğrenimden sorumlu idi. Brodovskiy bu görevde 1 Nisan 1870'den 1 Mayıs 1874'e kadar kalmıştır. Ondan sonra ÖKB kurulana kadar bu göreve Aleksandr Lüdvigoviç Kun bakmıştır. İlk başmüfettiş ise yine Kun olmuştur. Kun, 1 Ocak 1876'dan 20

³²⁴ S. GRAMENİTSKIY: Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya V Turkestanskom Kraye, a.g.e., 6.

³²⁵ Otçet Po Revizii: a.g.e., 6.

³²⁶ ÖCMDA F.1 Opis 1, D. Opis, L. 10. (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi Katalog Kitabı).

³²⁷ TGAV idari kanunnamesinin 8. maddesine göre Türkistan Eğitim Kurumları Başkanlığı MEB'in kontrolü altında idi. Fakat Türkistan'daki okulların sorumluluğu hukuken TGAV'ye aitti. Otçet Po Revizii: a.g.e., 17.

³²⁸ V.T. KOÇAROV: a.g.e., 31.

³²⁹ ÖCMDA F.1 Opis 1, Delo Opis, L. 10.

Eylül 1882'ye kadar başmüfettişlik yapmıştır.³³⁰ İkinci başmüfettiş Aleksey İvanoviç Zabelin idi. 20 Eylül 1882'den 2 Mayıs 1889'a kadar görev yapmıştır. ³³¹ Üçüncü başmüfettiş Födör Mihailoviç Kerenskiy 2 Mayıs 1889'dan 20 Eylül 1910'a kadar görev yapmıştır.³³² Dördüncü başmüfettiş 13 Aralık 1910'dan itibaren görev yapan Arkadiy Aleksandroviç Solovyov'dur.³³³

TGAV'nin ilk iki okul başmüfettişi eğitimci değildi. Görevde oldukları süre içerisinde de eğitim işleri ile yakından ve aktif olarak ilgilenmemişlerdir. İlk eğitimci başmüfettiş Kerenskiy'dir.³³⁴

İlkokul ve ortaokul müdürlerinden oluşan ve ÖKB'ye bağlı olan müteveli komitesinin görevi, öğrencilerin davranış tarzlarının ve bazı derslerdeki başarılarının denetlenmesi idi.³³⁵ 1 Mart 1877 tarihinde TGAV halk ilkokulları müfettişliği görevi tesis edildi.³³⁶ Halk okulları müfettişi görevi,

³³⁰ Kun, St. Petersburg Üniversitesi Doğu Fakültesi'nden mezun olduktan sonra 26 Ocak 1865 tarihinde Orenburg Genel Valisi'nin özel kaleminde hizmete başlamıştır. Burada masa başkanlığına kadar ilerlemiş, 24 Kasım 1868 tarihinde Türkistan Genel Askeri Valisi'nin emrine bir memur olarak gönderilmiştir. 1 Mayıs 1874 tarihinde o dönemde uygun şahıslar bulunmadığından, TGAV'de öğrenim işinden sorumlu özel görevler baş memuru olarak atanmıştır. 1876'dan 1882'ye kadar başmüfettişlik görevinde kalan A. L. Kun, Kaufman hastayken ve Genel Vali Kaufman'ın vekili G. A. Kolpakovskiye kendi kurumunun personeli tarafından şikayet edilmiş ve bunun sonucunda Kun, Vilensk Öğrenim Bölgesi'ne müteveli yardımcısı görevine atanmış ve orada ölümüne (24 Ekim 1888 tarihine) kadar çalışmıştır. A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 232-234.

³³¹ Yüksek eğitimini Moskova Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde almıştır. Buradan 1848 yılında mezun olmuştur. 1855'de deniz kuvvetlerinde doktor olarak görev yapmıştır. M. G. Çernyayev'in önerisi ile müfettiş olarak atanmıştır. A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 235.

³³² Penza Ruhani Okulu'nu bitiren Kerenskiy, 2 yıl bir uyezd ilkokulunda öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra Kazan Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ne girmiş ve 1869'da mezun olmuştur. Kerenskiy sırasıyla 1. Kazan Gimnazyumu'nda öğretmen ve müfettiş görevlerinde bulunmuş, daha sonra Vyatka ve Simbirsk Gimnazyumları'nın müdürlüğünü yapmıştır. A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 236.

³³³ Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi'ni bitiren Solovyov, 1 Temmuz 1877'den 14 Şubat 1897'ye kadar 2. Kazan Gimnazyumunda öğretmen ve müfettiş görevlerini yürütmüştür. Daha sonra 7 Kasım 1897'ye kadar Saratov Guberniyası Halk Uçılışeleri müdürlüğünü yapmıştır. O tarihten itibaren Solovyov, Türkistan krayındaki görevine başlayana kadar Kazan Öğrenim Bölgesi bölge müfettişi görevini yürütmüştür. A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 236.

³³⁴ Ostroumov'a göre Kun ve Zabelin genel valilerin istekleri ile, Kerenskiy³³⁴ ve Solovyov ise MEB isteği ile göreve gelmişlerdi. ÖCMDA F. 2282 Op. 1, D. 307, L. 14.

³³⁵ V.T. KOÇAROV: A.G.E., a.g.e., 34-35.

³³⁶ Bu görevde sırasıyla N. P. Ostroumov (14 Mayıs 188-1 Ağustos 1879), P. İ. Aznaçayev (9 Ağustos 1879- 9 Kasım 1882), A. İ. Neudaçin (9 Kasım 1882-1 Temmuz 1885), P. İ. Aznaçayev (1 Temmuz 1885-16 Ekim 1886), M. A. Miropiev (16 Ekim 1886-1 Haziran 1888),

daha önceden mevcut olan öğrenim kurumları başmüfettişliği görevinden daha aşağıda idi. Türkistan eğitim bölgelerine (rayonlarına) bölünmüştü, her rayon için bir müfettiş görevlendiriliyordu. İlk müfettiş 1877 tarihinde, ikinci müfettiş 1878 tarihinde atandı. Başlangıçta sayıları iki olan halk okulları müfettişleri okulları denetlemekle görevli idiler. Müslüman eğitim kurumları ile alakalı görev yapan üçüncü müfettiş ise 1890 tarihinde atandı.³³⁷ Bunlara ek olarak 25 Mayıs 1900 tarihinde Sir Derya Oblastı Halk Okulları Müdürlüğü görevi tahsis edildi. Bu görev statü olarak başmüfettişlik görevi ile halk müfettişi görevi arasında idi. 1905 yılına gelindiğinde ise Müslüman okulları için tesis edilen halk okulları müfettişliği kaldırıldı. Bu sefer Sir Derya Oblastı dışındaki oblastlar için birer müfettiş, Sir Derya Oblastı için iki müfettiş ve bir müdür görevleri tahsis edildi.³³⁸

Türkistan'da Rusya'nın Avrupa kısmında mevcut olan şehir öz yönetim organı (zemstvo)³³⁹ ve özel eğitim kurumları organı olmadığı için, okulların bütün denetim işlemi ÖKB'nin atadığı halk eğitim müfettişlerince yapılıyordu. Fakat uygulamada denetim işini yapılmasında birçok zorlukla karşılaşılıyordu. Okulların birbirlerine olan uzaklığından dolayı denetim işinde vaktin büyük kısmı yolda geçiyordu. Hem zaman hem de maddi açıdan bu idareye büyük bir yük getiriyordu.³⁴⁰ Rus eğitim kurumlarına bile yeterli vakit ayırmayan müfettişler çoğu zaman mektep ve medreseleri üstünkörü denetliyordu. Çoğu için ise kendileri denetleme yapmadan polis yetkililerinin verdiği istatistik bilgileri yeterli görüyordu.

N. K. Smirnov (1 Haziran 1888- 7 Kasım 1892), S. M. Gramenitskiy (15 Kasım 1892-1 Ağustos 1900), E. A. Nikolaev (21 Eylül 1900-1 Ağustos 1908), N. A. Sayfi (1 Ağustos 1908'den sonra). N. Sayfi'den sonrakiler tespit edilememiştir. A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 237.

³³⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., 6.

³³⁸ Otçet Po Revizii: a.g.e., 27. 3. rayon müfettişliğinin ilgası ile her bölgedeki Müslüman eğitim kurumları o bölgeden sorumlu müfettişin sorumluluğuna verilmişti. 1896'dan başlayarak Semerkand Bölgesi ilköğretim okulları için ayrı rayon kurulması ile Sir Derya Bölgesi'nin Müslüman eğitim kurumlarının denetimi 1. rayon müfettişliğine devredildi. İSİMSİZ: "Russko-Tuzemniya i Musulmanskiya Şkolu v 1898 Godu", TV, 1, (Taşkent, 3 Ocak 1899). 1.

³³⁹ Rusya'nın Avrupa kısmında mevcut bu idari birim ile yerel halk kendi bölgesinin idari işlerinde vb. işlerde söz sahibi oluyordu. Daha sonra işgal edilen Türkistan bölgesinde Rus devlet menfaatlerine aykırı görüldüğü için olsa gerek, bu idari yapılanma uygulanmamıştır.

³⁴⁰ V.T. KOÇAROV: a.g.e., 35.

2.7. TÜRKİSTAN ÖĞRETMEN OKULU

2.7.1. TÜRKİSTAN ÖĞRETMEN OKULUNUN KURULUŞU

Kaufman tarafından oluşturulan Brodovskiy komisyonu 1871 yılında valilikte bir öğretmen okulunun kurulmasını teklif etmişti. Fakat bu kararın hayata geçirilmesi zaman almıştır. 1876 yılında valilikteki bütün eğitim kurumlarının tek bir yönetim altında birleştirilmesi ile öğretmen ihtiyacının karşılanması tekrar gündeme gelmiştir. 1877 yılında Savunma Bakanı kont D. A. Milyutin'e başvuran Kaufman, Osmanlı devleti ile yapılan savaşı da göz önünde bulundurarak, genel valiliğe 1876 yılında katılan Fergana bölgesi gelirlerinden masrafları karşılanmak üzere bir öğretmen okulunun açılmasını teklif etmiştir. Bu teklif kabul edildi. İlk yıl masrafların Fergana bölgesinin gelirlerinden düşülmesine, daha sonra ise söz konusu okul masraflarının genel valiliğin bütçesinden karşılanmasına karar verildi. 15 Mayıs 1879 tarihinde yüksek emir alındıktan sonra, 30 Ağustos 1879 tarihinde okulun açılışı mümkün olmuştur.³⁴¹

Öğretmen okulunun öncelikli amacı, yerli halk içinden gençleri alarak valilikteki ilkokullara öğretmen olarak hazırlamaktır. İkinci amaç ise, eğitim yolu ile Rus ve yerli halkların birbirlerine yakınlaştırılması şeklinde ifade ediliyordu.³⁴² TGAV okulları başmüfettişi, öğretmen okulunun açılışında yaptığı konuşmada "Yerli çocuklarını Rusya devlet kanunları ruhuna uygun yetiştirmek için Türkistan Valiliği'nde öğretmenler ve gözetmenler

³⁴¹ TGAV vali vekili Kolpakovskiy, eğitim başmüfettişi Kun, şehrin ileri gelen yerlileri ve bütün eğitim personelinin katıldığı bir törenle öğretmen okulunun açılışı gerçekleşmiştir. İsimsiz, "Otkritiye v Taşkente Učitelskoy Seminarii", TV, 38, (Taşkent, 1879), 149. Okulun açılış günü Rus tarihi kahramanlarından knez Aleksandr Nevskiy'nin hatıra gününe denk getirilmiştir. Okul başlangıçta durumu elverdiği ölçüde 1872 yılında onaylanan İrkutsk Öğretmen Okulu'nun tüzüğünü uygulayacak, sonradan kendi tüzüğünü oluşturacaktı. İSİMSİZ: Turkestanskaya Učitelskaya Seminariya: İ Yeya Vospitanniki, 1-2.

³⁴² İSİMSİZ: Turkestanskaya Učitelskaya Seminariya: İ Yeya Vospitanniki, 4.; Bu yakınlaşma ve buluşma Rus değerleri çatısı altında olacaktı. Bu durum kaynaklarda genelde ortak insanlık değerleri şeklinde ifade edilmektedir. İSİMSİZ: "Yeşyo o gorodskih uçilişah", TV, 243, (11 Kasım 1908), 1036. İSİMSİZ: "O Postanovke inarodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye", TV, 177, (Taşkent, 1905).

yetiştirilmektedir”³⁴³ diyerek, okulun amacının yerli çocuklarını Rus ruhuna uygun olarak yetiştirmek olduğunu kaydetmişti. O dönemde valilikte Rusya’dan öğretmen getirmek son derece zordu. Gelen öğretmenleri ise Ruslar açısından yabancı ve ücra olan bu bölgede tutabilmek ise bir başka problem idi. Üstelik dışarıdan gelen öğretmenlerin yerli dillerini bilmemesi, bölge çocukları ile iletişim kurmalarında güçlüklerle yol açıyordu. Yeni kurulan öğretmen okulunun³⁴⁴ temel amaçlarından birisi ise, yerlilerin eğitimi idi. İşte Türkistan’da kurulacak öğretmen okulu, bütün bunlara çözüm getirmek amacıyla düşünülmüştü. Rusya’daki diğer öğretmen okullarından farklı olarak burada yerliler de okuyacaktı. Bu amaçla yerli öğrencilere 1/3 kontenjan ayrılmıştı. Yine diğer Rus öğretmen okullarından farklı olarak okulun programında yerli diller bulunuyordu ve öğretim üç yıl değil, dört yıl idi.³⁴⁵ Öğretmen okulunda yetmiş beş öğrenci okuyacaktı. İlk üç yıl yirmi öğrenci alınacak, dördüncü yıl ise on beş öğrenci alınacaktı. Okulun başlangıçta kendisine ait bir binası yoktu.³⁴⁶ Öğretmen okulunun ilk müdürü İlminski’nin önerisiyle kendi talebesi ve Kazan Ruhban Akademisi mezunu N. P. Ostroumov olmuştur.³⁴⁷

2.7.2. DERS PROGRAMI

Rusya’daki öğretmen okullarında eğitim süresi 144 haftaydı. Fakat Taşkent’teki Türkistan öğretmen okulunda 155 hafta idi. Bunun sebebi, yerli öğrencilerin okula alınmasından dolayı müfredata eklenen ek derslerdi.³⁴⁸

³⁴³ İSİMSİZ: Turkestanskaya Uçitelskaya Seminariya: İ Yeya Vospitanniki, 6.

³⁴⁴ Okul kurulurken tüzüğünü zaman içinde kendisinin oluşturması için esnek davranılmıştı. Okulun öğretmenleri (pedagojik konsey) tarafından belirlenen okulda uyulacak kurallar 10 Ocak 1880 tarihinde onaylanarak yürürlüğe kondu. İSİMSİZ: Turkestanskaya Uçitelskaya Seminariya: İ Yeya Vospitanniki, 5.

³⁴⁵ A. İ. DOBROSMİSLOV: a.g.e., 230 ; V. T. KOÇAROV: a.g.e., 73.

³⁴⁶ İSİMSİZ: “Otkiritye v Taşkente Uçitelskoy Seminarii” TV, 38, (1879), 150-151.

³⁴⁷ Ostroumov’la birlikte okulun ilk öğretmen kadrosu şu kişilerden oluşuyordu: St. Peterburg Tarih-Filoloji fakültesi mezunu Rus dili öğretmeni N. P. Znamenskiy, matematik öğretmeni İ. M. Travçetov, tarih ve coğrafya öğretmeni M. A. Miropiyev, Doğu dilleri öğretmeni Ya. Ya. Motş, güzel yazı ve resim öğretmeni Saharov, jimnastik öğretmeni yüzbaşı Nikolayev idi. V.T. KOÇAROV: a.g.e., 74.

³⁴⁸ KİRİAK BENDRİKOV: a.g.e., 155.

Yerli dillerini okulda okuyan bütün öğrenciler öğreneceklerdi.³⁴⁹ Okulda Rusça, yerli dilleri, tarih, coğrafya, aritmetik, güzel yazı, çizim, pedagoji, jimnastik³⁵⁰, din dersi (sadece Ortodoks Hristiyan çocuklar için), kilisede kullanılan Slav dili, pedagoji, zooloji, botanik, mineraloji, marangozluk, ziraat, kunduracılık ve ciltçilik dersleri veriliyordu.³⁵¹ Normal derslerin yanı sıra bahçecilik, sebzecilik³⁵² gibi dersler de vardı. Fakat meslek dersleri mecburi değildi. Bu dersleri almayanlar bunların yerine yerli dili veya Rus dili eğitime ek vakit ayırıyorlardı.³⁵³ Yerli dili okulda Rus alfabesi ile öğretiliyordu. Valilik okullarının çoğunda zanaat dersleri olduğu için, öğretmen okulunda da bu dersler vardı. Okulun dört sınıfında Rusça ders saati toplam olarak 13 saatti.³⁵⁴

2.7.3. YURT

3 Şubat 1886 tarihinde öğretmen okulu bünyesinde Rus ve yerli çocuklarının bir arada kalacakları öğrenci yurdu açıldı. Bu öğrenci yurdu 1886-1895 yıllarında hizmet vermiştir. Bu yurttan hem öğretmen okulunda okuyan öğrenciler hem de Taşkent'teki erkek gimnazyumunun öğrencileri kalıyorlardı.³⁵⁵ Yurdun kapanmasından sonra, yurtsuz kalan öğrencilere barınma ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için ayrıca burs verilmeye başlanmıştır.³⁵⁶

³⁴⁹ Öğretmen okulundan mezun olacak Rus çocuklar da RYO'larında öğretmenlik yapabilecekleri için yerli dilleri öğrenmek zorunda idiler. Fakat RYO'larda değil de, Rus okullarında görev alacaklarını düşünen çoğu Rus öğrenci, yerli dillerine yeteri kadar önem vermiyordu. Bu dilleri öğrenen Ruslar ise genelde zaten okula geldiklerinde bu dilleri bilenler oluyordu. Otçet Po Revizii: a.g.e., 62.

³⁵⁰ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 74.

³⁵¹ İSİMSİZ: Turkestanskaya Uçitelskaya Seminariya: İ Yeya Vospitanniki, 7-8.

³⁵² Otçet Po Revizii: a.g.e., 62.

³⁵³ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 77.

³⁵⁴ Otçet Po Revizii: a.g.e., 61.

³⁵⁵ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 74.

³⁵⁶ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 230.

2.7.4. OKULDAKİ YERLİ DİLİ ÖĞRETİMİ POLİTİKASINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

Başlangıçta Türkistan bölgesinin yerli nüfusuna nazaran konargöçer nüfusu hedef alındığı, TGAV içindeki Kazakların sayısı yerleşiklerden daha fazla olduğu ve okuldaki yerlilerin büyük kısmı Kazaklardan oluştuğu için yerli dili olarak öğretmen okulunda sadece Kazakça öğretiliyordu. İdarenin Özbeklerden ziyade Kazakları Ruslaşmaya daha yatkın görmesi de, bu duruma etki etmiştir.³⁵⁷

1867 yılından 1880'li yılların başına kadar, yani Kaufman'ın genel valilik yaptığı dönemde, eğitim politikasının esas hedefi TGAV'nin konargöçer ahalisini oluşturan Kazak ve Kırgızlar olmuştur. Bu boylar üzerinde özellikle Kazan Tatarları vasıtasıyla gelen İslami etki bertaraf edilmeye çalışılıyordu. İlminskiy'nin Kazaklarla yapılan yazışmalarda ve Kazaklara okuma yazmanın öğretilmesi sırasında Tatarca'nın yerine Kiril harfli Kazakça'nın kullanılmasında ısrar ettiğini hatırlayalım. Eğitimli Kazaklar arasında Tatarca etkisinin kırılması amacıyla 1879 yılında açılan Türkistan Öğretmen Okulu'nun programına Kazakça dersi kondu. Ancak 1882 yılında genel vali olarak atanan Çernyayev'in döneminde eğitim politikasının bu sefer Türkistan'ın şehirli ve yerleşik gurubunu oluşturan Özbekler üzerine kaydığını görüyoruz. Rozenbah ise, öğretmen okulunda Kaufman devrinden itibaren okutulan Kazakça'nın yerine Özbekçe³⁵⁸ ve Farsça'nın okutulmasını istiyordu. Ona göre Kazakça bir edebi dil değildi. Rozenbah'a göre Hazarötesi bölgesindeki insanlar da Özbekçe anlıyordu. Bu bölgenin de TGAV'a katılması gündemde olduğu için eğitim politikasında Özbekçe'nin öne çıkmasının ek faydası da olacaktı. Bütün bunları göz önüne alan Rozenbah, 1884 yılında merkezden bir izin almadan ve kanuni düzenleme

³⁵⁷ İSİMSİZ: Turkestanskaya Uçitelskaya Seminariya: İ Yeya Vospitanniki, 2.

³⁵⁸ 19. asrın sonu ve 20. asrın başında Özbekçe terimi ile ifade edilen bir dil bulunmamakta idi. Bölgede yazı dili olan Çağatayca ve Rus işgalinden sonra Ruslar'ın Özbek Türklerini Sart ve dillerini de Sartça şeklinde ifade etmeleriyle oluşmuş bir "Sartça" terimi mevcuttu. Fakat Sartça şeklinde ifade edilen ve Türkistan Vilayetine Gazeti'nde kullanılan ve Türkistan Öğretmen Okulunda okutulan dil Çağatayca ile birebir örtüşmemekte idi. Bunun için tezimizde Sartça tabiri Özbekçe ile karşılanmıştır.

yapmadan öğretmen okulunda Kazakça'nın yerine Özbekçe ve Farsça kullanılmasını başlatmıştır.³⁵⁹ Buna karşılık Milli Eğitim Bakanı Delyanov, Kazakça'nın muhafaza edilmesinde yana idi. Delyanov, Kazakların Özbeklere göre daha az fanatik olduğunu, böyle bir uygulamanın Özbekçe'nin daha üstün olduğuna dair yanlış bir fikre kapılmalarına yol açabileceğini, bunun ise Kazaklar üzerinde olumsuz tesir yapabileceğini düşünüyordu. Fakat Yedisu bölgesinin TGAV'dan ayrılmasıyla, neredeyse tamamı Kazak ve Kırgız Türklerinden oluşan bu bölge artık TGAV'nin denetiminden çıkmıştır. Bu durumda valiliğin nüfusunda Özbeklerin sayısı daha fazla oluyordu. Nüfusta ki değişimden sonra genel eğitim politikasındaki değişim öğretmen okuluna da yansdı. Kazakça'nın yerine Özbekçe ve Farsça'nın okutulması 24 Mart 1888 yılında yüksek onay alarak kanunlaşmıştır.³⁶⁰ Bu kanun çıkmadan önce zaten bu uygulama fiilen başlamış durumda idi.

1885 yılında bu uygulamaların onaylanıp onaylanmayacağı bakanlıkta görüşülürken Rozenbah, Arapça'nın da programa dâhil edilmesini istemiştir.³⁶¹ Dönemin Milli Eğitim Bakanı Delyanov'un İlimskiy'den görüş istemesi üzerine İlimskiy zaten Rusça'yı yeni öğrenen çocukların birbirinden farklı bu üç dili öğrenmede çok zorlanacaklarını belirtmiştir. Ancak Rozenbah ısrar edince, bakanlık yeniden İlimskiy'nin görüşüne başvurdu. İlimskiy'e göre Kazakça yabancı etkilerden arınmış ve bütün Kazaklar tarafından anlaşılabilen şiveleri ve lehçeleri olmayan bir dildi. Özbekçe ve Farsça'nın ise güçlü diyalektleri olduğundan her yerde anlaşılma oranları aynı değildi. Öğretmen okulu için mutlaka ortak bir dil seçilmek isteniyorsa, Çağatay edebi dili daha uygundu. Okulda Arapça'nın okutulmasına özellikle karşı çıkan İlimskiy, okulun programına üç dil koyulmasının hata olacağını, Arapça dil yapısının çok farklı olduğunu ve öğretmen okulundaki öğrencilerin medreselerdeki öğrenciler ile rekabet edebilecek kadar Arapça

³⁵⁹ ZNAMENİTSKİY: a.g.e., 94-96.

³⁶⁰ ZNAMENİTSKİY: a.g.e., 99.

³⁶¹ ZNAMENİTSKİY: a.g.e., 94-96.

öğrenemeyeceklerini belirtmiştir.³⁶² Sonuç olarak Arapça müfredata ilave edilmemiştir.

1883 yılından itibaren okulda Arap alfabeli Özbekçe ve 1885 yılından itibaren de Farsça (Tacikçe) fiilen okutulmaya başlanmıştır.³⁶³ Okulda Rus çocuklardan bu dilleri öğrenenler zaten önceden bilenler idi. Genelde Rus okullarında öğretmen olmayı düşünenler ve öğretmenlik dışında bir işte çalışmayı planlayanlar bu derslere özen göstermiyorlardı. Öğretmen okuluna RY okulları açıldıktan sonra RYO'ya öğretmen hazırlama görevi de verilmiştir. Fakat daha önceki program Rus okullarına göre yapıldığından değişiklik yapmak gerekmiştir. Mesela öğrenciler son sınıfta bir RYO'da staj yapmaya başlamışlardır.³⁶⁴

Ostroumov'a göre Türkistan'daki eğitim alanındaki tutarsızlıkların bir göstergesi de öğretmen okulu programındaki dil değişikliği idi. Başlangıçta TGAV eğitim politikasının hedef kitlesi olarak Kazak nüfusu belirlenmiş, daha sonra ise Özbek ve Tacik nüfusları hedef olarak alınmıştır. Bu değişikliğe paralel olarak 1883'de öğretmen okulunda yerli dil dersi konusunda değişikliğe gidilerek, Kazakça'nın yerine Özbekçe okutulmaya başlanmıştır. Yerli öğrencilerin hemen hemen hepsi Kazaklardan oluşmaya devam ederken, bu dil değişikliği programdan sapma idi.³⁶⁵

Öğretmen okulunda Özbekçe, birinci sene haftada dört, ikinci sene üç, üçüncü sene üç ve dördüncü sene ise üç saat olmak üzere dört yıl boyunca okutuluyordu. Farsça ise ikinci yıldan başlayarak, öğrenimin ikinci yılından başlayarak üçüncü yılında üç ve dördüncü yılında ise üç saat olmak üzere üç yıl boyunca okutuluyordu. Öğretmen okulunda bu dersleri 1885-1890 yılları arasında Nalivkin vermiştir. Zaten Nalivkin, 1884 yılından itibaren ilk RYO'da öğretmenlik yapmış, karısı ile birlikte Özbekçe'nin bilimsel olarak

³⁶² ZNAMENİTSKIY: a.g.e., 97-98.

³⁶³ N. OSTROUMOV: "Kolebeniya...", a.g.e., 4.

³⁶⁴ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 346.

³⁶⁵ N. OSTROUMOV: "Kolebeniya...", a.g.e., 4.

öğrenilmesi konusunda ilk çalışmaları başlatmıştır. Hatta karı koca Nalivkinler beraber sözlük hazırlayarak Kazan'da bastırdılar.³⁶⁶

2.7.5. OKULUN TERCÜMAN OKULUNA DÖNÜŞTÜRÜLMESİ PROJESİ

Çernyayev döneminde Türkistan Öğretmen Okulu'nun öğretmen okulu olmaktan çıkarılıp memur ve tercüman yetiştiren bir kurum haline getirilmesi tartışılmaya başlanmıştır. Bunun sebebi, valilikte bu yönde giderek artan acil bir ihtiyacın bulunmasıydı. 19.yy ortasından beri Orenburg'da bu tip bir okul vardı. Bu tartışmalar Çernyayev tarafından başmüfettişliğe getirilen Zabelin'in teklifi ile başlamıştır. Zabelin, TGAV'den Yedisu oblasti çıkarıldıktan sonra valilikteki Rus okullarının büyük bir kısmının valiliğin dışında kaldığını, daha önce valilik Rus okullarına öğretmen yetiştiren ve yerlileri eğiten bu kurumun artık Rus okullarına öğretmen yetiştirme gayesine devam etmesine gerek olmadığını, sadece yerlilerin eğitime ağırlık vermek gerektiğini belirtmiştir. Zabelin mevcut okulda tercüman ve memur yetiştirmeye yönelmeyi teklif etmiştir. Zabelin bu teklifini Taşkent şehrinde Türkistan'ın yerli çocukları için özel öğrenim kurumu kurulmasını teklif eden 1876 tarihli Devlet Konseyi kararıyla desteklemiştir. Zabelin'in teklif ettiği değişiklik, öğretmen okulunun ders programının hafifletilerek sadece yerlilere ve onların ihtiyaçlarına hitap eden bir kurum haline dönüştürülmesiydi. Ayrıca Zabelin öğretmen okulu içindeki Rus örnek ilkokulunun³⁶⁷ kapatılmasını, çünkü yerli çocuklarının eğitimi için buna ihtiyaç olmadığını söylemiştir. Bunun yanı sıra Zabelin, yerli çocuklar için hazırlık sınıfının açılmasını da teklif etmiştir.

Genel vali Çernyayev tarafından kabul edilen Zabelin'in teklifi, MEB tarafından reddedilmiştir. Bu ret kararında İlimskiy ve Pobedonostsev'in etkisi olmuştur. Zaten genel olarak öğretmen okulunda İlimskiy'nin öğrencileri yetkili ve etkili, bundan dolayı İlimskiy'nin fikirleri baskındı.

³⁶⁶ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e, 152.

³⁶⁷ Öğretmen okulu içinde faaliyet gösteren örnek okul, öğrencilere staj imkanını sunuyordu. Okulu bitirmeden burada tecrübe kazanan öğrenciler okulu bitirdiklerinde gittikleri okullarda daha az zorlukla karşılaşıyorlardı. V. T. KOÇAROV: a.g.e., 77.

İlminskiy için bu kurum özellikle RYO için öğretmen yetiştirmek üzere kurulmuş bir kurum olduğundan bu amaç muhafaza edilmeli idi. 1879 yılında bu okulu İlminskiy'nin öğrencisi Ostroumov kurmuştu. 1882'de göreve gelen ve öğretmen okulunun yapısını değiştirmeyi planlayan genel vali Çernyayev, 1883'de Ostroumov'u görevinden alarak Taşkent'teki erkek gimnazyumunun müdürlüğüne atamıştı. Ostroumov, bu görevine 1901'de geri dönmüş ve 1917'ye kadar bu görevi sürdürmüştür. Ostroumov müdürlükten alındığı dönemde öğretmen okulunda yine İlminskiy'nin öğrencileri M. A. Miropiev, N. A. Voskresenskiy ve İ. M. Sofiskiy yetkili idi. Öğrencileri ile sürekli olarak yazışmada bulunan İlminskiy,³⁶⁸ bu şekilde doğrudan sorumluluk almadığı Türkistan'daki eğitim politikası üzerinde, merkezden kararlar aldirarak ve öğrencilerini yönlendirerek, kısmen de olsa etkili oluyordu.

2.7.6. ÖĞRETMEN ENSTİTÜSÜ

1900'lü yılların başlarına kadar Türkistan'da bir öğretmen okulu olmasına rağmen, öğretmen enstitüsü açılmamıştı. Rusya'da iki kademeli ilkokul mezunları ilkokul öğretmenlerini hazırlayan öğretmen okullarında eğitimlerine devam etme hakkına sahipti. Şehir ilkokullarından mezun olanlar ise orta öğretim okullarına öğretmen hazırlayan öğretmen enstitülerine girme hakkını kazanıyordu. Türkistan'da ise öğretmen enstitüsü bulunmamasından dolayı orta öğretim kurumlarında öğretmenlik yapanlar ya dışarıdan gelen kişiler ya da öğretmen okulunda hızlandırılmış eğitim alan mezunlar idi. Dışarıdan gelenler Türkistan'ın yerli ahalisinin dilini bilmediklerinden güçlüklerle karşılaşılıyorlardı. Türkistan'da bir öğretmen enstitüsünün açılmasının gereği hissediliyordu ve bununla alakalı basında yazılar çıkıyordu.³⁶⁹

1912 yılında şehir ilkokulları yüksek ilkokullara çevrildikten sonra bu yüksek ilkokullar için öğretmen hazırlamak amacıyla öğretmen enstitülerinin

³⁶⁸ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e, 147-148.

³⁶⁹ İSİMSİZ: "Yeşyo o Gorodskih Uçilişah ", TV, 243, (11 Kasım 1908), 1036.

tekrar açılması gündeme gelmiştir. 1915 yılına TGAV’de ilk öğretmen enstitüsü açılmış ve ilk yıl 25 öğrenciyi kabul etmiştir. Devrime kadar bu enstitü iki defa mezun vermiştir. Enstitünün ikinci mezuniyetinin içinde birkaç Kazak öğrenci de vardır.³⁷⁰

2.7.7. ÖĞRETMENLİK KURSLARI

1913 yılına kadar TGAV’deki tek öğretmen okulu olan Türkistan Öğretmen Okulu az mezun verdiği için, mezunlarının sayısı valiliğin ihtiyacını karşılayabilecek miktarda değildi. Öğretmen ihtiyacını karşılamak için Taşkent ve Evliya-Ata yüksek ilkokullarında iki yıllık öğretmenlik kursları açılmıştır. Beş yıl varlığını sürdüren kurslardan 80 kişi mezun olmuştur.

2.7.8. ÖZBEKLERİN ÖĞRETMEN OKULUNA BAKIŞI

Öğretmen okulunun Taşkent’te kurulduğunu göz önünde bulundurarak öğretmen okulunda okuyan yerli öğrencilerin boylarına baktığımızda Özbek öğrencilerin bu eğitim kurumunu rağbet etmediklerini söyleyebiliriz. 1882 yılına kadar öğretmen okulunda yerli dili olarak Kazakça’nın okutulması, TGAV eğitim idaresi tarafından valilikteki Kazak ahalinin okulun asıl hedefi olarak belirlenmesi ve ayrıca yerleşik olan Özbek nüfusun göçebe Kazakların dilini daha aşağı görmesi, öğretmen okulunun Özbekler arasında çekici olmamasının sebepleri olarak düşünülebilir. Fakat okulun müfredatına Özbekçe’nin konulduğu 1883 yılından sonra da, okuldaki Özbeklerin sayısının çok fazla artmadığını görüyoruz. Dini açıdan daha önceden İslam ile tanışan yerleşik Türkistan halklarının öğretmen okuluna mesafeli durmasında, okulda Ortodoks ruhunda eğitimin yapılmasının ve İslam dini ile ilgili bilgilerin verilmemesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Okulda mevcut Ortodoks Hristiyanlık din derslerinin yanı sıra, Pazar günleri ayin de yapılıyordu. Okulun bir Ortodoks korosu vardı ve Hristiyan öğrencilerin

³⁷⁰ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e, 349.

ibadetlerini yapıp yapmadıkları kontrol ediliyordu. Müslüman öğrencilere herhangi bir baskı söz konusu olmasa ve onlar bütün bu uygulamalardan muaf olsalar da,³⁷¹ Türkistan'daki bütün Rus okullarında olduğu gibi bu okulda da "ortak insanlık değerleri" adı altında Rus değerleri dünyevi dersler aracılığı ile öğrencilere veriliyordu. Hristiyanlığın öğretimi konusunda Rus ilkokullarında olmayan işte bu uygulamalar, muhtemelen Özbeklerin okula karşı mesafeli durmalarına yol açıyordu. TGAV'de açılan Rus okullarına yerlilerden çoğunlukla Kazak çocuklarının gitmesi, ancak içinde İslami eğitim olan RYO açıldıktan sonra Özbek çocuklarının bu okullara gitmeye başlaması da bunu doğrulayan gelişmelerdir. Ayrıca Ruslara göre Kazakların çocuklarını Rus okullarına göndermelerinin,³⁷² Özbeklerin ise göndermemelerinin sebebi, Özbeklerin zaten yaygın mektep ve medrese ağına sahip olmaları ve bu eğitim kurumlarında aldıkları fanatik dini eğitim idi.

Öğretmen okulu, yerlileri okuldan soğutmamak için hiçbir zaman Müslüman öğrencilerin dinini değiştirmeye, yani misyonerliğe yeltenmemiştir. Hristiyanlıkla ilgili dersler esnasında Müslüman çocuklar başka konularla ilgili olarak çalışıyorlardı. Okulda Müslümanların milli ve dini duygularına hakaret içeren konuşmaların olmaması için özen gösteriliyordu. Görünürde yerli çocuklara yönelik din değiştirme faaliyeti olmamasına rağmen, İlimskiy öğrencilerinin bu kurumda yönetici olmalarından dolayı burada Ortodoks ruhu hâkim idi.³⁷³ Müslüman çocuklara İslamiyet ile alakalı derslerin verilmesi düşünülmemişti. Okulun yöneticilerine göre İslam, Hristiyanlık karşıtı bir dindi ve bir Rus kurumunda Rus değerleri ile çelişen faaliyetlerin yapılması Rus menfaatlerine aykırı olurdu.³⁷⁴ 1882 yılında öğretmen okulunun bir

³⁷¹ N. VOSKRESENSKİY: Otçot o Sostayaniyi Turkestanskoy Učitelskoy Seminariyi s 1-go Avgusta 1882 Goda Po 1-oe Avgusta 1883 goda (Taşkent, 1883), 10-14.

³⁷² Öğretmen okuluna çocuklarını veren yerli ahalinin (Kazakların) büyük bir kısmının çocuklarının öğretmenlik yapması gibi bir düşünceleri yoktu. Onlar çocuklarının tercüman, memur vb. olacağını düşünüyorlardı. N. VOSKRESENSKİY: a.g.e., 9. Ayrıca okulun sağladığı yurt imkânı da, ailelerin çocuklarını buraya göndermelerinde etkili oluyordu.

³⁷³ İSİMSİZ: "Otkritiye v Taşkente Učitelskoy Seminariyi" TV, 38, (Taşkent, 1879), 150.

³⁷⁴ 1882 yılında Kafkasya'daki öğretmen okulunda İslamiyet ve Arapça derslerinin verildiğini, okulun müdürü Semyonov'un Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenecek medreselerle rekabet

merasiminde yaptığı konuşmada Miropiev şöyle söylemişti: "...Türkistan Öğretmen Okulu'nun iki ana amacı bulunuyor: valiliğin halk okullarına öğretmen hazırlamak ve yerlileri Ruslaştırmaktır. Yerlilerin eğitim meselesi öğretmen okulu için en hayati konudur... ".³⁷⁵

2.7.9.TÜRKİSTAN ÖĞRETMEN OKULUNDA OKUYAN ÖĞRENCİ SAYISI VE ORJİNLERİ

1879 yılından 1904 yılına kadar Türkistan Öğretmen Okuluna kabul edilen öğrencilerin sayısı 415 idi.³⁷⁶ Öğrencilerin orijinlerine göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 10: 1879- 1904 Yılları Arasında Türkistan Öğretmen Okulundaki Öğrencilerin Orijinlerine Göre Dağılımı.

Ruslar	348	%83.9
Kazaklar	54	%13
Özbekler	9	%2.2
Tatarlar	3	%0.7
Türkmenler	1	%0.2
Toplam	415	%100

Kaynak: A. İ. Dobrosmislov, Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem, Taşkent, 1912,s. 231.

2.7.10. 1879- 1904 YILLARINDA ÖĞRETMEN OKULU'NDAN MEZUN OLAN ÖĞRENCİLERİN SAYISI

1879-1904 yıllarında Türkistan Öğretmen Okulu'ndan mezun olanların yıllara göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

etmeye çalıştığını görüyoruz. Bu tip uygulamalar basında tepki ile karşılaşmıştır. SMİRNOV: Po Voprosu o Şkolnom Obrazovanii İnorodtsev Musulman, JMNP, 7, (1882), 4-6.

³⁷⁵ M. A. MİROPIEV: "Kakie Glavnie...", a.g.e., 1.

³⁷⁶ 1904 ile 1909 yılları arasında okula giren öğrenci sayısı 107'dir. Bunların 86'sı Rus, 19'u ise yerli öğrencilerdi. Bunlardan 68'i mezun olmuştur. Bunların 58'i Rus ve 10'u yerlidir. Otçet Po Revizii: a.g.e., 59-60.

Tablo 11: 1879- 1904 Yılları Arasında Türkistan Öğretmen Okulu'ndan Mezun Olan Öğrencilerin Sayısı.

1883	10
1884	15
1885	10
1886	12
1887	10
1888	5
1889	16
1890	---
1891	11
1892	10
1893	19
1894	10
1895	16
1896	14
1897	6
1898	11
1899	6
1900	14
1901	12
1902	14
1903	13
1904	16
TOLAM	250

KAYNAK: V. T. KAÇAROV: a.g.e., 79.³⁷⁸

Mezun öğrencilerin 39'u Müslüman yerli ahalinin çocuklarındandı. Bunlarında 38'i Kazak ve biri ise Özbek'ti.³⁷⁹

2.7.11. MEZUNLARIN DURUMU

Öğretmen okulunun mezunları, devletin verdiği eğitimin karşılığı olarak Türkistan bölgesindeki okullarda öğretmenlik yapmak zorunda idiler.³⁸⁰ Ancak öğretmen okulunun mezunları, iş hayatlarına devlet okullarında öğretmen olarak başlasalar bile, zaman içinde özel sektöre ve devlet görevlerine

³⁷⁷ 1896 yılında öğretmen okuluna öğrenci alınmadığı için okul o yıl hiç mezun vermemiştir.

³⁷⁸ İsmailova'ya göre mezun öğrencilerinin sayısı 254'tür. J. H. İSMAİLOVA: "Narodnoye Obrazovanie v Novoy Çasti Goroda Taşkenta v Kontse 19- Naçale 20 Veka", ONU, 2, (Taşkent, 1984), 39.

³⁷⁹ J. H. İSMAİLOVA: a.g.m., 39.

³⁸⁰ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 76.

(hazine şubelerine, bankalara, devlet dairelerine, özel şirketlere yazıcı, muhasip veya tercüman olarak) geçiyorlardı.³⁸¹

Tablo 12: Öğretmen okulu mezunlarının çalıştıkları işlere göre 1898 yılındaki dağılımı.

Öğretmenlik ve öğretmen yardımcılığı yapanlar	113	%42.3
Tercümanlık yapanlar	24	%9
Subaylar, bankalarda ve hazine şubelerinde çalışanlar	73	%27.3
Yeri belli olmayanlar	36	%13.5
Ölenler	12	%4.5

Kaynak: Turkestanskaya Učitelskaya Seminariya: İ Yeya Vospitanniki, s. 15.

³⁸¹ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 79.

III. BÖLÜM

1882–1905 DÖNEMİ EĞİTİM FAALİYETLERİ

1882 yılında Kaufman'dan sonra 1905 yılına kadar valilik makamına sırasıyla General M.G. Çernayev, General N.O. Rozenbah, General A.B. Vrevskiy, General S.M. Duhovskiy, General N.A. İvanov, General N.A. Tevyaşov gelmişlerdir. Bu dönemde de her vali eğitimde kendi inisiyatifini kullanmaya çalışmıştır. Bütün valiler görmezden gelme siyasetinden kısmen de olsa ayrılıp Müslüman eğitim kurumları üzerinde daha sıkı denetim gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu dönem içinde TGAV'de YUM'ler ve RY okulları açılmıştır. Ayrıca 1898 yılında Andican ayaklanması meydana gelmiştir. 1905 yılına kadar süren bu dönemin sonuna doğru valilikte bir eğitimci gurubun eğitim politikaları üzerinde tekel oluşturmaya başladığı görülmektedir. Özellikle 1897 yılından sonra görsel metodun gündeme gelmesi ile bu etki daha fazla göze çarpmaya başlamıştır.

3.1. ROZENBAH DÖNEMİ İLK EĞİTİM FAALİYETLERİ

1867 yılında kurulan TGAV'de 1884 yılına kadar Rus eğitim siyasetinin amacı, görmezlikten gelme siyaseti ile Müslüman eğitim kurumlarının kendiliğinden çökmelerini sağlamak, bütün valilikte Rus ilk ve orta eğitim kurumlarını yaygınlaştırarak Rus ile Müslüman ahalinin çocuklarını birlikte okutmaktır. Böylece Rus dili ve kültürü yaygınlaşacak, Müslüman yerli ahali ile hâkim millet olan Rusların birleşmesi, başka bir ifade ile gayri Rusların, Ruslarca asimilasyonu tesis edilecekti. Fakat bütün bu planlar uygulamada gerçekleştirilemedi. Müslüman eğitim kurumları çökmediği gibi Rus okulları yerli ahalinin çocuklarını özendirmekte umdukları başarıyı gösteremediler. Bu ortamda genel vali olan Rozenbah, İslami eğitim kurumları üzerinde tam hâkimiyetin kurulması konusunda ısrarlı idi. Şubat 1885'te MEB'e bir rapor sunarak, valilikteki 20 yıllık eğitim politikasını değerlendirdi. Rozenbah'a göre

İslam bu bölge ahalisini Rus ve Avrupalı olan her şeyden uzak tutuyordu. İslam'ın temel dayanağı ise İslami eğitim kurumları idi. Bu müesseselerle şimdiye kadar yapılan mücadele başarısızdı. Bunun göstergesi de Rus okullarındaki yerli öğrenci sayısı idi. Rozenbah raporda İslam'ın Rus okulundan dışlama ve sadece göçbeleri hedef alma siyaseti yanlış olduğunu belirtti.³⁸² Buna ek olarak Rozenbah raporunda özetle şu hususlar üzerinde durmuştu:

1. Son zamanlarda özellikle Hindistan'dan bölgeye İslam propagandası yayılıyor ve bu husus bölgedeki Rus nüfuzu açısından zararlıdır.
2. Yerliler üzerindeki eğitim politikası sadece Rus eğitimi ile sınırlıdır, bu ise yeterli değildir. Medrese eğitimini Avrupa tarzına göre yapılandırarak şeriatın etkisinden arındırmak gerekiyor.
3. Halk için yerli dilinde Rusya'yı ve Avrupa'yı anlatan broşürler bastırmak gerekiyor.

Ayrıca Rozenbah, kanunlara göre idarenin Müslüman okullar üzerinde denetim kurma hakkı olduğunu, artık görmezlikten gelme politikasının devam ettirilemeyeceğini, valilikteki 4000'in üstündeki Müslüman okulunun iki eğitim müfettişi ile denetlenmesinin mümkün olmadığını yerli Müslümanların eğitim kurumlarının denetlenmesi için Orenburg ve Kazan'da olduğu gibi ayrı bir müfettişin tahsis edilmesi gerektiğini ifade etti.³⁸³ Raporun yazıldığı sırada Rozenbah Türkistan'da yeni uygulamaları fiili olarak başlatmıştı bile.

³⁸² Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 181.

³⁸³ V.P. NALİVKİN: "Tuzemtsı Ranşe i Teper", Musulsmanskaya Srednaya Aziya. Traditsionalizm i 20. vek. (Moskova, 2004), 83.

3.2. RUS YERLİ OKULLARI

3.2.1. TÜRKİSTAN DIŞINDAKİ RUS YERLİ OKULU UYGULAMALARI

Türkistan'da açılan RY okullarının benzerleri, Türkistan'ın işgalinden önce Müslüman Tatar toplumu üzerinde denenmişti. Bu uygulama ilk olarak İslami eğitime alternatif olarak ortaya çıkmıştı. Amacı Müslüman Tatarları Hristiyan ve Ortodoks yapabilmektir. Kilisenin bir alt kolu olarak İslam Karşıtı Misyoner Bölümü açılmıştı. Bu akademi Hristiyan dini ile alakalı kitapları Müslüman Türk topluluklarının dillerine çevirmekle ve Müslüman halklar içinde çalışacak öğretmenler yetiştirmekle uğraşıyordu.³⁸⁴ Rus misyonerlerin bir işi de Ruslaştırma faaliyeti idi.

RYO benzeri uygulamalar Kırım'da 19.yy başında başlamıştı. 1827 yılında Akmesjid gimnazyumunda Kırım Tatar çocuklarının çekebilmek için, İslam derslerinin işlendiği bir sınıf açılmıştı. 1840 yılında bu bölüme halkın itibar etmemesi ve sadece 11 Kırım Tatarının buradan mezun olması üzerine MEB ile yazışmalar yapıldı ve Tatar dilinde kitapların yazılması gündeme geldi. 1837 yılında Bahçesaray'da bir kilise okulunda Tatar çocuklar için özel sınıf açıldı. Bu sınıfa yerli çocukları çekebilmek için burada da İslam dersleri veriliyordu. Fakat dersi verenler Ruslar olduğu için bu okul da halkın itimadını kazanamadı. 1861 yılından sonra *Russko-Tatarskoe Uçilişe* adı altında bir RYO'nun açıldığını görüyoruz. Bu okulların sayısı giderek artmıştır. 1882'ye kadar 18 okul açılmıştır. 1917 yılında ise bu okulların sayısı 68'e, öğrenci mevcudu ise 988'e çıkmıştı. 1871 yılında ise Tatar öğretmen okulunun kurulduğunu görüyoruz. Bu iki kurumda da sathi olmakla birlikte Kırım Tatarcası ve İslam dersleri mevcuttu.³⁸⁵ Fakat Kırım'daki RYO tecrübesinin

³⁸⁴ M. Mobin SORİSH: "Çarlık...", a.g.m., 11.

³⁸⁵ Hakan KIRIMLI: Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (Ankara, 1996), 33-35. Azerbaycan'da ilk Rus Müslüman Okulu 1887 yılında açılmıştır. Gönül ALİYEVA: SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara, 2005), 106.

Türkistan öğrenim idaresinin başındaki kişilerce ne ölçüde bilindiğine dair elimizde bir bilgi mevcut değildir.

3.2.2. TÜRKİSTAN'DA RUS YERLİ OKULUNUN İLK BAĞIMSIZ ÖRNEKLERİ VE TARTIŞMALAR

RYO uygulaması her ne kadar TGAV'de fiili olarak 1884 yılında başlatılmışsa da, bu ilk örneğin prototipi olarak kabul edilebilecek bağımsız uygulamalar daha önce de mevcuttu. 1867'de TGAV'nin oluşturulmasından sonra 1870 yılında Semerkand oblastı Zerevşan okruğu askeri valisi Abramov, yerlilerin ve Rusların beraber okudukları bir okul açtı.³⁸⁶ Burada Müslümanlar, Yahudiler ve Hindular okuyordu. Okulda Müslüman sınıfı mevcuttu ve bu sınıfın öğretimi mektep ile aynı idi. 1876 yılında Öğrenim Kurumları Başkanlığı'nın kurulup valilikteki bütün okulların ona bağlandıktan sonra Abramov'un açtığı okulun yapısı ortaya çıktı. Kaufman yasaklamadığı bu okulu 1878'de Ostroumov inceledi. Ostroumov buradaki öğretmenlerin pedagojik seviyesinin yetersiz olduğunu, ders programını kötü olduğunu, okul kitapları ve yardımcı kitapların mevcut olmadığını tespit etti. 1884'de Semerkand'daki okulları denetleyen Rozenbah, bu bölgede valiliğin diğer yerlerine göre Rus okullarındaki yerli öğrenci sayısının çok olmasından memnun oldu. Bu okul ve Çimkent'teki RYO tarzındaki okul, Rozenbah'ın RYO projesini uygulamasında etkili oldular.³⁸⁷

1883 yılında yapılan 1. Türkistan Şehir İlkokulları Kurultayı'nın bazı oturumlarında Semerkand ve Çimkent'teki bu iki okulla ilgili olarak yerlilerin Rus okullarına nasıl özendirileceği tartışıldı. Bu kongreye çağrılanların içinde Rus olmayan tek kişi Hokand ilkokulunun fahri mütevellisi Kadı Sattarhan Abdulgaffarov, Rus okullarına yerli ahalinin çocuklarının yeteri gitmemelerinin sebebi olarak, bu okullara karşı duyulan güvensizliği gösterdi.

³⁸⁶ ÖCMDA F. 2282 Op. 1, D. 178, L. 1; V. V. BARTOLD: a.g.m., 299; V. T. KOÇAROV: a.g.e., 37.

³⁸⁷ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 181- 183.

Abdulgaffarov'a göre, güvensizliğin başlıca sebebi bu okullarda Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın olduğu ile ilgili korku idi. Abdulgaffarov, Müslüman yerli ahali gözünde okulun daha güvenilir hale getirilmesi için bir Müslüman hocanın bu okullarda görev yapmasının yerli dillerini ve Müslümanlığın temel kurallarını öğretmesinin daha iyi olacağını belirtti.³⁸⁸ Kurultay başkanı Miropiev buna karşı çıktı. Ona göre Müslüman okuma yazması ve dini iç içeydi ve birbirinden ayrılması mümkün değildi. Miropiev'e göre mekteplerde fanatik İslami değerleri vermeden okuma yazma öğretmek mümkün değildi ve Müslümanlık kendi dışındaki dinlere karşı nefretle dolu idi. Bu yüzden Müslüman ahali Rus eğitiminde Hristiyanlık değerleri içerdiğini düşünüyordu. Miropiev 31.05.1882 tarihli şehir okulları ile ilgili düzenlemenin 13. maddesine göre, Ruslardan farklı dine mensup çocukların din derslerini ailelerinden almaları gerektiğini ve 21. maddesine göre ise Türkistan devlet okullarında yerliler için Müslüman dininin ve okuma yazmasının okutulmasının yasak olduğunu söyledi.³⁸⁹ Miropiev'i, Sofiskiy destekledi. Abdulgaffarov ise, İslam'ın değil, sadece bazı kişilerin bireysel olarak fanatik olduğunu ve diğer dinlere karşı ayrımcılığın bütün dinlerde mevcut olduğunu söyledi. Eğer valilikte güvenilir Müslüman öğretmenlerin bulunmasında sıkıntı olursa, Rusya'dan gelen Müslümanlardan arasından da öğretmenlerin alınabileceğini söyledi.

Birçok Rus yetkili için devlet yani Rus idaresi tarafından İslam derslerinin verilmesi, İslam'ın desteklenmesi ve geliştirilmesi anlamına geliyordu ve bu durum açıkça Rus menfaatlerinin ihlal edilmesi demektir. Onlara göre idare İslam'ı geliştirecek, canlandıracak ve güçlendirecek hiçbir

³⁸⁸ ÖCMA F. 2281 Op. 1 D. 107 L. 38. Abdulgaffarov bu görüşlerinde yalnız değildi. 1884 yılında RYO açılmadan önce, basında Rus yazarlar tarafından Rus eğitim kurumlarına yerli Müslüman ahalinin itibar etmeme gerekçeleri hakkında yazılar çıkıyordu. Müslüman ahalinin okulu aynı zamanda din öğrenme yeri olarak gördüğü, sadece Rus hocaların ders verdiği Rus okulunun Müslümanların gözündeki okul anlayışından uzak olduğu ve Rus okuluna Müslüman çocuklar çekilmek isteniyorsa Müslüman din öğrenimi konusuna anlayışla yaklaşmak gerektiğinden söz ediliyordu. Türkistan'ın yerel şartlarına dikkat etmeden Rus okulunun olduğu gibi bu bölgeye getirilip uygulanması ise eleştiriliyordu. KLITCOĞLU: "K Voprosu o Nauçnom Obrazovanii Tuzemtsev", TV, 29, (Taşkent, 26 Temmuz 1883).

³⁸⁹ ÖCMA F. 2281 Op. 1 D. 107 L.39.

eylemin içinde olmamalıydı. Bu kişilere göre Türkistan bölgesinde Rus menfaatlerinin önündeki en büyük engel İslam dini ve ona inanan fanatik kitleler idi. Fakat RY okullarının açılması ile TGAV idaresinde bu fikrin artık tam olarak hâkim olmadığını görüyoruz. Rozenbah bütün kitlenin değil, sadece bazı şahısların fanatik olduğunu düşünüyordu. Rus idaresi altında geçen 20 yıl içinde birçok şeyin değiştiği düşünülüyordu.³⁹⁰ Rus idarecilerine göre RYO'da Müslüman sınıfının olması, bu okulların İslamiyet'e karşı olduğu şeklindeki görüşleri çürütmüş oluyordu.³⁹¹ Sonuçta RYO'daki İslam dersi yerlilerin bu okullara olan düşmanca tavırlarının kırılması ve bu okullara çocuklarını göndermeleri için alınmış bir taktik karar ve yerlilere ulaşma yolunda atılmış bir adımdı. Fakat bu bile valilikte görevli memurlar arasında Rus menfaatlerine hâlel getirip getirmeyeceği konusunda bir tartışma yaratmaya yetiyordu. RYO açıldığı sırada Türkistan'da yaşanan tartışmalar, İliminskiy sisteminin ortaya çıktığı esnada Rusya'da yapılan tartışmalar ile pek çok noktadan benzerlik göstermektedir. İki projeye karşı olan kesimlerin karşı çıkış noktaları da ortak idi.

3.2.3. ROZENBAH VE RUS YERLİ OKULLARI

1884 yılında göreve gelen Rozenbah kendisinden önceki iki genel validen farklı olarak Müslüman eğitim kurumlarının güçlü bir şekilde kontrolünden yanaydı. O görmezlikten gelme politikasının eskisi gibi uygulanmasına taraftar değildi. Eylül 1884 tarihinde Taşkent şehrinin başkanı Putintsev, Sır Derya Askeri Valisi Grodekov'a şehrin yerli kısmında Rus-Müslüman okulunun açılması ile ilgili bir proje sundu, bunu desteklemek için ise, şehrin yerli kısmındaki sağlık ocağının başarısını örnek olarak gösterdi. Aynı yıl Rozenbah tarafından yerlilerin eğitim durumunu araştırmak amacıyla Grodekov başkanlığında kurulan komisyon, göçebeleri Tatar ve Özbek İslam propagandacılarının etkisinden korumak için Kazaklara yönelik eğitim faaliyetlerini artırmak yerine, öncelikli olarak yerli Müslüman halklara yönelik

³⁹⁰ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 185.

³⁹¹ N. P. OSTROUMOV: Sarti (Taşkent, 1908), 178.

eğitim faaliyetlerine yönelmeyi teklif etti. Komisyona göre Müslüman eğitim kurumları bölgede İslam'ın yayılmasını sağlıyor ve destekliyordu. Bu teklif, sivrisinekleri tek tek avlamak yerine bataklığı kurutma teklifi olarak değerlendirilebilir. Eğitim Kurumları Başkanlığı da bu teklife sıcak baktı.³⁹²

Rozenbah mekteplere alternatif olarak Müslüman nüfusun çocuklarını kendisine çekeceğini düşündüğü RYO projesini gündeme getirdi. Aslında komisyon eskiden beri mektep ve medrese programlarının değiştirilmesi fikri üzerinde duruyordu. Fakat Rozenbah Müslüman eğitim kurumlarına dokunulmamasını, yani mektep ve medreselere Rus hocanın girmesini değil, bunun yerine RY okullarının açılmasını istedi.³⁹³ Bu karar alınırken, Müslümanlık varken Ruslaştırma amacının gerçekleşmesinin çok zor olduğu, Hristiyanlaştırmanın da mümkün olmadığı, ayrıca bölgede misyonerliğe izin verilmesinin çok büyük problemler yaratacağı göz önüne alındı.³⁹⁴

Açılması planlanan RY okullarında hem Müslüman sınıfı hem de Rus sınıfı olacaktı. Yerli çocukların her ikisine de katılacakları, hem Rus dilini öğrenecekleri hem de normal mektep eğitimini almaya devam edecekleri düşünülmüştü. Bu şekilde çocuklarının İslami eğitim alamamasından korkarak Rus eğitim kurumlarına mesafeli davranan ebeveynlerin endişeleri yatıştırılacaktı. Böylece daha önceki Rus kurumlarının İslam dinine hizmet etmemesi gerektiğini savunan görüşten vazgeçilmiş oldu.³⁹⁵

³⁹² Kiriak BENDRÍKOV: a.g.e., 185.

³⁹³ V. V. BARTOLD: a.g.e., 304. 1884 yılında RY okullarının açılması esnasında basında sömürgeci devletlerin daha önceki eğitim tecrübelerinden istifade etmek gerektiği konusunda makaleler yayınlanıyordu. Mesela bir makalede İngiltere'nin Hindistan'daki tecrübesi anlatılıyordu. Makalede bütün eğitimin İngilizlerce yapılmasını savunan İngilizciler görüşü ile başlangıç eğitiminin yerli dillerde, orta ve yüksek eğitimin İngilizce yapılmasını, yerlilerin dini eğitimine karışılmamasını savunan iki gurubun karşı karşıya geldiği ve ikinci guruptaki fikirleri savunan oryantalist gurubun galip gelerek fikirlerini uyguladığı ve bu sistemin başarı kazandığı anlatılıyordu. Bu yazı Türkistan'daki RYO projesini Hindistan'daki İngiliz okulları örneği ile destekliyordu. M. MİHAİLOV: "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", TV, 50, (Taşkent, 18 Aralık 1884).

³⁹⁴ V. P. NALÍVKIN: "Tuzemtsı...", a.g.e., 83.

³⁹⁵ V. V. BARTOLD: a.g.m., 304.

3.2.4. RUS YERLİ OKULLARININ KURULUŞ AMACI

İlk RY okullarının amacı, Ruslaştırma siyaseti idi. Fakat bu okulların sayısına ve kapasitesine bakıldığında bütün ahalinin Ruslaştırılmasının absürd bir fikir olduğu, pratikte kısa müddet içinde uygulanmasının mümkün olmadığı ortadadır. Bundan dolayı birçok yazar bu okulların amacının sadece Çarlığa sadık, Rus kültürü ile yetişmiş alt tabaka memurlar yetiştirmek olduğunu zannetmişlerdir. Her ne kadar başlangıçta Rusya'ya sadık ve Rus değerlerine bağlı bir tercüman, volost başkanı veya alt seviye memurunu yetiştirmek³⁹⁶ veya Rus değerleri ile yetişmiş bir elit tabaka oluşturmak amaç gibi gözükse de, bölgede eğitim faaliyetlerinin temellerinin oluşturulduğu 1870 yılındaki Brodovskiy komisyonunun kararları, valilikteki Ruslaştırmanın amacını sadece bununla sınırlamıyordu. Plana göre sadece bir elit tabaka yaratmak amaçlanmıyor, RYO okullarının açılmasıyla yaygın mektep ağının alternatifi olan bir eğitim sistemi meydana getirilmesi amaçlanıyordu.³⁹⁷ RYO ağı genişletilerek mekteplere alternatif oluşturulacak ve mekteplerde verilen eğitim programı zaten RYO'da da verildiği için³⁹⁸ mektepler kendiliğinden yok olacaktı. Mektepler, yok olmasalar bile, RYO ağı genişledikçe sayılarının buna paralel olarak kendiliğinden azalacağı düşünülmüştü. Bu şekilde RY okulları TGAV'deki yegâne etkin eğitim kurumu olacaktı. Bu okullar halk tarafından benimsendikten sonra bütün masrafları yerli ahaliye karşılatılacaktı.³⁹⁹ Birçok yetkili için RYO, yerli nüfusun Rus idaresi ve halkı

³⁹⁶ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 35; M. Mobin SORİSH: "Çarlık...", a.g.m., 15.; M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 256.

³⁹⁷ H. Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 378.

³⁹⁸ TGAV'nin RY okullarının içinde Rus sınıfına ek olarak bir Müslüman sınıfını açarak, cami imamı veya mektep hocası tarafından mektepte okutulan derslerin okutulmasına izin verilmesinin sebebi, 20 yıl boyunca Rus okullarına yerlileri çekme projesinin başarısızlığıydı. Buna rağmen RYO'ya taktik icabı konulan mektep programı, bazı yöneticileri rahatsız ediyordu. Belki de bu yeni program geçiş döneminin bir zorunluluğu olarak görülüyordu. Zaten bu projenin muhalifleri de Rus okulunda Müslüman derslerinin verilmesini Rus menfaatlerine aykırı görüyorlardı. Rozenbah valilere gönderdiği açık talimatnamesinde bu okulların başarısı için Müslüman dininin öğretilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Fakat gizli başka bir talimatnamesinde bu Müslümanlık derslerinin öğrenciler için zorunlu olmadığı vurgulanmıştır. Yani bu okula devam eden öğrencilerden derslere devam etmek istemeyenler olursa buna izin verilecekti. Bu da Müslümanlık derslerinin sadece taktik amaçlı ve göstermelik olduğunun bir göstergesidir. Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 190.

³⁹⁹ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 74.

ile yakınlaşması için bir araçtı.⁴⁰⁰ Bu araç sayesinde Rusça valilikte yayılacak ve Ruslaşma siyaseti için uygun ortam hazırlanacaktı.

İlk RYO ile ilgili olarak idarenin beklentisini Ostroumov'un şu sözleri iyi bir şekilde yansıtmaktadır. "Metropolya ile asimilasyon gereklidir. Ancak buna nasıl ulaşılır? Tek ve en önemli şart, devlet dilinin mümkün olduğunca yaygınlaşmasıdır. Eğer yerliler- Özbekler, Kazaklar- Rusça konuşmayı iyi öğrenselerdi, o zaman valilikteki Rus davasını yerleşmiş sayabilirdik".⁴⁰¹

30 Eylül 1886 tarihinde dönemin genel valisi RYO kurulma amacı hakkında şunları söylüyordu:

"...Bunlar Türkistan Valiliği'nde yerleşik olan bütün halkların hayati ve ekonomik menfaatlerini devlet menfaatleri ile en uygun yolla birleştirerek bütün halkların Rus halkı ile sağlam nihai şekilde birleşmesine vesile olacaktır. 1884 yılında Taşkent şehrinin Asya kısmında ilk Rus-Müslüman okulu açıldığı sırada yerlilerin Rus devlet idaresinin onların idaresi olduğu ve Rus dilinin onlar için ana dil olması gerektiği şuuru belli olmuştur.... Başlangıçta göreceli olarak az sayıda olan ve hazine tarafından karşılanan okullar yerlilerin güvenliğini kazanacak ve yavaş yavaş masrafları onlar tarafından karşılanan okullara dönüşecektir".⁴⁰²

Genel valilinin yerli halkın Rusçayı anadili olarak kullanma istekleri konusunda fazla iyimser olduğu açıktır. Fakat bu görüş Rus idaresinin en tepesindeki kişinin beklentilerini ifade etmesi açısından önemlidir. İdarenin amacı, valilikte Rusça'nın etkinliğini artırmak ve nihai olarak gayri Rus halkları Rus dilli yapmaktır. *Hâkim millet olan Rus halkı ile birleşmek* ibaresi de buna delalet etmektedir. Bölgedeki Rus eğitiminin nihai amacı, iyi Rusça bilen memurlar yetiştirmekten ziyade Türkistan valiliği ahalisinin Rus toplumuna entegre olması ve onunla Rus değerleri etrafında birleşmesiydi. Bunun ise en etkili aracı eğitimdi.

⁴⁰⁰ Şah ŞAHİSLAM: a.g.te., 59.

⁴⁰¹ N. P. OSTROUMOV: Sarti, a.g.e., 176.

⁴⁰² S. GRAMENİTSKİY: İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskom Kraye, a.g.m., 18.

3.2.5. İLK RUS YERLİ OKULU

Açılması planlanan ilk RYO'ya belirli sayıda öğrencinin alınması kararlaştırıldığından okula kayıt gönüllülük esasına bırakılmadı. İlk RYO'ya öğrenci bulma görevi TGAV tarafından polise verildi. Polis ise başta tüccarlar olmak üzere kendisine yakın olan kesimlerden baskı, şantaj ve ikna yolu ile 39 çocuk topladı. Bazı fakir ailelerin çocukları para karşılığında okula kaydedildiği gibi, yöneticilere yakın bazı aileler ise idarenin baskısıyla çocukların bu okula verdiler. Çocuklar kaçmasın diye okulun kapılarının kilitlemiş olması, çocukların okula istekleri dışında getirildiklerini göstermektedir. Akraba çevresinden etkilen çocuklar başlangıçta korku içindeydi.⁴⁰³

Okuldaki tahta, okuma kitabı ve Rus tarzı defter dışında her şey yerli usulüne göre idi. Çocuklar yerlerde keçelerin üzerinde oturuyorlardı. Mektebin geleneğinde olmayan, ancak Batı tarzı okulun gerekli okul mobilyası olan sıra burada yoktu. Bu RYO ilk olduğu için, mümkün olduğunca yerlilerin tepkisine yol açabilecek durumlardan kaçınılmaya çalışılmıştı.⁴⁰⁴ Yerli Müslüman ahali için çocuklarını Rus tarzı bir okula göndermek çok zor olduğu için, Rus idarecileri mümkün olduğu kadar ortamı yumuşatmaya, bu işi kolaylaştırmaya çalışıyorlardı. Anne babalar istedikleri vakit okulu ziyaret edebileceklerdi. Nalivkin'in ifadesine göre yerliler ise yapmacık bir şekilde gülerek bu okulun açılmasının arkasındaki amaç konusunda aralarında konuşuyorlardı. Yerliler, Rus idarecilerinin söylenen hiçbir şeye inanmadan sürekli olarak Rus hükümetinin iyiliği için teşekkür ettiler. Ancak bazı yerlilere göre bu okul çocukları askere hazırlamak için gerekli idi.⁴⁰⁵

19 Aralık 1884 tarihinde Taşkent'in yerli kısmında, şehrin büyük tüccarlarından Seyyid Azimbay'ın oğlu Seyyid Gani'nin avlulu evinde ilk Rus

⁴⁰³ M. Mobin SORİSH: "Çarlık...", a.g.m., 15-16.

⁴⁰⁴ N. P. OSTROUMOV: Sarti, a.g.e, 174; V. V. BARTOLD: a.g.m., 305.

⁴⁰⁵ V. P. NALİVKİN: "Tuzemtsi...", a.g.e., 83.

Yerli Okulu (Russko-Tuzemnaya Şkola) açılmıştı. Bu açılışa genel vali, şehir başkanı, okullar başmüfettişi, önemli yerliler ve diğer idareciler katıldılar.⁴⁰⁶ Okulun ilk müdürü ve Rus hocası V. P. Nalivkin idi. Okulun Müslüman öğretmeni ise Sali-Hoca Kiçkine Hocanov idi. Nalivkin çok iyi derecede Özbekçe ve Tacikçe bildiği için, yerli sınıfın mollarının faaliyetlerini kontrol etme imkânına da sahipti. Rus hocanın yıllık maaşı 1000 ruble, yerli hocanınki ise 400 ruble olarak belirlenmişti.⁴⁰⁷ Ayrıca okul için fahri hami ya da mütevellî sistemi oluşturuldu. Okulun mütevellisi yerlilerin ileri gelenlerinden seçilecek ve imkânı ölçüsünde okula maddi ise manevi olarak yardımda bulunacaktı. Böylece toplum tarafından sevilen ve tasvip edilen bir kişi okulun hamisi konumuna getirilerek, bu okulun yerliler tarafından kabul edilmesi kolaylaştırılmaya çalışılıyordu. Bu ilk okulun fahri mütevellisi Taşkent şehri Şeyhantaur kadısı Şerif Hoca Paşa Hocinov idi.⁴⁰⁸ Söz konusu okula Hocinov'un üç torunu, üç yeğeni ve 20 kadar akrabası gidiyordu.⁴⁰⁹ Okulun öğrencilerinin yarısından fazlasının bir kişi tarafından sağlandığı gözükmemektedir. Bu büyük ihtimalle idarenin baskısı ile olmuştu. Toplum nezdinde önemli kişilerin okula destek vermesinin okulun geleceğinde belirleyici rol oynayacağı biliniyordu.

Bu okullarda *Müslümanca* okuma yazmayı öğretmesi için yerli bir molla da bulunuyordu. Fakat bu durum, 26 Mart 1870 tarihinde okullarda şeriat hariç herhangi bir İslami konunun öğretimini yasaklayan kanuna tersti.⁴¹⁰ Ancak TGAV yetkilileri tarafından bu durum zaruri görüldüğünden, merkezin kabul ettiği kanunlara uymayan değişik uygulamalara gidilmek çekinilmiyordu. İdarecilere göre Türkistan'ın durumu ve ihtiyaçları idil-Ural ve

⁴⁰⁶ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 75.

⁴⁰⁷ Ş, ŞAHİSLAM: a.g.e., 57. Bu rakam daha sonra açılacak RYO'nun öğretmenlerinin maaşlarına göre çok yüksektir. Daha sonra valiliğin hemen her yerinde açılan okullardaki Rus hocanın maaşı 600 ruble, yerli Müslüman hocanın maaşı ise 120 ruble olarak belirlenmişti.

⁴⁰⁸ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 186.

⁴⁰⁹ Şaislam İSMALOV: "Narodnoe Obrazovanie v Uzbekistane v Kontse 19- Naçale 20 Veka", Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Taşkent, 1981), 56. ; ÖCMDA F. 2282 Op. 1 D. 178, L. 2.

⁴¹⁰ M. Mobin SORİSH: "Çarlık...", a.g.m., 15-16.

Rusya'nın diğer bölgelerinden farklı idi. Kaufman'dan beri valilikteki uygulamalar merkezden bağımsız olarak geliyordu. Okulla ilgili izin ve resmi düzenleme konusunda da böyle oldu. İlk RYO açıldıktan bir buçuk yıl sonra, yani 20 Haziran 1886 tarihinde, RYO'nun açılışına müsaade eden kanuni düzenleme yüksek onay alarak kanunlaştı.⁴¹¹

3.2.6. RUS YERLİ OKULLARININ AÇILDIKLARI BÖLGELER

İlk başlangıçta bu okulların Ruslarla en az temas eden yerlilerin yaşadığı ve Rusça öğrenme imkânının en az olduğu yerlerde açılması kararlaştırıldı. 1884 yılında ilk RYO'nun Taşkent'te açılmasından sonra RY okulları valilikte yayılmaya başladı. 1885 yılında RYO kanunlaşana kadar üç tane okul daha açıldı.⁴¹² 1886 yılına gelindiğinde TGAV'de 14 RYO bulunuyordu. Bunlardan biri Taşkent'te olmak üzere, sekizi Sır Derya Oblastı'nda, yedi tanesi kışlak ve avullarda ve beş tanesi de Fergana bölgesinde idi. İlk açılan 18 okuldaki altısı şehirlerde, diğerleri ise kırsal kesimde açılmışlardı. Başlangıçta Rus etkisinin en az olduğu kırsal kesimler hedef alınmıştı. Ancak dört yıllık uygulamanın ardından bu politikanın yanlışlığı anlaşıldı. Kırsal kesimdeki çocukların Rus arkadaşları olmadığı için öğrendiklerini Rusça bilgisini pratik yapma imkânları yoktu. Yine Rus nüfusla herhangi bir ilişkileri olmadığı için okuldaki mezun olan çocuklar bir süre sonra öğrendikleri bilgileri unutacaklardı. 1888 yılından itibaren okullar şehir merkezlerine ve Rus nüfusunun daha çok olduğu yerleşim birimlerine alınmaya başladı.⁴¹³ Fakat bu okulların kırsal kesimden şehirlere kaydırılmasının tek sebebi Rus nüfus faktörü değildi. Genel olarak bu faktör strateji değişikliğinde etkili olsa da, ilk açılan okullardaki suistimaller ve bunların üstünün idare tarafından örtülmek istenmesi⁴¹⁴ bu uygulamada etkili olmuştur. Zira dört yıllık bir uygulama ile çocukların performansını

⁴¹¹ Ö.C.M. D.A. F. 1010, Op. 1 D. 21, L. 23.

⁴¹² V. V. BARTOLD: a.g.m., 307.

⁴¹³ H. Carrère D'ENCAUSSE: a.g.e., 380; S. Gramenitskiy, "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskoy kraye", TV, 6, (1 Şubat 1900), 38; V. V. BARTOLD: a.g.m., 304; V. T. KOÇAROV: a.g.e., 92.

⁴¹⁴ V. P. NALİVKIN: "Tuzemtsi...", a.g.e., 86.

değerlendirmek zordu. 1896 yılında mevcut olan 27 RYO'dan 20'si şehirlerde kurulmuştu, altısının yatılı kısmı vardı. Rus nüfusunun çok olduğu ve yerli ahali ile beraber yaşadığı şehirlerde eğitim faaliyetleri daha başarılı bir şekilde yürütülüyordu.⁴¹⁵

3.2.7. RUS YERLİ OKULU ÖĞRETMENLERİ

RYO'nun Rus öğretmenleri imkân nispetinde Türkistan Öğretmen Okulu'nun mezunlarından seçiliyordu. Burayı bitiren öğrenciler yeterli derecede olmasa bile, dışarıdan gelen öğretmenlere göre yerli dili ile tanışık oluyorlardı. Yerli öğretmenlerin ise toplumda itibarı olan, tanınmış kişilerin çocuklarını okula çekebilecek ve okula prestij kazandıracak insanlar olmasına dikkat ediliyordu. Yerli gurubunun öğretmeni olan molların, medrese mezunu olması ve tercihen Rusça bilmesi gerektiği düşünülmüştü.⁴¹⁶ Uzun yıllar boyunca okulun yerli kısmının hocasından bilgi seviyesini kanıtlayan bir belge istenmemiştir. Valilikte YUM'lerin çoğalmas ve ses sisteminin uygulanmasının mektepler arasında bir rekabete yol açmasıyla, RYO'nun yerli kısmında da bu konuya önem verilmiş ve burada öğretmenlik yapan mollaların ses sistemine göre öğretim yapabilecek olanları seçilmeye çalışılmıştır.⁴¹⁷ Öğretmenlerin siyasi açıdan güvenilir olması da önemli idi. Siyasi açıdan güvenilir olmak, adli bir suç işlememiş olmak anlamına gelmiyordu. Rusların gözünde Rus idaresine karşı olmayanlar yani “fanatik Müslüman” olmayanlar siyasi açıdan güvenilir insanlardı. Çoğu zaman öğretmen alınacağı zaman polis idaresinden öğretmen adayı ile ilgili görüş soruluyordu. İdarenin isteği ile öğretmenler yemin ederek göreve başlıyorlardı. Bu yeminin bir nevi sadakat yemini olarak değerlendirilebilir.

Rus gurubunun öğretmenin Rus olması gibi bir zorunluluk yoktu. Ama öğretmenler çoğunlukla Ruslardan oluşuyordu. Yerli gurubunun

⁴¹⁵ İMZASIZ: Narodnoye Obrazovaniye Turkestanskoy Kraev. TV, 69, (Taşkent, 1899).

⁴¹⁶ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 79.

⁴¹⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., 100.

öğretmeni ise yerlilerden oluşuyordu, çünkü Rus hoca'nın bu dersleri vermesi tepki ile karşılanırdı. 1879- 1904 arasında öğretmen okulunu bitiren 39 yerliden 18'i öğretmen olmuştur. 1905 yılındaki 83 RYO'nun Rus gurubunun öğretmenlerinin 65'i Ruslardan, 18'i ise yerlilerden oluşuyordu. Öğretmen okulunu bitiren yerlilerin çoğunluğu Kazaklardan oluşuyordu. Bazı okullarda öğretmen ve öğrenciler arasında yaş farkının az olmasından, bazı okullarda ise Özbek çocuklarının Kazak öğretmenden ders almak istememelerinden dolayı öğrenciler okulu bırakıp kaçıyorlardı. Çınaz'da Bukin isimli bir Kazak öğretmenlik yaptığı için Özbek aileler çocuklarını bu okula göndermiyorlardı. Bu durum iki halkın arasındaki psikolojik ayrılıktan kaynaklanıyordu. Yerleşik hayata sahip Özbekler konargöçer Kazakları aşağı görüyorlar, onlarda mektep ve medrese hayatı daha az geliştiği için onların öğretmenlik yapmasını yadırgıyorlardı. Ticaretin geliştiği Çimkent'te de Kazak hoca Hodaybergenov'dan dolayı okulda sadece yedi öğrenci vardı.⁴¹⁸

RYO Rus gurubunun ve yerli grubunu öğretmenleri farklı ücret alıyorlardı. 1887 yılında Fergana ve Semerkand Halk eğitim müfettişi P. V. Prilejaev yerli gurubunun öğretmeninin maaşının çok az olduğunu, bu maaşa iyi mollaların bu okullara çekilmesinin zor olduğunu belirterek, bu durumu düzeltmek için en azından öğrencilere ödül olarak dağıtılan paranın bu yerli grubunun öğretmenlerine dağıtılmasını teklif etti. Bu teklifin hayata geçirilmesi ile RYO'daki mollaların maaşı 240 rubleye çıktı. Rus gurubunun öğretmenleri ise aynı esnada 600 ruble maaş alıyor ve ayrıca girdikleri akşam kursu derslerinden ek ücret alıyorlardı.⁴¹⁹

3.2.8. RUS YERLİ OKULLARININ SINIF SİSTEMİ

Tek kademeli ve iki kademeli olarak ayrılan RY okullarından tek kademeli olanlar dört gruptan oluşuyordu. Bunlar kendi aralarında da ikiye bölünüyorlardı. İlk iki gurubu Rus gurubunun hocası okuturken, üçüncü ve

⁴¹⁸ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 205-206.

⁴¹⁹ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 86.

dördüncü gurubu da yerli sınıfının hocası okutuyordu ve ikinci saat dersten sonra bu guruplar yer değiştiriyordu.⁴²⁰ Böylece günde dört saat ders yapılmış oluyordu. Genelde okulların birer hocaları olduğu için bir hocanın farklı sınıflardaki öğrencilere ders vermesi için öğrenciler dört guruba ayrılmak zorunda kalıyorlardı. Tek kademeli, yani dört sınıflı RYO'da genellikle bir yerli hoca bulunurken, bazen ise Rus hocaların sayısı bir den fazla olabiliyordu. İki kademeli, yani altı sınıflı RYO'da ise hem yerli hoca hem Rus hoca bir den fazla oluyordu.⁴²¹ Aslında bu okullardaki öğretim sistemi yeni usul mekteplerin sistemine çok benziyordu.

3.2.9. RUS YERLİ OKULLARINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Rozenbah'ın direktiflerine göre RYO Rus kısmının müfredatı basit tutulmuştu. Okullarda Rusça okuma yazma ve basit hesap öğretiliyordu. Rusça öğretiminde ağırlık konuşma Rusça'sına veriliyordu. 1886 yılındaki Rozenbah'ın talimatnamesine ek olarak 1887 yılında TGAV RY okulları müdürlerine gönderilen gizli talimatnamede Rusça okuma dersinde öğretmenlerin çocuklara Rusya tarihi ve coğrafyası hakkında da bilgi vermeleri istenmiştir.⁴²² Çocuklar arzu ettikleri takdirde anne ve babalarından izin almak üzere resim ve teknik resim dersi alabilirlerdi. Müslüman halkın tepkisini çekmemek için resim derslerinde sadece cansız cisimlerin resimleri çizilecekti. Normal ilkokullarda olan jimnastik, müzik ve şarkı söyleme dersleri ise hiç olmayacaktı. Yerli halk karşısında okulların prestijini artırmak için özellikle başarılı çocukların Rusça konuşma bilgisinin ve aritmetik bilgisini artırılması istenmiştir. Medrese öğrencilerinin bile öğrenmediği bazı matematik bilgilerinin RYO öğrencilerine öğretilerek, yerli ahali gözünde RYO'nun üstünlük sağlaması amaçlanmıştır.

⁴²⁰ O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e, 125.

⁴²¹ Y. ABDULLAEV: a.g.e., 81.

⁴²² Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 79.

RYO'da Rus gurubunun öğretmeni olan okul müdürü, Rusça, matematik, tarih ve coğrafya derslerini öğretiyordu. Yerli grubunda ise mektep müfredatı bir değişikliğe uğratılmadan öğrencilere veriliyordu. Fakat 1900'lü yılların başından itibaren Rus gurubunun da etkisi ile yerli guruplarında da matematik ve coğrafya dersleri verilmeye ve ses sistemine göre düzenlenmiş yeni kitaplardan eğitim verilmeye başlandı.⁴²³ Bu yeni uygulamada özellikle yavaş yavaş TGAV'de artan ve önüne geçilemeyen YUM'lerle rekabet edebilme isteği de azımsanamayacak paya sahiptir. Rus sınıfında eğitim materyalleri Rus okullarındaki gibi sıra, masa, tahta, resimler, haritalar, küre vb. yardımcı aletlerden oluşuyordu. Başlangıçta EUM'lerin sınıf düzeni ile hemen hemen aynı olan RYO'daki yerli sınıfın sınıf düzeni, yine 1900'lü yılların başından itibaren değişmeye başladı. Yerli ahalinin Rus adet ve geleneklerine eskisi kadar yabancı ve tepkili olmaması söz konusu değişikliğe imkân sağlamıştır.⁴²⁴ Böylece sıra ve tahta gibi uygulamalara çok fazla tepki gelmeyeceğini düşünen idare, bu donanımı yavaş yavaş yerli sınıflarına sokmaya başladı.⁴²⁵ Ne var ki bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğu konusunda elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. 1898 Andican ayaklanmasına ve YUM'ler RYO'ya rakip olarak ortaya çıkana kadar RYO'nun yerli sınıfının programı vb. özellikleri konusunda Rus idarecilerin ve eğitimcilerin hiçbir değişiklik yapmadıkları görülmektedir. Rus idareciler için RYO içindeki yerli sınıfı sadece bu okula duyulan tepkiyi azaltmak için bulunmuş bir tedbirdi. Rus idareciler sadece bu sınıflarda öğrencilere "İslami fanatizminin" öğretilmemesini sağlamaya çalışıyorlardı. Bu sınıfların eğitim

⁴²³ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 79.

⁴²⁴ Zaman içinde Türkistan'da değişim her alanda hissedilir hale geldi. Bir Rus yazarına göre Özbekler söylenildiği gibi hayatın her alanında Ruslara uzak değildi. Ticarete tüccarlar Rus müşterilerinin ilgisini çekmek için uğraşıyorlardı. Yerliler Rusya'dan gelen pek çok malı istekle kullanıyorlardı. Özbekler erkek olsun, kadın olsun Rusların açtığı sağlık ocaklarından istekle faydalanıyorlardı. Fakat İslami eğitim almış insanlar (muhafazakâr kesimin önde gelenleri) ile sıradan insanlar arasında bu konuda bir ayırım mevcuttu. Söz konusu kesim Ruslarla ilgili en ufak bir şeyi kullanıp kullanmamayı bile büyük problem yapıyordu. Bunlar Rus kumaşından yapılan bir giysiye, sadece hediye olursa, giyiyor, giyimlerini diktirmek için ya yerel kumaşı ya da İstanbul'dan gelen kumaşı tercih ediyorlardı. Faytoncunun hizmetinden yararlanıp yararlanmamak da onlar için problem oluşturuyordu. Rus hayat tarzına ait en ufak bir şeyi kabul etmeyen kadılar hala eskiden olduğu gibi, faytona binmek yerine at üstünde gidiyor, yanında da uşağı koşturuyordu. İSİMSİZ: "Prosveşeniye na Rodnom Yazıke", TV, 84, (Taşkent, 19 Ekim 1900), 535.

⁴²⁵ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 80.

seviyesi ve anlayışı idareyi pek alakadar etmiyordu. Ancak Andican ayaklanması ile bölge halkının verdiği tepki, idareyi korkutmuştu. Cedit okullarının yaygınlaşarak Pan-Türkist ve Pan-İslamist fikirleri yayması da idareyi telaşlandırıyordu. Bunlar karşısında hem İslam'ın temel direği olarak gördükleri EUM ve medreseler ile, hem de YUM'lere karşı RYO'nun yerli sınıfının programı ile ilgilenme ihtiyacı hissedilmiştir. Bunun sonucu olarak ilk defa Özbek dilinde ses sistemine göre düzenlenmiş ilk okuma kitabı RYO için hazırlandı.

3.2.10. RUS YERLİ OKULU DERS PROGRAMI

RYO Rus gurubunda eğitimin amacı Rusça, matematik, tarih, coğrafya ve tabiat bilimleri konusunda genel eğitim bilgilerini vermektir. Yerli sınıfının amacı ise Müslüman okuma yazmasını ve İslam'ın temel kurallarını öğretmektir. Toplam öğrenim süresinin dört yıl olduğu bu okullarda yıllık öğrenim süresi 130 gün idi. Ancak uygulamada köy okullarında okul daha geç açılıp daha erken kapanıyordu.

Tablo 13: 1890 Semerkand RYO'nun ders programı.

	09.00-09.55	10.00-10.30	10.30-11.25	12.30-14-30
Pazar	Büyüklerin bölümünde Rusça'dan yazı çalışmaları	Aritmetik	Yazma	Yerli öğretmenle ders
Pazartesi	Rusça kelimelerin ezberlenmesi	İşlenen konuların tekrarı	Aritmetik	Yerli öğretmenle ders
Salı	Küçüklerin bölümünde yazı	Büyüklerin bölümünde okuma	Aritmetik	Yerli öğretmenle ders
Çarşamba	Küçüklerin bölümünde okuma	Büyüklerin bölümünde yazı	Aritmetik	Yerli öğretmenle ders
Perşembe	Aritmetik	Rusça kelimelerin ezberlenmesi	Büyüklerin sınıfında okuma	Yerli öğretmenle ders
Cuma	---	---	---	---
Cumartesi	Büyüklerin bölümünde Rusça kelimelerin ezberlenmesi	Küçüklerin bölümünde Rusça kelimelerin ezberlenmesi	Aritmetik	Yerli öğretmenle ders

Kaynak: Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 201.

Rus okullarına göre programı daha zayıf olan RY okullarının programını daha da basitleştirmek isteyen yerel idareciler de vardı. Mesela Semerkand askeri valisi Kont Rostovtsev ilkokullar başmüfettişi Kerenskiy'e okullardaki Rus kitaplarının yerlilere göre çok sayıda yabancı kavramlar içerdiğini, yerli çocuklara Rus okuma yazmasını öğretmenin gereksiz olduğunu, Rusya'da bütün ahalinin Rusça konuştuğunu ama %80'nin okuma yazma bilmediğini yazmıştır. Buraya eklemek gerekir ki, eğitim politikası üzerinde bölgenin askeri valileri de en az eğitimciler kadar etkili idiler.⁴²⁶

3.2.11. RYO KİTAPLARI

RYO'da ilk kullanılan kitaplardan birisi 1875 yılında M. A. Terentiev tarafından yazılan "Russkaya Azbuka dlya Şkol Sredniy Azii" idi. Bu kitap RY okulları açılmadan önce Rus çocukları ile beraber eğitim gören yerli çocuklar için yazılmıştı. Bu kitap aslında RY okulları için tam olarak uygun değildi.

Başlangıçta okuma yazma öğretiminde *Azbuka Dlya Russko-Musulmanskih Şkol Osedlogo Naseleniya Turkestanskogo Kraya*, (Türkistan Yerleşik Ahalisinin Rus-Müslüman Okulları İçin Elifba) 1885'de Taşkent'te yayınlanmış V.P. Nalivkin'in⁴²⁷ kitabı kullanılıyordu. Bu kitapta tercüme metoduna uygun olarak Rusça metinlerin Özbekçe tercümesi yapılmıştı. Çocuklara kolaylık olsun diye metinler konuşma diliyle yazılmışlardı. Bu açıdan da bu kitap İlminskiyy metoduna uygundu. Kitapta hiç resim yoktu. Malinin ve Buren'in TGAV RY okulları için yazdığı özel problem çözme kitabından önce ise, aritmetik problemleri kitabı kullanılıyordu. 1886 yılında G. S. Yaşnik'in *Pervaya Knijka Posle Azbuki* (Elifbadan Sonra İlk Kitap) isimli kitabı neşretti. 1887 yılında Nemangan RYO öğretmeni M. M. Orakulov *Samouçitel Russkogo Yazıka Dlya Russko-Musulmanskih Şkol* isimli kitabını Nalivkin'in editörlüğünde yayınladı. Bu kitapta Rusça'dan Özbekçe'ye çeşitli cümlelerin çevirisi vardı. Bazı öğretmenler kendi inisiyatifleriyle yardımcı ders

⁴²⁶ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 202.

⁴²⁷ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 21.

kitaplarını da kullanıyorlardı. Programdaki kitapları yeterli görmeyen bazı öğretmenler, okullarda L. Grigoriev'in *Russkoe Slava*, M. Volper'in *Pervaya Kniga Dlya Çteniya*, *Vtoraya Kniga Dlya Çteniya*, *Tretiya Kniga Dlya Çteniya*, K. D. Uşinskiy'nin *Rodnoye Slovo*, *Mir v Rasskazah Dlya Detey* ve L. N. Tolstoy'un *Russkaya Kniga Dlya Çteniya*, V. P. Vahterov'un okuma kitapları, N. S. Likoşın tarafından yazılan *İstoriya Rossiya* (Rusya Tarihi) kitaplarından faydalanıyorlardı. Mesela Nalivkin şehir ilkokullarında okutulan tarih ve coğrafya kitaplarını RYO'da verdiği derslerde kullanıyordu. Fakat muhtemelen öğrencilerin Rusça bilgi seviyesi de göz önüne alındığında temel kitapların dışında yardımcı ders kitaplarının kullanılması birkaç örnek ile sınırlıdır ve sadece en iyi okullarla sınırlı olmalıdır.⁴²⁸

3.2.12. RUS YERLİ OKULLARINDA İMTİHAN

RYO müdürü, öğrencilerin konuşma Rusça'sını öğrendiklerine kanaat getirince onları imtihan ediyor ve çocuklar mezun oluyordu. Bu mezuniyet töreni her yıl 10 Mayıs'tan sonra yapılıyordu. RYO imtihanları halka açık olarak yapılıyordu. Bunun en önemli sebebi, halkın güvensizlik duygusunu kırmak ve öğrencilerin bilgi seviyesini göstererek bu okulların rakipleri olan mekteplere karşı üstünlük sağlamaktı. Ayrıca genelde bu törenlere en üst düzeyde idareciler ve eğitim kurumları yöneticileri, bazen de genel vali katılarak, bu okullara verilen önemi yerli halka gösteriyorlardı. Bütün derslerden geçen öğrencilere diploma (şehadetname) veriliyordu. İmtihanlar Rus dilinden sözlü, yazılı (dikte), aritmetik ve Arap alfabesi ile okuma yazma şeklinde yapılıyordu.⁴²⁹

1892 yılında Taşkent RYO'luna mezuniyette sorulan konular şu şekildeydi:

- 1) Rusça okuma ve okuduklarını anlatma,

⁴²⁸ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 92-94; ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te. 59; DUMENKO: a.g.e., 12- 13.

⁴²⁹ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te., 64; Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 87.

- 2) Ezberden Rusça şiir ve masalların metinlerini okuma,
- 3) Rusça dikte,
- 4) Dört temel hesaplama alakalı problemlerin çözülmesi, milyona kadar sözlü ve yazılı dikte etme, Rus uzunluk, ağırlık vb. ölçü birimlerinin bilinmesi,
- 5) Müslümanca okuma (Arap alfabesi ile yazılmış metinleri okuma),
- 6) Koro halinde “Tanrım, Çarı Korum” (Rusça) ve çar için yerli dilinde duaların okunması. (Başlangıçta Tatarca okutulan bu dualar daha sonra Özbekçe olarak okutulmaya başlanmıştır). Bu dualar öğretim yılı esnasında da mektep ve medreselerde mecburi olarak okunuyordu. Rusya’nın hâkimiyetinin tescili gibi bir mana taşıyordu. Bu şekilde çocuklar Çarın tebaası olduklarını ve ülkelerinin Rusya’ya bağlı olduğunu her gün yeniden hissediyorlardı.

Okulda Rusça yazma bilgisi çok sıkı denetlenmiyordu, ağırlık konuşma ve okumaya veriliyordu. Taşkent RY okulları bölgedeki en kaliteli ve yüksek seviyedeki okullardı ve diğerlerinin seviyesi bu okullardan daha aşağıda idi.⁴³⁰

3.2.13. RYO EĞİTİM SÜRESİ

RY okullarında eğitim dört yıl sürüyordu. Fakat öğrencilerin okuma süreleri gerçekte daha uzun veya kısa olabiliyordu. Okuma süresi genellikle iki ila yedi yıl arasında idi. Okulların temel amacı Rusça öğretmektir.⁴³¹ Öğrencilerin yaşı ise yedi ile 20 arasında değişiyordu. Okula 7-18 yaş arası

⁴³⁰ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 203.

⁴³¹ H. Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 380.

öğrenciler kabul ediliyordu.⁴³² Kayıtlar Ağustos ayında yapılıyordu. Kayıt esnasında çocukların 15 yaşını geçmemiş olmasına dikkat ediliyordu.⁴³³ RYO'ru genel olarak eğitime 1 Eylül de başlar ve 20 Mayıs'ta kapanırdı.⁴³⁴ Eğitim yılı boyunca hem Hristiyan hem de Müslüman bayramları tatil oluyordu. Ancak normalde de öğrenciler çok fazla devamsızlık yapıyorlardı. Bunun önüne geçebilmek için 1895 yılından sonra bu okulların ders cetvelleri onaylandı ve Cumartesi, Pazar tatil oldu. Cuma günleri ise isteyen öğrenciler seçmeli olarak Rusça dersine gelebiliyorlardı. Bir öğrenci haftada 11 saat Rusça sınıfında ders görüyordu. Sır Derya Oblastı okullarında yıllık 167 iş günü ders yapılıyordu.⁴³⁵ Her gün dört saat ders yapılıyordu. Umumiyetle sabah 09.00'dan öğlen 13.30'a kadar ders yapılırdı.⁴³⁶

3.2.14. RUS YERLİ OKULUNDA CEZALAR

Öğrenim idaresi öğretmenlerinden RYO'da çocuklara iyi davranmalarını istiyordu. Yerlilerin bu okulları kabul edebilmeleri açısından bu çok önemli idi. Fakat yine de hocaların bir kısmı öğrencilere ceza vermekten geri durmuyorlardı. Dizlerinin üstünde durma, güçten düşünceye kadar ağır bir eşyayı ellerinde tutma ve dayak cezaları uygulanıyordu. 1880 yılında Ostroumov'un imzasının olduğu bir talimatnamede öğretmenlerden öğrencilerin milli ve dini duygularını incitebilecek konuşmalardan kaçınmaları ve fiziki cezalar vermemeleri istenmekte idi. 1901 yılında okullar başmüfettişi de bu konuda alt kademedeki yetkilileri uyarmıştır.⁴³⁷

⁴³² Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 203.

⁴³³ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 76.

⁴³⁴ O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e., 125.

⁴³⁵ Otçet Po Revizii: a.g.e., 101.

⁴³⁶ O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e., 125; Y. ABDULLAEV: a.g.e., 81.

⁴³⁷ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 204.

3.2.15. RUS YERLİ OKULUNDA OKUYAN ÖĞRENCİLER

RY okullarında başlangıçta fakir ailelerin çocukları okuyordu. Daha zengin ailelerin RYO'ya itibar etmemelerinin temel sebebi, Müslüman sınıfının varlığına rağmen bu okulların Rus eğitim kurumları olarak görülmesi, buraya giden çocukların Ruslaşacakları ve Müslümanlıktan uzaklaşacakları düşünülmesi idi. Dolayısıyla toplum içinde bu okullara olumsuz bakıldığı için itibarlı aileler çocuklarını bu okullara vermek istemiyorlardı. Bundan dolayı burada okuyan ilk çocuklar genelde para ile tutulan fakir çocuklardı. Ancak bunun istisnaları da mevcuttu. Mesela, Piskent RYO'nun %92'si ileri gelenlerin çocuklarından oluşuyordu. Bu okulun öğrenci mevcudu da normalde ortalama 25-30 olan RYO'dan fazla idi, 44 kişiydi. Bu okulda ileri gelenlerin çocuklarının okumasının sebebi, eski Kaşgar beyi Kulibek Yakupbekov'un oğlunun bu okulun fahri mütevellisi olmasıydı. Miropiev'e göre bu kişinin babası bölgede çok güçlü ve Rus okuluna karşı iyi bakan bir kişi idi. Bu kişinin bölgedeki gücünden dolayı bu okullar zenginlerin ve etkili kişilerin çocuklarını okutmakta idiler. Miropiev'in raporuna göre diğer yerlerde ise durum şöyle idi: Toy-töbe'de 25 öğrenciden 9'u zengin çocuğu, Kariz'deki okulda 25 öğrenciden 5'i, Telav okulunda 25 öğrenciden 5 zengin çocuğu idi, her okulda para ile tutulan öğrenciler vardı.⁴³⁸ Rus idaresi toplumda ileri gelenlerin çocuklarının RYO'da okumasını daha çok arzulamakta idi. Bu şekilde daha kısa sürede toplumda etkili olmak mümkün olacaktı. Zaten Çarlık Rusya'sının monarşik yapısının toplum düzeninde aristokrasi ön planda idi. TGAV'de Rus etkisinin hem göçlerle hem de ekonomik faaliyetler ile gelişmesi neticesinde Rusça'ya olan ihtiyaç hissedilir şekilde artmaya başladı. Bu sürecin sonunda tüccarlar başta olmak üzere başlangıçta RYO'ya daha mesafeli duran Özbekler, çocuklarını RYO'ya vermeye başladılar.

⁴³⁸ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 195.

3.2.16. RUS YERLİ OKULLARINDA FAHİRİ MÜTEVELLİ UYGULAMASI

Fahri mütevellî uygulaması ise bu okulların başarısını ve yerli halk tarafından kabul edilmesini sağlamak için düşünülmüş bir tedbir idi. Fahri mütevellîler mümkün olduğunca okulların açıldığı bölgede itibarı olan, halk tarafından sevilen, okula yerli çocukları çekebilecek kişilerden seçiliyordu. Ayrıca bu kişiler imkânları nispetinde okula maddi katkıda da bulunuyorlardı. Tabi her zaman istenilen kişilerin fahri mütevellî olması mümkün olmuyordu. Genelde yönetimle arasını iyi tutmak isteyenler ve nadir de olsa bu okula iyi bakanlar bu görevleri kabul ediyordu. Fahri mütevellî uygulamasının dışında yönetimle arasını iyi tutmak isteyen ve her zaman için yönetimin desteğine ihtiyaç duyan tüccarlardan da, fahri mütevellî olmadan, bu okula maddi yardımlarda bulunanlar oluyordu. Bu kişiler yönetim tarafından özendiriliyor ve kendilerine özel nişanlar vb. mükâfatlar veriliyordu. Fahri mütevellî olan şahısların büyük kısmı idarenin bu teklifini geri çeviremediği için kabul ediyor, fakat idarenin istediği ölçüde aktif olarak çalışıp halkın iyi gözle bakmadığı bu okulların propagandasını yaparak kendini yıpratmak istemiyordu.⁴³⁹

Fahri mütevellînin görevlerini düzenleyen talimatname 1899 yılında çıktı. Fahri mütevellînin görevleri okullara öğrenci çekmek ve yerli ahali üzerinde okulun meşruiyetini sağlamak idi. Bunun dışında mütevellîler öğrencilerin düzen ve intizamı ile ilgilenmek, yılsonu imtihanları münasebetiyle yapılan törenlerin görkemli geçmesini temin etmek durumundaydı. Fahri mütevellî eğitim işine karışamazdı, ancak gördüğü problemleri başmüfettişe bildirebilirdi.⁴⁴⁰

Halk okulları müfettişi Smirnov, Sır Derya Oblastında sekiz okulu değerlendirdikten sonra tüccarların bu okullara maddi yardım yaptıklarını ve yönetimden ödül beklediklerini, fakat aksakal ve kadıların daha fazla dini

⁴³⁹ S. GRAMENİTSKİY: "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye", TV, 8, (8 Şubat 1900).

⁴⁴⁰ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 83.

taassup içinde olduklarından fahri müteveli olsalar bile okullara bu kadar sıcak yaklaşmadıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine Smirnov, bütün fahri mütevellilerin tüccarlar arasından seçilmesini teklif etti. Bu örnekten görüldüğü gibi RYO vasıtasıyla tüccar sınıf yerel idarecilerle ilişki kuruyorlardı. Bu idareciler ise gelen paralardan istifade ediyorlardı.⁴⁴¹

İtibarın büyük önem arz ettiği Türkistan toplumunda fahri müteveli kurumu etkisini gerçekten de göstermişti. Okulların fahri mütevellisi etkili ve itibarlı olduğunda bu okula ileri gelen yerliler iltifat ediyor ve çocuklarının iyi okuması için de halk arasında itibarlı kaliteli hocaları yerli sınıfına hoca yapıyorlardı.⁴⁴²

3.2.17. RUS YERLİ OKULLARININ BİNALARI VE YATILI KISIMLAR

RY okullarının uzun süre kendi mülkiyetlerinde binaları olmadı. Çoğu zaman kiralık avlulu evlerde ders yapıyorlardı. 1902 yılında Taşkent Beşağaç bölgesinde ilk RYO binası yaptırıldı.⁴⁴³

Özellikle Kazak çocuklarını çekebilmek için RY okulları kurulur kurulmaz yurt kısımlarının açılmasına mali imkânlar nispetinde dikkat ediliyordu. Konargöçer olan birçok Kazak aile çocuğunu bu okullara yurtları olduğu için verebiliyordu. Fakat yurtlarda sık sık sağlık problemleri ile karşılaşılıyordu. Bozkırda açık havada yaşamaya alışmış Kazak çocuklar RY okullarının fiziki şartlarına uyum sağlayamıyorlardı. Genelde öksürük, damak hastalıkları ve romatizma ile karşılaşılıyorlardı. Auletin bölgesine 5 sene içinde okulda okuyan 79 çocuktan 9'u hastalanarak ölmüştü.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 196.

⁴⁴² Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 206.

⁴⁴³ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 79; Otçet Po Revizii, a.g.e., 99.

⁴⁴⁴ İSİMSİZ: Otçet o Zasedaniyah Pervogo Syezda Narodnih Uçitel'nits Sirdarinskoy Oblasti (Taşkent, 1910), 98.

3.2.18. RUS YERLİ OKULARININ MALİ YAPISI

Başlangıçta devlet hazinesinden masrafları karşılanan RY okullarının zaman içinde halk tarafından benimsenerek masraflarının halk tarafından karşılanması umuluyordu.⁴⁴⁵ RYO'nun ilk yıllarında valilik idaresi tarafından aylık olarak her okula 950 ruble tahsis ediliyordu. Bunun 600 rublesi Rus müdürün maaşı, 120 ruble yerli öğretmen maaşı, 275 rublesi de okul masrafları içindi.⁴⁴⁶ Ancak buna ek olarak okul masraflarının bir kısmını karşılamak amacıyla halktan vergi alınmaya başlandı. RYO'ya karşı duyulan tepkinin bir sebebi de bu okulların masraflarının yerli ahaliden alınan vergiler ile karşılanmaya çalışılması idi. Vergiler insanların ekonomik gücüne bakılmaksızın her volosttan 950 gümüş ruble olarak bütün hanelerden toplanıyordu.⁴⁴⁷

RYO'nun masraflarının yerli ahali tarafından karşılanması düşüncesinin en büyük ölçüde gerçekleştiği yer Sır Derya Oblastı olmuştur. 1910 yılında Sır Derya Oblastı RYO'nun masraflarının %40'ı halk tarafından %5'i idare tarafından karşılanıyordu.⁴⁴⁸

3.2.19. İKİ KADEMELİ RUS YERLİ OKULLARI

1905 yılında Taşkent yerli ahalisinin başvurusu ile mevcut 4 RYO'yu bitiren çocukların eğitimlerine devam edebilecekleri 6 yıllık iki sınıflı RYO 1 Ağustos tarihinde açılmıştır.⁴⁴⁹ İkinci sınıfta aritmetik, tarih, coğrafya ve tabiat bilimleri gösteriliyordu. Buradaki okulun yerli sınıfının ders programında değişiklik olmamıştır.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ N. P. OSTROUMOV: Sartı, a.g.e., 179.

⁴⁴⁶ Otçet Po Revizii: a.g.e., 99.

⁴⁴⁷ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 210.

⁴⁴⁸ İSİMSİZ: Otçet o Zasedaniyah Pervogo Syezda Narodnih Uçitelnit Sirdarinskoy Oblasti, Taşkent 1910, S. 102.

⁴⁴⁹ A. İ. DOBROSMİSLOV: a.g.e., 211.

⁴⁵⁰ V. V. BARTOLD: a.g.m., 309.

3.2.20. RUS YERLİ OKULLARI VE RUS YERLİ UÇİLİŞELERİ AYRIMI

Ana kaynaklarda ve tetkik eserlerde Russko-Tuzemnaya Şkola (Rus-Yerli Okulu) terimi ile Russko-Tuzemnoye Uçilişe (Rus-Yerli İlkokulu) terimi birbirinden ayırt edilmeden birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Fakat iki okul tipi birbirinden farklıdır. İstatistiklerde bazen bu yüzden karışıklık olabilmektedir. RY uçilişeleri daha çok idarenin TGAV'nin konargöçer ahalisi için açılmış yerli sınıf kısmı bulunmayan okullardı. RY okulları ise daha çok yerleşik nüfusa sahip yerliler için açılmıştı ve burada mektep müfredatının okutulduğu yerli sınıfı bulunuyordu. Bu iki okul tipi de yerli Müslüman ahali için açılmıştı. Rus sınıfının müfredatı açısından bu okulların birbirlerinden farkları yoktu. Fakat teknik olarak bu iki okul arasında fark vardı.

3.2.21. RYO ÖĞRENCİLERİNİN DEVAM DURUMU

RY okullarında devamsızlık çok fazla idi.⁴⁵¹ Okul açılırken öğrenci sayısı yeterli miktarda olsa bile, zamanla öğrenci sayısı azalıyordu. Muhtemelen bunun en önemli sebebi, özellikle başlangıçta okulların halkın iradesi olmadan, tepeden gelen baskı ile açılması ve öğrencilerin de yine bu metotla bulunması idi. Bu yüzden okullar açılıyor, ama öğrencilerin devamlarında süreklilik sağlanamıyordu. Öğrenimini tamamlamadan okuldan ayrılan çocukların sayısı da oldukça fazla idi.

Devamsızlığın başka sebepleri de mevcuttu. Nalivkin 1887 yılında Nemengan'da okula başlayanlardan bir çocuğun kaldığını, 1888'de başlayanlardan ise ikisinin okulda kaldığını yazmaktadır. Kokand'ta 1886'da okula başlayan öğrencilerden hiçbiri okula devam etmemiştir. 1890'da Semerkand Oblastı okullarını denetleyen Kerenskiy de okullarda çok az öğrenci olduğunu yazmaktadır. Bu devamsızlık probleminin en büyük sebeplerinden birisi, yerli ahali tarafından bu okulların Ruslaştırma aracı

⁴⁵¹ N. P. OSTROUMOV.; Sartı, a.g.e., 182.

olarak görülmesi olmalıdır. Bu okullar bünyesinde yerli sınıfın açılması yerli ahalinin buraya gitmesinde etkili olmuşsa da, tam bir başarı sağladığını söylemek mümkün değildi. Bazı uygulamalar halkın içindeki kuşkuların artması sebep olmaktaydı. 1891 yılında Sır Derya Oblastı'ndaki Toy-Töbe okulunda Lev Polivanov'un *İlk Arı* kitabı okutuluyordu. Bu kitapta Yeni Ahit'in tarihi, kutsal resimlerle anlatılıyordu. Böyle kitapların ahalinin tepkisini çekmesi ve okullara karşı var olan husumeti artırması beklenebilecek bir durumdu.

Nalivkin 1897 yılında Kattakurgan ve Kızılkum okullarını denetledikten sonra şöyle yazmıştır. “Bu okulların açılması için dilekçeleri imzalayanlar, artık çocuklarını okullara vermek istemiyorlar.” Nalivkin okullar açılırken zorlama olmaması gerektiğini, bunun ileride halk içinde yankılanarak büyük tepkilere yol açabileceğini yazıyordu.⁴⁵²

Devamsızlığın sebeplerinden birisi de hem Müslüman bayramlarında hem de Hristiyan bayramlarında okulun tatil olması idi. Çok uzun olan tatil günleri çocukları okuldan soğutuyordu. Üstelik genellikle şehrin Rus kısmına açılan okullar kış mevsiminde yolların kötü olması ve çamur gibi sebeplerden dolayı bazen ulaşamaz oluyordu. Bu da devamsızlığı artırıyordu.⁴⁵³ Bunun yanı sıra, başlangıçta yerli ahali RY okullarında verilen eğitimin gereksiz olduğuna hayatta bir fayda getirmeyeceğine inanıyordu. Çocukların devamsızlık yapmasının sebeplerinden biriside buydu. Aileler çocuklarına iş yaptırıyorlar ve okula göndermiyorlardı.⁴⁵⁴

3.2.22. RUSYA GEZİLERİ

RYO öğrencilerinden seçilmiş bir grup öğrenci için genel vali Duhovskiy zamanında 1899 yılından itibaren Rusya gezileri düzenlenmeye

⁴⁵² Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 209-210.

⁴⁵³ N. P. OSTROUMOV: Sırtı, a.g.e., 175.

⁴⁵⁴ S. GRAMENİTSKİY: “İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskoy Kraye”, TV, 8, (8 Şubat 1900).

başlandı. İlk geziye 14–18 yaşları arasında 15 öğrenci katılmıştır. Gezinin başında Rusça hocası Kuznetsov vardı. Bu grup Krasnovodsk, Astrahan, Saratov, Moskova ve St.Petersbug'u gezdi. St.Peterburg'da öğrencileri Savunma Bakanı P. Vankovskiy kabul etmiştir. Hatta öğrenciler imparatorun katıldığı bir törende de hazır bulunmuşlardır. Gezi toplam olarak iki ay sürmüştür. Bu gezinin öğrenciler üzerinde faydalı olduğuna kanaat getiren idareciler 1900 yılında ikinci bir gezi daha düzenlemişlerdir.⁴⁵⁵

Görüldüğü gibi öğrencilerini Rusya'nın Avrupa topraklarına götürülerek Rus devlet yetkilileri tarafından kabul edilerek onurlandırılmışlardı. Bu gezilerin amacı Rus devletinin büyüklüğünü ve ihtişamını öğrencilere birebir göstermekti.⁴⁵⁶ Bu şekilde Rusya'nın ne kadar gelişmiş ve büyük bir devlet olduğunu çocuklar bizzat kendi gözleri ile görerek öğreneceklerdi. Rus şehir hayatına, sanayisine, merasimlerine karşı çocuklarda ilgi ve sevgi uyandırmak da hedeflenmişti. Çocukların zihninde Türkistan'ın Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olduğu fikri, Rusya'nın gücünün anlaşılması ile beraber kendiliğinden gelişecekti. Gittikleri birçok yerde çocukları yüksek dereceli idareciler karşılayarak, onları taltif ediyorlardı. Bu geziler, 1902 yılında Rus-Japon Savaşının yarattığı çalkantılara kadar devam etmiştir.⁴⁵⁷

RYO öğrencileri için Rusya'ya düzenlenen gezilerde temel olarak başarılı öğrenciler ödüllendirilerek onların Rusya'yı daha yakından tanımasını sağlanacaktı. Geziyi tertip edenler, Rusya'da farklı dinlerden ve inançlardan insanların barış içinde yaşadıkları fikrini öğrencilere aşılama amacındaydı. Öğrenciler, Rusya'nın iç eyaletlerindeki Tatarların Ruslar gibi evlerde oturduklarını evlerinin düzeninin Rus tarzı olduğunu ve Tatar kadınların yüzlerini kapatmadıklarını da göreceklerdi.⁴⁵⁸ Bütün bunlardan beklenen, Türkistan'da mevcut muhafazakâr Müslüman hayat tarzının dışında da anlayışlar olduğunu göstererek, çocuklardaki savunma psikolojisinden

⁴⁵⁵ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te., 68-70.

⁴⁵⁶ M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 256.

⁴⁵⁷ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 216.

⁴⁵⁸ N. P. OSTROUMOV: Sırtı, a.g.e., 190.

kaynaklanan tutucu yapıyı kırmaktı. Bu şekilde çocuklar Türkistan'daki Müslüman hayat tarzının kalıplarının dışına çıkabileceklerdi. Zaten Türkistan'daki Ruslaştırma faaliyetlerinin önündeki en büyük engel olarak muhafazakâr hayat tarzı görülüyordu. Çünkü bu hayat tarzı Rus hayat tarzına karşı her alanda değişik ritüellere sahipti. Mevcut tutucu yapı kırılmadan, yeni yapının kabul ettirilmesi zor görülüyordu.

3.2.23. RUS YERLİ OKULLARINDA RUSÇA ÖĞRETİM METODU

RYO'da iki tip Rusça eğitim metodu uygulandı. Bunlardan birisi 1884 ile 1897 yılları arasında uygulanan İlimskiy'nin öncülük ettiği tercüme metodu idi. İkincisi ise Gramenitskiy'nin savunduğu görsel-tabi metodu.⁴⁵⁹

Tercüme metodu ve görsel-tabi metot arasında önemli farklılıklar mevcuttu. Çeviri metodunda, yerli çocuklara Rus dili öğretiminde ana dilinden ve ana dilinin en kolay anlaşılır şekli olan konuşma dilinden faydalanılıyordu. İlk iki yıl çocuğa ana dilinde eğitim verilirken, Rusça yavaş yavaş öğretiliyor, derslerde ana dilde eğitim yapılıyordu. Ana dil Arap alfabesi ile değil Rus Kiril alfabesi esaslı Kazakça'ya ve Özbekçe'ye uygunlaştırılmış alfabe ile veriliyordu. Üçüncü yıldan itibaren Rusça eğitimi ve diğer derslerin Rus dilinde öğretilmesine başlanıyordu. Uygulamada ise bir çok RYO'da dört yıl boyunca derslerin Rusça olarak anlatılmasına geçilemiyordu, çünkü öğrenciler o seviyeye ulaşamıyordu. Rus dilinin öğretiminde de çeviri metoduna başvuruluyordu. Metinler hem Rusça hem de yerli dilinde yazılarak çocuğun karşılaştırmalı olarak Rusça'yı öğrenmesine çalışılıyordu.⁴⁶⁰

3.2.24. RUS YERLİ OKULLARINDA DENETİM

RYO ve Müslüman eğitim kurumlarının denetiminde birçok güçlkle karşılaşılıyordu. Bunların en mühimlerinden birisi, okullar arasındaki

⁴⁵⁹ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 93.

⁴⁶⁰ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 94.

mesafenin uzaklığı ve müfettiş sayısının yetersizliği yüzünden müfettişlerin ulaşım için gereğinden çok zaman kaybetmeleriydi. Ayrıca kural gereği müfettişler aynı zamanda meslek liseleri müdür yardımcılığı görevini de yürütüyorlardı. 1. bölgede 69 değişik meslek okulu vardı. 2. bölgede ise 29 değişik türde meslek okulu vardı.⁴⁶¹ Müfettişlerin teftişlerde karşılaştıkları ikinci bir zorluk ise, Müslüman eğitim kurumlarının teftişinin tamamen ayrı bir uzmanlık sahası olması idi. Bunları teftiş edebilmek için Özbekçe, Farsça ve Arapça bilmek gerekiyordu. Uzun yıllar boyunca bu eğitim kurumlarının müfredatına karışılmadığı için Arapça bilgisine ihtiyaç olmasa bile Özbekçe bilmeden teftiş yapmak mümkün değildi. Ayrıca medresenin işleyişi, programı vb. hakkında da bilgi sahibi olmak gerekiyordu. Bu vasıflara sahip olmayan halk okulu müfettişlerinin teftiş yapması mümkün değildi. Bu yüzden bu müfettişler polis tarafından toplanılan istatistikî bilgiler ile yetiniyorlardı. Çoğunlukla bu bilgileri medresenin müderrisi sağlıyordu.

3.2.25. RUS YERLİ OKULLARI YERLİ SINIFI VE MOLLASI

1886'da Rozenbah TGAV'nin askeri valilerine bir bildiri yayınlayarak RYO'nun ana yapısını belirlenmişti. Rozenbah yerli toplumunun gelişmesinde ve karanlıktan kurtulmasında RY okullarının kurulmasının kaçınılmaz bir süreç olduğunu söyleyerek, Müslüman ahalinin bu okullara çekilmesinin önemini vurguladı. Rozenbah, güvenilir Müslüman mollaları bulmanın mümkün olduğunu yazdı.⁴⁶²

RYO'nun yerli öğretmenlerinin seviyesi okula yerli öğrencileri çekmek için çok önemli idi. Zenginlerin ve itibarlı ailelerin çocuklarını okula gitmelerini sağlamak için yine itibarlı ve tanınmış hocaların görev yaması gerekiyordu. İleri gelenler medreseyi yeni bitirmiş genç mollaların öğretmenlik yaptığı okullara çocuklarını vermek istemezlerdi. Halk tarafından her zaman yaşlı

⁴⁶¹ S. Gramenitskiy, Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye (Taşkent, 1896), 33.

⁴⁶² Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 187-188.

mollalara daha çok itibar edilirdi. Eğer okulun olduğu bölgenin ileri gelenleri bu okulu tasvip ediyor veya okulun fahri mütevellisi onları ikna edebiliyorsa bu kişiler, iyi olduğuna inandıkları mollaları çocuklarını okutması için okula tavsiye ediyorlardı. Fakat okulun yerli hocasının maaşı itibarlı mollalar için düşük olduğundan, onları bu görevde tutmak zor oluyordu. Öğrenci bulunamadığı için seferberlik usulü fakir çocukların doldurulduğu okullarda ise hocalar genelde eğitim kalitesi düşük olan kişilerden oluyorlardı.

RYO'nun yerli kısmı özellikle yerli ahalinin dikkat ve tepkisini çekmemek için Rus idarecilerce kendi haline bırakılmıştı. Yerli kısmın mollasının İslam propagandası yapıp yapmaması önemli idi.⁴⁶³ Okula alınırken güvenlik soruşturması ve mülakat yapılıyordu.⁴⁶⁴ Bunun dışında genel olarak yerli kısmın hocası Rus hoca tarafından denetleniyordu. İdare açısından ise molların siyasi açıdan güvenilirliği öncelikliydi. ÖKB, yerlilerin RY okullarına itibar etmeleri için muteber hocaların öğretmenlik yapmalarını istiyordu. Ancak RYO'nun yerli hocasının atanması uyezdz başkanına bağlı idi. Burada da öncelikli kriter adayın bilimi ve pedagojik seviyesi değil, idareye sadakati idi. İlçe polis teşkilatı adayın siyasi fikirlerini ve güvenilirliğini sorguluyor ve adayın atanmasında bu araştırmalar etkili oluyordu. Yerli sınıfının hocalarını atanma kararı uçılışeler başmüfettişi veya genel vali tarafından onaylanıyordu.

3.2.26. RUS YERLİ SINIFI YERLİ SINIFI PROGRAMI

RY okulları açılırken Rozenbah'ın yayınladığı talimatnamede yerli sınıfın ders programına dair hiçbir ibare bulunmuyordu. Bu yüzden yerli sınıflar mektep müfredatını aynen devam ettirdiler. Bunların işleyişine idare hiçbir şekilde karışmadı. Bu şekilde Müslüman ahali bu okullara özendirilmeye çalışılıyordu. Yerli sınıfın müfredatına yönelik reformlar bu amaca hanel getirebilirdi. 1884 yılında Türkistan eyaletinde RYO'nun açılması

⁴⁶³ İSİMSİZ: "O Postanovke İnorodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye", TV, 177, 1905.

⁴⁶⁴ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 84.

ile beraber yerli çocukları için özel olarak Rusça ders kitapları da hazırlanmaya başlandı. Fakat bu okulların yerli sınıflarının müfredatı, kitapları ve programları ile uzun süre ilgilenilmedi. 1900 yılına kadar bu okullarda EUM müfredatı ve buralardaki kitaplar aynen kullanıldı. Okuma yazma ise eski usulle hece sistemine göre öğretiliyordu.

3.2.27. RUS YERLİ OKULLARI YERLİ KISMININ KİTAPLARI

Başlangıçta idare, YUM müfredatı ile aynı olan RYO yerli sınıfının müfredatı ile ilgilenmemişti. Ancak 1898 Andican ayaklanması, Türkistan'daki muhafazakâr yapının görüldüğünden daha tehlikeli olduğu görüşünün yerleşmesine sebep oldu. Ayaklanmadan sonra RYO yerli sınıfı ile ilgilenilmeye başlanması, 1902'de Çağatay şivesinde okuma yazmayı öğreten kitabın RYO Özbek mollalarından birisine idare tarafından hazırlatılması şeklinde olmuştur. O döneme kadar Türkistan'da mevcut olan ses sistemine (Usul-u Savtiye) göre düzenlenmiş Türkçe kitapların büyük çoğunluğu Kazan Tatarcası idi. Bu kitapların YUM'de okutulması, idareyi rahatsız etmeye başlamıştı. Zira RY okullarının en önemli rakipleri olarak görülen YUM'ler, kullandıkları yeni metotla valilikte prestijlerini artırıyor ve yayılıyorlardı. 1900'de Taşkent 4. RYO Özbek grubu mollası Kerim Köçakbayev RYO yerli sınıfları için bir kitap hazırlamasına rağmen, bu kitap idare tarafından uygun bulunmadı. Yine aynı yıl, ses metoduna göre Özbekçe okuma yazma kitabı hazırlama görevi Gramenitskiy tarafından RYO öğretmeni Saidresul Azizi'ye⁴⁶⁵ verildi.⁴⁶⁶ Azizi'nin hazırladığı *Üstad-ı Evvel* isimindeki kitap incelendikten, bazı değişiklikler yapıldıktan ve basıma uygun

⁴⁶⁵ Saidresul Azizi 1866'da Taşkent'te doğmuştur. İlk eğitimini bir EUM'de alan Azizi, Taşkent'teki Medrese-i Mahmud Dasturhançı medresesinde eğitime devam ederken kendi kendine Rusça öğrenmeye başlamıştır. Medresedeki eğitime devam ederken Taşkent'teki bir RYO'ya girerek, paralel olarak burada da okumaya başladı. Mezun olduktan sonra bitirdiği medresede müderris, 1900 yılında ise Taşkent'te okuduğu RYO'da öğretmenlik yapmaya başladı. Daha sonra Türkistan Öğretmen Okulu'nda da dersler verdi. Azizi Rus kurumlarında çalıştığı için, halk içinde kendi hakkında menfi düşünceler oldu. 1910 yılına Moskova ve St. Petersburg'a giden Azizi, izlenimlerini TVAG'de yayınladı. Sovyetlerin hâkim olmasından sonra Sovyet okulunun kuruluş çalışmalarında yer aldı. 3 Şubat 1933 tarihinde vefat etti. Begali KASIMOV, Uluğbek DALİMOV: Marifet Dargalari (Taşkent, 1990), 16-17.

⁴⁶⁶ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.e., 67.

görüldükten sonra, başmüfettişin onayı ile Eylül 1902'de 3000 sayıyla ilk baskısını yaptı. RYO'da yıllardır kullanılan söz konusu kitap toplam olarak 16 defa tekrar basıldı.⁴⁶⁷ Söz konusu kitapta, kitabın nasıl işleneceğine dair hocalar için de bilgi notu bulunuyordu. Notta çocukları mekanik okumadan kurtarmanın yolları gösteriliyordu. Ses sistemine göre hazırlanan bu kitabın daha sonraki baskılarında Rusça'dan tercüme edilmiş birçok metin eklendi. Kitabın ilk bölümünde kolaydan zora gidecek şekilde harflerin kelimenin başında, ortasında ve sonunda yazılışlarını gösterir şekilde alfabe öğretiliyordu. Kitabın ikinci bölümünde okuma kaideleri ve hareketler öğretiliyordu. Kitapta çeşitli konularda 23 adet hikâye ve şiir bulunuyordu. "Elifbayı Kuran" olarak adlandırılan bir bölümde Kuran-ı Kerim'in okunması öğretiliyordu.⁴⁶⁸ RYO'da tutulan söz konusu kitap, sadece bu okullarda değil, EUM'den YUM'e dönüştürülen mekteplerde de kullanıldı. Rus idarecilerin böyle bir kitap yazdırma ihtiyacı hissetmesindeki gerekçe, büyük ihtimalle bölgede artan YUM'lerle rekabet edebilme, onların ses sistemi ile kazandıkları popülaritenin gerisinde kalmama isteğine dayanıyordu. Bir diğer sebep ise, YUM ile birlikte Tatarların bölgenin düşünce yapısına etki ettikleri ve Pan-Türkist ile Pan-İslamist fikirleri yaydıkları konusunda idarecilerin endişeleri idi. Tatarca kitapların yerine Özbekçe kitap hazırlatarak bölgedeki Tatar etkisine karşı önlem alınmaya çalışılmıştır.

Üstad-ı Evvel (İlk Öğretmen)'in neşrinden sonra onun metoduna yakın birçok kitap neşredilmişti. Bunların bir kısmı onun taklidi idi. Ayrıca yine RYO öğretmenlerinden Ali-Askar Kalinin'in yazdığı ve *İlk Öğretmen* kitabını tamamlar nitelikte olan *Muallim-i Sani* kitabı, Taşkent'te 1903 yılında yayınlandı.⁴⁶⁹ Bu kitap tabiat bilimi, Rus coğrafyası, Rusya nüfusu, Rusya tarihi ve TGAV hakkına bilgiler içeriyordu.⁴⁷⁰ *Üstad-ı Evvel* 1. ve 2. sınıf öğrencilerine yönelik iken, Ali Askar Kalinin tarafından yayınlanan *Muallim-i Sani* kitabı 3. ve 4. sınıf öğrencilerine yönelikti. Kitabın yazarı öğretmen

⁴⁶⁷ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 99-100.

⁴⁶⁸ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 106-112.

⁴⁶⁹ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 21.

⁴⁷⁰ V. V. BARTOLD: a.g.e., 309.

okulunu bitirmiş, Taşkent 2. RYO'da müdürlük yapmıştı. Gramenitskiy'e sunulan bu kitap, onun talimatı ile 8 kişilik bir komisyonca gözden geçirildi, bazı kısımları değiştirildi ve başmüfettişin izni ile 1903 yılında basıldı. Bu 12 bölümden oluşan bu kitabın içinde okuma parçaları ağırlıkta idi. Bu kitapta mekteplerde öğretilmeyen tarih ve coğrafya konularına yer verilmişti.⁴⁷¹

Sullami Evvel 1909 yılında Taşkent 5. RYO müdürü P. A. Bidanov tarafından yazıldı. Bu kitabı özel imkânları ile bastıran Bidanov, 2. RYO müdürü Kalganov ve Ostroumov'un desteğini alarak, bu kitabı dağıtmaya başladı. Fakat müfettiş N. Sayfi bu kitabı uygun bulmayarak Sır Derya ve Fergana oblastlarında dağıtımını yasakladıktan sonra bu kitap popülaritesini kaybetti.⁴⁷²

Rus idaresi tarafından RYO'nın yerli kısmı için sesli metoda göre yazdırılan okuma kitaplarının kullanımı, sadece bu okullarla sınırlı kalmamış bazı EUM mollaları tarafından da kullanılmıştır.⁴⁷³

3.2.28 İKİ KADEMELİ RUS YERLİ OKULLARI YERLİ KISIMI DERS KİTAPLARI

Bu okulların yerli gruplarında okutulan kitaplar medresenin başlangıç bölümünde okutulan kitaplar idi.

- 1) *Evvel-i İlim*: Bu kitap soru cevap şeklinde hazırlanmıştı ve dili Farsça idi.
- 2) *Bedan*: Bu kitapta Arap dilinin sarf ve nahvini Fars dilinde anlatılıyordu.

⁴⁷¹ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 120.

⁴⁷² Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 113-116.

⁴⁷³ İSİMSİZ: "O Postanovke İnrodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye", TV, 177, (Taşkent, 1905).

- 3) Fıkıh Kaydaniy: Fıkıh ile alakalı bazı neşirleri Farsça olsa da, orijinali Arapça olan bir kitaptır.
- 4) Muhtasar Vikaye: Dili Arapça olan bu kitapta namaz, oruç, hac, boşanma vb. konular anlatılıyordu.
- 5) Akaidi Ömer Nasefi: Dili Arapça olan bu kitap, medresenin orta ve yüksek kısımlarında okutuluyordu. İnancın önemi vb. üzerinde duruluyordu.
- 6) Muhimmatuddin: (Müslüman çocukları için dinin en mühim yolları) Bu kitap Taşkent 1. RYO öğretmeni Taşhoca İşanhanov tarafından Özbekçe olarak yazılmıştı. Bu kitap tek kademeli RYO'nun 4. sınıfında ve iki kademeli RYO'da da okutuluyordu.
- 7) Rehberi Farsi: Bu kitap Taşkent 4. RYO öğretmeni olan Molla Muhammedresul Resuli tarafından Fars dilinin gramerini öğretmek için Farsça ve Özbekçe karşılaştırmalı olarak hazırlanmıştı. Bu kitap tek kademeli RYO için yazılmış olmasına rağmen, iki kademeli RYO'nun 5. sınıfında da okutuluyordu. İlk baskısı 1911 yılında yapıldı.
- 8) Gülistan: Meşhur İranlı şair Sadi Şirazi'nin Farsça öğüt veren eseridir. Bu gibi eserler mollaların tercihi olarak öğrencilere okutuluyordu.
- 9) Türkçe Kaide: RYO mezunu Muhammedemin ibn Muhammedkerim hacı (Fahreddinov) tarafından yazılmış ve 1913 tarihinde yayınlanmıştır.
- 10) Rehber-i Evvel: 1917 yılında Taşkent'te basıldı.

11)Muallim-i Evvel: Tatarca olarak kullanılan okuma yazma kitabıdır.⁴⁷⁴

3.2.29. RUS YERLİ OKULLARINDA SUİSTİMALLER

1886 yılında Sır Derya Oblastı'ndaki okulları denetleyen Nalivkin, okulların açılması ile ilgili olarak birçok yerli ile konuşmuş ve birçok suistimalle karşılaşmıştır. Okulların açılması esnasında Taşkent uyezdindeki volost başkanları, halka yeni okul için belli sayıda çocuğun toplanmasını emretmişlerdir. Gerekli sayı civardaki bütün yerleşim birimleri arasında paylaştırılırken, öncelikle zengin insanlar ve memurların çocukları tercih edilmiştir.⁴⁷⁵ Fakat uygulamada güçlük ile karşılaşınca çocuğunu göndermek istemeyen insanlara kendi çocukları yerine fakir çocukları para ile tutmaları önerilmiş, bunu yapmıyorlarsa idarenin bir çocuğu para ile tutması için paranın idareye vermeleri istenmiştir. Birçok insan idareye para vermeyi tercih etmiştir. Nalivkin'in tespitine göre, volost başkanları bu işi bir soyguna dönüştürmüşlerdir.⁴⁷⁶ Halk arasında *şkol puli* (okul parası) denilen, kanunsuz özel bir vergi bile halktan toplanmıştır.⁴⁷⁷ Parayla tutulan çocuklarla konuşmak isteyen Nalivkin, çocukların kendinden kaçırıldığını yazdı. Birçok yerde gerekli paranın kat kat fazlası toplanmıştır. Bu durum, bölgedeki idareciler için yeni bir para kazanma aracı haline gelmiştir. İlçe başkanları, bölge halkının okullara rağbet ettiği ve yeni okulların açılması için volost başkanları aracılığıyla başvuruda bulunduklarını iletmışlerdir. Bu gerçek dışı bilgi, yeni para kazanma araçlarının devamını sağlamanın dışında başka bir amaç taşımamaktadır.

Başlangıçta RY okullarını doldurabilmek için yukarıda belirtildiği gibi birçok çocuk para ile tutulurken, fakir çocukları okula çekebilmek için yeni bir kıyafet ve yılda 20–30 rublenin verilmesi vaat ediliyordu.⁴⁷⁸ Ancak

⁴⁷⁴ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 120- 135.

⁴⁷⁵ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 190.

⁴⁷⁶ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 191.

⁴⁷⁷ V. P. NALİVKİN: "Tuzemtsı...", a.g.e., 84-85; V. V. BARTOLD: a.g.m., 307.

⁴⁷⁸ V. P. NALİVKİN: "Tuzemtsı...", a.g.e., 86.

öğrencilerin ailelerine ödeme yapılmayınca yerliler, teftişe gelen kişilere bu durumu bildiren şikâyet dilekçelerini vermeye başlamışlardır. Özellikle köy okullarının durumu kötü idi. Nalivkin'den sonra bu okulları teftiş eden Miropiev de, mali suistimaller konusunda yazmıştır. Miropiyev'in verdiği bilgiye göre, Sağanak kışlağında öğrencilere vermek üzere halktan 200 rublenin toplandığı halde öğrencilere 40 ruble verilmiş, kalan para ise ortadan "kaybolmuştur".⁴⁷⁹ Suistamaller ortaya çıktıktan sonra, TGAV idaresi bundan rahatsız oldu ve hakkında şikâyet olan okulları kapatarak başka bölgelere nakletti. Bu şekilde problemin üstü örtüldü.

3.2.30 RUS YERLİ OKULLARININ AMACI

RYO ile Rus idaresinin yerli ahalinin çocuklarını sadece tercümanlık ve küçük seviyeli memurluk işi için eğitmeye amaçladığını söyleyen yazarlar, Rusların yerlileri aydınlatmak ve akli gelişimlerini sağlamak gibi bir politikalarının olmadığı söylemektedirler. Bu yazarlar, RYO'nun eğitim seviyesinin eşdeğer Rus okullarının seviyesine göre düşük olmasını bu görüşün ispatı olarak sunmaktadırlar. Bu görüş, öncelikli olarak bölgede Ruslaştırma politikasının uygulandığını savunan görüş ile çelişiyor gibi gözükmemektedir.

Fakat Ruslaştırma amacı, çocuklara kaliteli ve akli gelişim sağlayan bir eğitimin verilmesini gerektirmemektedir. O dönemdeki Ruslaştırmanın en temel aracı Rusça öğretimi olarak algılanıyordu. Rusça'nın öğretimi Ruslaştırmanın temeli olarak kabul ediliyordu. Ruslaştırma politikasında çocukların akli gelişiminin sağlanması gibi bir amaç da mevcut değildi. Çarlığın o dönemki eğitim anlayışı Sovyet yazarlar tarafından sosyal adalet ve eşitlik anlayışı olmadığı için sıklıkla eleştirildi. Bu görüşte bir haklılık payı olsa da, dönemin şartlarına göre bu tutum sadece Türkistan'da uygulanan eğitim politikasına özgü değildi. O dönemde genel yaygın eğitim daha yeni

⁴⁷⁹ Kiriak BENDRIKOV: a.ge., 192-194.

yeni sıradan ahaliye inmeye başlamıştı. Rusya'da serfliğin 1861 yılında kalktığını göz önünde bulundurursak, Rus devletinin halkın eğitime nasıl baktığı konusunda da genel fikir sahibi olabiliriz. Rus eğitiminin amacı elbette yerlilerin akli gelişiminin sağlanması değildi, temel amaç onları Ruslaştırmaktı. Ancak, Türkistan'ın içinde bulunduğu durumdan dolayı, bunun kısa zamanda olması beklenmiyordu. Bu mümkün oluncaya kadar onları Rus kültürüne yakınlaştırmak ve barışık bir düzen kurmak amaçlanıyordu. RY Okullarının sayısının düşük olması bu okulların sadece tercüman yetiştirmek amacı ile kurulmuş okullar olduğunun delili olarak sunmak için yeterli değildir. okulların sayılarının düşük olması başka ekonomik ve bölge ahalisinin tepkisi ile yakından alakalıdır. Bu okulların sayısının az olması idare tarafından tasarlanmış ve planlanmış bir durum değildi.

3.2.31. RUS YERLİ OKULU ÖĞRENCİ SAYISI

RYO ile ilgili öğrenci istatistiklerinde bile tutarsızlıklar çoktur. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, yıl içindeki öğrenci mevcudunun sürekli değişmesidir. Yıl içinde birçok öğrenci okulu bırakıyor, kaçıyor veya okuldan atılıyordu. Birçok öğrenci de kışın hava şartların kötü olmasından dolayı şehrin yerlilerin yaşadığı kısmına uzak olan okullara gidemiyordu.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ N. P. OSTROUMOV: Sartı, a.g.e., 175.

Tablo 14: Rus Yerli Okulları ve Öğrenci Sayıları.

YIL	OKUL SAYISI	ÖĞRENCİ SAYISI
1888	22 ⁴⁸¹	---
1895	23	447 ⁴⁸²
1896	28	761 ⁴⁸³
1900	45	1 490 ⁴⁸⁴
1900	41	1 305 ⁴⁸⁵
1906	83	2 265 ⁴⁸⁶
1907	83	2 700 ⁴⁸⁷
1908	98	3 077 ⁴⁸⁸
1909	98	3 077 ⁴⁸⁹
1914	167	6 000 ⁴⁹⁰
1916	140	6 500 ⁴⁹¹
1917	167 ⁴⁹²	---

⁴⁸¹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 97.

⁴⁸² Otçet Po Revizii: a.g.e., 97.

⁴⁸³ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te., 64; V. T. KOÇAROV: a.g.e., 92-93

⁴⁸⁴ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.e., 64.

⁴⁸⁵ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 307.

⁴⁸⁶ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 307.

⁴⁸⁷ ŞAİSMAİLOV İSMAİLOV: İz İstorii Prepadavaniya Yazıka v Mestnih Şkolah Dorevolutsionnogo Uzbekistana, ONU, 6, 29 (Taşkent, 1986), 29.: N. P. OSTROUMOV: Sarti, a.g.e., 184.

⁴⁸⁸ Otçet Po Revizii: A.G.E.,: a.g.e., 98.

⁴⁸⁹ F. M. DUMENKO: Russko-Tuzemniye Şkolı Turkestana, Ministerstvo Prosveşeniya Uzbekskoy SSR, Naučno-İssledovatel'skiy Institut Pedagogičeskih Nauk (Tashkent, 1957).

⁴⁹⁰ V. T. KOÇAROV: a.g.e., 92-93.

⁴⁹¹ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 329; Şah İsmailov 1916 yılı itibariyle Türkistan krayında 167 okul ve burada okuyan 7.221 öğrenci olduğunu yazmaktadır. Şah İSMAİLOV: "İz İstorii...", a.g.m., 29.

⁴⁹² Z. P. KONDRATENKO: a.g.m., 38.

3.2.32 BÖLGELERE GÖRE DAĞILIM

Tablo 15: 1908-09 Öğretim Yılında RYO'da Okuyan Çocukların Bölgelere Göre Dağılımı.

Oblastlar	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Bir Okula Düşen Ortalama Öğrenci Sayısı
Sır Derya	34	1354	40
Fergana	20	660	33
Semer kand	15	273	18
Yedi Su	19	462	24
Hazar ötesi	10	328	33
TOPLAM	98	3077	31

Kaynak: Otçet Po Revizii, a.g.e., 98.; Dumenko F. M., Russko-Tuzemniye Şkolı Turkestana, Ministerstvo Prosveşeniya Uzbekskoy SSR, Naučno-İssledovatel'skiy Institut Pedagogičeskikh Nauk, Taşkent 1957, s. 5-8.

Bu tabloya göre 1908 yılında TGAV'deki hemen hemen her üç RYO'dan birisi Sır Derya bölgesinde bulunuyordu. Sır Derya bölgesi okullarının sahip olduğu öğrenci sayısı ise toplam öğrenci sayısının üçte birinden biraz daha fazla idi, çünkü Sır Derya bölgesinde bir okula düşen ortalama öğrenci sayısı diğer bölgelerin okullarına göre daha fazla idi.

Tablo 16: RYO'da ve Rus Şehir İlkokullarında Okuyan Yerlilerin Sayısı.

	Şehir ilkokulunda öğrenci sayısı	Geçmiş yıla göre artış	RYO'daki öğrenci sayısı	Geçmiş yıla göre artış
1879	97	--	--	--
1880	108	+11 %	--	--
1881	138	+28 %	--	--
1882	181	+31 %	--	--
1883	215	+19 %	--	--
1884	159	+26 %	--	--
1885	145	-9 %	39	--
1886	183	+26 %	116	+197 %
1887	110	-40 %	235	+103 %
1888	110	+0 %	461	+96 %
1889	108	+7 %	426	-7.5 %
1890	88	-19 %	377	-11.5 %
1891	97	+10 %	375	-0.5 %
1892	130	+34 %	415	+11 %
1893	110	-15 %	464	+12 %
1894	128	+16%	428	-8 %
1895	137	+7 %	447	+4.5 %
1896	138	+1 %	650	+43 %

İSİMSİZ, “Narodnoye Obrazovaniye v Turkestanskoy Kraie”, TV, 69, (Taşkent, 1899).

Yukarıdaki tabloya göre, 1884 yılında RYO açılana kadar Rus ilkokullarında okuyan yerli öğrencilerin sayısı her yıl az da olsa sürekli bir artış göstermiştir. Fakat RYO'nun açılması ile beraber düşüş yaşanmıştır. Öğrenci sayısında 1886 yılındaki artışın dışında önemli bir artış süreci olmamış, kısmi azalma ve artmalarla devam etmiş, 1896 yılındaki öğrenci seviyesi 1881 yılındaki ile aynı olmuştur. Dolayısıyla, yerliler için açılan RY

okullarının Rus ilkokullarına göre uzun vadede daha fazla itibar gördükleri ve Rus ilkokullarında okuyacak olan yerli çocukları çektikleri gözlemlenmektedir. 1896 yılında RYO'daki yerli öğrenci sayısının Rus ilkokullarında okuyan yerli öğrencilerin yaklaşık 4,5 katı olduğu göz önüne alındığında bu okulların başarısı açık olarak görülmektedir. RY okulları, çocuklarını Rus ilkokullarına vermeyen bazı ailelerin çocuklarını kendilerine çekmeyi başarmalarının yanında, aynı zamanda Rus ilkokullarında okuyan yerli çocukların sayısının azalmasına da yol açmışlardır. RYO'daki öğrenci sayısına baktığımızda ufak tefek düşüşler ve yavaş artışa rağmen, bu kurumların Rus ilkokullarına göre daha başarılı bir gelişim seyrini yakaladığını görüyoruz.

3.3 AKŞAM KURSLARI

3.3.1 İLK UYGULAMALAR

Türkistan'da 31 Mayıs 1872 tarihinde çıkarılan şehir ilkokulları ile ilgili talimatnamenin⁴⁹³ 47. maddesi ve halk ilkokulları müfettişleri talimatnamesinin 51. maddesi, Pazar günleri ve akşam vakitlerinde Rusça kursların açılmasına izin veriyordu. Akşam kursunun ilk denemesi 1880 yılında Avliya-Ata şehir ilkokulunda olmuştur. Okul müdürü ücretsiz olarak Rusça kursu açtı. Bu kurs kısa sürede kapandı. İkinci olarak Fergana bölgesindeki Margilan ve Hokand şehirlerinde bir yıl süre ile açık kalan kurslar oldu. Her iki uygulama da yöresel temelde kaldı ve devamlılık göstermedi.⁴⁹⁴

⁴⁹³ EN.: "Neskolko Slovo Ob Obrazovanii Tuzemtsev Sırdarinskoy Oblasti v Pravitelstvennıkh Russkikh Shkolakh v 1878 godu", TV, 30, (Taşkent, 1879).

⁴⁹⁴ Ye. NEDERİTSA: "Obzor Hoda Ucheniya v Veçernih Kursakh Dlya Vzroslih Tuzemtsev, Ustroyennih Pri Mujskih Uçilişah Turkestanskogo Kraya", TV, 42, (Taşkent, 22 Ekim 1885).

3.3.2 AKŞAM KURSLARININ ORTAYA ÇIKIŞI VE AÇILMA SEBEPLERİ

Özellikle yetişkinler için verilen kurslar genel olarak Türkistan valiliğinde RYO'nun açılması ile gündeme geldi ve hayata geçti. Akşam kurslarına ihtiyaç duyulmasının birinci sebebi, yeni açılan RY okullarının nasıl okullar olduklarını halka anlatma ve müfredatlarının zararlı olmadığını kanıtlama ihtiyacı idi. Yeni okulların halk tarafından benimsenmesi için, aynı Gaspıralı'nın tatbik ettiği gibi bir yol izlenmiştir. RY okullarında açılan akşam kurslarına katılan yerliler Rus dilini öğrenecek, okulları ve öğretmenleri yakından tanıyacaktı. Böylece Rus eğitim kurumlarına karşı duyulan güvensizlik bir ölçüde giderilerek, bu kişilerin çocuklarını okullara vermeleri sağlanmaya çalışılacak ve en azından okul hakkında olumlu fikirlerin yayılmasına gayret edilecekti. Bu kursların bir diğer amacı da, Rusça öğrenmek isteyen yerlilere Rusça öğretmek Rus dilinin Türkistan'da yaygınlaşmasını sağlamaktı. Özellikle tüccarlar diğer gruplara göre Rusça'ya daha fazla ihtiyaç duyuyorlardı.⁴⁹⁵ Rusların nüfus olarak daha kalabalık olduğu şehirlerde yerli ahalinin bu kurslara daha fazla rağbet edeceği düşünülüyordu.⁴⁹⁶

Yerli Müslüman ahali arasında Rusça akşam kursları RYO kadar tepki çekmemiştir. Bunun başlıca sebebi, bu kursların herhangi bir İslami eğitim kurumuna alternatif olarak kurulmuş olmamalarıdır. İkinci sebep, kursların yetişkinlere hitap etmesidir. Yetişkinler çocuklarını RYO'ya göndermekten imtina etseler bile, kendileri kurslara gitmekte çok fazla sakınca görmüyorlardı. Ayrıca Rus işgalinin başından beri Müslüman ahali içinde

⁴⁹⁵ İdarenin tüccarlar hakkındaki bu tahminleri doğru çıkmıştır. Özellikle 20.yy ilk çeyreğinde giderek artan bir şekilde tüccarlar ve ticaret yapmak isteyenler bu kurslardan faydalanmışlardır. Bunun sebebi valilikteki ticari hayatın gelişmesi ve Rusya ile demiryolu ağının sağlanması ile ilişkilerin artması idi. Bazen büyük şehirlerin dışındaki tüccarlar bile bulundukları bölgenin RYO'da akşam kursları açılması için idareye başvurabiliyorlardı. Mesela 1914 yılında Taşkent'in bir uyezdzinden başvuran 50 kadar tüccar bulundukları bölgede akşam kursları açılmasını talep etmişlerdir. ÖCMA F. 49, Op. 1, D. 289, L. 1.

⁴⁹⁶ Bazı bölgelerde RYO müdürleri gelen talebin çokluğu karşısında idareden paralı kurslar açmak için izin istemişlerdir. ÖCMA F. 49, Op 1, D. 289, L. 5.

tüccar kesim, Ruslara ve özellikle Rus idaresine en yakın grup olmuştu. Tüccarlar açısından akşam kursları ticari başarıyı arttırma yolu idi.

3.3.3. KURSLARIN GENEL YAPISI

Akşam kursları idarenin gündemine alındıktan sonra, kurs açmak isteyen her okula 400 ruble gönderildi. Bunların 100 rublesi kurs masraflarına, kalan 300 rublesi ise öğretmen maaşına gidiyordu.⁴⁹⁷ Ancak bu şekilde masraflar idare tarafından karşılanmaya başlayınca RYO bünyesinde akşam kursları açılmaya ve yayılmaya başladı. Kurslar RYO binalarında veriliyordu. Genellikle kursun öğretmeni okulun Rusça öğretmeni oluyordu. Kurslar genelde haftada 4 gün ikişer saat yapılıyordu.⁴⁹⁸ Fakat her bölgede ders saatleri ve haftalık ders saatlerinin toplamı farklı olabiliyordu.

Akşamları⁴⁹⁹ kursa gelen öğrencilere Rusça konuşma dersi, Rusça okuma yazma, Rus ticaret abaküsünde hesap ve ileri aşamada ise aritmetiğin temelleri, yani dört işlem öğretiliyordu. Kurs programı da her yerde aynı şekilde uygulanmıyordu. Kursa gelenlerin genel seviyeleri ve eğilimleri doğrultusunda basit veya daha ağır bir program takip edilebiliyordu. Yetişkinler için açılan bu kurslara bazı istisnalar dışında genellikle yetişkinler katılıyordu⁵⁰⁰ Bütün kurslarda ileri aşamalarda öğrenim Gramenitskiy'nin kitaplarından yapılıyordu. İleri gruplar Gramenitskiy'nin ikinci kitabından, başlangıç seviyesindekiler ise birinci kitabından çalışıyorlardı.

⁴⁹⁷ RYO'da açılmış akşam kurslarının giderleri şehir bütçesinden karşılanıyordu. Bazı bölgelerde kurslar için yıllık harcama 300 ruble idi. Bunun 240 rublesi ders ücreti ve 60 ruble de diğer ihtiyaçlar ve malzemeler için ayrılmıştı. Otçet Po Revizii..., a.g.e., 108. 1902 yılında bütün valilikte şehir bütçesinden akşam kurslarına ayrılan meblağ 4194 ruble idi. ÖCMA F. 47 Op. 1, D. 678, L. 7.

⁴⁹⁸ Otçet Po Revizii: a.g.e., 108.

⁴⁹⁹ Bu kurslar "akşam kursları" olarak isimlendirilmelerine rağmen her zaman akşam vakitlerinde yapılmıyorlardı. Okulun normal eğitimin bitmesinden sonra da, yani öğleden sonra da dersler yapılabilirdi.

⁵⁰⁰ Ye. NEDERİTSA: "Obzor Hoda Uçeniya v Veçernih Kursah Dlya Vzroslih Tuzemtsev, Ustroyennih Pri Mujskih Uçilişah Turkestanskogo Kraya", TV, 42, (Taşkent, 22 ekim 1885).

Kursiyerlerin çoğunluğu Rus okuma yazmasını ve Rusça konuşmayı öğrenmek istiyordu. Bazıları ise konuşma Rusçasını bile hedeflemeyip, sadece kendi ismini veya bir adresi Rusça olarak yazabilmek için bu kurslara geliyordu. Bazıları ise telgraf metni, dilekçe veya mektup yazabilecek kadar Rusça öğrenmek istiyordu. Kursa katılan tüccarlar matematiğe ve hesap işlerine önem veriyorlardı.⁵⁰¹

1884 ve 1885 yılında kurslar Taşkent, Petro-Aleksandrovsk, Kazalinsk, Perovsk, Türkistan, Çimkent, Semerkand, Nemangan, Oş, Andican, Katta-Kurgan, Hocent, Avliya-Ata, Margilan ve Hokand şehirlerinde açıldılar.⁵⁰² Bu kurslarda verilen bilgilere halkın ihtiyaç duyacağı ve günlük hayatta işine yarayacağı düşünülüyordu. Bu şekilde kursların ilgi çekmesi planlanıyordu. İlginçtir ki nüfusları nispetine göre Yahudiler, hem RYO'ya hem de akşam kurslarına Müslüman ahaliye göre çok daha fazla katılmışlardır. Bu da onların Türkistan'ın geleceğini görüp yeni gelişmelere kendilerini adapte etme güçlerinin göstergesi olarak algılanabilir. Medrese öğrencilerinin akşam kurslarına katılması, halk okulu müfettişlerince teşvik ediliyordu.⁵⁰³

3.3.4. ŞARKŞINASLIK CEMİYETİNİN FAALİYETLERİ

Akşam kursu programındaki kursların bir kısmı, Şarkşinaslık Cemiyeti Taşkent Şubesi'nin öncülüğünde yürütülüyordu. Bu cemiyetin açtığı kursların masrafları, şehir bütçesinden değil de, doğrudan genel valinin tahsis ettiği paralardan karşılanıyordu. Bu cemiyet tarafından 15 Ekim 1903 ile 15 Mart 1904 tarihlerinde beş RYO'da akşam kursları açılmıştır. Taşkent'te açılan bu kursların kursiyerlerinin büyük kısmı Özbeklerdi.⁵⁰⁴ Bu cemiyet Rus dilini öğrenme metodu konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Bunun için 1902 yılında bir komisyon kurulmuştur. Cemiyetin açtığı kurslarda konuşma

⁵⁰¹ ÖCMA F. 361, Op. 1, D. 4, L. 4.

⁵⁰² Ye. NEDERİTSA: "Obzor Hoda Uçeniya v Veçernih Kursah Dlya Vzroslih Tuzemtsev, Ustroyennih Pri Mujskih Uçilişah Turkestanskago Kraya", TV, 42, (Taşkent, 22 ekim 1885).

⁵⁰³ ÖCMA F. 1009 Op. 1, D. 82, L. 49.

⁵⁰⁴ ÖCMA F. 361, Op. 1, D. 4, L. 4.

Rusçasına ağırlık veriliyordu. Tüccarlar da bu kurslara ilgi gösteriyordu. İki yıllık olanlarında ise aritmetiğin dört işlemi ve daha ileri seviyede okuma yazma öğretimi yapılıyordu.⁵⁰⁵

3.3.5 KURSLARIN SAYISI VE AÇILDIKLARI BÖLGELER

3.3.5.1. 1 HAZİRAN 1885 YILINDA AÇILAN AKŞAM KURSLARININ YERLERİ VE ÖĞRENCİ SAYISI

Tablo 17: 1 Haziran 1885 Yılında Açılan Akşam Kurslarının Yerleri ve Öğrenci Sayısı.

Evliya-Ata	16
Margilan	5
Hokand	11
Çimkent	12
Türkistan	15
Perovsk	12
Petro-Aleksandrovsk	6
Kazalinsk	5
Oş	9
Andican	5
Nemengan	8
Semer kand	16
Hocent	10
Katta-Kurgan	6
Taşkent	35
Toplam	171

Kaynak: Ye. Nederitsa, "Obzor Hoda Uçeniya v Veçernih Kursah Dlya Vzroslih Tuzemtsev, Ustroyennih Pri Mujskih Uçilişyah Turkestanskogo Kraya", TV, 42, (Taşkent, 22 Ekim 1885).

⁵⁰⁵ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 11.

Bu kurslara katılanların dağılımı işe şu şekilde idi. Tespit edilebilenlerin 91'i Özbek, 35'i Kazak, 24'ü Yahudi (12'si Buhara Yahudisi olmak üzere), 6'sı Tatar, 4'ü Tacik , 2'si Dungan (Müslüman Çinli) ve birisi de Hindu idi.⁵⁰⁶

3.3.5.2. 1886 YILINDA AÇILAN AKŞAM KURSLARININ YERLERİ VE ÖĞRENCİ SAYILARI

Tablo 18: 1886 Yılında Açılan Akşam Kurslarının Yerleri Ve Öğrenci Sayısı.

Evliya-Ata	13
Margilan	14
Hokand	5
Çimkent	16
Türkistan	15
Perovsk	17
Petro-Aleksandrovsk	17
Kazalinsk	5
Oş	4
Andican	5
Nemengan	12
Semerkand	33
Hocent	10
Katta-Kurgan	6
Taşkent	38
Hocent	10
Staro-Çinaz	18
Pskent	15
Merken	8
Toplam	261

Kaynak: Ye. Nederitsa, “Uçebnoye Delo v Turkestanskom Kraye”, TV, 2, (Taşkent, 12 Ocak 1888), 5.

⁵⁰⁶ Ye. NEDERİTSA: “Obzor Hoda Uçeniya v Veçernih Kursah Dlya Vzroslih Tuzemtsev, Ustroyennih Pri Mujskih Uçilişyah Turkestanskogo Kraya”, TV, 42, (Taşkent, 22 Ekim 1885).

Bunların dağılımı ise şu şekilde idi: 152 kişi Özbek, 39 kişi Yahudi, 33 kişi Kazak, 27 kişi Tatar, üç kişi Rus, üç kişi Hindu, iki kişi Dungan (Çinli Müslüman), bir kişi Kırgız, bir kişinin kökeni ise bilinmiyor.⁵⁰⁷

3.3.5.3. AKŞAM KURSLARININ SAYILARI

Tablo 19: Yıllara Göre Akşam Kursları Sayıları.

YIL	KURS SAYISI
1885	75
1886	147
1887	213
1888	250
1889	291
1890	382
1891	342
1892	240
1893	383
1894	378
1895	305
1896	323

KAYNAK: “Narodnoye Obrazovaniye Turkestanskoy Kraye”, TV, 69, (Taşkent, 1899); V.T. KOÇAROV: a.g.e., 94.

1902 yılında valilikteki tüm akşam kurslarına şehir kaynaklarından ayrılan meblağ 4194 ruble idi.⁵⁰⁸ 1904 yılında 30 RYO bünyesinde yetişkinler için açılmış akşam kursları bulunuyor ve buralarda 851 kişi okuyordu.⁵⁰⁹ Bu şekilde Rusça bilenlerin sayısı artırılarak valilikte bütün resmi işlemlerin Rusça yapılması ve daha sonra hâkim dilin Rusça olması amaçlanıyordu.

⁵⁰⁷ İSİMSİZ: “Obuçeniye Vzroslih Tuzemtsev Russkoy Gramote v Turkestankom Kraye, Na Veçernih Kursah”, TV, 14, (Taşkent, 1887).

⁵⁰⁸ ÖCMDA F. 49, Op. 1, D. 289, L. 1.

⁵⁰⁹ Şah İSMAİLOV: “İz İstorii...”, a.g.m., 29.

3.4. YENİ USUL MEKTEP

Ne işlemeli, nereden tutmalı, sönmüş kalpleri ne ile yandırmalı, basireti kesmiş perdeleri ne ile kötermeli, gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turguzmalı.

İsmail Gaspıralı

1884 yılında İsmail Gaspıralı Tercüman gazetesinden kırk gün içinde okuma yazma öğretecek bir okulun açılacağını halka duyurarak, Bahçesaray'ın "Kayıtmaz Ağa" mahallesindeki harabe bir mektep binasını tamir ettirdi. Gaspıralı, YUM'un ilk muallimi olacak olan Bekir Ağa ismindeki bir şahsa, bu yeni sistem ve pedagojik temel bilgileri öğretti. Gaspıralı'nın açtığı bu ilk Usul-i Cedid⁵¹⁰ mektebinin ders kitabı yine kendisinin yazdığı *Hoca-i Sıbyan* idi.

Bu yeni mektebe karşı duyulan kuşkudan dolayı ilk başta dokuz öğrenci kayıt yaptırmıştı. Fakat 40 günlük eğitimden sonra halka açık yapılan imtihanlar neticesinde okulun başarısının görülmesi ve derslerin Müslüman hocalar tarafından verilmesinin etkisi ile, yeni usul okulda eğitim ücretinin klasik okuldaki 25 kopeyk yerine bir ruble olmasına rağmen, kayıt olan öğrencilerin sayısı 30'a yükseldi⁵¹¹. Gaspıralı YUM sistemini halka daha iyi tanıtmak ve benimsetebilmek için Bahçesaray şehrinde bir kahvehanede akşam mektebi açtı ve burada hamal, bakkal gençleri çağırarak okuma yazma bilmeyen bu kişileri 40 gün içinde okuryazar hale getirmişti.⁵¹²

3.4.1. YENİ USUL MEKTEP SİSTEMİNİN GETİRDİĞİ YENİLİKLER

1. İsmail Gaspıralı'nın yeni usul okulunda molla, çocuklar ile tek tek ilgilenip ayrı ders okutmayacaktı. Gaspıralı'ya göre bu usul ile çocuklara fazla vakit ayırmak mümkün değildi. 30 öğrenci olan bir

⁵¹⁰ Yusuf Akçura'ya göre Cedit terimi Osmanlı'dan geçmişti. Birçok alanda yapılan yenilikler için terim olarak "cedit" kullanılıyordu. A.Battal TAYMAS: Türk Dünyasında Usulü Cedit Hareketi, TK, 18, (Ankara, 1964), 119.

⁵¹¹ ÖCMDA F. 1009, Op. 1 D. 90, L. 48 ob.

⁵¹² A. Battal TAYMAS: "Türk Dünyasında...", a.g.m., 120.

mektepe her çocuğa yarım saat ayrıldığında 15 saat eğitim yapmak gerekiyordu. Çocuklar dört gruba ayrılacak, hoca her gruba günde 1.5 saatini ayıracak, her gruba bir vazife verecek, her grup işini yaparken molla bir grup ile yakından ilgilenecek ve gruptaki bütün çocuklara ders verecekti. Böylece çocuklar hoca ile daha fazla beraber çalışmış olacaklardı. Bu grup sisteminde her grup birbiri ile rekabet edecek, bu da öğrencilerin öğrenme motivasyonlarını artırmış olacaktı.

2. Yeni usul mektepte öğrenciler yılın her vakti okula kabul olunmayacak, eğitim başlarken ilkbaharda ve eğitimin ortasında kışın olmak üzere öğrenci yılda iki defa mektebe kabul edilecekti. Yine de makbul olan bütün öğrencilerin yılın başında başlamaları idi. Aslında Gaspıralı'nın okulunda hemen hemen modern sınıf sistemi olduğu için, bireysel eğitimin verildiği klasik mektepte olduğu gibi, öğrencileri farklı zamanlarda kabul etme gibi bir lüksü yoktu. Bu bütün öğretimin dengesini bozardı, geç başlayan çocuklar birçok konuyu kaçırdıklarından arkadaşlarına yetişmeleri mümkün olmazdı. EUM'de ise öğrencilerin farklı zamanlarda kabul edilmeleri YUM'de olduğu gibi çok büyük problem yaratan bir hadise değildi, çünkü EUM'de eğitim bireysel olarak veriliyordu. EUM'de bütün çocukların aynı anda tabi oldukları bir müfredat yoktu ve her öğrenci ayrı ayrı hoca nezaretinde eğitiliyordu. Bütün öğrencilerin aynı anda okula başlaması mektebe genel bir nizam ve düzen verme açısından faydalı olsa bile, genel olarak öğrencilerin farklı zamanlarda okula başlamaları EUM'un eğitim faaliyetlerine zarar veren bir durum değildi. Onun için bu konuda YUM'un getirdiği düzenlemeyi eğitimin kalitesi açısından bir yenilik ve düzelme olarak kabul etmek yanlış olur.

3. Gaspıralı'nın eğitim sisteminin esası Usul-i Savtiyye'ye dayanıyordu.⁵¹³ Ses sistemiyle⁵¹⁴ alfabenin harfleri, sadece isimleri ile

⁵¹³ Ayşe-Azade RORLİCH: a.g.e., 188.

değil tekabül ettikleri ses ile de öğrenciye tanıtılıyordu. Ayrıca çocuklar doğrudan cümleleri öğrenmeye başlamıyor, ilk önce hecelerden başlayarak, öğrendikçe kelime ve cümlelere geçiyorlardı. Klasik mektepte olduğu gibi alfabenin bütün harfleri baştan öğretilmeye çalışılmıyor, ilk önce dört harf öğrenciye öğretiliyor, daha sonra öğrenci verilenleri kavradıkça yavaş yavaş diğer harfler de ekleniyordu. Bu sistem, yani kolaydan zora gitme, mektebin esas prensibini teşkil ediyordu ve alfabe öğreniminin dışında metinlerin okunması ve diğer bütün derslerde de uygulanıyordu. Buna usul-i Tedriciyye de deniliyordu. Öğrenciler normal olarak Usul-i Savtiyye ile 40 günde içinde okuma yazmayı söküyor, iki ay içinde de tamamen okuryazar oluyorlardı.

4. Gaspıralı, klasik mektepten farklı olarak yazmayı okuma ile hemen hemen aynı anda başlatıyordu. Öğrenciler öğrendiklerini kâğıtlara yazarak meşk ediyorlardı. Bunun yanında Hüsni Hat dersi de alıyorlardı.
5. Gaspıralı'nın mektep konusunda getirdiği temel yeniliklerden biri, mektebi milli hale getirmesidir. Daha önce çocuklar Arapça olarak okuma yazma öğrenmeye çalışıyorlardı. Yani bilmedikleri bir dilde okuma yazmayı sökmeye çalışıyorlardı. Gaspıralı, hem okuma yazma öğreniminde hem de diğer bütün derslerin öğreniminde Arapça'nın yerini ana dil ile ikame etmiştir.⁵¹⁴ Böylece çocuklar evde konuştukları dilde Arap alfabesi ile okumayı çok daha kolay öğreniyor, daha sonra dil kuralları ile yabancı bir dil öğrenirmiş gibi Arapça'yı öğrenmeye

⁵¹⁴ Ses sistemi Avrupa'da ve Rusya'da da uygulanıyordu. Rusya'da ses metodu ile okuma yazmanın öncüsü K. D. Uşinskiy (1824–1871) idi. Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e, 137.

⁵¹⁵ Cedit eğitiminde İslami konular ve Kuran eğitimden çıkarılmadı, bunlara ilaveten matematik, coğrafya ve tarih gibi konular eklendi. Zenkovskiy'e göre, bu okullarda Gaspıralı'nın bile fark etmediği bir yeniliğe, laik uygulamalara başlanmıştır. Zenkovskiy bu görüşünü Arapça'nın yerine ana dilinde eğitim yapılmasını göstermektedir. Ancak kanaatimizce bu, laik eğitim ile alakası olmayan bir husustur. A. Serge ZENKOVSKIY: a.g.e., 32.

çalışıyorlardı. Gaspıralı, Usul-i Cedit ile Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Türk halkları için milli bir okul kurmuştur.

6. Gaspıralı'nın sisteminde öğrencilere mektebi sevdirmek esastır. Böylece çocuklara pedagoji ilminin gerekleri çerçevesinde ilmi olarak yaklaşılıyordu. Öğrencilerden yüksek verim alınması için onlara mektebi sevdirmek lazımdı. Yeni usul okulda dayak ve sopa ile verilen cezalar yoktu. Aslında bu açıdan Gaspıralı'nın yeni usul okulu İlimskiy'nin açtığı ilk prototip yerli okuluna benziyordu. Öğrencilere ulaşmayı birinci hedef olarak seçen İlimskiy de, ana dilin kullanılmasını ve mektebi sevdirmeyi esas almıştı. Ancak İlimskiy, her bir Türk grubu için ayrı ayrı yazı dillerinin oluşturulmasında ısrar etmişti.
7. Mekteplerde senede bir defa cemaat önünde imtihan yapılıyordu. Böylece çocukların bilgileri toplumun ileri gelenleri ve aileleri önünde test edilerek hem çocuklar yıl boyunca öğrenmeye motive ediliyor, hem de okulun icraatları topluma takdim edilerek toplumsal destek sağlanmaya çalışılıyordu.
8. Yeni usul okulların mektep binalarının fiziki şartlarının iyi olmasına dikkat ediliyordu. Bu husus öğrencilerin sağlıkları ve derse devamları açısından çok önemli sayılıyordu.
9. Yeni usul okulda eski mektepte olduğu gibi öğretmenin ücreti az değildi. Gaspıralı öğretmenin maaşının tatminkâr olması gerektiğini, eğitim işinin ciddi olduğunu düşünüyordu.⁵¹⁶ Ayda 20 kopeyk yerine her çocuk öğretmene bir ruble ödeyecekti. Fakat okul eski mektepte

⁵¹⁶ İsmail Gaspıralı şöyle diyordu: "Bala okutmak, mektep idare etmek müstakil bir ilimdir". İbrahim MARAŞ: "İsmail Gaspıralı'nın Bilinmeyen Bir Risalesi: Mektep ve Usul-i Cedit Nedir?", 219, (Ankara, 1997), 15.

olduğu gibi dört- beş yıl değil, iki yıl devam edecek ve öğrenciler daha iyi bir eğitim alacaklardı.

Öğrencilere bir yıl içinde güzel kıraat şerif, hüsn-ü hat, ilmihal ve hesap bilgileri veriliyordu. Okulun eğitim süresi iki yıldır. Öğrenciler iki yılda medreseye devam edecek seviyeye ulaşıyorlardı.

Gaspıralı bu Usul-i Cedit okulları için okuma kitabı olarak *Hoca-i Sıbyan*'ı yazmıştı. Muhtevası şöyle idi: Türkçe okuyup yazmak, Kıraat-ı Kur'an, ilmihal bilgisi, hüsnühat, sarf-ı Türki, zihni hesap, a'mal-ı erbaa, tarih-i İslam, coğrafya, tarih ve sağlık bilgisi ile alakalı asgari bilgi anlatılıyordu.

Yeni usul mektep *Usul-ü Cedit* şeklinde de adlandırılıyordu. Bu mektep sistemini savunup yaymaya çalışan insanlara zaman içinde *Ceditçi* denilmeye başlandı. Yenilik işi mekteple sınırlı kalmadı ve maarif işinde yenilik isteyen bu yeni zümre, toplumun diğer meseleleri ile de ilgilenmeye başladı. Bu sürecin sonunda Ceditçi denilen yenilik taraftarı, Osmanlı ile dayanışma içinde, Rus dili ve kültürüne soğuk bakmayan, geleneksel kurumları eleştirerek değiştirmek isteyen bir aydın grubu doğdu. Bu grubun doğması, dönemin konjonktürel yapısı ile yakından alakalıdır. Gaspıralı'nın eski usul eğitim sistemine yönelttiği eleştiriler aslında daha önce de mevcuttu. İdil-Ural bölgesinde Kayyum Nasırı,⁵¹⁷ Şehabettin Mercani, Türkistan'da ise Ahmed Daniş⁵¹⁸ gibi âlimler Gaspıralı'nın savunduğu

⁵¹⁷ Nasırı (1825-1902) hiçbir zaman doğrudan Cedit hareketinin içinde olmamıştı. Fakat o da eski usul eğitimi eleştiriyordu. Onun eğitim ile alakalı fikirleri Usul-ü Cedit sistemi ile örtüşüyordu. Nasırı'nın yazdığı kitaplar Cedit okullarında okutulmuştur. Nasırı o dönem Çağatayca ve Osmanlıca'nın etkisinde olan Tatarca'yı bu iki etkiden kurtarıp daha saf hale getirmek için çabalamıştır. İsmail TÜRKÖĞLU: Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (İstanbul, 2000), 341-344. Bu fikirler bir açıdan Kazaklar içinde Altınсарın'ın faaliyetlerine benzemektedir. Fakat Altınсарın'ın arkasında olan İlminskiy desteği ve yönlendirmesi gibi Nasırı'nın bu faaliyetlerini dış etki ile yapıp yapmadığı belli değildir.

⁵¹⁸ Gaspıralı'nın yeni usul eğitim metodu ile toplum içindeki reform, yenileşme veya değişim isteği formüle edilerek hayata geçirilmeden önce de Türkistan'ın kendisinde mevcut eğitim sisteminden memnun olmayan aydınlar vardı. Şeyh Ahmed Mahdum Daniş bunlardan birisidir. H. VAHİDOV: a.g.e., 33. Daniş medrese eğitim sistemini tenkit ediyor ve değişmesi gerektiğini belirtiyordu. Bütün bu fikirlerini 1881 yılında yazdığı, fakat bastırma imkânı

fikirlerden bazılarını daha önce de zikretmişlerdi. Fakat Gaspıralı'nın ortaya koyduğu yeni eğitim metodu, bu isteklerinin somutlaştırılarak hayata uygulanması gibi bir yenilik getirmiştir. Onun faaliyetleri toplumda dönüşüm hareketinin tetikleyicisi olmuştur. Zaten Gaspıralı toplumun geri kalmışlıktan kurtulması için ilk önce eğitim reformunu gerekli görüyordu. Gaspıralı yeni eğitim metodunu yayarken çıkardığı Tercüman gazetesini çok iyi kullanmasını bilmiştir. Rusya Türkleri arasında kısa sürede yaygınlaşan Tercüman gazetesi birçok bölgede Cedit okullarının yayılmasında etkili oldu. Tercüman gazetesi ilk çıkmaya başladığından itibaren Türkistan'da takip ediliyordu.⁵¹⁹

Gaspıralı'nın gerçekleştirdiği reform hareketi mektep ve medrese sistemini tamamen ortadan kaldırmamış. Kökeninde İslami terbiye olan bu kökleşmiş eğitim kurumlarının sadece ıslahı hedeflenmiştir. Bu açıdan Gaspıralı'nın eğitim reformu çok iyi düşünülmüş bir proje idi. Mesela Tanzimat'la birlikte başlayan Osmanlı modernleşmesinde ve genel olarak Doğu'da reform süreci Doğuluların zihni kontrolünde olmaktan çok, ithal kolaycılığı şeklinde cereyan ediyordu. Bunun en büyük sebebi de düşünce ve kavrayış donduğu için batılı kurumların olduğu gibi ithali en kolay ve sorunsuz yol olarak görünüyordu.

3.4.2. GASPIRALI'NIN SİSTEMİNİN BAŞARISI

Gaspıralı'nın başlattığı yeni usul hareketi kısa sürede çok başarılı oldu. Sadece Rusya içindeki Türkler arasında değil Çin, İran, Hindistan sınırlarına kadar ulaştı.⁵²⁰ 1914 yılına gelindiğinde yeni usul okul sistemini

bulamadığı "Nevadiru'l Vakayı" (Olayların nadirlikleri) kitabında belirtmiştir. Y. T., Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık, (İstanbul, 1954),. 20–21. Daniş Tercüme-i Ahval-i Emiran-ı Buhara-yı Şerif isimli eserinde Buhara Emirliği'nin içinde bulunduğu kötü durumu her açıdan sorguluyordu. Onun yaşadığı ortamın bozukluklarını fark etmesinde Rusya'ya yaptığı üç seyahatin etkisi büyüktü. Darhan KYDYRALİYEV: Türkistan'da Ceditcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul, 2001), 71.

⁵¹⁹ Y. T.: a.g.e., 21.

⁵²⁰ A. Sergey A. ZENKOVSKIY: a.g.e., 30.

kullanan 5000 kadar okul vardı. Bobrovnikov, Gaspıralı'nın kendisinin de beklemediğini bir başarı elde ettiğini düşünüyordu.⁵²¹ Bu görüş hem doğru hem de yanlıştır. Gaspıralı'nın eğitim işine başlarken bu kadar kısa bir sürede okulların bu kadar yayılacağını tahmin edip etmediğini kestirmek mümkün değildir. Gaspıralı'nın imkanları göz önünde bulundurulduğunda onun yerinde olan herhangi bir insanın bu durumu öngörmesi oldukça zordur diye düşünülebilir. Ancak Gaspıralı'nın okullarının bu kadar yayılması ve halka mal olması zaten sistemin özünü teşkil ediyordu. Onun sistemi pratik, kolay uygulanabilir, bir merkeze ve ortak idareye gereksinim duymayan bir sisteme dayanıyordu. Bu başarının tesadüf veya öngörülmemiş bir gelişme olduğunu söylemek, Gaspıralı'nın sistemini anlamamak manasına gelmektedir. Başarı veya başarısızlık birçok iç ve dış etkene bağlıdır. Her şeye rağmen Gaspıralı'nın sistemi onun öngördüğü şekilde gelişmiş, çünkü zaten Gaspıralı, döneminin şartlarında fonksiyon icra edebileceği için ve İslami eğitim kurumları denetimsiz olduğu için eğitim işine girmişti. Zaten Gaspıralı, eğitim vasıtasıyla milletini bulunduğu geri durumdan kurtarıp, yükseltmek gibi büyük bir amaçla yola çıkmıştı.

3.5. TÜRKİSTAN'DA YENİ USUL MEKTEPLER

3.5.1. TÜRKİSTAN'DA YENİ USUL MEKTEP İŞİNİN BAŞLAMASI VE GASPIRALI'NIN ETKİSİ

1891 yılında⁵²² Müslüman okullarını ve bunlardaki değişimi araştırmak için giden Kırım'a giden İçişleri Bakanlığı memuru Vaşkeviç, Çarlığın sadık hizmetkârı olarak bilinen Gaspıralı'ya Kırım'daki Müslüman okulunun durumu ve gerekli reformla ilgili bir rapor yazma görevi vermiştir. Gaspıralı bu maksatla yazdığı raporu dönemin Türkistan genel askeri valisi A. B.

⁵²¹ N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 43.

⁵²² Khalid bu gezinin tarihini 1892 olarak vermektedir. Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 178.

Vrevskiy'e de göndermiştir.⁵²³ Vrevskiy, Gaspıralı'nın eğitim raporunu incelemeleri için Ostroumov ve Nalivkin'e vermiştir. İkisi de cevap olarak yazdıkları raporlarda olumsuz görüş bildirmişlerdir. Ostroumov, herhangi bir resmi sıfat taşımayan Gaspıralı'nın Rus devletinin menfaatlerini yakından ilgilendiren bir konuda görüş bildirme cesaretini göstermesine kızmıştır. Ona göre TGAV'ye yerlilerin görüşleri değil, MEB'in Rus görevlilerinin görüşleri gerekiyordu. Üstelik yerli hayatını bütün özellikleri ile korumaya çalışan bir Kırım Tatarının fikirleri hiç lazım değildi. Ostroumov'a göre tarihte işgal edilmiş bir bölgenin yerlilerinin işgalcilerle yakınlaşma işinin bir yerliye verilmesi eşi görülmemiş bir absürtlüktür.⁵²⁴ Ostroumov, Ruslaştırmayı hızlandırmak için sömürgeleştirmenin ve bu bölgeye olan Rus göçünün artırılması gerektiğini belirtmiştir. Ostroumov, Gaspıralı'nın samimi olduğuna inanmıyordu. Onun Rus kültürünün bütün nimetlerinden faydalanarak halkının milli özelliklerini korumaya çalışan bir kişi olduğunu düşünüyordu. Nalivkin ise, daha yumuşak bir cevap vermiştir. Ona göre eğitim işinde genel olarak yerlilere, özel olarak ise Tatarlara başvurmaya gerek yoktu. Zaten Gaspıralı Tercüman gazetesinde Rus karşıtlığı yapıyordu ve güvenilir bir kişi idi. Bu cevaplardan sonra Vrevskiy, Gaspıralı'nın raporunun işleme konmamasını istemiştir.⁵²⁵

1890'lı yıllardan itibaren gündemine Türkistan'ı alan Gaspıralı'nın mektubuna cevap alamamasının da etkisiyle, sadece Rus işgali altındaki Türkistan'ı değil, özerk bir yapıya sahip olduğu için iç işlerinde kısmen serbest olan Buhara Emirliği'ni de gündemine aldığını görüyoruz. Burada sistemini yayabilmek için Gaspıralı Buhara'nın Emiri Abdulahad (1885-1910)

⁵²³ Bu konuda birçok araştırmacının atıfta bulunduğu kaynak Bendrikov'un eseridir. Bu eserde Gaspıralı'nın bu raporu genel vali General N.O. Rozenbah'a (1884-1888) gönderdiğini yazmaktadır. Fakat raporun gönderildiği söylenen 1891 yılında Rozenbah'ın selefi General A.B. Vrevskiy (1888-1898) görevde olduğu için bu mümkün değildir. Bu konuyu Edward James Lazzerini de tespit etmiştir. Ayrıca Lazzerini, Gaspıralı'nın Türkistan genel askeri valisine gönderdiği mektubun tarihini 1892 olarak vermektedir. Edward J. LAZZERINI: Bahçesaray'dan Buhara'ya: İsmail Bey Gaspıralı'nın 1893'deki Orta Asya Seyahati, Haz. Hakan KIRIMLI, (Ankara 2004), 612.

⁵²⁴ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 254.

⁵²⁵ A. V. PYASKOVSKİY: Revolyutsiya 1905-1907 Godov V Turkestane, (Moskova, 1958), 99. Pyakovskiy yanlış olarak mektubun Rozenbah'a yazıldığını belirtmektedir.

şahsı ile ilgili yazılar yazıp, Buhara'da yapılan icraatları Tercüman'da övgüyle anlatmaya başladı.⁵²⁶ Bu şekilde Abdulahad'ı Usul-i Cedid'i Buhara'da uygulanmasına ikna edebileceğini düşünen Gaspıralı, 1893 yılında eğitim reformu ile alakalı Türkistan valisine gönderdiği risalesinden netice alamayınca, Usul-i Cedid'i yaymak için kendisi Türkistan'a ilk defa Mayıs 1893'de gitmiştir.⁵²⁷

10 Mayıs 1893 tarihinde Kırım'dan hareket eden Gaspıralı, 23 Mayıs'ta vardığı Buhara'da emirin kuşbegi tarafından çok iyi şekilde karşılandı. Gaspıralı'ya, yaz tatilini Şehrisebz bölgesinde geçiren emirin kendisini 9 Haziran'da kabul edeceği bildirildi. Emir'in Gaspıralı'yı hemen Şehrisebz'de kabul etmeyip de 15 gün sonrasına randevu vermesi, başlangıçta Gaspıralı'nın beklediği kadar olumlu bir havanın olmadığına göstergesi olarak görülebilir. Bu sürenin dört gününü Buhara'da geçiren Gaspıralı, buradaki mektepleri inceledi ve Buhara'nın kadı kelanına eğitim reformunda bahsetti. Görünüşte bu reformu destekleyen bu şahıs, yeni okul kitaplarının Farsça yazılmasını teklif etti. Buna karşılık Gaspıralı, o zaman Buhara'da Farsça'nın hakim olmasına rağmen, ahalinin büyük kısmının Özbek olduğunu ve Türkçe yazılmış kitapları anlayabileceklerini söylemiştir.⁵²⁸ Daha sonra Semerkand'a giden Gaspıralı, burada Tatar tüccar Abdülgani Bey Hüseyinov'un desteğini alarak, yeni usule uygun bir okul açmakta muvaffak oldu. Okulun ilk öğretmeni beraber seyahat ettiği Bakü'de Rusça öğretmeliği yapan arkadaşı Sultan Mecid Ganizade oldu. Bu kişi beş haftada yerine yerli muallimler yetiştirerek okulu onlara bıraktı. Fakat bu okul

⁵²⁶ Abdulahad daha tahta çıkmadan önce 1883 yılında Gaspıralı'ya Tercüman'ın çıkışı ile ilgili bir tebrik mektubu yazmıştı. İkisi arasındaki ilişki kesilmiş olmasına rağmen, eskiye dayanıyordu. 1893 yılının 6 Şubatı'nda Kırım'a giden Emir, Gaspıralı ile görüşmüştür. Gaspıralı'nın Türkistan seyahatine belki de bu görüşme tesir etmiştir. Edward J. LAZZERİNI: "Bahçesaray'dan...", a.g.m., 614-616.

⁵²⁷ Hayrullah H. İSMETULLAH: İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri, İsmail Bey Gaspıralı İçin, Haz. Hakan KIRIMLI, (Ankara, 2004), 585.

⁵²⁸ Belki de Farsça yerine Türkçe'de ısrar eden Gaspıralı, Fars dilinin hakim olduğu bu bölgede bu dili reddederek taktik olarak hata yapmıştır. Fakat Gaspıralı'nın eğitim reformunun bu bölgede uygulanmamasında bunun ne ölçüde rol oynadığını kestirmek mümkün değildir.

muhtemelen hem yerel din adamları hem de Rus idaresinin menfi tavırları yüzünden bir süre sonra kapandı.⁵²⁹

Buhara Emiri ile görüşmeden önce Taşkent'e giden ve Ostroumov ile görüşen Gaspıralı'nın buradaki faaliyetlerinin neticeleri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat idarenin ona ve sistemine müspet yaklaşmadığı Ostroumov'un şahsi fikirlerinden⁵³⁰ ve Gaspıralı'nın bu konuda Tercüman'da yazmamasından anlaşılmaktadır. Daha sonra 12 Haziran'da, Kurban bayramının ilk günü Buhara Emiri Abdulahad ile görüşen Gaspıralı, bir netice alamayarak 13 Haziran'da Kırım'a doğru yola çıkmıştır. Rus yetkililerinden alınan menfi cevaba Buhara Emiri'ninki de eklenmiştir. Buhara Emiri'nin Gaspıralı'ya destek verememesinin birçok sebebi vardır.⁵³¹ Bunların başında kendisi bu yeni usulü beğenmiş olsa bile, emirlikteki dengeleri gözetmesi gerekiyordu. Emir'in bu sistemi desteklemesi halinde, Gaspıralı'nın ilk defa siyasi bir otoritenin desteğini alması manasına gelecekti ki, bu Gaspıralı için çok önemli idi. Fakat bu gerçekleşmemiştir.⁵³²

⁵²⁹ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 180.

⁵³⁰ Gaspıralı 16 Kasım 1893 tarihinde Ostroumov'a yazdığı bir mektupta yeni usul okul sisteminin amacının öğrencilere Rusça öğretmek olduğunu belirtti. Gaspıralı, Müslüman ahalinin Rusça öğrenmeye karşı olmadığını, ancak normal eğitim sisteminde Rusça öğrenmek için vakit olmadığını, eğer kendisinin oluşturduğu yeni sistem yayılırsa hem ahalinin istediği İslami eğitimin kısa sürede verileceğini hem de artan zamanda Rusça eğitimin verileceğini anlattı. ÖCMA F. 1009, Op. 1, D. 90, L. 48-49. (Bu mektup matbu olarak yazılıp hitap kısmı elle doldurulduğundan ve mektup içinde Ostroumov'la ilgili bir ibare geçmediğinden, bu mektubun bir çok kişiye gönderilmiş olabileceğini düşünebiliriz. Gaspıralı bu mektupta klasik İslami eğitim usullerini eleştirerek kendi eğitim usulü hakkında bilgi vermektedir. Khalid'in Gaspıralı'nın valiye gönderdiği risalenin muhtevasına dair verdiği bilgiler, Ostroumov'a gönderilen mektup ile aynıdır. Muhtemeldir ki iki belge aynıdır. Khalid'in de belirttiği gibi mektupta YUM sisteminin İslam'ı daha iyi öğreteceği değil de, Rusça'yı öğreteceği üzerinde durulmaktadır. Bu şekilde bu okullar Çarlık idaresine beğendirilmeye çalışılmıştır. Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 178.'den naklen. Ö.C. M. D. A. F. 1 Op. 11, D. 806, L. 1.

⁵³¹ Buhara iç işlerinde serbest olmasına rağmen, Rusya'nın Buhara üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Gaspıralı'nın Türkistan'daki bu ilk teşebbüsünün başarılı olmamasında muhtemelen Rus idaresinin Buhara emirine yaptığı baskı da etkili olmuştur. Darhan KYDYRALİEV: a.g.te., 89-94.

⁵³² Edward J. LAZZERINI: "Bahçesaray'dan...", a.g.m., 617-623.

Gaspıralı eğitim faaliyetlerini yaygınlaştırmak için 1897⁵³³ ve 1908⁵³⁴ yıllarında Türkistan'a yine geldi. Bu ziyaretinde artık Türkistan'da onlarca manevi öğrencisi ve destekçisi bulunuyordu. Tercüman'ın abonelerinin %20'si Türkistan'dan idi.⁵³⁵ Gaspıralı bu takipçileri ile yazışıyor, bazen Kırım'da bazen de İstanbul'da görüşüyordu. Gaspıralı'nın Türkistan aydınları ile kurduğu sağlam bağlar ölümüne kadar devam etti.

3.5.2. TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ'NDE AÇILAN İLK YENİ USUL MEKTEPLER

1893 yılında Semerkand'da⁵³⁶ kısa süre açık kalan okulla birlikte Gaspıralı'nın gezisinden sora Türkistan'da yavaş yavaş YUM'lar açılmaya başlandı. Türkistan'da YUM'ların yaygınlaşması Tatarlar vasıtasıyla oldu. Bölgedeki Tatarların başlangıçta sadece kendi çocukları için açtıkları bu okullar zamanla yayıldı. Bu okulların muallimleri de genelde dışarıdan gelen Tatarlardı. İdil- Ural bölgesinde yeni metoda göre eğitim veren medreseler tesis edilmişti.⁵³⁷ Buralardan mezun olan öğrenciler aranan muallimlerdi. 1873 yılında Taşkent'te Voskrenskiy Pazarı'ndaki caminin yanında bir Tatar mektebi açılmıştı. Bu mektep 1895 yılında yeni usulde eğitim vermeye başladı. 1898 yılında Taşkent'te Skobelev caddesinde kız çocuklar için özel okuma yazma okulu açılmıştı. Burada da eğitim yeni usule göre yapılıyordu. 1901 yılında Ura-töbe sokağında açılan ikinci özel Tatar kız okulunda da eğitim yeni usule göre yapılıyordu.⁵³⁸

⁵³³ Barçınay CURAYEVA: İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan'da Cedidçilik Hareketi, İsmail Bey Gaspıralı İçin, Haz. Hakan KIRIMLI, (Ankara, 2004), 597. Begali KASIMOV (Haz.): Mahmudhoca Behbudi (Taşkent, 1997), 8. (bak ayna Nu: 38, 1914, s. 906-911.)

⁵³⁴ Bu seyahati esnasında Buhara'ya uğrayan Gaspıralı, bu şehirde Molla Nizam isimindeki şahsın evinde hizmet veren YUM'u Buhara Emiriyle konuşarak yeni ve uygun bir yere taşımaya muvaffak oldu. Şirali TURDİYEYEV: "İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan", İsmail Bey Gaspıralı İçin, (Ankara, 2004), 625.

⁵³⁵ Hayrullah H. İSMETULLAH: İsmail Bey, a.g.m., 589-590.

⁵³⁶ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu o Roli Novometodnih Maktabov (Po Materialam Andicanskoy Oblasti)", Uçonniye Zapiski Andicanskogo Gosuderstvennogo Pedagogičeskogo İnstituta, Kafedra Pedagogiki i Psihologiyi, VI, (Andican, 1957), 137.

⁵³⁷ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 161.

⁵³⁸ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 203- 209.

Ostroumov'a göre TGAV'deki ilk YUM'lar 1890'lı yıllarda Fergana vadisinde kurulmuştur. Fergana bölgesinde birçok fabrika ve burada çalışan Tatar işçiler mevcuttu. Burada birçok Tatar işçi çalışıyordu. Andican'daki ilk YUM 1897 yılında açılmıştır.⁵³⁹ Bu okul Sultan Murat Bay'a ait pamuk temizleme fabrikasında işçi olarak çalışan Kazan Tatarlarının kendi çocukları için Kazan'dan öğretmen getirmeleri, yeni gelen öğretmenin YUM açması ve zamanla Özbeklerin de bu okula rağbet etmesi ile ortaya çıkmıştır. Bunun arkasından Özbek zenginler de Tatar hocaları davet etmeye başlamışlardı.

Valilikte açılan bir diğer YUM Tokmak şehrinde açılmıştır. Ruslar, Tatarlar ve Özbeklerin yaşadığı bu şehirde de ticari hayat canlı idi. Buradaki okul 1898 yılında açılmıştır. Daha sonra, 1900 yılında iki tane daha açılmıştır. Taşkent'te Özbeklerin açtığı ilk YUM, Münevver Kari tarafından 1901 yılında Taşkent şehrinin Rus kısmında Gospitalniy Pazarı'nın yakınlarında açılmıştır. Bu okulun ve pek çok YUM'un ilk açılışlarında şehirlerin eski kısmında (Müslüman ahalinin yerleştiği kısım) değil de, Rus kısmında (Yeni şehir) açılmalarının sebebi EUM taraftarlarından, yani Kadimcilerden⁵⁴⁰ geleceğini düşündükleri tepki idi.⁵⁴¹

17 Eylül 1901 tarihinde Taşkent'in Kökçinskaya (Kökçe) mahallesi sakinleri YUM açmak için başvurdukları şehir başkanlığının bu isteklerini geri çevirdiğini, kendilerinin sadece ses metoduna göre eğitim yapan bir okul açmak istediklerini genel valiye iletiler. Genel vali General N.A. İvanov (1901–1904) şehir başkanına, dilekçeyi verenlerin güvenilir insanlar oldukları halde dilekçeyi neden reddettiğini sordu. İvanov, sesli metodu desteklemiştir.

⁵³⁹ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 132.

⁵⁴⁰ 20. asrın başında Rusya'daki ve Türkistan'daki Türkler arasında Kadimci-Ceditçi ayrımının oluşması ve sebepleri hakkında bkz. Stéphane A. DUDOIGNON: Qadimiya As A Historiographical Category. The Question Of Social Ideological Cleavages Between Reformists And Traditionalists Among The Muslims Of Russia And Central Asia, In The Early 20th Century, Haz. Timur KOCAOĞLU, (Netherland, 2001), 159–178. Ayrıca Buhara Emirliği'ndeki Kadimcilik hakkında bkz. Franz WENNERBERG: An Inquiry Into Bukharan Qadimism (Berlin, 2002).

⁵⁴¹ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 146-147.

1908 yılındaki Palen teftiş komisyonuna kadar TGAV'de yavaş yavaş açılmaya başlanan YUM'lara karşı keskin bir faaliyet olmamıştır.

3.5.3. YENİ USUL MEKTEPLERDE DİŞ ETKİ

Türkistan'da açılan YUM'ların hocaları başlangıçta İdil bölgesi Tatarları idi. 1888 yılında Semerkand'a demiryolunun gelmesi, 1898 yılında ise Taşkent ve Andican'a demiryolunun gelmesi ile Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere Kafkasyalı Müslümanlar da bu bölgeye gelerek yerli ahali ile ilişkiye girmeye ve YUM'da öğretmenlik yapmaya başladılar.⁵⁴² Demiryolu ile Türkistan Rusya'ya bağlanınca,⁵⁴³ bu aynı zamanda dünyanın geri kalan kısmı ile de ilişkilerinin artmasına yol açtı. Diğer Müslüman memleketler ile geliştirilen ilişkiler, Türkistan Müslümanlarının eğitimlerinde de etkisini gösterdi. İçinde bulundukları durumu Müslüman dünyasının diğer bölgeleri ile temasa geçince daha iyi anlayan Türkistanlılar, Cedit hareketinin bölgede yayılmasının da etkisi ile mekteplerden başlayarak okullarına dünyevi dersleri sokmaya, yeni metot okullar açmaya, öğrencilere kendi milletlerini ve geçmişlerini sevmeyi öğretmeye başladılar.⁵⁴⁴ Bu şekilde dışarıdan gelen bu etki, yerli Özbeklerin ve Kazakların da YUM işine girmesine sebep oldu. Cedit ideolojisinin ve Cedit matbuatının da etkisi ile YUM bütün Türkistan'da hızla yayıldı.

3.5.4. YENİ USUL MEKTEP ÇEŞİTLERİ

TGAV'de YUM'lar ders programları ve kurucularının amaçları açısından aynı değillerdi. Bu okullar her yerde aynı tarz ve şekilde

⁵⁴²V. V. BARTOLD: a.g.m., 312.

⁵⁴³ 1893 yılında Türkistan seyahatine çıkan Tatar aydınlarından Muhammed Zahir Bigi, daha önce Türkistan'a gelmenin çok meşakkatli olduğunu, ancak demiryolu yapıldıktan sonra bu işin kolaylaştığını belirtmiştir. Muhammed Zahir BİGİ: a.g.e., 41.

⁵⁴⁴ Otçet Po Revizii: a.g.e., 130.

açılmıyordu.⁵⁴⁵ Bunları benzer özelliklerine göre sınıflandırmak gerekirse, bunları kabaca üçe ayırmak mümkündür.

Birinci tip YUM, İsmail Gaspıralı'nın izinde gidenlerin açtıkları okullardır. Bu okulları açanlar, doğrudan Ceditçilik akımının şuurunda olan kişilerdi. Bunlar Tercüman gazetesinden ve Rusya İmparatorluğu'ndaki yenileşme sürecinden haberdar idiler. Özellikle ilk dönemlerde bu kişilerin büyük kısmı Kazan Tatarlarından oluşuyordu. Daha sonra bu grup genişledi. Bunlar yaptıkları eğitim işi ile sadece eğitime yönelik reformu değil, toplumsal dönüşümü de hedefliyorlardı. Bu grubun içindeki pek çok kişi Gaspıralı'nın birçok fikrini paylaşıyordu. Bu kişiler ortak Türk dili ve Rusya Müslümanları'nın siyasi birliği fikirlerine sıcak bakıyorlardı. Rus idaresi tarafından bunlar Pan-Türkist olarak görülüyorlardı. Bu gruptaki okullara örnek olarak Andican'daki Şemsiye mektebinin programını örnek verebiliriz.

Tablo 20: Cedit Tarzındaki Bir Yeni Usul Mektebin Ders Programı.

Derslerin İsimleri		Haftalık Dersler			
Numara		1 yıl	2 yıl	3 yıl	4 yıl
1	İlk okuma kitabı	11	-	-	-
2	Okuma	4	2	-	2
3	Yazma	2	3	4	4
4	Kuran	-	6	5	4
5	Din dersi	3	3	4	2
6	Peygamberler Tarihi	-	3	-	-
7	İslam Tarihi	-	-	4	6
8	Türk Halkları Tarihi	-	-	-	1
9	Aritmetik	3	4	3	6
10	Tabiat Bilimi	-	-	4	-
11	Coğrafya	-	-	4	3
12	Hijyen	-	2	2	2
Toplam		23	23	30	30

Kaynak: A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu o Roli Novometodnih Maktabov (Po Materialam Andicanskoy Oblasti)", Uçonniye Zapiski Andicanskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo İnstituta, Kafedra Pedagogiki i Psihologiyi, (Andican 1957), VI, 158.

Bu okul açık olarak Cedit özelliklerini taşıyordu. Bu okuldaki tarih dersleri Ceditçilerin yazdığı ve onların dünya görüşlerini yansıtan kitaplardı.

⁵⁴⁵ H. VAHİDOV: a.g.e., 80.

İkinci tip Türkistan YUM'u ise, Cedit hareketinin ideolojik yani fikri yanı ile alakası olmayanlar. Bunlar sadece YUM sistemini beğenen ve faydalı bulan kişiler tarafından açılmışlardı. Bu kişilerin işin siyasi yönü ve bütün Rusya Müslümanlarını kapsayan bir yenileşme hareketi ile organik bir bağıları yoktu. Kendilerini herhangi bir reformist gurubun, yani Ceditçilerin parçası olarak da görmüyorlardı. Fakat Cedit okul sisteminin çocuklar için daha faydalı olduğunu düşündükleri için bu okulları açıyor, ellerinden geldiğince okul sistemini tatbik etmeye çalışıyorlardı. Bu okullar için örnek olarak da Andican'daki Z. Nazipov mektebinin programı verilebilir.

Tablo 21: Cedit İdelojisine Sahip Olmayan Bir Yeni Usul Okulun Ders Programı.

Numara		1 yıl	2 yıl	3 yıl	4 yıl
1	Ana Dili	6	6	6	6
2	Yazma	3	2	1	-
3	Aritmetik	6	6	6	6
4	Öğretici Konuşma	1	1	1	1
5	Resim	3	2	-	-
6	Beden Eğitimi	2	2	1	1
7	Coğrafya	-	-	2	3
8	İslam Tarihi	-	-	-	2
9	Arap Dili	-	-	3	4
10	Tabiat Bilimi	3	5	1	3
Toplam		24	24	34	26

Kaynak: A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu o Roli Novometodnih Maktabov (Po Materialam Andicanskoy Oblasti)", Uçonniye Zapiski Andicanskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo İnstituta, Kafedra Pedagogiki i Psihologiyi, (Andican 1957), VI, 159.

Münevver Kari'nin okulu dahil, bazı YUM'larda beden eğitimi dersi vardı, fakat bu derse hem edebe aykırı olduğu gerekçesi ile hem de ileride bu dersleri alan öğrencilerin askere alınmada öncelikli sayılacağı endişesi ile karşı çıkanlar vardı.⁵⁴⁶

⁵⁴⁶ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 170.

Üçüncü tip YUM'lar ise, klasik mektep mollaları tarafından yeni usulün kullanılmaya başlamasıyla dönüştürülen okullardı. Cedit okulları zamanla halk nezdinde ün salmışlardır. Onların yarattığı bu havadan etkilenen ve daha çok para kazanmak isteyen eski usul mektep mollalarından da okullarını Cedit okuluna çevirenler oluyordu. Bu okulları da kendi aralarında birkaç guruba ayırmak mümkündü. Bazıları sadece Usul-u Savtiye, yani ses sistemini uygulamakla yetiniyor, bazıları bu okullar için yazılmış kitapları da kullanıyordu. Üçüncü okul tipine de yine Andican'daki İ. Mirza Canov mektebinin müfredatı örnek verilebilir.

Tablo 22: Eski Usul Mektepten Yeni Usule Sistemine Geçen Bir Mektebin Ders Programı.

Derslerin İsimleri		Haftalık Dersler			
Numara		1 yıl	2 yıl	3 yıl	4 yıl
1	Okuma	+	+	+	+
2	Yazma	+	+	+	+
3	Kuran(Dualar)	+	+	+	+
4	Tecvid	-	-	+	+
5	Din dersleri	-	+	+	-
6	Görgü kuralları	-	-	+	+
7	Peygamberler Tarihi	-	-	+	+
8	Arap Dili	-	-	-	+
9	Fars Dili	-	-	-	+
10	Aritmetik	+	+	+	+
11	Tabiat Bilimi	-	-	+	-
12	Coğrafya	-	-	+	-
Toplam		30	30	30	30

Kaynak: A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu o Roli Novometodnih Maktabov (Po Materialam Andicanskoy Oblasti)", Uçonniye Zapiski Andicanskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo İnstituta, Kafedra Pedagogiki i Psihologiyi, (Andican 1957), VI, 157.

Bu üç tip okulun müfredatı tam olarak aynı olmasa bile, hepsi de Cedit okulları yani YUM olarak kabul ediliyordu. Tabi en çok şuurlu olanlar ve öğrencilerine tarih, millet vb. şuur verenler, Gaspıralı'nın izinden şuurlu olarak gidenlerin açtıkları okullardı. Üçüncü tip okulda resim ve beden eğitim dersleri yoktu. İlki dışındakinde de tarih dersleri ağırlıklı değildi.

YUM'ları öğretim yaptıkları dillere göre de tasnif etmek mümkündür. Çünkü YUM sisteminin getirdiği en büyük yenilik ana dilde eğitimdi. Mekteplerde eğitim Arapça yapılıyordu. İkinci en fazla kullanılan dil ise

Farsça idi. Farsça bölgedeki Tacikler ve Buhara ile Semerkand'da yaşayan Özbekler tarafından anlaşılıyordu. Fakat edebi Farsça ile yazılmış metinler Tacikçe bilen çocuklara dahi ağır geliyordu. Arapça ise bölgedeki bütün topluluklar için tamamen yabancı bir dil idi. YUM'lar bu sistemi değiştirerek milli okullar hüviyetinde ortaya çıktılar. Bu okullarda eğitim dili Türkçe idi. Fakat her okulda aynı lehçe ve şivenin kullanıldığını söylemek zordur. Başlangıçta, hiçbir Özbekçe ve Kazakça ders kitabının olmadığı zamanlarda kitapların büyük bir kısmı Kazan basımlı ve Tatarca idi. Bu okullarda öğretilen Türk dili ise Tatarca'ya dayanan ve diğer şivelerden eklemelerle oluşturulmaya çalışılan ortak Türk dili idi. Başlangıçta muallimlerin büyük kısmının Tatar olması, Tatarca'nın bu okullarda daha etkin olmasının sebeplerinden birisi oldu. Osmanlı devletinde okuyan Özbek ve Tatar hocalarının bir kısmı ise öğrencilere Osmanlı Türkçe'sinde eğitim veriyorlardı. 1912 yılından sonra Tatar öğretmenlere yasak gelmesinden sonra, onların yerini eğittikleri Türkistan yerlileri almaya başladı. Bununla birlikte Özbekçe, Kazakça ve Tacikçe kitapların yazılması da gündeme geldi.

3.5.5. YENİ USUL MEKTEP BİNALARI

Kadimci denilen toplumun muhafazakâr kesimi, başlangıçta YUM'lara oldukça keskin bir şekilde karşı olduğu için, YUM'lar EUM'lar gibi camilerin içinde veya yanında ders yapamıyorlardı. Bunlar şehirlerin yerli kısmında değil Rus kısmında açılıyor, böylece kadimcilerin tepkilerinden daha az etkilenmiş oluyorlardı. Bunlar ya zenginlerin kendilerine tahsis ettikleri binalarda ya da muallimlerin evlerinde açılmaya başladılar. Fabrikaların yanında açılan okullar ya fabrika binası içinde ya da kendileri için yaptırılan binalarda eğitim veriyorlardı. 1907–08 yıllarında idarenin dikkatini çekmeye başladıktan sonra, bu okullar sık sık yer değiştirmeye başladı. Genelde resmi olarak kayıtlı olmayanların, kendilerine ait sabit bir mekânı olmuyordu.⁵⁴⁷ Fakat zaman içinde bu okulların halk içinde itibarlarının artması ve kabul

⁵⁴⁷ Y. ABDULLAEV: a.g.e., 18.

görmeye başlamaları ile camilerde öğretim yapmaya başlayan YUM'lar da görülmeye başlandı.

Yeni usul okulun eski usul mektepten ayrılan en önemli yanlarından birisi de hijyen konusu idi. YUM'da sınıfın ışık girmesinden, çevrenin temizliğine ve nemli zemin yerine sıralarda oturmaya varana kadar bir dizi yeni uygulamaya yer veriliyordu.⁵⁴⁸

3.5.6. YENİ USUL MEKTEPTE OKUTULAN KİTAPLAR

YUM'larda farklı farklı kitaplar kullanılıyordu. Başlangıçta kitapların hemen hemen hepsi Tatarca ve Kazan çıkışlı iken⁵⁴⁹ zamanla bunlar yerlerini Özbekçe ve Taşkent baskılı kitaplara bırakmışlardır. Ardaşirov YUM'da kullanılan 64 adet kitap tespit etmiştir. Bunların 28'i Tatarca Kazan baskılı, 26'sı yabancı alıntılarla beraber Özbekçe ve Taşkent baskılı, 9 tanesi Özbekçe, fakat yayın yeri belli değildir, 1 kitap ise Tacikçe'dir. Bir okulda ortalama olarak kullanılan kitap sayısı 19- 20 civarında idi.⁵⁵⁰ Fergana halk okulları müfettişinin 1914 yılında yazdığı raporda bir YUM'da okutulan kitapların listesi şu şekilde verilmiştir:

Okul kitapları	Yazarları
Edib-i Evvel	Münevver Kari
Edib-i Sani	Münevver Kari
Usul-u Hisap	Münevver Kari
Dünya Maglumatı	Ahmed Hadi
Hivace-i Diniya 1-2-3	Münevver Kari
Tarih-i Mukaddes1-2	Şakircan Rahimov

⁵⁴⁸ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 164.

⁵⁴⁹ Bazı Rus eğitimciler, Tatar muallimlerin öğretmenlik yapmasının yasaklanmasının yanında Tatarca kitapların da yasaklanması gerektiği düşüncesinde idiler. Bu tedbir, Tatarların yerli Müslümanları etkileyerek onların ortak bir kitle olmasını engelleyecek bir adımdı. ÖCMDA F. 47, Op. 1, D. 1004, L. 138 ob -140.

⁵⁵⁰ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 164.

Nasaihal Atval	Ahmet Hoca
Abid Din	Said Ahmet Vasli
Muhtasar Coğrafya	Fatih Karimov
Tecvid	Münevver Kari
Sufi-i Allayar	Ahmet Hadi
Ebediyat	Abdulla Avlaniy
Rehbar-i Farsi	Muhammed Resul
Durus Şipahiya	Ahmet Hadi
Sarf-i Türki	Gaspirinskiy
Magamlat	Molla Mahkam
Taglim Sarf	Yakup Halilov
Muntahab Gulistan	Muhammed Resul
Tarih-i Kavmi Türki	Hasan Gata
Taglim Coğrafya	Haris Feyziyev
Muhtasar Hanca	
Kur'an-ı Kerim. ⁵⁵¹	

Khalid'e göre YUM kitaplarının çoğu amatörce yazılmıştı.⁵⁵²

Türkistan'da açılan YUM'lar da, bütün Rusya'da olduğu gibi, İsmail Gasprıralı'nın yeni usul hareketinden feyiz almış olsalar da, bir merkeze bağlı

⁵⁵¹ ÖCMDA F. 19, Op. 1, D. 35 019, L. 92 ob.

⁵⁵² Khalid, Ceditlerin EUM'un mollalarını cahil olmakla suçladıkları halde, birçok YUM hocasının yüksek eğitim sahibi olmadığını, sadece pedagojik eğitim almış olduklarını söylemektedir. Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 167. Tatar öğretmenlerin çekilişinden sonra, gerçekten büyük bir öğretmen ihtiyacı hissedilmiştir. Ama bu YUM sisteminin çökmesine sebep olacak kadar etkili olmamış, yerel imkânlar ile problem halledilmeye çalışılmıştır. YUM sisteminin hızlı bir şekilde yayılmasının püf noktası, hiçbir merkeze ve karargâha ihtiyaç duymaması idi. Öğretmenlerin pedagojik eğitim aldıkları bir öğretmen okulu yoktu. Bunları yetiştiren veya bu sistemi destekleyen merkezi bir cemiyet, parti veya kurum da yoktu. Sistem genelde usta çırak ilişkisi şeklinde yürüyordu. Bu sistem okumanın hızlı ve iyi öğretilmesine dayanan orta eğitilmiş bir kişinin tek başına uygulayabileceği, esası pedagoji bilgisine dayanan bir eğitim sistemi idi. Bu sistemi uygulamak için medrese mezunu olmaya ve 10- 20 yıl eğitim almaya gerek yoktu. Okumanın dışındaki bilgi, öğretmen aracılığıyla değil, yeni yazılmış kitaplar aracılığıyla veriliyordu. Bu kitapların amatörce olması normaldi. Fakat kitapların içeriği çocuklar ve Türkistan toplumu için yeni idi. Bu yeni bilgiler yeni bir sistem içinde öğrencilere veriliyordu. Zaten başlangıçta toplumun etkili kesimleri tarafından tepki gören, önemli ve etkili hamisi olmayan YUM sisteminin yayılmasının ve tutulmasının sebebi, kullanışlı, pratik ve anlaşılır olmasıydı.

değillerdi. Gaspıralı'nın yaktığı ateş her yere yayılıyordu. Belki de bu kadar kısa süre içinde yeni usul okul işinin bu kadar yayılmasının sebebi de buydu. Bu okullarda tek bir program yoktu. Okul kitapları da farklılık gösteriyordu. Mesela Taşkent'te bir yeni usul okulun öğretmeni olan Rüstembek Yusufbekoğlu (1880–1934) bu okulda kendi yazdığı “Talim-i Evvel” ve “Talim-i Sani” isimindeki kitapları okutuyordu. Yine başlangıçta Tatarların yazdığı okul kitapları okutulurken, zamanla Özbekler de kendileri için Usul-i Savtiye esasına göre ders kitapları yazmaya başladılar.⁵⁵³ Eğitim anadile döndüğü için, bu konuda üretim ve kitap yazımı çok daha kolay oluyordu. Abdullah Avlani (1878–1934) de “Birinci Muallim” ve “İkinci muallim” isimlerinde kitaplar yazmıştı. Hamza Hakimzade (1889–1929) Hokand'da Tatarca kitaplardan okuma yazma öğretiyordu. Abdulkadir Şakuri (1875–1938)⁵⁵⁴ ise Semerkand'da yine kendi yazdığı Tacikçe kitaptan okuma yazma öğretiyordu. Diğer bazı kitaplar ise şunlardı: “Havaici Diniyye”, “Mesaili Diniyye”, “Turki Akaid”, “Tarihi Enbiya”, “Sebatul Acizin” vb.⁵⁵⁵

Rus işgalinden önce elde çoğaltılarak istimal edilen kitaplar matbaanın bu bölgeye girmesi matbaa aracılığı ile yüksek tirajlarda yayınlanmaya başladılar. Cedit okullarında okutulan kitapların büyük kısmı yeni yazılan kitaplardı. Bunların bir kısmında İ. A. Kirilov, L. N. Tolstoy ve K. D. Uşinskiy'nin kitaplarından yapılan alıntılara yer veriyorlardı. Bu okullarda tarih

⁵⁵³ YUM'da Rus okullarının da etkisi vardı. Kullandıkları alet, edevat ve öğretim programlarında dereceleri farklı olmakla beraber bir etki görülüyordu. Gaspıralı İsmail Bey'in YUM'da kullandığı ses sistemi, Almanya'dan Rusya geçmişti ve 1883 yılından daha önce de Rusya'da kullanılmaya başlanmıştı. 1900'lü yıllarda RYO'da kullanılan sesli metoda göre RYO okulunun Özbekçe sınıfı için hazırlanmış “Üstad-ı Evvel” kitabı, bazı YUM'larda kullanılıyordu. Fakat YUM'daki bu etki, çoğunlukla doğrudan değil, Tatar eğitimciler aracılığı ile oluyordu. Tatarların neşrettikleri kitapların bir kısmı Rusça'dan tercüme idi. Bir kısmı Rusça ders kitaplarının metodolojisine göre hazırlanmıştı.

⁵⁵⁴ 1875 yılında Semerkand'ın bir köyünde doğan Şakuri, ilk eğitimini bir EUM'da aldıktan sonra, Semerkand medreselerinde eğitimine devam etmiştir. Burayı bitirdikten sonra mektep mollalığına başlamıştır. Tercüman gazetesi aracılığıyla YUM sistemi ile tanışmıştır. Bu sistemi öğrenmesinde YUM'da öğretmenlik yapan Tatarlarla tanışmasının da katkısı olmuştur. Mektebinde önce Tatarca okul kitapları kullanan Şakuri, daha sonra Tacikçe olarak “Rahnama-i Savad” ve “Camaül Hikayat” kitaplarını yazarak, onları kendi okulunda kullanmaya başlamıştır. M. FATTAEV: Vidniye Pedagogi Samarkanda (Semerkand, 1961), 4–11.

⁵⁵⁵ Y. ABDULLAEV: a.g.e., 18.

kitabı olarak Zeki Velidi Togan'ın yazdığı kitaplar kullanılıyordu. Gatin'in kitabında ise neredeyse bütün Asya halkları Türk olarak gösterilmişti.⁵⁵⁶ RYO'nın yerli kısmı için yazılmış olan Seyid Resul Azizi'nin Üstad-ı Evvel (İlk Öğretmen) kitabı bazı YUM'larda kullanılıyordu.⁵⁵⁷ Bu kitap zamanla yerini Münevver Kari'nin Edib-i Evvel (İlk Yazar) kitabına bıraktı.⁵⁵⁸ YUM kitapları çocukların dillerinde ve onların anlayabileceği basit kelimler kullanılarak hazırlanmıştı. Kitapların muhtevalarında da değişiklik vardı. Kitaplarda ders alınacak didaktik hikâyeler vardı. İlerleyen yıllarda kitaplara çocuklar için yazılmış şiirler de konulmaya başlandı. Bu okullar en çok Tatar kitaplarından, onlar ise Rusça kitaplardan etkileniyorlardı.⁵⁵⁹ EUM'da okutulan Bedil, Hafız vb. şiir kitaplarının seviyesi öğrencilerin anlama seviyesinin çok üstünde idi.

3.5.7. YENİ USUL MEKTEPLERDE CEZALAR

YUM'da beğeni ve beğenmeme sözlü olarak öğrenciye bildirildiği gibi, fiziksel cezalar da uygulanabiliyordu. Genelde bunlar hiçbir zaman EUM'daki kadar ağır olmuyordu. Öğrenci bazen köşeye gönderiliyor veya elinde ağır bir cisim tutması isteniyordu. Bazen de eline cetvelle vuruluyordu. Çok nadir olarak bazı YUM'larda falaka vardı.⁵⁶⁰ Büyük ihtimalle bu okullar EUM'dan YUM sistemine geçen okullardır.

3.5.8. YENİ USUL MEKTEPLERİN MALİ DURUMU

YUM'ların en büyük problemi, öğretim sistemleri gereği ihtiyaçları olan malzemelerin temini ve EUM'a göre daha yüksek olan muallim ücretlerinin karşılanması idi. Muallim ücretleri öğrencilerin verdiği aylık ücretler ile karşılanıyordu. Eğer bu toplanan paralardan bir kısım miktar artırılabilirse, bu para okul ihtiyaçları için harcanıyordu. Ancak genelde yakacak, tamirat, okul

⁵⁵⁶ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 270.

⁵⁵⁷ N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 73.

⁵⁵⁸ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 168.

⁵⁵⁹ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 169.

⁵⁶⁰ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 169.

malzemeleri vb. gibi okul ihtiyaçları için gereken ihtiyaç, hayırsever kişilerin yardımları ile karşılanıyordu.⁵⁶¹ Birçok bölgede Tatarların kurduğu okullara Tatar zengin ve tüccarları yardım ediyorlardı. Fakat pek çok YUM, devlet baskısı ve ailelerin yeterince ilgi göstermemesi yüzünden içine girdikleri mali sıkıntı yüzünden kapanabiliyordu.⁵⁶² Bazı YUM'ların bu iki gelir kalemi dışında da gelir kaynakları vardı. Taşkent'te "İmdadiye" isimli bir hayır kurumu, bu tip okullara ayda elli rublelik yardım yapıyordu. Bu tip hayır dernekleri ve tüccarların bağışları ile YUM sistemi ayakta kalabiliyordu.⁵⁶³

Çok ender olarak bazı bölgelerde YUM'lar vakıf gelirlerine sahip idiler. Eski Margilan'daki Taşhisar Mektebi yıllık 150 ruble vakıf gelirine sahipti. Öğrenciler ise aylık 1 ile 1,5 ruble arasında ödeme yapıyordu.⁵⁶⁴ YUM sistemi hayırsever kişilerin ve tüccarların yardımları olmadan ayakta kalamazdı. Fakat bu yardımlar hem okulları ayakta tuttuğu gibi hem de eğitim faaliyetleri ile yakından ilgilenen ve YUM sisteminin getirdiği yeniliklerle içi içe olan bir Cedit neslinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. EUM'lar ise vakıflar sayesinde ayakta kalıyordu. Cedit okullarına çocuklarını verenlerin hepsi Ceditçi olmadığı gibi, Cedit ideallerini top yekun kabul ettiklerini söylemekte zordu. YUM sisteminde bu okulları faydalı ve yararlı oldukları için destekleyen insanlar bir süre sonra Cedit hareketinin destekçisi haline gelebiliyorlardı.

3.5.9. YENİ USUL MEKTEPTE ÖĞRETMEN ÜCRETİ

YUM'da eğitim ücretli idi. Bu durum EUM'da olduğu gibi ailenin maddi durumuna veya insafına bırakılmamıştı. İstisnalar olsa da, belirlenen okul ücretini her aile aynı şekilde ödüyordu. Bu miktar öğretmene, bölgelere ve okullara göre değişmekle birlikte aileler aylık olarak standart bir ücret

⁵⁶¹ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 138-139.

⁵⁶² Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 164.

⁵⁶³ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 166.

⁵⁶⁴ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 73.

ödüyordu. Bazı bölgelerde aylık olarak 1 ile 3 ruble arası ücret ödenirken,⁵⁶⁵ Andican'da bu rakam 5 rubleye kadar çıkabiliyordu. Kayıtlara geçen en yüksek rakam yaklaşık 10 ruble idi, ancak bu bir istisna idi.⁵⁶⁶ YUM öğretmeninin bir yıllık geliri, aşağı yukarı 500 ruble kadardı. Bu rakamdan daha fazla kazanan YUM muallimleri de vardı. Muallimin kazancı öğrenci sayısına ve bölgedeki okul ücretlerine göre değişiyordu. Fakat her halükarda YUM muallimi EUM molasından çok daha fazla kazanıyordu.⁵⁶⁷ Valilikte YUM'ların genelde Kazan Tatarlarının eli ile açılmasından ve YUM'da okutulan sesli metotla halkın tanışmasından bir süre sonra, öğretmenlerin kazandığı bu yüksek ücretin de etkisi ile, Cedit ideolojisi ile alakalı olmayan bazı EUM öğretmenleri de, mekteplerini yeni usule çevirmişler ve sesli metodu kullanmaya başlamışlardır.

YUM'ların RYO'ya göre daha hızlı bir şekilde artmalarının sebeplerinden birisi de, bu okulların RYO gibi büyük masraflar istememeleri idi. Bir YUM, EUM'e göre çok daha masraflı olsa da, bir RYO'ya göre çok daha düşük bir meblağ ile açılıyor ve çalışmalarını devam ettirebiliyordu.

3.5.10. YENİ USUL MEKTEBİN PARALI OLMASININ YARATTIĞI SIKINTILAR

Khalid'e göre YUM'da öğrencilerden para alınması, iki açıdan huzursuzluk yaratıyordu. Birincisi, geleneğe göre bilginin para ile verilmesi ve değişimi bilginin edebine aykırı idi. İkincisi millete hizmet için yola çıkan, kendilerini milletin hizmetçisi konumunda gören Ceditçilerin paralı öğretmen veya bu işi para için yapan öğretmenler şeklinde gözükmesi idi. Bu durum 1917 devrimine kadar halledilememiş ve belirsiz bir halde kalmıştı.⁵⁶⁸ Khalid EUM'de verilen paranın çok az olduğunu söylese de, EUM'de de durumu iyi

⁵⁶⁵ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 18.

⁵⁶⁶ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 156.

⁵⁶⁷ A. İ. DOBROSMİSLOV: a.g.e., 219.

⁵⁶⁸ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 166. Khalid burada verdiği bilgiyi herhangi bir kaynağa dayandırmamaktadır.

olan aileler mollaya para veriyorlardı. Yani para verme uygulaması zaten mevcuttu ve Cedit okullarına özgü değildi. Daha ilk dönemlerinden itibaren İslami eğitimin verildiği medreselerde eğitimin paralı olduğunu biliyoruz.⁵⁶⁹ Bunun yanında mektepte İslami bilginin aktarılmasında para alınması edep dışı olsa bile YUM'ların verdiği bilgi sadece İslami değildi. YUM'un dünyevi yanı da vardı. Ayrıca vakıf vb. gelirleri olmayan YUM öğretmenlerinin başka herhangi bir yolla geçinmeleri mümkün değildi. Fakat Khalid'in de belirttiği gibi kazanılan paranın miktarının EUM'e göre daha fazla olması, birçok aç gözlü molların YUM sistemine geçmesine neden olmuştur. Halk nezdinde YUM hocalarının para ile çalışmasının ne kadar menfi tesir yaptığı sorusunun yanında, YUM sisteminin yayılmasında okulların paralı olmasının olumlu bir etki yaptığına da düşünülebilir.

3.5.11. YENİ USUL MEKTEP ÖĞRETMENLERİ

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkistan'daki YUM işini yürütenler başlangıçta İdil boyu Tatarları idi.⁵⁷⁰ Fakat İdil Tatarları kadar aktif olmasalar da Kırım Tatarları, Azerbaycanlılar, Türkiye'de okuyan ve okumayan Özbekler de daha sonra bu akımın içinde yer aldılar.⁵⁷¹ Özellikle 1912 yılında Türkistan dışından gelen Türklerin burada öğretmenlik yapmaları yasaklanınca, eğitim işini yürütmek Özbek öğretmenlerin üstüne kaldığını söyleyebiliriz. Örnek olarak Andican şehrinde görev yapan YUM muallimlerinin boylarına bakabiliriz. Bu bölgedeki şehir okullarında görev yapan 19 muallimden 8'i eğitimi merkezi Rusya'da veya idil-Ural bölgesinde alan Tatarlar idi. Geri kalan 11 kişi ise Özbek'ti. Bu Özbeklerin 9'u diğer 8 Tatarın öğrenciliğini yapmış kişilerdi. 2 kişi ise Andican dışından gelmiş Özbeklerdi. Köylerde ise muallimlerin 3'ü Tatar ve 1'i Uygur'du, geri kalanlar

⁵⁶⁹ Geogre MAKDİSİ: Ortaçağda Yüksek Öğretim, (Çev: Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, 241.

⁵⁷⁰ Kaynaklarda her zaman İdil Tatarları açık olarak belirtilmemekte, genellikle Tatar şeklinde yazılmaktadır. Fakat Rus kaynaklarında geçen Tatar ibaresi yeri geldiği zaman İdil Tatarları, Kırım Tatarları ve Azerbaycan Türklerinin hepsini ifade edebilmek için de kullanılabilmektedir.

⁵⁷¹ ÖCMDA F. 2282, Op. 1, D. 39 L. 4.

ise Özbek'ti.⁵⁷² Bu tablo hemen hemen bütün Türkistan için geçerli olarak kabul edilebilir. Bazı bölgelerde İdil-Ural Tatarlarının yerine, diğer Türk boylarından gelen muallimler başlangıçta rol oynamışlardır.

3.5.12. MÜNEVVER KARI'NİN OKULU

Taşkent'te Özbek Türkleri tarafından açılan ilk YUM Münevver Kari'ye aitti. 1901 yılındaki müracaatına olumlu cevap alamayan okulunu ancak 1904–1905 yılında açmaya muvaffak oldu.⁵⁷³ Yeni usul mektepler ilköğretim seviyesinde bilgi veriyorlardı. Fakat Türkistan bölgesinde 1917 yılına gelindiğinde 3 yeni usul okulunun 5. ve 6. sınıfları vardı. Bu sınıflar ortaokul seviyesinde eğitim veriyorlardı.⁵⁷⁴ Bunlardan birisi Münevver Kari'nin Taşkent'te açtığı YUM'du. 1901 yılında Münevver Kari'nin açtığı okul başlangıçta 4 sınıflı idi, fakat sonradan müfredat genişletilerek 6 sınıflı hale dönüştürülmüştür.

İdare tarafından YUM işinin yerliler arasındaki öncüsü olarak Münevver Kari Abdüreşidhanov görülüyordu. Kari'nin okulu hakkındaki detaylı bilgileri Sır Derya Oblastı 1. rayon müfettişinin talimatı üzerine Eski Çinaz RYO müdürünün YUM'lar ile ilgili hazırladığı rapordan öğreniyoruz. Münevver Kari'nin okulu sesli metoda göre eğitim yapıyordu. Başlangıçta bütün okul malzemesi Tatar menşeliydi. Fakat zaman içinde başta kitaplar olmak üzere materyaller Özbekçe'ye dönmüştür. Okul kitaplarının bir kısmını Münevver Kari kendisi yazıyordu. Bu kitapların yazımında RYO'da okutulan Rusça kitaplar etkili oluyordu. Rus kelimeler de Özbekçe metinlere giriyordu. Bu yeni kitaplarda vatan sevgisi vb. yeni duygular bulunuyordu. Ayrıca kitaplarda içinde bulunan durumdan memnuniyetsizlik ve değişim ihtiyacını çağrıştıran metinler de vardı. Bu okulun kitaplarında görsel metot da kullanılıyordu. Kitaplarda insan resimleri de yer alıyordu. Hindistan ve Türkiye

⁵⁷² A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 144.

⁵⁷³ Begali KASIMOV: Milli Uyganış (Taşkent, 2002), 25.

⁵⁷⁴ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 18.

ile bulunan alakaya rağmen, okul kitaplarında bunların etkisinden ziyade Rus kaynaklarının dolaylı etkisi büyüktü. Rus kaynaklarından yapılan tercümelere dayanan Tatarca kitaplar veya Rusça okul kitaplarından Özbekçe'ye doğrudan yapılan çevriler yaygın olarak kullanılıyordu.⁵⁷⁵ Türkistan'ın her bölgesindeki 4 sınıflı tek kademeli YUM'lardan birisini bitiren bir çocuk, imtihansız olarak Münevver Kari'nin iki kademeli okulunun ikinci kademesine devam edebiliyordu.⁵⁷⁶

Münevver Kari'nin okulunda 1. yıl haftada yirmi saat okuma yazma, üç saat sözel olarak dini bilgiler, iki saat sözel hesaplama dersleri ve fiziki coğrafya öğretiliyordu. 2. yıl anlayarak okuma yazmaya on üç, aritmetiğe üç, din dersine beş, sözel coğrafyaya ve koro çalışmasına birer saat ayrılıyordu. 3. yılda okuma yazmaya beş, din tarihine iki, Sufi Allayar'ın okunmasına bir, coğrafyaya ve koro çalışmasına ikişer saat ayrılıyordu. 4. yılda okumaya iki, dikteye dört, Özbekçe'nin gramerine bir, aritmetiğe üç, coğrafya ve din derslerine ikişer, Kur'an-ı Kerim okunmasına üç, Sufi Allayar'ın okunmasına ve koroya birer, dini ibadetlerin öğrenilmesine dört saat ve ayrıca Farsça öğrenilmesine de vakit ayrılıyordu. İlk 4 sınıfı bitirmiş olanlar okulun ilk kademesini bitirmiş oluyorlardı. İkinci kademenin ilk sınıfında, yani okulun 5.yılında okuma dersine, kitapsız olarak Özbekçe'nin gramerine, Özbekçe yazma dersine, aritmetiğe, fizik coğrafyaya, yeni dersler olan geometri, ve genel tarih (kitapsız olarak Türkistan ve Rusya tarihi) gibi dersler için birer, Farsça ve Arapça'ya ikişer, nihayet Rusça'ya on iki saat ayrılıyordu⁵⁷⁷, ayrıca öğrencilere temizlik bilgileri de veriliyordu. Okulun 6. yılında 5.yılında işlenin derslerin aynıları kitapların devamından işleniyordu. Bu okul 2 kademeli RYO'ya denk bilgi veriliyordu. Okulun Rusça derslerini RYO'nun Rusça öğretmeni veriyordu. 1915 yılında Münevver Kari'nin okulundan

⁵⁷⁵ ÖCMA F. 2282, Op. 1, D. 104, L. 52-56.

⁵⁷⁶ ÖCMA F. 1009, Op. 1, D. 51, L. 21.

⁵⁷⁷ Rusça hem öğretmen problemi hem maddi külfeti hem de iyi gözle bakılmadığı için çok az okulda mevcuttu. Münevver Kari 1911 yılında okulunda Rusça dersleri başlattı. 1915 yılından sonra ise haftada 12 saate çıkardı. Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 170.

mezun olan 5 öğrenciden 3'ü Rusça imtihanından geçerek müfettişlikten başarı belgesi almışlardı.⁵⁷⁸

Münevver Kari'nin okulunun aynen İsmail Gaspıralı'nın sisteminde olduğu gibi kolaydan zora gittiği gözükmemektedir. Ders saati hemen hemen her yıl aynı olmasına rağmen ilk yıllarda ana dilde okuma yazmaya ağırlık verilirken, çocuklar için yabancı diller olan Rusça, Farsça ve Arapça'nın öğretimi daha sonraki yıllara bırakılmıştı. EUM'de verilmeyen dünyevi bilgi içeren birçok ders vardı. Yine EUM'de görülmeyen tarih derslerine de programda yer verilmişti. Rus idarecilerden bu okulun Pan-Türkist ve Pan-İslamist ocaklar olduğunu düşünenler, en çok tarih derslerini ve tarih ders kitaplarını hedef alıyor, bunların ayrılıkçı düşünceler yaydığını, Türkistanlı çocuklara geçmişlerini sevmeyi ve milli gurur verdiği düşünüyorlardı. YUM'de de EUM'deki gibi esas önemli olan kitaplar ve onların muhtevası olsa bile, birçok milli kavram ve düşünce öğrencilere derslerde sözel anlatım yolu ile veriliyordu. Fakat bunun için muallimlerin kimliği ve alt yapısı önemli idi. Tatar öğretmenlerin bölgeden kovulmasından sonra özellikle Cedit ideolojisi açısından muallimlerin daha az şuurlu olduğunu söylemek yanlış olmaz.

3.5.13. ANDİCAN ŞEHRİNDE YENİ USUL MEKTEPLER

Andican, Tatar ve Özbek zengin muhitinin YUM işine gösterdiği ilgi sayesinde, bu tip okulların hızla geliştiği ve güçlü olduğu bölgelerin başında gelmektedir.⁵⁷⁹ 1897 ile 1917 yılları arasında Andican şehrinde 19 ve köylerinde ise 15 YUM açılmıştır. Şehirlerdeki okullardan dördü EUM'den YUM'e dönüştürülmüştür. İlk üç YUM, zengin tüccarlar tarafından açılmıştır. Bu bölgede açılan ilk okul 1897 yılında, ikincisi 1899 yılında, üçüncüsü ise 1901 yılında açılmıştır. Bundan sonra açılan 7 mektep ise fabrikatörlere ve

⁵⁷⁸ ÖCMA F. 1009, Op. 1, D. 51, L. 21.

⁵⁷⁹ A. F. Ardaşirov makalesini hem arşiv kaynakları ve literatüre dayanarak hem de bu okullarda okuyan kişilerle birebir görüşerek hazırlamıştır. Dolayısıyla çalışması, Çarlık döneminde bu şehirdeki okulların hemen hemen bütün yapısını anlamamızda bize çok büyük imkan sunmaktadır. Andican'daki YUM ile ilgili yazılı kaynaklarda olmayan bilgileri de içeren bu makale, bu konuda yapılmış en iyi çalışmadır. A. F. Ardaşirov, "K Voprosu...", 131-171.

tüccarlara ait evlerde açılmıştır. Bundan sonra ise üç medrese ve iki camide din adamlarının yardımı ile okullar açılmıştır. 15 köy okulundan 12'si zengin kişilerin evinde, ikisi ise camilerde açılmıştı. Bu tablodan YUM'ların din adamlarından ziyade, bölgede yeni oluşmakta olan zengin sınıf ile iç içe olduğu gözükmemektedir.⁵⁸⁰

3.5.14. TGAV'DE YENİ USUL MEKTEPLERİN SAYISI

Khalid 20. asrın başında Türkistan'da ders kitaplarının her baskıda bin adet tiraj ile yayınlandığını, buradan hareketle Türkistan'da yüzlerce YUM olması gerektiğini veya YUM'un şehir hayatında çok etkili olacak kadar yaygın olduğunu belirtmektedir.⁵⁸¹ Kitap sayısına bakarak YUM sayısını tahmin etmeye çalışmak oldukça zordur. Fakat kitap tirajına bağlı olarak bir tahmin yapmak gerekirse, o zaman kitapların baskı tirajına değil de, toplam tiraja bakmak daha faydalı olacaktır. Kaldı ki YUM'larda basılan kitaplar sadece YUM'larda değil bazı EUM'lerde de kullanıldığı için, bu da kesin bilgi vermemektedir. Tabii burada her okulda kitapların sadece okul hocası tarafından mı, yoksa her öğrenci tarafından mı kullanıldığı konusu önem kazanmaktadır. Sadece okul hocalarının kitap aldığını düşünürsek Türkistan'da YUM'ların sayısının Khalid'in dediği gibi yüzlerce değil, daha da çok olduğu düşünülebilir. Ama okuldaki öğretim sistemine göre her öğrenci bu kitaplardan alıyorsa, okul sayısı çok daha düşük miktarda olmalıdır. 1912 yılında Taşkent'teki 12 YUM'da 1010 öğrencinin okuduğunu düşünürsek⁵⁸² 1000 tiraj ile basılan bir kitap sadece Taşkent'teki YUM öğrencilerinin ihtiyacını karşılamaktaydı.

Rus idaresinin okullar hakkında bilgi toplama ve denetim girişimleri ilk okulun açılmasından 11 yıl sonra, 1908 yılında başlamıştır. Basında çıkan yazılardan ve Ostroumov gibi bu konu ile yakından ilgilenen kişilerin bu

⁵⁸⁰ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 132-137.

⁵⁸¹ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 166.

⁵⁸² ÖCMDA F. 2868, Op. 1, D. 416, L. 65.

okullar hakkında kısmi bilgisi olsa da, genel olarak YUM işine itibar verilmediğinden bu okullarla ilgili ciddi ve kapsamlı bir hareket 1908 yılına kadar görülmemiştir. Bundan sonra da bölgedeki bütün okulların tespit edildiği ve denetim altına alındığı söylenemez.⁵⁸³ İlk defa 1908 yılında YUM'lar ile ilgili kayıt tutulmaya başlandığı için, bu tarihten önceki rakamları bilemiyoruz. TGAV'de 1896 yılında 28, 1906'da 83 ve 1911'de 89 RYO vardı.⁵⁸⁴ Şubat 1910 yılında Fergana bölgesinde 23 YUM vardı. Fakat bu esnada Ayna dergisi bu bölgedeki okul sayısını 31 ve öğrenci sayısını 3.000 olarak veriyordu. 1903 yılında Taşkent'teki YUM sayısı 20 olarak gözükürken,⁵⁸⁵ arşiv kaynaklarına göre 1910 yılında 12, Bobrovnikov'a göre ise yine 1910 yılında 20 okul gözüküyordu. Hokand'daki YUM sayısı 16 idi.⁵⁸⁶ Mesela 1914 yılında Seday-ı Fergana gazetesi Şarihan bölgesinde 3 YUM olduğunu yazarken, idareye göre bu bölgede YUM bulunmuyordu.⁵⁸⁷

TGAV'de en çelişkili istatistik verileri YUM'lara ait olanlar idi. Bu okullar idarenin baskısı ve takibinden kurtulmak için sık sık yer değiştirdikleri için, tespit edilmeleri diğer okullara göre daha güç oluyordu.⁵⁸⁸ Seday-ı Fergana gazetesi 1913–1914 yılında Behbudi'nin Pederkuş piyesine duyulan tepkiden dolayı, 50-60 kadar YUM'un kapandığını yazıyordu.⁵⁸⁹ Bu rakam oldukça fazladır. 1914 yılında Mahmut Hoca Behbudi Türkistan'da 100 000 ailenin çocuklarını bu okullarda okuttuğunu yazıyordu.⁵⁹⁰ Her ailenin 2 çocuğunun aynı anda bu başlangıç okullarına gittiğini düşünsek ve ortalama olarak bir okulda 50 öğrenci olduğunu kabul etsek, Türkistan'da 500 YUM olması gerekiyordu. Bunun için bu konuda kaynakların verdiği bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Fakat YUM'ların sayısının resmi kaynakların verdiğinden daha az olduğunu düşünmemizi gerektirecek bir sebep yoktur.

⁵⁸³ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 135-136.

⁵⁸⁴ V. V. BARTOLD: a.g.m., 310.

⁵⁸⁵ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 165.

⁵⁸⁶ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 66.

⁵⁸⁷ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 135-136.

⁵⁸⁸ Ardaşirov'a göre Andican'daki YUM'ların 1/3'ü sürekli yer değiştiriyordu. A. F. ARDAŞİROV: K Voprosu..., a.g.m., 138-139.

⁵⁸⁹ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 135.

⁵⁹⁰ Mahmut Hoca BEHBUDİ: "Bizning Haller ve İşler", Ayna, 12, (Semerkand, 1914), 295.

Muhtemelen resmi istatistiklere geçenin çok üstünde YUM vardı. Fakat gerçekte ne kadar olduğunu tespit etmek zordur.

Bu konuda göz önünde tutulması gereken, Türkistan'da ilki 1893 yılında açılan YUM sayılarının özellikle 1905 yılından sonra giderek arttığıdır. 1907'de Stolipin hükümetinin baskıları ve 1912 talimatnamesi ile bu okulların üzerindeki denetimin artırılması ile bu okullar geçici olarak duraklama içine girdilerse de, bu dönemlerden sonra da Türkistan'ın bütün bölgelerinde YUM sayısı artmaya devam etmiştir. 1917 yılına gelindiğinde TGAV'de ne kadar YUM olduğunu kestirmek mümkün değildir. Fakat yaşayan tanıklarla da konuşan Ardaşirov'un verdiği rakamları gerçeğe en yakın rakamlar olarak kabul etmek mantıklı gözükmektedir. Ona göre 1917 yılında Andican şehrinde ilkokula giden çocukların % 43'ünün YUM'lara devam ettiğini düşünür⁵⁹¹ ve o zaman için Andican'ın YUM işinin en güçlü olduğu bölgelerden birisi olduğuna da hesaba katarsak, devrim öncesi Türkistan YUM'ların ulaştığı en yüksek oranın bu olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Büyük ihtimalle Semerkand, Yedisu, Fergana ve Hazarötesi bölgelerinde bu oran daha aşağıdadır. İdil-Ural bölgesinde devrim öncesinde hemen hemen bütün mekteplerin YUM sistemine döndüğünü⁵⁹² göz önünde bulundurduğumuzda, Türkistan'daki oran bunun çok gerisinde olduğunu söylemek gerekmektedir. Bunda Türkistan'da YUM işinin İdil-Ural ve diğer bölgelere göre çok daha geç başlaması ve Türkistan'ın Cedit akımının en geç ulaştığı bölgelerden birisi olmasının etkisi büyüktür. Fakat Türkistan'ın ulaştığı %43'lük oran küçümsenmeyecek büyüklüktedir. Eğer bu gidişat devrim tarafından kesilmemiş olsaydı, bu rakam YUM işinin gelişmeye devam edeceğini göstermektedir.

⁵⁹¹ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu...", a.g.m., 145.

⁵⁹² N. A. BOBROVNIKOV: Russko-Tuzemniya..., a.g.e., 66; Nadir DEVLET: 1917 Ekim, a.g.e., 50.

3.5.15. YENİ USUL MEKTEPLERDEKİ ÖĞRENCİ SAYISI

YUM'larda okuyan öğrenci sayısı EUM'lerdekinden çok daha fazla idi. Bir EUM'da en fazla 30–40 öğrenci okurken, bir YUM'da 100-125 öğrenci okuyabiliyordu. Hoca sınıf sistemine göre ders işlediği için, bu öğrencileri 4 gruba ayırıyor ve hepsine günde 1,5 saat ayırıyordu. Mesela Hokand'daki Kasımbayev mektebinde 145, Halfa Tilla Hoca mektebinde 80, Ömer Tiye mektebinde 85 öğrenci vardı.⁵⁹³ Andican'ın Şarihan bölgesindeki 5 öğretmenin çalıştığı YUM'da 200 öğrenci okuyordu.⁵⁹⁴ Andican bölgesindeki YUM'da ortalama öğrenci sayısı 43–54 idi. Bu hem RYO'daki hem de EUM'daki ortalama öğrenci sayısından fazla idi.⁵⁹⁵

1910 yılında Taşkent'te 8 RYO ile 16 YUM vardı. 1911 yılında Hokand'da 162 öğrenciye sahip 2 RYO ile 530 öğrenciye sahip 8 YUM vardı. Yani YUM'lar RYO'ya göre daha hızlı artıyor ve daha popülerdi.⁵⁹⁶

3.5.16. YENİ USUL MEKTEBİN TÜRKİSTAN'DA AÇILMA VE YAYILMA SEBEPLERİ

1. İşgal sonrasında Rusya vasıtası ile dünyanın geri kalan kısmı ile kurulan ilişkilerin artırılması Türkistan'ın konumunun ve geri kalmış halinin daha iyi anlaşılmasına sebep oldu. Rus işgali ve bundan kaynaklanan baskıların Türk boyları arasında şuurlanmaya, niçin esir oldukları ve geri kaldıkları konusunda sorgulanmaya başlanmasına yol açtı. Bu ise toplumun ileri gelenlerini yeni arayışlara yöneltti.
2. Rus işgali ile birlikte Türkistan'da ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi alanlarda bir değişim başladı. Toplumun ihtiyaçları ve düşüncesi de bu değişimden nasibini alıyordu.

⁵⁹³ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 259.

⁵⁹⁴ A. F. ARDAŞİROV: K Voprosu..., a.g.m., 145.

⁵⁹⁵ A. F. ARDAŞİROV: K Voprosu..., a.g.m., 145-146.

⁵⁹⁶ V. V. BARTOLD: a.g.e., 310.

3. TGAV idarecilerinin Türkistan'daki değişime uygun olarak yerli ahalinin ihtiyaçlarını karşılayamamış olması, YUM sisteminin başarısında müspet anlamda etkili olmuştur. YUM'dan önce Türkistan'da açılmaya başlanan RYO halk nezdinde itibar sağlasaydı, bu durum YUM sisteminin Türkistan'da gelişmesi ve yayılmasını mutlaka menfi olarak etkileyecekti.
4. TGAV idaresinin Türkistan'ın işgalinden beri Müslüman eğitim kurumlarına karşı yürüttüğü görmezlikten gelme siyaseti, idarenin kontrolü olmadan YUM'ların serbestçe açılmalarına imkân sağlamıştır.⁵⁹⁷

⁵⁹⁷ N. OSTROUMOV: Çto Delat s Novometodnımi Maktabami, TS, 497, 97-98. Gramenitskiy'e nazaran Ostroumov'un sürekli surette YUM'lara karşı menfi tavır takındığını, YUM'ri Pan-Türkist ve Pan-İslamist ayrılıkçı ocaklar şeklinde göstermeye çalıştığını düşünürsek, bu yaklaşım, aynı zamanda okulların idarenin ihmali sonucu geliştiğini savunan Ostroumov'un tezi ile çelişmektedir. İdarenin Müslüman ahalinin dünyevi ihtiyaçlarını karşılamamasından dolayı YUM'un geliştiğini savunanlar, genel olarak bu okulları ideolojik ocaklar olarak görmemekte ve bunları devrin gelişen ihtiyaçlarının tabii bir sonucu olduğu kanısındadır. Fakat bu okulları ideolojik merkezler olarak gören bakış bundan oldukça farklıdır. Ostroumov'un bu iki bakışa da sahip olması dikkat çekicidir. YUM'ların hepsi Cedit mektebi değil idiyse de, bu sistemin ortaya çıkışında Cedit düşüncesinin etkisi vardı. Bu okulların temelinde milleti kalkındırma ve yükseltme düşüncesinin olduğu muhakkaktır. Fakat valilikte açılan okulların hepsinde bu düşünce yoktu. Okulu açan ve yayan herkes bunu milletine hizmet etmek veya kutsal bir dava uğruna yapmıyordu. Ostroumov da, Gramenitski gibi bunu biliyordu. Fakat gelecekte muhtemel olarak karşılaşılabilecek bir tehlikeye karşı uyanık olmak ve idareyi buna karşı uyarmak için, bu okulların ideolojik ocaklar olduğu tezini sürekli işlemiştir. Buna karşın 1908 yılında Gramenitskiy'nin hala bu okullar hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını düşünürsek Ostroumov gibi onun da bu konuda diğer bir uçta olduğunu düşünebiliriz. Fakat bu okullar özünde ideolojik fikirler taşıyor idiyse de Türkistan'da yayılmalarının başlıca amili bu değildi. En etken sebep bu okulların halkın ihtiyaçlarına cevap vermeleri idi. Zaten bu sistemin en güçlü yanı da buydu. Müslüman eğitim kurumlarına karşı uygulanan görmezden gelme politikası göreceli olarak 1917 Ekim devrimine kadar etkisini sürdürmüştür demek yanlış olmaz. Özellikle 1898 Andıcan ayaklanmasından sonra, daha önce tartışılan görmezden gelme politikasından vazgeçme fikirleri yeniden canlanmıştır. Tedrici olarak Müslüman eğitim kurumları üstünde kontrol sağlanmış ise de, Müslüman ahalinin tepkisinden çekinildiğinden bu süreç çok yavaş olmuştur. Bölgedeki eğitim kadrolarının yetersiz olması ve uzman bulunmamasından dolayı da TGAV'nin idaresinin istediği kontrol, Ekim devrimine kadar hiçbir zaman tam manası ile sağlanamamıştır. Cedit hareketi ile Müslüman toplumunun ileri gelenlerinin kendilerini ve toplumlarını sorgulamaya başlaması ve eğitimden başlayarak, bütün toplumu reform etme isteği Rus yöneticilerin sahip oldukları bu anlayışın kendileri açısından ne kadar yanlış olduğunu göstermiştir. Cedit hareketinin başarısında Rus idarecilerin yürüttüğü bu görmezlikten gelme politikasının sonucunda Müslüman eğitim kurumları üzerinde denetim kurulmamasının da çok büyük faydası olmuştur. Cedit eğitimciler faaliyetlerini başlangıçtan Rus yetkililerin dikkatini çekip önlem alma ihtiyacı hissettirecek dereceye gelişene kadar serbestçe yürütmüşlerdir. Cedit

5. EUM'dan kaynaklanan rahatsızlık da YUM sisteminin Türkistan'da yayılmasında etkili olmuştur.⁵⁹⁸ Türkistan'da mektebin en fazla eleştirilen yanı, öğrencilere okuma yazma öğretmedeki başarısızlığı idi.⁵⁹⁹ YUM'da getirdiği en büyük yenilik iyi ve hızlı okuma yazma öğretme idi. YUM halkın günlük hayatındaki eğitimle ilgili problemine mantıklı, somut bir çözüm getiriyordu. Bu sebeple YUM'lar Türkistan'da muhafazakâr grupların tepkisine, muhalefetine ve arkalarında devlet, vakıf vb. kurumların desteği olmamasına rağmen gelişebilmişlerdir.
6. Başta Osmanlı Devleti olmak üzere Müslüman ülkelerindeki değişim ve Tatarlar arasındaki şuurlanma Türkistan'a etki etmiştir.
7. İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu YUM sisteminin pratik ve hayata geçirilmesi kolay bir sistem olması da, okul ağının yayılmasında son derece etkili olmuştur.

3.5.17. CEDİT-KADİM MESELESİ

3.5.17.1. KADİMCİLERİN YENİ USUL MEKTEP HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Türkistan'da İsmail Gaspıralı'nın YUM sisteminin yayılması ile birlikte bu okullarla ilgili tartışmalar başladı. EUM sisteminin devam etmesini isteyen ve YUM sisteminin zararlı olduğunu savunan toplumun muhafazakâr kesime Kadimci, YUM sistemini savunan insanlara da Ceditçi denilmeye başlandı. Bu isimlendirmeler Türkistan'a ait değildi. Bu iki grup Rusya İmparatorluğu'nda Müslümanların yaşadığı hemen hemen bütün bölgelerde

okulları özel okul statüsüne değil de, dini okul statüsünde görüldükleri için Türkistan'da 1908-09 Palen komisyonuna kadar bunlar hakkında ciddi bir tasarrufta bulunulmamıştır.

⁵⁹⁸ N. A. BOBROVNİKOV: Russko-Tuzemniya..., a.g.e., 67.

⁵⁹⁹ Adeeb KHALİD: The Politics..., a.g.e., 163; ÖCMDA F. 1009, Op. 1 D. 51, L. 20.

YUM sisteminin yaygınlaşması ile kendiliğinden oluşmuştu. Eğitim konusundaki tartışmalar bu gruplaşmaları keskinleştirdi ve tartışma başka alanlara da yayıldı. Eğitim konusunda Kadimciler YUM sistemine esas olarak şu eleştirileri yöneltiyorlardı:

- 1) EUM'lar yerlerini hemen YUM'lara bırakmadılar, aralarında bir mücadele başladı. Birçok bölgede başta din adamları bu okulları açanların kâfir ve Rus (Orus) olarak adlandırıyor, bu okulun günah ocağı olduğunu söylüyorlardı.⁶⁰⁰ Kadimciler dediğimiz grubun mensupları YUM sistemini dinsizlik ile suçluyorlardı.⁶⁰¹ Kadimciler YUM'a karşı yürüttükleri mücadelede Çarlık idaresinin desteğini almaktan çekinmiyorlardı.⁶⁰² Aslında bu durum tam bir çelişki oluşturuyordu. Kendilerinin değer sistemini bozup Ruslaştırmaya açık hale getireceğini düşündükleri sistemi yine Ruslar'ın yardımı ile bertaraf etmeye çalışıyorlardı. Bu durum, YUM sistemine karşı çıkanların en azından bir kısmının sadece toplum içindeki pozisyonlarını korumaya çalışan insanlar olduğunu düşündürmektedir.
- 2) Kadimcilere göre mevcut durumun bozulması, toplum değerlerinden uzaklaşma manasına geliyordu.⁶⁰³ Kadimcilerin EUM'lara muhalif olmalarının başlıca sebebi eskinin korunması ihtiyacı idi. Yüzyıllardır

⁶⁰⁰ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu....", a.g.m., 146-147.

⁶⁰¹ 3 Ocak 1914 tarihinde Cuma namazında Semerkand'da Mirza Uluğbek Medresesi camiinin imamı çocukları Rusça öğrenmeye teşvik edenleri ve Cedit okulu açanları kafirlikle suçlayıp, "Cedit okullarına çocuklarını veren kafir olur hanımından da boşanmış sayılır" şeklinde vaaz vermiştir. Behbudi Türkistan'da belki yüz bin ailenin çocuğunu Cedit okullarında okuttuğunu Mahmut Hoca Behbudi, "Bizning Haller ve İşler", Ayna, 12, (Semerkand, 1914), 295, ve bu şekilde konuşmanın İslam şeriatına aykırı olduğunu yazmıştır. Mahmut Hoca Behbudi, "Bizning Haller ve İşler", Ayna, 13, (Semerkand, 1914), 200-202.

⁶⁰² N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 44. Kadimciler sadece halka propaganda yapmakla yetinmeyip bu okulları Rus idaresine şikayet edip okulların üzerinde güvensizlik yaratmaya çalışıyorlardı. 1910 yılında Adincan'da bir grup kadimci Z. Kaziyevev mektebini dağıtmak için buraya saldırıp okulum eğitim materyalini parçaladı. Fakat buna rağmen okul anne-babaların desteğiyle eğitim işine devam edince, bu okul sansüre göre yasak kitapları okuttuğu gerekçesi ile polise şikâyet edilmiş ve polisler okul muallimini tutuklamışlardır. Bu baskılar yüzünden başlangıçta okullar şehirlerin Rus kısmında açılıyordu. A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu....", a.g.m., 146-147.

⁶⁰³ Adeb Khalid, "The Politics...", a.g.e., 176.

Müslüman dünyasının her yerinde eğitim aynı şekilde veriliyordu. Bunun bozulmasının hem Müslümanlığa hem de toplumun dengelerine zarar verileceği düşünülüyordu. Bu korunma duygusunun şuurlu bir yanı olduğu gibi, sadece mevcudu muhafaza etme gibi şuursuz bir yönü de mevcuttu. Okulun toplumun ihtiyaçlarını ne ölçüde karşıladığı gibi sorular kadimcilerin gündeminde değildi. Ceditçilerin bunu gündeme sokmaya girişimleri ise, bu muhafazakâr çevrelerin tepkisini çekiyordu.

- 3) Kadimciler YUM'da Rus okullarındaki gibi sıraların kullanılmasını Ruslaşma olarak değerlendiriyorlardı.⁶⁰⁴
- 4) Kadimciler YUM'da okutulan coğrafya ve tarih derslerinin bidat ve günah fikrini olduğunu yayıyorlardı.⁶⁰⁵
- 5) Kadimciler Cedit mekteplerini siyasi okullar olarak görüyorlardı.⁶⁰⁶

3.5.17.2. CEDİTÇİLERİN YENİ USUL MEKTEBE KARŞI OLAN DÜŞÜNCELERE CEVAPLARI

Rus kaynaklarının Türkistan'ın mektep ve medreseleri hakkında verdikleri bilgiler genelde bu eğitim kurumları ile alakalı olumsuz bilgileri içermektedir. Çoğu oryantalist bakış açısına sahip Rus yazarlarının mektep ve medresenin arka planına nüfuz etmeden, görünen uygulamalara bakarak yorum yaptığını düşünebiliriz. Türkistan'ın işgalini dünyaya Batı medeniyetini yayma hareketi olarak propaganda eden Rus idaresinin, bu savı güçlendirecek argümanları da üretmesi gerektiğini göz ardı edemeyiz. Bu yöndeki propaganda Rus işgalinin haklılığına ve meşruluğuna hizmet etmiş

⁶⁰⁴ Adeeb Khalid, "The Politics...", a.g.e., 176.

⁶⁰⁵ Mahmut Hoca BEHBUDİ: "Tarih ve Cografiya", Ayna, 27, (Taşkent, 1914), 502-505.

⁶⁰⁶ Kadimciler YUM ile ilgili olarak şu tekerlemeyi söylüyorlardı:

Usul-i Cedit okutma polit - Yeni usulle okutma politika.

Sanga muallim ming lagnat- Sana muallim bin beddua. A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu....", a.g.m., 146-147.

oluyordu. Rus yazarları mektep ve medreseleri çağın gerisinde kalmış, hayatla alakası olmayan ve bir yığın gayri akli ritüelin uygulandığı mekânlar olarak gösteriyorlardı. Bu noktada yerli kaynaklardan 19. asrın sonu ve 20. asrın başındaki mektep ve medresenin durumunu öğrenerek, Rus kaynaklarının verdiği bilgilerin ne derece doğru olduğunu ortaya koymak gerekli, ancak zordur. 1905 yılında Rusya'da serbestlik döneminin başlaması ve bunun Türkistan'a da yansması ile gerçekten milli denilebilecek basın ve kitap neşriyatı hareketi doğmuştur. Bu gelişmelerden önce bilgi alabileceğimiz kaynaklar son derece sınırlıdır. Bu yeni gelişmelerden daha çok Ceditçi denilen aydın grubu istifade etmiştir. Ceditçi nesil de EUM ve medreselerde reform isteyen bir kuşaktı. Rus bakış açısına karşı mektep ve medreseleri savunun Kadimci grubun görüşleri bir yana, Ceditçi aydınların fikirleri önemlidir. Özellikle Ceditçilerin baskı altına alınmaya başladıkları 1917⁶⁰⁷ yılından önce yazdıklarını samimi olarak kabul etmek gerekmektedir.

Türkistan'da mektep ve medrese sistemi ile alakalı en doyurucu kaynak eserler arasında Abdurauf Fıtrat'ın Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası eserleridir. Fıtrat 1909–1911 yılları arasında İstanbul'da Farsça olarak kaleme aldığı bu eserlerinde, başta eğitim kurumları olmak üzere dönemin birçok kurumunu eleştirmiş, bunlardaki çöküşü ve gerileyişi sorgulamıştır. Fıtrat ve diğer pek çok Ceditçi aydının Bolşevik devrim öncesi verdikleri bilgiler Rus kaynaklarının abartılı olarak verdikleri bilgilerle yüzde yüz olmasa bile, genel olarak örtüşmektedir. Fıtrat, Türkistan Müslümanlarının Ortaçağ'da ilim, fen vb. alanlarda birçok açıdan üstün olduğunu, Avrupa'nın Haçlı savaşları aracılığı ile ve başka yollarla İslam devletlerinden etkilenerak atılımlar yaptığını ve bunun sonucunda bugünkü durumuna geldiğini vurguluyordu. Ona göre İslam'ın geçmişi parlaktı,

⁶⁰⁷ Bolşeviklerin 1917 Ekim devrimi sonrası hemen olmasa da yavaş yavaş idareyi ele almaları ile Türkistan'da Sosyalist sistem hâkim olmuştur. 1917-1920'lerde başlayan baskılar, 1920'lerin sonlarına kadar sürmüş Basmacılık hareketinin bastırılmasından sonra had safhaya ulaşmıştır. SSCB'de yayınlanan literatürü kuşku ile karşılamak gerekmektedir. Bu devirde kaleme alınan eserler Ceditçi aydınlar tarafından yazılmış olsa bile, bu eserlerin büyük kısmı hayati tehlike altında yazıldığı için ciddi bir iç ve dış tenkit uygulamasından geçirilmeden kullanılmaları doğru değildir.

geleceğinin de parlak olmaması için bir sebep yoktu. Lazım olan tek şey İslam'ın yolunda gitmekti. Türkistan'da görünüşte İslami hayat yaşanmasına rağmen, fiili olarak bidat ve hurafe hâkimdi,⁶⁰⁸ Türkistan Türkleri İslam'ın yolundan ayrıldıkları için bugünkü zor duruma düşmüşlerdi.⁶⁰⁹ Fıtrat'ın görüşleri döneminin Cedit hareketinin ana fikirlerini oluşturmaktadır. Kadimciler tarafından kâfirlikle ve Ruslaşmakla suçlanan Türkistan Ceditçilerinin hemen hemen hepsi, İslami geleneğe tamamen bağlı idi. Ceditçilerin reform hareketinin kaynaklarının birçoğu da İslam'a dayanıyor, sadece reform için Batı tekniği ve sisteminden faydalanılması öngörülüyordu. Fakat Türkistan'ın içinde bulunduğu psikolojik iklimin sebebiyle, bunun için bile uygun ortam tam olarak oluşmamıştı. Kadimcilerin karşı çıktıkları YUM sistemini Ceditçiler şu gerekçelerle savunmuşlardır:

- 1) Ceditçiler kendi eğitim sistemlerini savunurken bunu İslami referanslara dayandırıyorlardı. Ceditçiler, YUM sisteminin İslami eğitim geleneğini bozduğunu savunan kadimci iddiasına da yine İslam'dan aldıkları referanslar ile cevap veriyorlardı. Onlara göre YUM daha iyi Müslüman yetiştirmeye hizmet edecekti. Onlar ideal insan tipi olarak dinini iyi bilen insandan vazgeçmiş değillerdi. Ceditçiler EUM'un bunu veremediğini YUM'un vereceği görüşünde idiler.
- 2) Ceditçiler ses sistemini savunmak için, bu sistemin başka İslam ülkelerinde özellikle Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını örnek veriyorlardı.⁶¹⁰
- 3) Ceditçiler okullarda öğrencilerin sıralarda oturmasını da akli gerekçelerle, çocukların yerin nemi vb. zararlarından kurtarmak gayesi ile açıklıyorlardı.⁶¹¹

⁶⁰⁸ Abdurauuf FITRAT: "Hind Seyyahı...", a.g.e., 115-116

⁶⁰⁹ Abdurauuf FITRAT: "Hindistanda Bir...", a.g.e., 49-50.

⁶¹⁰ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 177.

⁶¹¹ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 177.

- 4) Cedit aydınları EUM sisteminde değer verilmeyen tarih ve coğrafya derslerini müfredata sokuyorlardı. Kadimcilerin iddia ettiği gibi bu derslerin bidat ve günah olmadığını Kur'an ve Hadislerden getirdikleri örneklerle ispatlamaya çalışarak, bu dersleri meşrulaştırmaya gayret ediyorlardı. Tarih okumanın en büyük faydası İslam tarihinin ve peygamberler tarihinin öğrencilere öğretilmesi olduğunu söylüyorlardı.⁶¹²
- 5) EUM ve medresenin kötü yanlarının gösterilmesi, YUM sisteminin uygulanması için halkın ikna edilmesinde önemli bir rol oynuyordu. Ceditçiler EUM'un çocuklara okuma yazmayı düzgün olarak öğretmediğini özellikle vurguluyorlardı. YUM sisteminin iyi ve hızlı okuma yazma öğretmesinin yanında EUM'ların içinde bulunduğu durumun vurgulanması da yeni sistemin itibarının halk nezdinde artırılması için önemliydi. Ayna'da çıkan bir yazıda EUM'da okuyan her on çocuktan ancak üçünün okuma yazma öğrenerek okuldan mezun olabildiği vurgulanıyordu.⁶¹³ Mekteplerin okuma yazma öğretmedeki başarısızlıkları medreselerde de mevcuttu. Fıtrat, Buhara medreselerinde 20 yıl okuyup, üstüne 20 yıl müderrislik yapan ulemaların dahi doğru düzgün Arapça okuyamadıklarını söylüyordu.⁶¹⁴

3.5.17.3. YENİ USUL MEKTEBE KARŞI TEPKİNİN AZALMASI

1910 yılından sonra Kadimci olarak adlandırılan muhafazakâr kesimin YUM'lara olan bakışında yumuşama oldu. Ruslaşmaya yol açacağını zannettikleri okulların İslami bilgileri ve Arapça'yı iyi bir şekilde öğrettiğini görünce, bu kesimin fikirlerinde değişiklik meydana geldi. Tabii bu durum her yerde aynı değildi.

⁶¹² Mahmut Hoca BEHBUDİ: "Tarih ve Cografiya", Ayna, 27, (Taşkent, 1914), 502-505.

⁶¹³ Niyazi RECEPZADE: "İbtidai Mekteplerimizning Tartibsizligi Yahud Terakkiyning Yolu", Ayna, 38, (Semerkand, 1914), 906-911.

⁶¹⁴ Abdurauf FITRAT: "Hind Seyyahı...", a.g.e., 99.

Bazı bölgelerde ise YUM sistemine karşı yumuşama, bölgedeki ileri gelen bir din adamının veya sevilen bir idarecinin bu okullara destek vermesi neticesinde gerçekleşiyordu. 1912 yılında Andican şehrindeki bir camide o bölgenin kadısının desteği ile YUM'un açılması, o zamana kadar olan tepkileri kırmıştır. Şehirde sevilen ve itibarı olan bu şahsın bu okulu açtırması ve desteklemesi halk nezdinde bu okullara duyulan tepkiyi azalttığı gibi birçok olumsuz düşüncüyü de değiştirmiştir. Olumsuz düşüncelerin zaman içinde değişmesinde yerel din adamlarının bu okullara yaptıkları ziyaretler esnasında burada çok iyi dini eğitim verildiğini görmelerinin büyük etkisi olmuştur. Bu okulların iyi okuma yazma öğretmesi, EUM'e güçlü bir rakip olmalarını sağladığı için düşmanlık yaratsa da, iyi dini eğitim verdiklerinin anlaşılması, bunlar üzerindeki esas şüphelerin azalmasına yardım etmiştir.⁶¹⁵

Cedit eğitim sistemine ve Ceditçilerin birçok alandaki fikirlerine karşı çıkan Kadimciler, faaliyetlerini 1917 devrimine kadar devam ettirseler de Ceditçilere ve YUM'a karşı olan keskin tavır 20. asrın başından itibaren zayıflamaya başlamıştır.⁶¹⁶ Bunun sebepleri arasında YUM'ların kendilerini halka tanıtmaları,⁶¹⁷ başarılarını kabul ettirmeleri, zaman içinde toplumsal yapının değişmeye başlaması, halkın ihtiyaç ve anlayışlarının değişmesidir. Birçok aile, Rusça'ya duyulan ihtiyacı çocuğunu RYO'ya göndererek gidermektense YUM'a göndererek gidermeyi tercih ediyordu. Aslında YUM'ların tercih edilmesinin esas sebebi Rusça değil, getirdikleri yeni eğitim anlayışı idi. Yeni anlayış değişen toplumsal ihtiyaçlar ile zaman içinde daha ön plana çıkıyordu. Rusça ise daha çok EUM'a çocuklarını veren ailelerin

⁶¹⁵ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu....", a.g.m., 133.-139.

⁶¹⁶ Mektep içinde Ceditçiler varlıklarını kabul ettirmeyi başardılarsa da, toplum içinde oluşan Ceditçi-Kadimci zıtlaşması 1917 devrimine kadar devam etti. Bu iki grup, aralarındaki meseleleri halledip, ortak problemlere karşı beraber mücadele etmeyi başaramadı. Ceditçiler denilen grup homojen bir yapıda olmadığı gibi, Kadimciler de homojen bir yapıda değildi. Son yıllarda Ceditçilik hakkında Türkiye'deki çalışmaların sayısında artış olmasına rağmen Kadimcilik konusu çok fazla araştırılmamıştır.

⁶¹⁷ Tabii ki bu okulların İslam'a zarar vermediği gerçeği sadece Kadimciler tarafından değil, halk tarafından da anlaşılmıştı. Eğer okullar bu konuda kendilerini halka anlatamasalardı, rekabet duygusundan dolayı Kadimci denilen kişilerin görüşlerinde değişme olmayabilirdi.

değil, RYO'ya çocuklarını veren aileleri etkileyebilecek bir uygulama idi. YUM'lar en fazla EUM'ların varlıklarını etkilediler. EUM'ların hızlı ve çok sayıda açıldığı yerlerde, EUM'ların açılması çok yavaşladı veya tamamen durdu.

3.6. MÜSLÜMAN EĞİTİM KURUMLARI MÜFETTİŞLİĞİ (3. RAYON MÜFETTİŞLİĞİ)

3.6.1. MÜFETTİŞLİĞİN TESİSİ

MEB, sadece Müslüman okullarını denetleyecek müfettişlik görevinin daha önce Kazan ve Orenburg eğitim bölgelerinde başarısızlıkla sonuçlanmasından dolayı, Türkistan'da bu kurumun oluşmasına soğuk bakıyordu. Fakat 1890 yılında mektep ve medreseleri denetlemek için N. O. Rozenbah'ın isteği ve okullar başmüfettişi A. İ. Zabelin'in inisiyatifiyle⁶¹⁸ 3. rayon eğitim müfettişliği görevi ihsas edildi.⁶¹⁹ Daha önce bu görevin yapılmasından diğer iki müfettiş sorumluydu. Bu iki müfettişin her birinin belirli bir görev sahası vardı. Müfettişler bu alan içindeki bütün okullardan sorumlu olsalar da, fiili olarak diğer sadece Rus eğitim kurumlarını denetliyor, mektep ve medreseler ile hiç ilgilenemiyorlardı. Bunun esas sebebi, mektep ve medreselere karşı yürütülen görmezlikten gelme politikası idi. Bu kurumların iç işlerine müdahale edilmesinin tepki çekeceği düşünülüyordu. Diğer bir sebep ise Arapça, Farsça ve Özbekçe bilmeyen bu müfettişlerin, isteseler bile bu kurumları denetleyemez durumda olmalarıdır. Ayrıca bütün Türkistan'a yayılmış olan binlerce mektep ve medresenin iki müfettiş tarafından denetlenmesi mümkün değildi.

Yeni tahsis edilen göreve V. P. Nalivkin getirildi. Nalivkin Arapça, Farsça ve Özbekçe bilmesinin yanında İslam dini, bölge halkının folkloru, kültürü ve tarihi konusuna iyi derecede bilgi sahibi idi. Nalivkin'in yerlilere

⁶¹⁸ M. A. MİROPIEV, O Polojeniyi Russkih İnorodtsev (St. Peterburg, 1901), 383- 384.

⁶¹⁹ Gülnara SALJANOVA: a.g.te., 20.

Rusça öğretme konusunda çalışmaları da bulunuyordu. 1884 yılında kurulan ilk RYO'da öğretmenlik yapan Nalivkin, mektep ve medreseleri yakından tanıyordu.

Nalivkin altı yıl süren görevi müddetince Fergana, Semerkand ve Sır Derya Oblastı'ndaki birçok mektep ve medresede denetlemeler yaptı. Müderrisler ve mütevellilerin seçimlerini, okutulan kitapları, ders programlarını, medreselerin ekonomik yapısını, vakıf gelirlerini, iç hayatını vb. inceledi.⁶²⁰ İncelemeleri sonucunda Nalivkin medresede reform ile ilgili raporlar hazırladı. Bunlar TGAV'de bu kurumlarla ilgili hazırlanmış ilk resmi belgeler idi.⁶²¹ İncelemeleri neticesinde Nalivkin, Kaufman'ın öngördüğü gerileme ve bozulmanın bazı alanlarda medreselerde meydana geldiğini tespit etti. Hanlıklar zamanında denetim altında olan bu kurumlar denetimsiz kalınca, iç işleyişle ilgili konularda özellikle müteveli ve müderris ilişkilerinde birçok problemler ortaya çıkmıştı. Nalivkin'in yaptığı araştırmalar sayesinde medreselerde mütevellilerin yaptığı yolsuzlukları da ortaya çıktı. Nalivkin medreselerin ıslah edilmesi ile ilgili olarak bir proje hazırladı. Bu raporda:

- 1) Eğitimin ana dilde yapılması (medresede ilmihal, hukuk vb. kitapların Özbekçe'ye çevrilmesi),
- 2) Çocukların daha kolay Arapça öğrenmeleri için Özbekçe olarak bir Arapça gramer kitabının hazırlanması,
- 3) Matematik gibi çeşitli dünyevi derslerin Rusça olarak okutulması,
- 4) Öğrenci ve müderrislerin kalitesinin yükseltilmesi,
- 5) Arapça ve Farsça ders kitaplarının azaltılması teklif edildi.

⁶²⁰ Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 26.

⁶²¹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 120.

Nalivkin'in bu projesinin tartışılıp uygulanmamasının sebeplerinden birisi, okullar başmüfettişi Kerenskiy'nin ve bazı bölge askeri valilerinin bu projeye karşı olmaları idi.⁶²² Aslında Nalivkin'in medreselerin ıslahı ile ilgili projesinde yer alan bazı fikirleri Gaspıralı'nın fikirleri ile örtüşmektedir. Bu fikirler medreseleri gerçekten ıslah etmek düşüncesi ile ortaya atılmış fikirlerdi. Fakat idare yerli Müslümanların eğitim seviyesinin gelişmesini istemiyordu. Onlara göre buralar "fanatik Müslüman" yetiştiren ocaklar olmaktan çıkarılmalı idi. Fakat bu yapılırken de, gelişmeleri ve güçlenmeleri düşünülemezdi. Nalivkin'in projesi görünürde medreseye Rusça'yı sokarak Rus menfaatlerini ve valilikte uzun zamandır yapılmak istenen Rusça'nın yaygınlaştırılması amacı ile uyumlu olsa da, projedeki diğer fikirler Rus menfaatleri ile uyuşmuyordu. Askeri valiler bu projedeki Rusça derslerini desteklediler, ama bu derslerin masraflarının vakıf gelirlerinden karşılanmasının Müslüman din adamlarının ve halkın tepkisini çekeceğini düşünüyorlardı. Aslında 3. müfettişliğin kurulması ile görmezlikten gelme politikası kısmen aşıldıysa da, genel olarak hala yöneticilerin zihinlerinde yaşıyordu.

Bütün bu tartışmalar içinde Nalivkin'in yürüttüğü 3. müfettişlik görevi 8 Temmuz 1896 yılında genel vali Vrevskiy'nin 27 sayılı kararı⁶²³ ile yönetici memurların aralarındaki fikri ve şahsi ihtilaflar yüzünden kaldırıldı.⁶²⁴ Gramenitskiy'e göre bu görevin kaldırılması sebebi valilik için gereksizliği ve yerli halkın medresede yapılacak reformlara olan muhalefeti idi.⁶²⁵ Yerli eğitim kurumlarının müfettişliği görevinin kaldırılmasının sebepleri, Nalivkin'in

⁶²² Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 73.

⁶²³ Otçet Po Revizii: a.g.e., 118.

⁶²⁴ Bu görev esnasında kray halk okulları başmüfettişi Kerenskiy, Nalivkin'in hazırladığı raporlara dayanarak ama kaynak göstermeden JMNP dergisinde kendi adı ile bir makale neşretti. Nalivkin bunun üzerine bu makalenin kendi raporlarından alıntılar içerdiğini söyleyerek durumu kray başkanına iletti. Fakat yönetim Kerenskiy'nin tarafını tutunca Nalivkin yalnız kaldı. Görev yeri Taşkent'ten Semerkand'a değiştirildi ve 3. rayon müfettişlik görevi de bu şekilde son buldu. Raporlar ile Kerenskiy'nin makalesini karşılaştıran M. A. Miropiev, 34 sayfalık makalede sadece 55 satırın Kerenskiy'e ait olduğunu tespit etmiştir. Araştırmalarımız esnasında Kerenskiy'nin başka bir ilmi eseri ile karşılaşmamız da bu iddiaları güçlendirmektedir. A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 237-8.

⁶²⁵ ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 21, L. 38.

reform önerileri konusunda fikir birliğinin oluşmaması, Kerenskiy ve Gramenitskiy'in buna sıcak bakmamaları ve sonuç olarak valilik yönetiminin yerli okullara aktif olarak karışmayı göze alamamasıdır. Bu müfettişliğin görevleri 10 Ağustos 1896 tarihinde halk eğitim başmüfettişliğine verildi.⁶²⁶

1 Eylül'den itibaren valiliğin 3 eğitim rayonuna bölünerek her müfettişin kendi bölgesindeki Müslüman eğitim kurumlarını kontrol edeceği belirtilmişti.⁶²⁷ Bu şekilde eski sisteme geri dönüldü, sadece yeni bir müfettişlik görevi daha ilave edilmiş oldu. Hâlbuki Müslüman eğitim kurumlarını kontrol edecek kişinin Nalivkin gibi uzman olması gerekli idi. Ayrıca Rus ve Müslüman eğitim kurumlarının aynı anda teftişi fiziki açıdan mümkün değildi. Bu, Müslüman eğitim kurumlarının fiilen yeniden kontrolsüz kalması ve bunlarla ilgili toplanılacak istatistikî bilgiler ile yetinme manasına geliyordu. 5 yıl süren bu görevin icraatı, medreselerin vakıf gelirlerinin biraz da olsa düzene girmesi ve medreselerde çar için okutulan duanın Tatarca yerine Özbekçe okunmaya başlaması olmuştur.

3.6.2. MEDRESELERDE CANLANMA

Görmezlikten gelme politikasının ilk uygulanmaya başlandığı zamanlarda medrese ve öğrenci sayısında azalma meydana geldi ve mevcut medreselerde bazı karışıklıklar ve intizamsızlık baş gösterdi. Ancak 1890'lı yıllarda Nalivkin'in müfettişliği ile birlikte idare, medreselerle ilgili yeni bilgilere ulaştı. 3. rayon müfettişliği sırasında Nalivkin, yeni ve küçük medreselerin ortaya çıkmaya başladığını tespit etti.⁶²⁸ Yeni medreseler eskileri gibi büyük vakıf gelirlerine muhtaç değildi. Bir şekilde Müslüman toplum kendisini yeni düzene uydurmuş ve yeni savunma refleksleri ortaya koymuştu. Aslında ilk başta başarılı gibi gözüken görmezlikten gelme politikası artık çok fazla işe yaramıyordu. İşgalden önce Sır Derya Oblastı'nda 21 medrese bulunurken,

⁶²⁶ SALJAN: a.g.te., 20.

⁶²⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., 118.

⁶²⁸ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 73-74.

bu sayı 1890–91 öğretim yılında 32'ye yükselmişti. 1876 yılında Taşkent'teki medrese sayısı 11 iken 1910 yılında bu sayı 22'ye çıkmıştı.⁶²⁹ Bu rakamlar görmezlikten gelme siyaseti neticesinde medreselerin kendiliğinden çökeceği ve kapanacağı beklentisinin artık geçersiz olduğunu gösteriyordu. Fakat görmezlikten gelme siyaseti yerli halk ile ilişkilerin iyi bir şekilde yürütülmesi açısından hala önemli görülüyordu. İdare eğitim alanındaki hedeflerine Rus eğitimi konusunda yaptığı faaliyetler ile ulaşmaya çalışıyordu. Zaten yerleşmiş ve kemikleşmiş politikaların kuvvetli ve tutarlı alternatifleri olmadığı sürece, birçok yetkilinin bunları değiştirmeye ve sorumluluk almaya niyeti yoktu.

Rus işgali ile bölgeye gelen verimli Amerikan pamuğunun her yerde ekilmeye başlanması ve diğer tarım kültürlerinin neredeyse ortadan kalkmasıyla beraber bölgede üretim ve gelirler arttı. Özellikle Fergana bölgesi medreselerinin vakıflardan elde ettikleri gelir yaklaşık olarak 5 kat arttı. Bu durum mollalara ödenen burslara kendiliğinden yansdı. Bunun sonucu olarak 1880'li ve 90' yıllarda Fergana bölgesi medreseleri Semerkand, Taşkent hatta Buhara'dan bile öğrenci çekmeye başladılar. Bu öğrenci akınında 1890'lı yıllarda Buhara Emirliği'ndeki salgın hastalıklar da etkili olmuştu.⁶³⁰

TGAV'deki bütün okulları denetleyebilecek sayıda yerli dili bilen personel yoktu. Aslında valilikte ne kadar Müslüman mektep ve medresenin olduğu bile tam olarak tespit edilemiyordu. 3. rayon müfettişliği uygulaması sadece mektep ve medreselerin vakıflarını etkiledi. Bir ölçüde de olsa vakıflar kontrol altına alınmaya çalışıldı.⁶³¹ Fakat Nalivkin'in 3. rayon müfettişliğine kadar bu konuda da fazla bir ilerleme kaydedilmedi.

⁶²⁹ Z. P. KONDRATENKO: O Sostoyaniye Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane Kontsa 19-Naçala 20 veka, ONU, 3, (Taşkent, 1991), 39.

⁶³⁰ V. P. NALIVKIN: "Tuzemtsi...", a.g.e., 98.

⁶³¹ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 72.

3.7. MEDRESEDE REFORM VE RUS DİLİ

3.7.1. REFORM ANLAYIŞI

TGAV idarecileri başlangıçta çağının gerisinde kalmış olarak gördükleri mektep ve medreseleri reform etmek yerine, bu kurumları olduğu gibi bırakmanın en iyi politika olduğunu düşünmüşlerdi. Zira Müslümanların ilerlemesi, istenilen bir durum değildi.⁶³² Medresenin ıslahı, yani “İslam’ın doğru okutulması” Rus idaresi ve aydınları tarafından yönetimin görevleri arasında görülüyordu.⁶³³ Hatta bu, Rus menfaatleri açısından sakıncalı olarak görülüyordu. Bir taraftan bu politika neticesinde Müslüman kurumlarının kendiliğinden çökeceği düşünülüyordu. Diğer taraftan ise, bu okullara dünyevi bilimleri sokulmasının, onları olumlu yönde reform etme manasına geleceği ve bunun Rus menfaatlerine uygun olmadığı anlayışı hâkimdi. Genel manada ise işgalin ilk yıllarında zaten Rus idaresi bu okullar hakkında yeterli bilgiye sahip değildi ve görmezlikten gelme siyaseti ile birlikte bu kurumlara karışmadı. Başlangıçta bu kurumları geri bırakma isteğinden çok, Türkistan’da kendi güvenliğini ve sistemini oturtana kadar Müslümanların tepkisini çekecek hareketlere girişmeme isteği ön planda idi. İdare bu şekilde düşünürken, idareye yakın tüccarlardan birisi olan Said Azimbay, medresede reformu ön gören bir proje teklif etti.

3.7.2. SAİD AZİMBAY’IN MEDRESE’DE REFORM TEKLİFİ

1871 yılında Taşkentli tüccar Sait Azimbay Muhammadbayev, Kaufman’a bir risale sunarak mevcut medrese sisteminde reform yapılmasını teklif etti. Azimbay’a göre okullarda okutulan ilimlerin günlük hayatta faydalı olması gerekliydi. Bunun içinde öğrencilere matematik, meslek bilgisi, Rus

⁶³² İbarhim YARKIN: “Türkistanda Milli Uyanış ve Milli Hareketler ve Münevver Kari”, TK, 910; Ş. Rahimi, “Obşaya Karakteristika Naçalnogo Obrazovaniya v Turkestane”, NP, 2, (1922), 19.

⁶³³ M. Mihailov, “K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana”, TV, 41, (Taşkent, 16 Ekim 1884).

kanunları, Rusça, kiril harfli Özbekçe ile çelişkilerden arındırılmış şariat da öğretilmeli idi. Taşkent'teki İşankul medresesi yeterli vakıf kaynaklarına sahip olduğundan Azimbay bu teklifin burada hayata geçirilmesini teklif etti. Bu fikir yerli okulunun reform edilerek onun canlanmasına yol açacağı için, valilikteki Rus politikasına zıt idi. Fakat ilk başta belki de takdim ediliş şekli medreseye Rusça'nın sokulması şeklinde olduğu için, Rus makamlarınca uygun görüldü.⁶³⁴ Terentiyev başkanlığında bir komisyon kurularak bu teklif incelendi.⁶³⁵ Ama teklif altı yıl boyunca hayata geçmedi. 6 yıl sonra başmüfettiş Kun, bu projenin yerine üç yıllık bir Rusça kursunun açılmasını telif etti. Kaufman bu yeni projeyi onayladıysa da, bu da hayata geçirilemedi. Azimbay'ın teklifinin hayata geçmemesinin en büyük sebebi, kendisi Rus yönetimine yakın bir kişi olmasına rağmen, bir yerlinin idareye telkin edebileceği güvenin sınırlı olması idi.⁶³⁶ Rus idarecilerine göre, bir medrese programına müdahale yapılması için ortam müsait değildi.

3.7.3. ÇERNYAYEV DÖNEMİNDE REFORM PROJESİ

1883 yılında Çernyayev'in emri ile Rus yönetimine yakın tüccar ve din adamlarından bir komisyon kuruldu. Bu komisyon eğitimin yeniden yapılandırılması da içeren dört ayrı rapor hazırladı. Raporlarda Rusça, matematik, coğrafya, tarih, tabiat bilimleri ve medreselerde olmayan diğer birçok dersin okutulacağı yeni bir medresenin kurulması tavsiye ediliyordu. Fakat Çernyayev'in görevinden alınmasından dolayı bu proje de hayata geçirilemedi. Yeni gelen vali Rozenbah bu projeyi uygulamadı.⁶³⁷

⁶³⁴ V. V. BARTOLD: a.g.m., 303.

⁶³⁵ S. Gramenitskiy, "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskoy kraye", TV, 6, (Taşkent, 18 Ocak 1900), 37.

⁶³⁶ V.T. KOÇAROV: a.g.e., 38-39.

⁶³⁷ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 70-71.

3.7.4. MEDRESE'DE REFORM TEKLİFLERİ

Gramenitskiy uygulanan politikaların devamından yanaydı. O, medreseleri reform etmenin faydadan çok zarar getireceğini, çünkü halkın buna hazır olmadığını ve bu tip uygulamaların halk arasında karışıklıklar çıkaracağını düşünüyordu. Gramentsiye'e göre yapılması gereken, medreselerde kanuna aykırı davranışların olup olmadığını denetleyip, medresenin işleyişini kendi haline bırakmak idi. 1882 düzenlemesindeki talimatların uygulanması ile oblast idarecileri ve medrese müderrisleri arasındaki problemler ortadan kalkmıştı. Dolayısıyla medresenin muhtevasına dokunulmamalı, sadece teknik yönler ile ilgilenilmeliydi. Mesela medreselerin fiziki yapısı iyileştirilmeli, hücreler pencereler açılıp camlar takılmalı, daha aydınlık hücrelere kavuşmaları sağlanmalıydı.⁶³⁸

Albay Mustafin 21 Şubat 1909 tarihinde genel vali Mişenko'ya yazdığı raporda, medreselerin eğitim programı ve müfredatının değiştirilmesine Müslümanlar içinde karışıklık çıkaracağını, bunun imkânsız olduğunu ve her şeyi eskisi gibi bırakmak gerektiğini yazdı. Ayrıca misyonerlik amacı güdülmendiği sürece medreselere Rusça ve Rus tarihi derslerinin sokulmasından korkmamak gerekliydi. Ona göre yerli dili bilen 50 müfettişim atanmasıyla bu yeni reformları hayata geçirmek mümkün idi. Bu iş için RYO öğretmenleri kullanılabilirdi. Buna paralel olarak Mustafin RYO sayısının artırılması ve her volosta bir RYO'nun açılması gerektiğini de belirtti.⁶³⁹

1908 yılında Ostroumov, medreseye zorunlu Rusça dersinin konulmasını teklif etmiştir. Genel vali Mişenko MEB'e yazdığı raporda medrese programına Rusça, Rusya tarihi, Rusya coğrafyası derslerinin sokulması gerektiğini yazmıştır.⁶⁴⁰

⁶³⁸ İSİMSİZ: Sergey Mihayloviç Gramenitskiy Direktör Narodnıh Uçiliş Sir-Darinskoy Oblastı, K 35 letiyu Pedagogičeskoy deyatelnosti (1 İyulya 1881–1 İyulya 1916), (Taşkent, 1917), 38.

⁶³⁹ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 6.

⁶⁴⁰ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te., 98-99.

Mart 1909 tarihinde genel vali Mişenko MEB'e gönderdiği gizli raporda sayıları altı binden fazla olan mektepler ile ve sayıları 400'e ulaşan medreselerle Türkistan'daki okuma yazma oranının merkezi Rusya'dan daha fazla olduğunu yazmıştır. Mişenko medreselerde Rus karışıklığının, Pan-Türkizm, Pan-İslamiz ve Pan-Asyatizm fikirlerinin öğrencilere aşılandığı konusunda uyarmıştır. Ona göre bu durumun önüne geçilmesi için medreseye Rusça, Rus tarihi, Rus coğrafyası dersleri sokulmalı idi. Ek tedbir olarak damollalar yavaş yavaş medrese hayatından çıkarılıp yerlerine öğretmen okulu mezunları getirilmeliydi.⁶⁴¹

1917 devrimine kadar medreselerin ıslahı konusunda görüş birliğine varılamadığını ve tartışmaların devam ettiğini görüyoruz. Mesela 1915'de TGAV halk ilkokulları başmüfettişi Solovyov, mektep ve medreselerin genel eğitim kurumlarına dönüştürülmelerinin zararlı olacağını, çünkü ana dilin gelişeceğini MEB'e bildirmiştir.⁶⁴² Aynı şekilde medreselerde Rusça'nın öğretilmesi gerektiği konusundaki tartışma da yıllar sürmesine ve bu konuda çeşitli kararların alınmış olmasına rağmen, uygulamaya ancak kısmi olarak geçilebilmiştir. TGAV halk okulları başmüfettişinin raporuna göre, 1892'de hiçbir medresede Rusça dersi yoktu. Ostroumov 1900'lü yıllarda medreseye Rusça'nın hiç sokulamadığını yazıyordu.⁶⁴³ 1917 Bolşevik devrimine kadar Taşkent, Hokand, Semerkand'ın bazı medreselerin de müfredata Rusça dersi koyma denemeleri oldu. Fakat bunların hepsi hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.⁶⁴⁴ 1916 yılında iki Taşkent medresesinde Rusça dersler vardı. Genelde medrese öğrencilerinden Rusça öğrenmek isteyenler RYO'nun akşam kurslarına katılıyorlardı.⁶⁴⁵ Medreselerle ilgili bu girişimler ancak devrim arifesinde hayat bulabilmiş, buna rağmen çok az yerlerde uygulanmış ve resmi hale gelerek kalıcı olmamıştır.

⁶⁴¹ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 336.

⁶⁴² Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 327.

⁶⁴³ N. P. OSTROUMOV: Sartı, a.g.e., 181.

⁶⁴⁴ Şah İSMAİLOV: "İz İstorii...", a.g.m., 29.

⁶⁴⁵ Sergey Mihayloviç Gramenitskiy Direktör: a.g.e., 38.

3.7.5. MEDRESE'DE REFORM UYGULAMALARININ AMACI VE NETİCESİ

Türkistan'daki Çarlık idaresi için mektep ve medresede reform demek bu kurumların ıslah edilip eğitim seviyelerinin geliştirilmesi demek değildi. Bu kurumların içinde bulundukları geri durum Rus idaresinde herhangi bir rahatsızlık yaratmıyordu. Eğitimde hurafe vb. düşünceler Rus okullarında da mevcuttu. Rus idaresinin amacı, bununla mücadele değildi. İdare için reform demek bu kurumların Rus menfaatlerine göre ıslah edilmesi ve bir çeşit denetim mekanizması anlamına geliyordu. Görmezlikten gelme politikası ile bu kurumlar ile kendi arasına bir sınır çizen idare, kapatma, yasaklama vb. idari tedbirler kullanmadan bu okullardaki olumsuzlukları değiştirmek istiyordu. Reform, bu okulların işleyişine ve iç düzenine müdahalenin meşru şekliydi. İdare için bu okullar Müslüman fanatizmi ve Rus karşıtlığı yayan ocaklar idiler. Bu konumlarından çıkarılmaları için reform gerekli idi. Fakat reform sözü, iki ucu keskin bir bıçak idi. Bu okullara dünyevi bilimleri girmesi, yerli ahalinin akli gelişimine pozitif etki yapabilirdi. Rus aydınları ve idarecileri bu konuda bir karara varıp ortak bir politika oluşturamadılar. Bu konudaki en iyi örnek Nalivkin'in 3. rayon müfettişliği görevi neticesinde hazırladığı medresede reform projesi ve bunun yarattığı tartışmalardır. Ortak politikanın oluşturulamamasında bu kurumlara karşı yürütülen görmezlikten gelme politikasının da etkisi büyüktü. Birçok kişi bu okullarda reform yapmanın görmezlikten gelme politikasına uymayacağını, ayrıca durumun buna müsait olmadığını düşünüyordu. Üzerinde en fazla ittifak edilen politika ise, medreselerin müfredatına Rusça dersinin konulması idi. Fakat 1917 yılına kadar birkaç istisna dışında⁶⁴⁶ bu politikanın da başarılı bir şekilde uygulandığını söyleyemeyiz. Netice olarak Bolşevik devrimine kadar Rus idaresi medreselerin iç işleyişine ve müfredatına etki etmeyi başaramamıştır.

⁶⁴⁶ Taşkent 6. RYO müdürü 1915 yılında İşankul Datha medresesinde bir yıl içinde 32 öğrenciye 67 öğrenim gününde 164 ders verdiğini yazıyordu. Rus hoca sınıf küçük olduğu için isteyen herkese ders verme imkânı bulamıyordu. Beğlerbeyi medresesinde ise 1915 yılında 124 saat Rusça ders verilmişti. ÖCMDA F. 49 Op. 1, D. 318, L. 2-3. Bu medreselerde Rus hoca muhtemelen ücretsiz olarak ders veriyordu.

3.8.ESKİ USUL MEKTEPLERİN VE MEDRESELERİN DENETİMİ

3.8.1. DENETİM FAALİYETLERİ

Çarlık Rusya'sında 19. yüzyılın ikinci yarısında İdil-Ural sahasında, mektep ve medreseler kapatılmadan, Tatarlar için açılan Rus okullarının yeteri kadar öğrenci bulamayacağı konusunda görüşler öne sürülüyordu.⁶⁴⁷ Türkistan'da da Müslüman eğitim kurumları Rus eğitim kurumlarının gelişmesi önündeki en büyük engel olarak görülüyordu.⁶⁴⁸ Fakat ne İdil-Ural sahasında ne Kafkaslarda ne de Türkistan'da Rus idaresi Müslüman eğitim kurumlarını kapatmaya cesaret edememiştir.⁶⁴⁹ Bu yüzden Çarlık döneminde yerli Müslüman ahali için açılan Rus okulları mektep ve medrese ile rekabet etmek ve halka kendini kabul ettirmek zorunluluğu altında faaliyetlerini yürütmüştür.

İdil-Ural bölgesindeki mektep ve medreseler 1860 yılına kadar ne Rus makamlarına ne de 1788 yılında kurulan Orenburg müftülüğüne bağlı idiler. Müftülüğün kuruluşu ile ilgili kanunda, bu eğitim kurumları hakkında bir ibare yoktu. Böyle bir düzenlemenin olmamasından yararlanan bu kurumlar uzun bir süre kontrolsüz olarak, istedikleri şekilde eğitim faaliyetlerine devam ettiler. Fakat 1860'lı yıllarda misyonerlerin öncülüğü ile bu okulların denetlenmesi gündeme geldi. 1870 ve 1873 yılına çıkan kanunlarla bütün gayri Rus eğitim kurumları Rusya Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı.⁶⁵⁰ Bunun etkisi kısa bir zaman sonra Türkistan'a da yansdı. Türkistan'da Kaufman'la birlikte Müslüman eğitim kurumlarına karşı görmezlikten gelme politikası

⁶⁴⁷ M. Mihailov, "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", TV, 41, (Taşkent, 16 Ekim 1884). Sovyet döneminde mektep ve medreselerin kapatılması ve şekilce milli, muhtevaca sosyalist okullar kurularak, Çarlık döneminde Müslüman eğitim kurumları ile rekabet ederek elde edilemeye çalışılan başarılarından çok daha fazlasının kazanılmış olması, bu görüşleri teyit etmektedir.

⁶⁴⁸ S. Gramenitskiy, "İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskoy Kraye", TV, 2, (Taşkent, 18 Ocak 1900).

⁶⁴⁹ Bunun istisnaları vardır. Bazı medreseler kışla olarak kullanmak için 1880 yılına kadar müsadere edildi. Bu uygulama çok yaygın ve sürekli olmamakla birlikte yer bulmuştur.; Baymirza HAYİT: Türkistan Devletinin..., a.g.e., 164.

⁶⁵⁰ İbrahim MARAŞ: Türk Dünyasında..., a.g.e., 278.

uygulanıyordu. Yüzyıllardır İdil-Ural sahasında geçerli olan gayri ihtiyari uygulamalar, Türkistan'da idarenin iradi politikası olarak uygulanıyordu. 1875 yılında Türkistan'daki bütün eğitim kurumları MEB'e bağlandı. Fakat ne İdil-Ural bölgesinde ne de Türkistan'da bu karar hayata geçmedi. Mektepler MEB'e bağlandıktan sonra müfettişler tarafından istisnai durumlarda teftiş ediliyorlardı. Yerel yönetimler bunlarla ilgili olarak genelde sadece veri topluyorlardı.⁶⁵¹

1875 yılında bütün eğitim kurumları MEB'e bağlanmasına rağmen Müslüman eğitim kurumları için özel bir tüzük olmadığı ve mevcut politika görmezlikten gelme olduğu için, bu kurumlar üzerinde hiçbir denetim kurulmamıştı. Daha sonra Kaufman'ın valilikten ayrılması ve 5 Şubat 1882 tarihli çar emri ve ona uygun olarak MEB tarafından çıkarılan kanunlara göre denetim yapılmaya başlandı. Buna göre öğretim idaresi, bu okulların ders kitapları, ders programları ve öğretim kadrosunun seviyesi ile ilgili konulara karışamıyordu. Bu yüzden yapılan denetlemelerde okullarla ilgili bilgilerin toplanması, buralarda devlet aleyhine propagandanın yapılmamasının denetlenmesi ile yetiniliyordu. Bu okullar Türkistan'daki halk okulları müfettişliği kanalı ile MEB'in denetiminde idi. Zira Türkistan'da Rusya'nın diğer bazı yerlerinde olduğu gibi Müslümanların dini idaresi yoktu. Daha TGAV kurulurken böyle bir idarenin kurulmasına izin verilmemişti. Hal böyle olunca, Müslüman ahaliden bu okulların denetiminin ahaliye bırakılması gibi bir talep de gelemiyordu. Fakat YUM'ların kontrolsüz olarak ortaya çıkışı ve dini okullara tanınan haklardan yararlanarak, serbest hareket etmeleri idarecilerde hoşnutsuzluk yaratmıştı.

1891 yılında medreselerle ilgili olarak ilk defa denetim çabası yaşanmış ve o yıldan itibaren medresede öğretim yapan müderrisler cemaatler tarafından seçilmesi, fakat öğrenim başkanının onayından sonra görevlerine atanması kararlaştırılmıştı. 14 Mart 1894 tarihinde ise, TGAV'deki

⁶⁵¹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 134.

medreseler, Vrevskiy tarafından medreselerin baş müderrislerine hitaben yayınlanan genelgeye tabii tutuldular. Bu talimatname ile baş müderrislik mevkii ihsas edilmiş oldu. Ancak medreselerin tüzükleri Rus idaresinin onayından geçmiyordu. Zaten 1882 talimatnamesi Müslüman eğitim kurumları üzerinde sadece dış denetime izin veriyordu. 1894 yönergesi ise, bu kurumları Rus öğrenim idaresine bağlamak için idarenin yaptığı zayıf bir girişim olarak kalmıştır. Yönerge medreselerin öğretim programına karışmıyor, baş müderris ile diğerlerinin ilişkisini düzenliyor ve mali konularla ilgili kurallar getiriyordu. Bu şekilde medrese üstünde denetim kurulduğu imajı verilmeye çalışılmıştı. Buradaki hükümler şu şekilde idi:

- 1) Birkaç müderrisin olduğu medresede en büyük müderris baş müderris sayılacaktı.
- 2) Bir müderrisin olduğu medresede bu kişi baş müderris sayılacaktı.
- 3) Medresede herhangi bir problem çıktığında bunu çözmek, baş müderrisin görevi idi. Bunu halledemediği takdirde müfettişe haber vermeli idi.
- 4) Baş müderris ölüm veya diğer acil durumlarda müfettiş dışında uyezd başkanına ve polis müdürüne haber vermek zorunda idi.
- 5) Her yıl Aralık ayında baş müderris medresedeki müderrislerin, mütevellilerin, mollaların isim listesini ve hangi derecede olduklarını müfettişe bildirmek zorunda idi.
- 6) Her yıl Şubat ayında baş müderris müfettişe medresenin mali yapısı, yapılan harcamaların nereye yapıldığı ve vakıf gelirlerinde herhangi bir değişiklik olduysa, bunun hakkında rapor vermek zorunda idi.

- 7) Medrese gelirlerinin usulüne uygun dağıtım ve harcanması da baş müderrisin görevi idi. Medrese gelirleri sadece bu medreseye devam eden öğrencilere verilmeli idi.
- 8) Gerekli gördüğü takdirde müfettiş, mütevelliden medresenin mali durumu hakkında bilgi isteyebilirdi.
- 9) Baş müderris medresenin bakımından sorumlu idi. Mütevellinin gerekli bakım ve onarımı zamanında yapmasından o sorumlu idi.
- 10) Baş müderris, diğer müderrislerin işlerini yapıp yapmadıklarını denetlemekten sorumlu idi.
- 11) Medresede herhangi bir problem çıktığında bunu çözmek baş müderrisin görevi idi. Bunu halledemediği takdirde müfettişe haber vermeli idi.
- 12) Baş müderris hastalık vb. sebeplerden görevini gerçekleştiremeyecek olursa, bunu hemen müfettişe haber vermeliydi.
- 13) Medreseye yeni gelen mollaların 30 yaşını aşmamış olmasına dikkat edilmesi ve isimlerinin müfettişe bildirilmesi de baş müderrisin görevleri arasında idi.
- 14) Mollaların derslere devamını kontrol etmek, altı aydan fazla derslere girmeyenleri müfettişe bildirmek ve mollaların her bir kurda 7 yıldan fazla okumamalarını sağlamak baş müderrisin görevi idi.
- 15) Öğrencilerin kur atlama imtihanlarını baş müderris diğer müderrislerle beraber her yıl yapmalı idi.

16)Müfettişten üç adet kınama alan baş müderrisin görevine son verilecekti.⁶⁵²

Rus idaresi baş müderrislik görevindeki şahıs ile muhatap olacaktı. Bu kişi, medresedeki bütün uygulamalardan idareye karşı sorumlu idi. Talimatnamedeki kurallar medresenin mali yapısı ile ağırlıklıdır. Fakat bu talimatnamenin yayınlanmış olması, onun uygulandığı manasına gelmiyordu. Zira valilikteki müfettişlik kadrosu çok sınırlı idi.

Halk okulu müfettişleri müderrisleri tayin etmek ve işten çıkarmak yetkisine sahiptiler. Fakat müderrisler eski geleneklere göre seçiliyorlardı. İdareyi ilgilendiren husus, müderrislerin siyasi açıdan güvenilir olup olmamaları idi. Müfettişler, baş müderrisler aracılığı ile, müteveli ve mollalar arasında çıkan anlaşmazlıklara bakıyorlardı. Bu ise onların medrese üzerindeki denetimlerini meşrulaştırıyordu. Hakem olarak medrese işlerine karışarak taraflardan bir veya bir kaçının rızası ile hareket etmeleri, en azından belirli olaylar bazında medresedeki bazı kesimlerin rızasını almalarına yol açıyordu. Medreselerle ilgili istatistik bilgileri müderrislerin kendilerine verdiği bilgilerden derliyorlardı. Medreseye yaptıkları ziyaretlerde medrese binasının tamire ihtiyacı olup olmadığına da bakıyorlardı. Fakat bu ziyaretler çok nadir ve genelde göstermelikti.⁶⁵³ Gramenitskiy'e göre 1882 düzenlemesi ile oluşturulan dış denetim ile dengeler yerine oturmuştu. Yapılması gereken, burada kanuna aykırı davranışlar olup olmadığını denetleyip medresenin işleyişini kendi haline bırakmak idi. 1882 düzenlemesindeki talimatların uygulanması ile, oblast idarecileri ve medrese müderrisleri arasındaki problemler ortadan kalkmıştı.⁶⁵⁴

⁶⁵² N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 82-83.

⁶⁵³ Otçet Po Revizii: a.g.e., 131.

⁶⁵⁴ Sergey Mihayloviç Gramenitskiy Direktör: a.g.e., 38. 1898 yılında o zaman vali yardımcısı olan İvanov'un başkanlığında toplanan komisyon, Müslüman eğitim kurumları ile ilgili olarak, idarenin amacının hiçbir zaman onların reform edilmesi olmadığı, istenilen şeyin sadece dış denetim olduğu, bunun da polis kuvvetleri aracılığı ile sağlanabileceğini belirtmiştir. Bu yönde kararlar kabul edilmişse de, bunlar uygulanmamıştır. Bu konuda aynı konuların tartışıldığı ikinci komisyon 1905 yılında toplanmış ve aynı sonuçlar alınmıştır. Daha sonra toplanan 3. komisyonda denetimin polis veya halk okulu müfettişleri tarafından yapılması

3.8.2. SEMERKAND BÖLGESİ MEDRESELERİ VE TÜRKİSTAN'DAKİ İSLAMİ EĞİTİM KURUMLARI

Rus idaresinin politikalarından en fazla Semerkand bölgesi medreseleri zarar görmüştür. İdarenin bunların vakıflarına el koyması, buradaki medreseleri oldukça güç duruma sokmuştur. Semerkand şehrinin merkezindeki 3 ünlü ve büyük medresenin öğrenci sayılarını Hokand medreseleri ile karşılaştırdığımızda, bu durum daha açık olarak ortaya çıkmaktadır. 1912 yılında Şirdar medresesinde 100 öğrenci vardı. Eskiden 10 000 kadar mollası olan Uluğ Bey medresesinin ise 70 mollası vardı. Tilla-Kari medresesinin ise 80 mollası vardı. Uluğ Bey ve Tilla-Kari medreseleri Buhara'da bulunan vakıflarından gelirlerini almaya devam ediyorlardı. Ostroumov'a göre Rus işgalinden önce akli durgunluk içinde olan bu eğitim kurumları, işgal ile birlikte mali zayıflıkla da yüz yüze kalmışlardır.⁶⁵⁵

Bobrovnikov'a göre bütün bu olumsuzlara rağmen, Müslüman ahali isteseydi, yapacakları bağışlar ile İslami eğitim kurumlarını daha iyi duruma getirebilirdi. Fakat Bobrovnikov'a göre:

1. Türkistan'daki ekonomik, sosyal, vb. durum değişmiştir. Bu durum topluma da yansımıştır.
2. Medreseler toplumda artık eski rollerini kaybetmişlerdir. Burada okuyarak elde edilecek görevler toplum için eskisi kadar çekici değildi.⁶⁵⁶

hususunda fikir ayrılığı ortaya çıkmıştır. Fakat bu komisyonun da bir neticesi olmamıştır. ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 24, L. 2–2 ob.

⁶⁵⁵ N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 86.

⁶⁵⁶ Rus idaresinin Türkistan'da yerleşmeye başlaması ve hanlıklar devrindeki bürokratik yapının değişmesi ile medrese mezunlarından olan ve şeriatı iyi bilen kişilere artık eskisi kadar ihtiyaç duyulmamaya başlandı. Hanlıklar devrinde her bir memurun kendi yazıcı kadrosu vardı. Bunlar medrese mezunlarından oluyordu. Birkaç bin kişilik bu tabaka, hanlıkların ilgası ile ilk başlangıçta ortadan kalkmıştır. F. M. KERENSKİY: a.g.m., 49. Ancak Rus idaresi bütün uğraşlarına rağmen 1917 yılına kadar bölgede en alt birim olan volostlarda

3. Dünyevileşen Türkistan toplumunda sadece dini eğitim veren bu kurumlar toplumun ihtiyacını karşılamamaktadır.
4. Müslümanlar idarenin İslam'a karşı olmadığını anlamışlardır. Misyonerlik çalışmaları ile bu durum değiştirilmediği sürece İslami eğitim kurumları zayıflamaya devam edecektir.
5. Tatar basını aracılığı ile bölgede yayılan bilgiler ve edebiyat ayrıca YUM sistemi Müslüman ahaliyi eski İslami kurumlardan uzaklaştırmaktadır.⁶⁵⁷

3.9. TABİİ-GÖRSEL METOT (1897–1917)

3.9.1. TÜRKİSTAN'DA UYGULANMAYA BAŞLAMASI

1885 yılından itibaren Türkistan RY okullarındaki Müslüman çocuklar için İlimskiy sisteminde öğretim yapılıyordu. Yani Rus grubunda çocuklara ana dilin yardımıyla tercüme metodu kullanılarak Rusça öğretiliyordu. Sır Derya Oblastı'nda bu metodun kullanıldığı 1885 ile 1894 yılları arasında RYO'nun sayısında bir değişiklik olmamış, öğrenci sayısı ise 328'den 233'e düşmüştü. Bu tablo, okulların istenildiği kadar başarılı olmadığını gösteriyordu. Bunun sosyal, ekonomik, siyasi ve pedagojik birçok sebebi vardır. 1892 yılında Sır Derya Oblastı halk okulları müdürü olan Gramenitskiy, İlimskiy'nin eğitim metoduna karşı çıkarak, kendisi pedagog olmamasına rağmen, kendinden önceki uygulamalardan da faydalanarak Rusya'daki yerliler için yeni bir eğitim sistemini ortaya koydu. Gramenitskiy,

yazışmaları Rusça'ya çevirmeyi başaramamıştır. Bu Rus kurumlarının bünyesinde de yerel yazıcılar kullanılıyordu, ama bunların sayısı eskisi kadar çok değildi. Bu ise medresenin toplum içindeki fonksiyonunu azaltmış oldu. Fakat buna rağmen uzunca bir süre medreseler eski fonksiyonlarını tam olarak koruyamasalar bile, yerli ahali için İslam dininin öğretildiği ve halkın Ruslaştırmaya karşı sıkı sıkıya sarıldıkları eğitim kurumları olarak kaldılar.

⁶⁵⁷ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 87-88.

İlminskiy'nin metodunun yerine tabii-görsel metodu teklif ediyordu. Bu metoda göre yerli dili okulda hiç kullanılmayacaktı. Çocuklara Rusça öğretiminde ana dili terk edilecek ve tercüme metodu bırakılacaktı.⁶⁵⁸ Bu, İlminskiy'nin metodunun tamamen tasfiyesi manasına geliyordu. Gramenitskiy'e göre Rus grubunun hocasının yerli dili bilmesine gerek yoktu. Öğrenciler ilk başta etraflarındaki ve hayatlarındaki somut nesneleri görerek öğretmenlerinin bu nesnelerin Rusça isimlerini öğretmesi ile, doğrudan Rusça öğrenmeye başlayacaklardı. Aslında bu bir anlamda geriye dönüş, yani İlminskiy öncesi sisteme dönüş olarak algılanabilse bile, Gramenitskiy'nin sistemi ana dili Rusça olmayan çocukların durumu düşünülmüş olarak hazırlanmıştı. Eskisi gibi Rus çocuklarına verilen eğitim, yerli çocuklarına aynen tatbik edilmeyecekti.⁶⁵⁹ Tabii-görsel metot, Rusya'da yayılan yeni pedagojik gelişmelere göre, ana dili Rusça olmayanlara Rusça öğretimini esas alarak hazırlanmış bir sistemdi. Bu okullarda okuyan yerli çocukların Rus dili ve diğer dersleri de Rusça vasıtasıyla öğrenebilmeleri için, bu sisteme uygun özel kitaplar yazılacaktı. Tabii ki bu kitaplar Rus çocukları için yazılanlar gibi olmayacak, başlangıçta seviyeleri düşük olacak ve bol bol resimler ile takviye edileceklerdi. Gramenitskiy'nin savunduğu tabii-görsel sistemde harita, küre, resimler, afişler vb. görsel malzeme büyük önem taşıyordu.

Ona göre tercüme metodu monoton ve sıkıcıydı. Gramenitskiy kendi metodunun daha faydalı olduğuna TGAV idarecilerini ve özellikle de başmüfettiş Kerenskiy'i ikna etti. 1897 yılından sonra Kerenskiy'nin onay vermesi üzerine Gramenitskiy başkanlığında bir komisyon kuruldu ve bu komisyon yeni bir program hazırladı. Gramenitskiy sistemi başlangıçta sadece Sır Derya Oblastı'nda uygulanmaya başlandı. Gramenitskiy valiliğin

⁶⁵⁸ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 212.

⁶⁵⁹ İlminskiy'nin sistemi uygulanmaya konmadan önce Rusya'da gayri Rus halkların eğitimi birçok Rus yazar tarafından eleştirilmiştir. Bu eğitimin faydalı olmadığı ve çocukları aptallaştırdığı ifade edilmiştir. Hiç Rusça bilmeyen çocukların okula alınıp doğrudan Rusça kitapların okutturulması, din öğretmenlerinin çocuklara manalarını bilmedikleri duaları ezberlettirmeleri eleştirilmiştir. Bkz. M. Mihailov, "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", TV, 41, (Taşkent, 16 Ekim 1884).

öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuş olan öğretmen okulunun programını da değiştirmek gerektiğini savunuyordu. Fakat öğretmen okulunun müdürü olan İlimskiy'nin öğrencisi Miropiev ve diğer öğretmenler bu isteğe karşı çıktılar.

Gramenitskiy'nin sisteminde Rus hocanın yerli dili bilmesi zorunluluğu bulunmadığı için, okullara öğretmen bulmakta bir sıkıntı yaşanmıyordu. Gramenitskiy'nin okul reformunda yerli sınıfa dair bir yenilik yoktu.⁶⁶⁰

3.9.2. TABİİ-GÖRSEL METODUN HUKUKİ DAYANAĞI

Türkistan'da eğitim İlimskiy eğitim sistemine dayanan 26 Mart 1870 kararlarına göre yapıyordu. Buna rağmen 1897 yılından itibaren Sır Derya bölgesinden başlayarak Türkistan'da İlimskiy sisteminin yerine tabii-görsel metot yayılarak kullanılmaya başlanmıştı. Aslında görünürde bu metodun kullanılması kanunlara aykırı idi. Fakat imparatorluk içinde birçok bölgenin, özellikle de Türkistan'ın yerel idarecilerinin yetkileri oldukça genişti. Yine de bölgede ve Rusya'da İlimskiy sisteminin bu kadar savunucusu varken bundan vazgeçilmesi gerçekten ilginçtir. Gramenitskiy idarenin desteğini alabilmek için Haziran 1886 tarihinde çar tarafından onaylanan Devlet Konseyi'nin kararında geçen "Türkistan Genel Askeri Valisi bu okulların programını değiştirebilir. Bu okullara yerlilerden öğretmenler atanabilir de, atanmayabilir de" cümlesini hukuki dayanak olarak gösteriyordu. Bu şekilde Kerenskiy'nin de desteği ile tabii-görsel metot İlimskiy sisteminin yerini almıştı.⁶⁶¹

⁶⁶⁰ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 213-215.

⁶⁶¹ N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 9-12.

3.9.3. İLMİNSKİY SİSTEMİNE VE BUNUN TÜRKİSTAN'DA UYGULANMASINA KARŞI YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Gramenitskiy, İlminskiy'nin 1870 kanunları ile hayata geçen tercüme ve ana dile dayanan öğretim metoduna çeşitli eleştiriler getiriyordu.

- 1) Tercüme metodu sıkıcı, verimi düşük ve öğrencileri derslerden soğutan bir metottur.
- 2) Yerli dilindeki kelimelerin yerli dilindeki değişik sesler için yeni harfler üretilmiş şekliyle Rus alfabesi ile yazılması, öğrencilerin daha sonra Rus alfabesini ve Rusça öğrenmelerine negatif etki yapıyordu.
- 3) Bu metot ezbere dayandığı için çocuklara menfi tesir ediyordu.
- 4) Yerli dilinin eğitimde kullanılması Rusça'yı ikinci plana itiyordu.
- 5) Yerli lehçelerin yetersizliklerinden dolayı, bunlar ile eğitim yapılamazdı.
- 6) Bu lehçelerin yerine Tatarca'nın kullanılması, Rus devletinin menfaatlerine aykırıdır.
- 7) Rus devlet menfaatleri açısından eğitim dili sadece Rusça olmalıydı.
- 8) 1870 düzenlemeleri ile hayata geçirilen İlminskiy sistemi Türkistan'da başarısız olmuştu.
- 9) Rus okulundaki Müslüman sınıfı yerlilerin ihtiyaçları için yeterliydi. Ayrıca yerli dilinde eğitime gerek yoktu.

- 10) İlminskiy sistemi, yerli dilini kullanarak yerli eğitimine müdahalede bulunuyordu. Yerli sınıfına müdahale yavaş ve kontrollü olmalıydı, halk bu konuda da hassastı.⁶⁶²

3.9.4. İLMİNSKİY SİSTEMİ İLE GRAMENİTSKİY SİSTEMİNİN MUKAYESESİ

Türkistan'da İlminskiy sisteminin eleştirilmesine ve terk edilmesine rağmen, bu sistem Rus menfaatleri ve uygulanabilirlik açısından yanlış sayılabilecek bir sistem değildi.⁶⁶³ Buna ilaveten Gramenitskiy'nin savunduğu tabii-görsel metodun da bazı zayıf yanları vardı. Tabii-görsel metodun Türkistan'da kabul edilmesi ve uygulanması esnasında birçok eleştiri yöneltilmiştir. Gramenitskiy bu eleştirilere karşı yıllarca bu metodu savunmuş, bazen de bu savunmada öğrenim kurumları başkanı Kerenskiy'le olan yakın ilişkilerini kullanmıştır.⁶⁶⁴ Açık ki bu sistem genel valililerin onayı ile hayat bulmuştur. Fakat birçok konuda olduğu gibi bu sistemin hayata geçmesinde de Kerenskiy ve Gramenitskiy'nin ortak hareket etmelerinin rolü büyüktür. İlminskiy ve Gramenitskiy sistemlerinin birbirlerine göre farklılıkları şu şekilde idi:

- 1) İlminskiy sisteminde Rusça eğitimin temeli değildi, fakat Gramenitskiy sisteminde eğitimin temel aracı ve amacı Rusça idi. İlminskiy'nin eğitim sisteminde eğitimin başlangıcında yerli dili öğretiliyordu. Bu

⁶⁶² İSİMSİZ: "O Postanovke İnorodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye", TV, 177, (Taşkent, 1905); ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te., 66; Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 94.; Sergey Mihayloviç Gramenitskiy Direktör: a.g.e., 32-33.

⁶⁶³ Gramenitskiy zamanında Türkistan'da kullanışsız gözüken veya gösterilen İlminskiy sistemi birçok değişiklikle beraber Sovyetler devrinde daha geniş uygulama imkânı bulmuştur. Sovyetlerin İlminskiy sisteminden istifade etmeleri ve "şekilce milli muhtevaca sosyalist" sloganı ile bunu bütün alanlara yaymaları da, bu sistemin çok fazla kullanışsız olmadığını göstermektedir. İlminskiy'nin uygulamaya çalıştığı sistem "şekilde milli muhtevada Hristiyan" idi. Aslında İlminskiy sistemi, o zamana kadar sadece Rus dili öğretmeye ve yerlileri Hristiyan yapmaya çalışan Rus asimilasyonu için hiç görülmemiş yeni bir alan açıyordu. Çocukların gönüllerine ulaşıldığı zaman, Rusça öğretmeden de onların kültürel ve manevi değişimi sağlanabilir, yani asimilasyon mümkün olabilirdi. Sovyetlerin uygulamaları ve aldıkları netice, bunun en iyi örneğidir. Tabi Sovyetlerin eğitim tecrübeleri ve bunun neticeleri başlı başına birçok araştırmanın konusu olabilir.

⁶⁶⁴ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te., 66.

sistemde kendisinden daha önceki uygulamaların tersine, Rusça Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmada birinci öncelikli araç konumundan çıkarılıyordu. Ona göre çocukların kulaklarına girmeden, gönüllerine girmek mümkün değildi. Kendi döneminden önce Rusça'nın öğretimi Ruslaştırmanın en birinci ve olmazsa olmaz şartı sayılmasına rağmen, İliminskiy kendisinden önce mevcut misyonerlik anlayışını değiştirirken çocuklara en kolay şekliyle kendi ana dilleriyle ulaşmayı hedef seçmişti. Bunda da İliminskiy'den önceki Rus okullarının çocuklara Rusça öğretmedeki ve Ortodokslaştırmadaki başarısızlığı rol oynamıştı. İliminskiy sisteminin uygulanmasındaki en büyük handikap, yerli dili bilen Rus hocaların sayısının azlığı idi. Halbuki kendisi de iyi derecede yerli dillerini bilmeyen Gramenitskiy'nin savunduğu tabii-görsel sistemde öğretmenlerin yerli dilini bilmesine gerek yoktu.⁶⁶⁵ Uygulanabilirlik açısından Gramenitskiy'nin sistemi daha pratik bir sistemdi.

- 2) Görsel metotta, daha önce Rus çocuklara göre hazırlanan programla yerli çocuklara verilen duyarsız ve kullanışsız Rusça programı yerine, Rus olmayan çocuklar için hazırlanmış özel kitaplar ve özel müfredatla eğitim yapılıyordu. Ruslaştırma ve Rus eğitiminde yine en birinci araç olarak Rus dili önceliğini korumaya devam ediyordu. Bu sistemle eski sistemlerin çıkmazları aşılmış gibi gözükse de, bunlar teknik konularla ilgili idiler. Bu okullara karşı Rus dilinden dolayı olumsuz olarak bakan aileler, yine olumsuz bakmaya devam edeceklerdi. Fakat çocukların terbiyesindeki etkinlik açısından İliminskiy sistemi görsel metoda göre daha etkili idi. Çocuklara ana dillerinde özellikle de konuşma dilinde hitap edildiği için, çocuklar okula daha kolay adapte olacaktı. Rusça başlangıçta müfredatta olmadığı ve genel olarak da hâkim olmadığı için, bundan kaynaklanan rahatsızlık da azalıyordu.⁶⁶⁶

⁶⁶⁵ Kiriak BENDRRİKOV: a.g.e., 214-215.

⁶⁶⁶ İliminskiy'in anadilde eğitim anlayışı, misyonerlik düşüncesi ve karşısındaki topluluğa etkin olarak ulaşma isteği ile ortaya çıkmış gözükmektedir. O zamanın Rusya'sı ve Tatarların

- 3) İlimskiy sisteminde yerli dilleri, bu dillere göre uyarlanmış Rus alfabesinin transkribi ile öğretiliyordu. Yerli dillerin yüzyıllardır alışlageldiği Arap alfabesinin yerine Rus alfabesi esaslı bir alfabe ile öğretilmesi, yerli diline ve eğitimine müdahale manasına geliyordu. Bu, yerlilerin tepkisini çekebilirdi. Tabii-görsel metotta Rus dili, Rus Kiril alfabesi ile öğretiliyordu. Bu metotta yerli dilleri ile ilgili bir tasarruf yoktu.
- 4) EUM'da ezbere dayanan Arapça, Farsça ve az da olsa Çağatıca'nın kullanıldığı bir eğitim sistemi yıllar içinde kemikleşmişti. İlimskiy sistemi bu İslami ortak eğitim sistemi yerine, her boyun konuşma dilini eğitim dili haline getiren ve bir bütünü parçalayan bir sistem idi.⁶⁶⁷ Bu sistem ile Türk boyları arasında 19. yy ortalarına kadar var olduğu düşünülen ortak yazı dili birliğine müdahale edilmiş ve bu yapı parçalanmış oluyordu. Tabii-görsel metodun ise böyle bir yanı yoktu. Klasik Rusça'ya dayanan kültürel Ruslaştırma siyaseti izleniyordu. Burada daha önceki misyonerlik faaliyetlerinde olan dini yön yoktu.
- 5) İlimskiy sistemi hem ana dilleri hem de Rus dilini kullanan bir sistemdi. İlimskiy sisteminde kullanılan yerli dilin ve RYO yerli kısmında okutulan yerli dilin öğretimi birbirleri ile çelişiyordu. İlimskiy sistemi, başka bir metot veya EUM sistemi ile karıştırılmadan uygulanması gereken bir sistemdi. Hâlbuki RYO'nun yerli sınıfında çocuklar Arap alfabesi ile yerli dilini öğrenirken, aynı okulun Rus

muhafazakâr yapıları düşünüldüğünde de, bu sistemin haklılık payı ortadadır. İlimskiy sistemi, Rusça ile çocuklara ulaşılamadığı veya etkin ulaşılmadığı öngörüsüne dayanmaktadır. Gramentiskiy'nin savunduğu tabii-görsel metot ise, bu öngörüü ret etmemekte, aksine o da bunu kabul etmekte ve gerekli pedagojik değişiklikler ile Rus dilinin uygun şekilde yerli çocuklara öğretilebileceği ilkesine dayanmaktadır. Fakat 19. asrın sonunda Rus nüfusunun çok az olduğu Türkistan'da Rusça'nın ne ölçüde çocuklara verilebileceği ve verilse bile bu sayede kültürel olarak çocuklara ne kadar ulaşılabileceği tartışmalı bir konudur.

⁶⁶⁷ YUM'lar milli dillerin kullanılması açısından İlimskiy sistemine benziyorlardı. Fakat İlimskiy sisteminde her boyun konuşma dili ayrı bir eğitim dili olarak kabul ediliyordu. Ceditçilerin çoğu ise ortak dil peşinde idi.

kısımında Rus alfabesi ile transkrip edilmiş yerli dilini öğrenmeye çalışıyorlardı. Tabii-görsel metotta ise böyle bir çelişki yoktu.

- 6) Gramenitskiy'nin savunduğu sistemin bir dezavantajı ise birçok yardımcı malzeme vb. gerektirmesidir. Gerçi İliminskiy sisteminde de yerli dillerinde birçok okul kitabının ve materyalin hazırlanması gerekiyordu.

3.9.5. 1907 GRAMENİTSKİY PROGRAMI

1907 yılında Türkistan'da 31 Mart 1906 kararlarını görüşmek için kurulan özel komisyon, bu kararların Türkistan şartlarına uymadığı görüşüne varmıştır. Bu komisyon Sır Derya Oblastı'nda uygulanan tabii-görsel metoda göre bir öğrenim programı hazırlamıştır. Bu program öğrenim idaresinde kurulan başka bir komisyonda görüşüldükten sonra 29 Mayıs 1907 tarihinde TGAV'nin onayı ile resmileştirilmiştir. Sonuç olarak bu kuralların bütün TGAV'de uygulanmasına karar verilmiştir.⁶⁶⁸

Yeni programa göre öğretim yine dört yıl yapılacaktı. Birinci sene, etraflarındaki nesneler görsel olarak gösterilecek ve bu nesnelerin Rusça anlamları başka bir dilin yardımı olmadan öğrenilecekti. Ancak öğrencilerin çok zorlandıkları ve anlamadıkları kelimelerin öğretilmesi için yerli dillerin yardımına başvurulacaktı. Birinci sene Rus alfabesi de öğrenilecek, çocuklar Rusça okuma ve yazmaya başlayacaklardı. Aritmetikte yüze kadar sayma ve yirmiye kadar olan sayılarla sözel olarak akıldan hesap öğretilecekti.

⁶⁶⁸ ÖCMA F. 47 Op. 1, D. 1004, L. 25 ob. Bu program Gramenitskiy'nin faaliyetleri neticesinde hazırlanmıştır. Bazı araştırmacılar İliminskiy metodunun Türkistan'da 1884 ile 1897 yılları arasında, tabii-görsel metodun ise 1897 ile 1917 yılları arasında kullanıldığını söyleseler de (O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e., 127.), bu doğru değildir. 1907 yılına gelindiğinde Fergana Oblastı başta olmak üzere bazı bölgelerde tabii-görsel metoda geçilmemişti. Ancak bu tarihten sonra tabii-görsel metot bütün valilikte yaygınlaşmıştır.

İkinci sene bağ, bahçe, pazar gibi mekânlarla ilgili Rusça kelimelerin öğrenilecek, küçük hikâyeler okunacak ve aritmetikten bine kadar sayma ve yüze kadar olan sayılarla sözel hesaplama öğrenilecekti.

Üçüncü yıl şehir, köy hayvanları, tabiat ile ilgili hikâyeler okunarak bunlar hakkında öğrenciler ile soru cevap şeklinde konuşulacak, yılın ikinci yarısında ise Rus dili imlasının önemli kuralları öğretilecek ve görsel dikte yapılacaktı. Aritmetik dersinde milyona kadar sayma ve bine kadarki sayılarla sözel, yani akıldan hesaplama ve problemlerin çözümü öğrenilecekti.

Nihayet öğrenimin dördüncü yılında daha genel hikâyelerin okunması ve anlatılması, Rusya'nın kısa coğrafyası ile tanışma, Türkistan bölgesi ile ilgili ayrıntılı bilgilerin verilmesi, Rus tarihinin ana hatları ile tanışma gerçekleşecekti. Ayrıca Rus imlası, yazılı alıştırma ve dikte olacaktı. Yılın ikinci yarısında okunan hikâyelerle ilgili soru cevap şeklinde konuşma, düzgün ve anlamlı konuşma öğrenilecekti. Aritmetik dersinde ise her büyüklükte sayı ile alıştırma ve kesirler öğrenilecekti.⁶⁶⁹

1989 yılında RYO'daki tercüme metodu yerine S. M. Gramenitskiy'nin savunduğu tabii-görsel metot kabul edilince, buna uygun yeni kitapların yazılması zorunlu hale geldi. Gramenitskiy'nin kendisi matematik öğretmeni olduğu halde, gayri Rus çocuklara Rusça öğretmek için üç kitap yazdı.⁶⁷⁰

⁶⁶⁹ N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 6-8.

⁶⁷⁰ Gramenitskiy S. M., Pervaya Kniga Dlya Çteniya, Taşkent, 1898, Gramenitskiy S. M., Vtoraya Kniga Dlya Çteniya, Taşkent, 1898. , Gramenitskiy S. M., Tretya Kniga Dlya Çteniya, Taşkent, 1898; Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 21. İlk kitabında öğretilen her harfle ilgili olarak bir resim veya şekil veriliyor, böylece öğrencinin daha rahat algılaması hedefleniyordu. İkinci kitapta metinler ve bu metinlerin konusuna uygun resimler vardı. Her metinle ilgili sorular sorulmuştu. Kitabın sonunda Rusça, Özbekçe ve Kazakça lügat vardı. Bu kitap dokuz bölümden oluşuyordu. 1. okul, 2. ev, 3. bahçe, 4. şehir ve köy, 5. bozkır, 6. yabani hayvanlar, 7. çöl ve orman, 8. dağ ve ırmaklar, 9. vatan. Üçüncü kitabı 4 bölümden oluşuyordu, birinci bölümünde edebi metinler vardı. İkinci bölüm Rusya tarihi, üçüncü bölüm ise Rusya'nın bölgeleri hakkında bilgiler içeriyordu. Dördüncü bölümde tabiatla ilgili bilgiler veriliyordu. Bu üç kitapta Türkistan'la alakalı bilgi oldukça azdı. Daha çok Rus klasiklerinden seçilmiş parçalar vardı. Yoldaş ABDULLAEV: a.g.e., 95-97.

3.9.6. 1910 YILI İSTİŞARE TOPLANTISI VE TABİİ-GÖRSEL METODA ELEŞTİRİLER

1909 yılında genel vali olan General A.İ. Samsonov (1909-1913) görsel metoda destek veren Palen komisyonu ile aynı fikirde değildi. Valilikte teftişe çıkan Samsonov, Andican RYO'yu beğenmiş fakat Oş'takini beğenmemişti. Zaten her bölgedeki okulun aynı başarı göstermesi mümkün değildi. Andican, Rus nüfusun uzun zamandır yaşadığı, ticaretin kuvvetli olduğu bir yerdi. Oş'ta ise neredeyse hiç Rusça konuşulmuyordu. Genel olarak RYO ile ilgili iyi izlenimler edinmeyen Samsonov, bu konuyu 1910 yılındaki valilikte yapılan istişare toplantısında dile getirmiştir. Toplantıda Gramenitskiy, okul işinin düzene girdiğini, yerlilerin ihtiyaçlarının karşılanması ile RYO ağının yayıldığını, tek amacın pedagojik ihtiyaçları karşılamak olmadığını Ruslaştırma için Rusça'nın yaygınlaştırılması gerektiğini, devlet menfaatlerinin aksine yerli lehçelerin öğrenilmesinin yanlış olduğunu vurgulamıştır. Gramenitskiy, İlminski sisteminin yerine gelen kendi sistemini savunmuştur.

Aynı toplantıda Fergana bölgesi halk okulları müfettişi F. P. Yegorov RYO ile ilgili olarak başarısız bir tablo çizmiştir. Kendi bölgesindeki 20 okuldan 10'unun yatılı kısmı olmasına rağmen, bunları başarısız bulmuştur. Yegorov'un verdiği bilgilere göre 1906'da 13, 1907'de 17, 1908'de ise 14 okul hiç mezun vermemiştir. Ayrıca Yegorov, devamsızlığın çok yüksek seviyede olduğunu, üst sınıflarda okuyan öğrenci sayısının alt sınıflara göre az olduğunu, ahalinin bu okulları benimsemediği için bu okullar için vergi vermeyi reddettiğini, öğretmenlerin işlerine yeterince itibar etmediklerini, okul programlarının uygunsuz olduğunu belirtmiştir. Yegorov, köy okullarında Gramenitskiy'nin Rusça'ya ağırlık veren sistemi yerine 3. sınıfa kadar ana dilin kullanımına izin veren sistemin (İlminski sistemi) kullanılmasının daha uygun olacağını belirtmiş, 1907 yılında yerlilerin eğitimi ile ilgili MEB düzenlemesinde Rusça eğitimin 3. yılda başlamasının uygun görüldüğünü

belirterek görüşünü desteklemiştir.⁶⁷¹ Yegorov bu okulların son 20 yıllık tarihini başarısız olarak değerlendirmiştir. Ona göre Sır Derya Oblastı'ndaki okulların başarısı bütün valilik için genellenemezdi. Fergana ve Semerkand Oblastlarının insanlarını daha fanatik olmaları, bu bölgedeki eğitimin başarısını düşürüyordu. Yegorov, YUM'ların artışına karşı bir önlem alınmazsa, bu okulların RYO'yu bitireceğini de belirtmiştir. Aynı toplantıda Semerkand Oblastı halk okulları müfettişi Arestov, bölgesindeki okulların başarısızlık sebebi olarak fanatik Müslüman ahalinin bu okullara duyduğu güvensizliği, oblastının Buhara Emirliği'ne yakın olmasını ve devamsızlığı gerekçe olarak göstermiştir. Samsonov ise, YUM varlığının RYO'yu tehdit ettiğini, RYO sisteminin veya bu okullara öğrenci çekemeyen müdürlerin değiştirilerek problemin çözülmesi gerektiğini belirtti.

Samsonov mevcut RYO'nun tek tip, yani Gramenitskiy sisteminde devam edip etmemesi gerektiğini tartışmaya açtı. Ona göre şehirlerde ve ticaret merkezlerinde bu sistem uygulansa bile, köylerde ve kırsal kesimde anadilde eğitime ağırlık verip, Rusça'yı ayrı bir ders olarak okutan sistem uygulanmalıydı. Zira köy okulları boştu ve bu okullar öğrencileri kendine çekemiyordu. Toplantıda ağırlıkta olan Gramenitskiy taraftarları, bu öneriyi 30 oy farkıyla ret etmişlerse de, daha sonra Hocent Uyezdi Başkanı Likoşın aynı öneriyi, yani kırsal kesimin uzak yerleşim bölgelerinde Rusça'nın ayrı ders olarak okutulmasını teklif etmiş ve yapılan görüşmeden sonra bu teklif kabul edilmiştir. Yine bu toplantıda YUM'lara karşı rekabet edebilmesi için RYO yerli sınıfı için YUM'ları örnek alan bir programın hazırlaması için bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Bu komisyon Türkistan'ın değişik halkları için farklı programlar hazırlayacaktı. Toplantıda öğretmen kurultayının toplanması ve öğretmen okulu bünyesinde bir yerli örnek okulu açılmasına da karar verilmiştir.

⁶⁷¹ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 311-312.

1911 yılında yine Samsonov başkanlığında bir istişare toplantısı daha yapılmış ve buna benzer kararlar kabul edilmiştir. RYO'nun programlarında değişiklik yapılması fikri kabul edilmiştir. Samsonov'a göre eğer RYO'da bölge halkının dünyevi bilgilere olan ihtiyacı karşılanmazsa, halk YUM'lara yönelecek, bu ise Rus menfaatlerine zarar verecekti. Fakat alınan bu kararların hepsi uygulanamamıştır. Gramenitskiy Samsonov ile hemfikir olmadığı konularda MEB üst düzey bürokrasisinin desteğini almasını bilmiştir. Savaşın başladığı 1914 yılında ise, Samsonov cepheye gönderilmiştir.⁶⁷²

3.9.7. GRAMENİTSKİY METODUNA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLERE GRAMENİTSKİY'NİN CEVABI

Türkistan'da İliminskiy'nin eğitim metodu yerine kendisinin savunduğu görsel metodu yerleştiren Gramenitskiy'e özellikle İliminskiy'nin öğrencileri ve takipçileri tarafından sürekli eleştiriler yöneltiliyordu. Gramenitskiy ise bunlara cevap vererek Türkistan'da uygulanan sistemi savunuyordu.

İliminskiy taraflarının eleştirileri ise şekilde idi:

- 1) Türkistan'da niçin yerli dilinde Rus alfabeli kitaplar basılmıyor.
- 2) Türkistan ahalisi Rus okullarında okumaya hazır değildir.

Gramenitskiy, kendi uyguladığı sistemi eleştirenleri konuya hâkim olmamakla suçlamakta idi. Gramenitskiy kendi sistemini şu şekilde savundu:

- 1) Türkistan'da yerli dillerde Rus Kiril alfabeli kitapların ve yayınların olmadığı doğru değildi. Nalivkin, Yaçin, Bukin, Orakulov, Teretyev, Lanin tarafından yazılan kitapların okullarda kullanılıyor, fakat bunların okutulduğu okullar başarılı değildir.

⁶⁷² Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 313-316.

- 2) Rus halkı eğitimin değerini ne kadar anlamıştır ki, bütün değer yargıları farklı olan Müslüman ahalî Rus eğitiminin değerini anlasın.⁶⁷³
- 3) Sadece Rusça (1897 yılından sonraki tecrübe) ile yapılan öğretim, İliminskiy sistemiyle yapılan öğretime göre daha iyi sonuçlar vermiştir.
- 4) Eğitim başlangıcından itibaren yerli eğitimi ile Rus dili öğretiminin ayrı olması ve birbirine karıştırılmaması eğitim için en iyi olandır.⁶⁷⁴
- 5) Gramenitskiy sisteminin uygulandığı RY okulları, halkın tam desteğini almıştır. Okul ve öğrenci sayısının artması bunun göstergesidir.⁶⁷⁵

Gramenitskiy'e göre Türkistan'ın kendine özgü şartları vardı. Kazan'da İliminskiy'nin Hristiyan Tatarlar için kurduğu okul veya Rus okulunu buraya olduğu gibi getirmek hata idi. Bu bölgenin kendine özgü şartlarını göz önüne alan ve buradaki ahalinin Müslüman özelliklerine uygun olan okullar kurulmalı idi.⁶⁷⁶

3.9.8. GRAMENİTSKİY'İN BAŞARISI VE SEBEPLERİ

Gramenitskiy'nin savunduğu sistem uygulanmaya başladıktan sonra TGAV'de RYO ağı hızla gelişti. 1906 yılında sayıları 83'e ulaştı. Bendrikov'a göre bunun sebebi Gramenitskiy'nin eğitim sisteminin kalitesi değil, Türkistan'ın ekonomik yapısının değişmesi ile Rusça'ya duyulan ihtiyacın

⁶⁷³ S. Gramenitskiy, "İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskom Kraye", TV, 2, (Taşkent, 18 Ocak 1900).

⁶⁷⁴ Gramenitskiy'in bu eleştirisi haklı gibi gözükmemektedir. İliminskiy sistemi, sadece bu sisteme göre eğitim yapan bir okulda değil de, yerli kısım olan Türkistan'daki gibi bir RYO'da uygulandığı zaman, öğrenciler okulun yerli sınıfında Arap alfabesi ile yerli dili öğrenirken, aynı esnada Rus kısmında da Kiril alfabesi yerli dili vasıtasıyla Rusça öğreneceklerdi. Bu iki sınıfın dil öğretme sistemleri tamamen farklı idi. Bu durumun karışıklığa yol açması veya eğitimin verimliliğini düşürmesi muhtemeldi.

⁶⁷⁵ İSİMSİZ: "O Postanovke İnorodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye", TV, 177, (Taşkent, 1905).

⁶⁷⁶ "Sergey Mihayloviç Gramenitskiy Direktör: a.g.e., 32-33.

artmasıdır. RYO’da tabii-görsel metot kullanılmaya başlandıktan sonra okullardaki Rusça öğreniminin iyileştiğini yazan Malitskiy, 1899 yılında Taşkent’te yapılan imtihanlarda öğrencilerin sorulara rahat olarak cevap verebildiklerini, ezberden şiir okuduklarını ve aritmetik işlemleri yapabildiklerini yazıyordu.⁶⁷⁷

Tabii-görsel metodun kullanılmaya başlanmasından bir süre sonra okul sayısında gözlenen artışın ne ölçüde metodun kendisine dayandığını kestirmek zordur. Açıktır ki RYO sayısının artmasında en önemli etken Türkistan eyaletindeki sosyal, ekonomik vb. yapının değişmesiydi. Fakat Türkistan vilayetindeki bu değişim, her bölgede aynı seviyede olmasa da, her yerde yaşanıyordu. Buna rağmen Gramenitskiy’in eğitim faaliyetlerinin başında olduğu Sır Derya Oblastı’nda okulların başarısı ve gelişim hızı diğer bölgelerden daha hızlı idi. Okulların genel gelişimi bölgedeki gelişimle açıklansa bile, Sır Derya bölgesindeki özel gelişimde görsel metodun ve bunun Gramenitskiy tarafından uygulanmasının payının olduğunu düşünmek gerekmektedir.⁶⁷⁸ Bazı yazarlara göre RYO’da iyi Rusça eğitim verilmediği için oraya çocuklarını göndermeyen aileler, tabii-görsel metodun uygulanmaya başlamasından sonra çocuklarını bu okullara göndermeye başladılar.⁶⁷⁹ Gramenitskiy, İlminski metodunun yerine ikame edilen görsel metodu yine aynı kişiler hayata geçirdiklerini, bunların ilk başta zorlandıkları halde, sonradan alıştıklarını ve zaman içinde İlminski metodunun savunucuları dâhil, birçok eğitimcinin görsel metodun daha başarılı olduğunu

⁶⁷⁷ N. MALİTSKİY: “Neskolko Slovo o Razviti İnarodçeskago Obrazovaniya v Taşkente”, TV, 44, (Taşkent, 1899). Hem Müslüman eğitim kurumlarında hem de Rus eğitim kurumlarında aynı seviyenin her yerde mevcut olduğunu düşünmek doğru olmaz. Tabii-görsel metotla birlikte Rusça öğrenme ve okulların mezuniyetlerinde artış olsa bile, bunun bütün valiliğin her yerinde aynı seviyede olduğunu düşünmek yanlış olur.

⁶⁷⁸ İSİMSİZ: “Russko-Tuzemniya i Musulmanskiya Şkolı v 1898 Godu”, TV, 1, (Taşkent, 3 Ocak 1899). 1.

⁶⁷⁹ İSİMSİZ: “O Postanovke İnarodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye”, TV, 177, (Taşkent, 1905). Tabi ki bu dönemden başlayarak RY okullarında görülen öğrenci artışı sadece bu okullardaki Rusça öğretim metodunun değişmesi ile açıklanamaz. Üstelik bu değişiklik sebebi ile veren okula çocuklarını gönderen veli oranını da tespit etmek mümkün değildir.

kabul ettiğini söylüyordu.⁶⁸⁰ Fakat Türkistan'daki İlimskiy talebeleri uzun süre tabii-görsel metoda direnmişlerdir. 1912 yılında Türkistan'ı ziyaret eden ve okulları gezen Bobrovnikov da, Gramenitskiy'e ve onun metoduna eleştiriler yöneltmiştir.⁶⁸¹

3.10. ANDİCAN İSYANI VE DUHOVSKİY'İN UYGULAMALARI

3.10.1. İSYAN VE İLK TEDBİRLER

18 Mayıs 1898 tarihinde Fergana vadisinin Andican şehrinde Dukçi İşan lakabıyla tanınan yerel bir din adamının önderliğinde bir ayaklanma meydana geldi. İsyancılar Rus garnizonuna saldırıp buradaki askerleri öldürdüler. Patlak veren isyan hareketi Taşkent'ten gönderilen cezalandırma birlikleri ile bastırıldı.⁶⁸² İsyanın amaçları ve onu hazırlayan etkenler şu şekilde sıralanabilir:

1. Çarlık tarafından yıkılan Hokand Hanlığı'nı yeniden ihya etme amacı.
2. Rus yönetiminin baskılarından ve adaletsiz uygulamalarından halkı kurtarma amacı.
3. 1897 yılında Fergana vadisinde kuraklığın vuku bulması ve bunun halkın yaşayışını olumsuz yönde etkilemesi.

⁶⁸⁰ Sergey Mihayloviç Gramenitskiy Direktör: a.g.e., 32-33.

⁶⁸¹ İlimskiy'nin öğrencilerinden Bobrovnikov, 1912 yılında Türkistan'da yaptığı inceleme gezisinde hem RY okullarını hem de Müslüman eğitim kurumlarını yakından incelemiştir. Bobrovnikov RYO öğrencilerini ve Rusça seviyelerini yetersiz bulmuştur. Bobrovnikov'a göre bu okullar için hazırlanmış kitaplar yerli çocuklar için uygun değildi. Ona göre öğrenciler Rusça kelimeleri Rusça telaffuzla değil de Türkçe telaffuzla söylüyorlardı. Buradaki dil öğretim sisteminin yabancı dilleri özellikle de Türkçe'yi bilmeyen insanlar tarafından oluşturulduğunu, bunun ise büyük bir eksiklik olduğunu söylemektedir. Bobrovnikov, alfabeyle kutsiyet atfetmemek gerektiğini, artık bunun Müslümanlar arasında bile değişmeye başladığını söyleyerek, Rus Kirili yerine transkrip işaretlerini içeren Kirili savunuyordu. Bobrovnikov'a göre başlangıçta Rusça okuma yazma yerine, konuşma dili öğretilmeliydi. N. A. BOBROVNIKOV: Russko-Tuzemniya..., a.g.e., 19-37.

⁶⁸² Z. D. KASTELSKAYA: a.g.e., 72.

4. TGAV idaresine göre ise, isyanın başlıca sebebi Müslüman fanatizmi ve bölgede Osmanlı tarafından yapıldığı iddia edilen Pan-İslamist propagandadır.⁶⁸³

İsyan bastırıldıktan sonra isyanı başlatan 18 kişi asıldı ve 360 kişi sürgüne gönderildi. Yerli halkı cezalandırmak ve diğerlerine gözdağı vermek amacıyla Dukçi İşan'ın köyü imha edilerek, yerine 200 haneli bir Rus köyü kuruldu.⁶⁸⁴ Bölgedeki asker ve polis gücü artırıldı ve bölgede yaşayan Rus ahali silahlandırıldı. Bölgedeki Rus makamları bu isyanı önceden haber alamadığı ve söz konusu hadise hiç beklenmedik bir şekilde gerçekleştiği için genel vali Vrevskiy görevinden alındı, yerine daha önce Kafkasya'da görev yapmış olan Duhovskiy atandı.

Bu ayaklanmadan sonra yeni vali bazı tedbirler aldı. Bölgedeki Müslüman din adamlarının propagandasına karşı koyabilmek için Rus askerlerinin ve memurların yerli dilini, kültürünü, İslamiyet'i vb. bilmesi gerekliliği üzerinde duruldu. Kütüphanelere İslam'ı tanıtan kitaplar konuldu. Turkestantskiya Vedomosti gazetesinde İslam dini ile ilgili yazılar yayınlanmaya başlandı.⁶⁸⁵ Aynı şekilde yerli ahaliyi de Rus ve Avrupa kültürü hakkında bilgilendirmek gerekliliği üzerinde duruldu ve bu politikalar isyandan sonraki birkaç yıl uygulandı.⁶⁸⁶ Fakat bölgedeki ekonomik durumun kötülüğü vb. sebepler dikkate alınmadı. Mektep ve medreseler ise yeniden gündeme geldi. Bu isyanının başlıca sebebi olarak Müslüman fanatizmi ve bunun kaynağı olarak da Müslüman eğitim kurumları görülüyordu.⁶⁸⁷

⁶⁸³ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 2.

⁶⁸⁴ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 2.

⁶⁸⁵ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 83.

⁶⁸⁶ Yerli ahalinin zengin ve ileri gelen tabakası için Taşkent'te bilimsel seminerler düzenlendi. Bu seminerlerde Avrupa bilimleri Özbekçe olarak yerli ahaliye tanıtılarak, yerliler Rus toplumuna yakınlaştırmaya çalışılıyordu. Ayrıca Kray Öğrenim Kurumları Başkanlığı bazı Rus klasiklerinin Özbekçe çevirilerini yayınladı. Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 79-80.

⁶⁸⁷ Bazı Rus yazarlar halkın okumamış kesiminin ve muhafazakâr çevrelerin Rus menfaatleri için en büyük tehlike olduğunu düşünüyordu. Onlara göre, bu kişiler o kadar cahildi ki, Rus gücünün büyüklüğünü anlamaktan bile acizdiler. Bunlara göre Rus idaresine karşı cahil

3.10.2. MEDRESEYE MÜDAHALE PROJESİ

Duhovskiy öğretim işi hakkında bilgi istediğinde, valilikte karşıt iki grup oluştu. Birinci grupta Kerenskiy ile arası açıldıktan sonra Taşkent'ten Semerkand'a gitmek zorunda kalan Nalivkin yer alıyordu. Nalivkin'in oluşturduğu Semerkand grubunu Virskiy, Vyatkin ve Lapin gibi şahıslar destekliyordu. Bu grup Müslüman eğitim kurumları üzerinde uygulanan görmezlikten gelme politikasının bırakılarak, etkin bir denetimin kurulmasını savunuyor ve Zerefşan Okrugu ilk idarecisi Abramov'un tecrübesinden istifade etmeyi öneriyordu. Bunlar Orenburg (Ufa) ve Güney Kafkasya'daki gibi Müslüman Ruhani İdaresi'nin (Diyanet Başkanlığı) kurulmasını teklif ediyorlardı.⁶⁸⁸ İkinci grubun başını ise, TGAV eğitim kurumları başmüfettişi F. M. Kerenskiy çekiyordu. Sır Derya okul müfettişi S. M. Gramenitskiy Kerenskiy'i destekleyenlerdendi. Bunlar görmezlikten gelme politikasının devamından yanaydılar. Burada bir konuda açıklık getirmek gerekmektedir. Mesela Ostroumov Müslüman eğitim kurumlarının sıkı denetim altına alınmasını savunuyordu. Fakat Ostroumov, Nalivkin gibi bu kurumların ıslah edilip, Rus veya Avrupa okulları örneğinde müfredatlarının değiştirilerek çağdaşlaştırılmasına kesinlikle taraftar değildi. Zira Müslüman eğitim kurumları Avrupa eğitim anlayışı ile birleşirse, bu gelişme Müslümanların uyanışına sebep olabilirdi. Aslında Ostroumov bu okulların hem sıkı denetim altında tutulmasından hem de görmezlikten gelme politikasının devam etmesinden yanaydı. Buna karşılık birinci grubun denetimden anladığı sadece idari baskı değil, medreselerin bütün işleyişinin gözden geçirilip yeniden düzenlemesi ve Rus menfaatlerine göre yeniden şekillendirilmesi idi.

Birinci grubun ileri sürdüğü Müslümanlar için bir dini işler başkanlığı kurulması fikri, genel vali yardımcısı İvanov'un başkanlığındaki bir komisyon

kitleler ancak eğitim yoluyla zararsız hale getirilebilirdi. TAKSİR: "Narodnoye Obrazovanie", TV, 101, (Taşkent, 25 Aralık 1899).

⁶⁸⁸ Helene Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 383.

tarafından incelendi ve ret edildi.⁶⁸⁹ Duhovskiy de birinci grubun savunduğu bu fikre karşı çıktı. Buna gerekçe olarak da, bu kurum çatısı altında Müslüman din adamlarının birleşeceği ve Türkiye kaynaklı Pan-İslamist propagandasının güçleneceğini öne sürdü. Duhovskiy'e göre esas güdülmesi gereken amaç, Müslümanların dayanışma gücünün kırılmasıydı. Daha önce 1788'de Müslümanlar için kurulan Orenburg din işleri başkanlığı Rusya'nın aleyhinde faaliyet göstermiş, hem Müslümanları birleştirmiş hem de dışarıdan gelecek yardımlar için bir adres vermişti.⁶⁹⁰

Türkistan için bir diyanet başkanlığını kurmasa da, Türkistan halkının hayat tarzını ve inanışlarını tamamen inkâr etme durumunda olmayan Çar hükümeti, iyi niyetinin göstergesi olarak görmezlikten gelme politikasını uyguluyordu. Bundan dolayı 1890'lı yıllarda Nalivkin'in 3. müfettişlik görevi ile başlayan ve birçok vakfın kapatılmasında sebep olarak gösterilen han mührü aranması uygulamasından vazgeçildi, vakıf belgelerinin denetlenmesi durduruldu. 1899 yılında Yedisu Oblastı'nın tekrar TGAV'ye bağlanmasından sonra, Bozkır Vilayeti'nde uygulanan medreselerde Rusça'nın zorunlu olarak okutulması uygulanmasından vazgeçildi.⁶⁹¹ Duhovskiy görmezlikten gelme politikasının eskiden olduğu şekli ile devamından yana olmasa da, BGAV'den ayrılarak Türkistan valiliğine tekrar katılan Yedisu'da uygulanan zorunlu Rusça derslerinin kaldırılması, TGAV'nin durumunu, daha doğrusu buradaki idarecilerin o zamanki anlayışını gösteriyordu. İdareciler BGAV'de problem yaratmayacağını düşündükleri bir uygulamanın TGAV'de huzursuzluğa sebep olabileceğini düşünüyorlardı. Bu karar probleme bulunmuş en pratik çözümdü ve o zamanın durumunu yansıtıyordu. Ancak bu karar aynı zamanda bütün imparatorlukta aynı İslam ve eğitim politikasının uygulanması gerektiği Duhovskiy'nin görüşü ile de çelişiyordu.

⁶⁸⁹ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 76-78.

⁶⁹⁰ ÖCMA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 4.

⁶⁹¹ Helene Carrère D'ENCAUSSE: a.g.m., 383; Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 77.

3.10.3. DUHOVSKIY'NİN TÜRKİSTAN'DA İSLAM RAPORU

Duhovskiy, isyanın dönemsel değil, esas sebeplerini araştırarak çara bir rapor sunmak için hazırlık yaptı. 6 Eylül 1898 tarihinde Savunma Bakanı'na yazdığı raporda Duhovskiy, Müslümanların Ruslarla birleşmesini engelleyen faktörler olarak aşağıdaki hususları sıralamıştır:

1. İslam'ın ve şeriatın Müslüman tebaanın Ruslara bakışını belirlemesi. Kuran ve şeriata inanan bir Müslüman'ın ise Ruslarla asla dost olamaması.
2. Türkistan'da en tehlikeli dini akım olan Sufiliğin mevcut olması.
3. Pan-İslamizm'in Tatarlar arasında ve Türkiye'de güçlenmesi.⁶⁹²

Durumun düzeltilmesi için Duhovskiy aşağıdaki önerileri getirmiştir:

1. Müslümanlara karşı görmezden gelme politikası artık bırakılmalı.
2. Müslümanlara karşı yerel politikalardan ziyade ortak bir devlet politikası geliştirilmeli.
4. Müslümanları birleştirecek bir kurum kurulmamalı.
5. Türkistan'da misyonerlik için uygun ortam bulunmadığı için zamansız misyonerlik başlarsa bu sadece Müslümanların birleşmesine sebep olur.
6. Müslümanların Rus halkı ile birleşmeleri, sadece dinlerindeki Hristiyanlığa olan olumsuz bakışa daha az itibar etmeye başlamaları

⁶⁹² ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 7.

ile mümkün olabilir. İslam'ın Hristiyanlığa düşman olmadığını söyleyen Müslümanlara güvenilemez. Onlar kontrolsüz bırakılmamalıdır. Bundan sonra Rus eğitim kurumlarından doğru şekilde yetişecek gençlerin içinde Hristiyan düşmanlığı olmayabilir. Fakat Müslüman eğitim kurumları yerine Rus kurumlarına gençleri çekmek için azimli bir mücadele gerekmektedir.⁶⁹³

Duhovskiy raporunda yaptığı ve yapacağı faaliyetleri şu şekilde özetliyordu:

1. Müslümanlık ile ilgili materyal toplanmıştır.
2. Alt idari kadrolardaki kişilerin yerli dili bilmesi gerekmektedir. Yerli idarecilerin de Rusça bilemesi gerekmektedir. Tercümanlar imkan dâhilinde Rus olanlardan seçilmelidir.
3. RYO okullarına önem verildi, bu yıl ilk defa RYO öğrencileri için Rusya gezisi yapıldı.
4. Yerel idareye ait bütün camiler, okullar, mezarlar gibi Müslüman kurumlarının listesi yapılmaya başlandı. İşanların, tarikatların ve müritlerin sayısı tespit edilmeye çalışılıyor. Bütün bunların tespiti için kadroların genişletilmesi gerekmektedir.
5. İşanların ve müritlerin bağış toplama amacıyla gezmeleri yasaklandı.
6. Bazı Müslüman mekteplerindeki Tatar ve yabancı vatandaşlar tespit edildi. Bunların yerine Rus vatandaşlarınının geçmesi istendi.

⁶⁹³ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 7, 7 ob.

7. Tatarların Kazakların arasında yerleşmesi yasaklandı. Çoğu zaman zararlı amaçlarla gelen Tatarların Kazaklar arasında yerleşmesinin cezası azami 500 ruble olarak belirlendi.⁶⁹⁴

Duhovskiy raporunda aşağıdaki tedbirlerin alınması için izin istiyordu:

1. Valilikteki bütün Müslüman kurumlarının sürekli ve ayrıntılı olarak kaydının yapılması için yerel kadrolarının genişletilmesi.
2. Bütün Müslüman okullarının MEB denetiminden yerel idarenin denetimine aktarılması.
 - a. Mekteplerin sadece uyezde başkanlarının izni ile açılabilmesi.
 - b. Yeni medreselerin genel valiliğin izni ile parasal kaynakların tam olması şartıyla açılması.
 - c. Eğitim kurumu sayılamayacak karihane ve dalailhanelerin kapatılması.
3. Yahudilerin hederlerine uygulanan 1 Mart 1893 tarihli kanunun Müslüman eğitim kurumları için de uygulanması. Buna göre mektep hocasının her yıl 3 ruble 50 kopeyk, medrese hocasının ise 7 ruble ödeyerek çalışma belgesi alması gerekmektedir. İdarede toplanan bu para ile kadroların genişletilmesi.
4. Siyasi açıdan zararlı eğitim kurumlarının kapatılması yetkisinin genel valiye verilmesi.⁶⁹⁵

Bütün imparatorlukta uyulması tavsiye edilen tedbirler şunlardı:

1. Müslümanlıkla ilgili ortak devlet politikasının uygulanması.

⁶⁹⁴ ÖCMA F. 1, Op. 27, D.32, L. 8 ob. Valinin 3 Eylül 1899 tarihli 7473 numaralı kararı ile Tatarların TGAV'de mülk edinmesi yasaklanmıştır. Bu kanun 1 Ocak 1887 tarihinden sonra edinilen emlak ve topraklar için uygulanacaktı. ÖCMA F. 47 Op. 1, D. 637 L. 72.

⁶⁹⁵ ÖCMA F. 1, Op.c27, D. 32, L. 9.

2. Devlet içindeki bütün dini idare kurumlarının kapatılması.
3. Müslüman yayınlarının sansürü için özel kuralların tespiti.
4. TGAV'de uygulanan tedbirlerin İdil-Ural, Kafkasya ve Kırım'da da uygulanması.⁶⁹⁶

Duhovskiy'e göre Rusya devletinde İslam ve Müslümanlar meselesinin tartışılıp genel bir İslam ve Müslümanlar politikasının oluşturulmasına ihtiyaç vardı. Devlet içindeki Müslümanların sayısı 14 milyona ulaşmıştı ve bunlar sadece bir bölgede değil, devletin farklı idari birimleri altında yaşıyorlardı. Her idari birimin bunlarla ilgili olarak kendine göre farklı kararlar alması ve ortak politika olmaması, yürütülen mücadeleyi güçleştiriyordu. Bu politikanın amacı, Müslümanları ortak insanlık kültürü ile ve Rus milleti ile birleştirmek olmalıydı. Ona göre bu birleşmenin önündeki en büyük engel İslamiyet'in kendisi ve onun hayatla ilgili her alanını düzenleyen şariat idi.⁶⁹⁷ Duhovskiy'e göre bölge halkının asimilasyonunda eğitim en önemli yeri tutuyordu. Duhovskiy bu konuda şöyle yazıyordu:

“...Müslümanların Ruslarla yakınlaşması ancak Müslümanların imanının zayıflamasıyla mümkündür. Bu ise sadece doğru eğitim yoluyla olabilir. Bu eğitim yoluyla zamanla gençler, başka dinlere düşmanca bakmayı öğreten şariat kanunlarının peygamber zamanındaki hayat şartlarından dolayı ileri

⁶⁹⁶ ÖCMA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 9.

⁶⁹⁷ Rus kaynaklarında birçok kez İslam'ın Hristiyanlığa karşı olduğu, İslam'ın fanatik bir din olduğu gibi ibareler geçmektedir. Müslümanların Hristiyanlıkla alakalı her şeye karşı düşmanlık besledikleri yazılmaktadır. Fakat burada kastedilen Müslümanların Hristiyanları yok etmek istemesi veya bununla alakalı bir husus değildir. Rus yetkililer ve birçok Rus aydın, İslam dinini Müslümanların Hristiyanlar ile birleşmesindeki en büyük engel olarak görüyorlardı. Mesela Duhovskiy 300 yıldır Rus hâkimiyetinde yaşayan İdil-Ural Tatarlarının hala kendi milli ve dini özelliklerini korumuş olmalarını delil olarak göstererek, Müslümanların Hristiyanlık karşıtı olduğunu söylüyordu. ÖCMA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 2- 3.

geldiğine inanacaklar. Ancak bugün Müslüman eğitiminin hâkim olması durumu, ancak uzun vadeli çalışmalar sayesinde değiştirilebilir”.⁶⁹⁸

Bu bölgedeki İslami yapının kuvvetli olması, buradaki idarecileri bütün uygulamalarda temkinli olmaya sevk ediyor ve siyasi sorumluluk taşıyan bu idareciler bazı uzman eğitimcilerin onaylarına rağmen, Müslüman eğitim kurumları üzerinde tam otorite kurmak konusunda ayak sürüyorlardı. Aslında bu, bölge şartlarının şekillendirdiği bir uygulama idi. Çünkü daha çok Kazak Türkleri ile meskûn olan bölgelerde İslami yapının ve Müslüman din adamlarının ve özellikle Müslüman eğitim kurumlarının toplum üzerinde çok etkili olmadığını düşünen idareciler, Türkistan yerleşik ahalisi ile meskûn kesimde uygulamaktan imtina ettikleri politikaları uyguluyorlardı.

3.10.4. MEKTEP VE MEDRESELERLE İLGİLİ UYGULAMALAR

Andican ayaklanmasından sonra Müslüman okulları ile ilgili kurulan bir komisyon, yeni bir okul yönetmeliğini hazırladı. Buna göre bu okulların kaydı ve denetiminden oblast ve uyezdz idareleri de sorumlu olacaklardı. Fakat bu yönetmelikte bu okulların eğitim sistemi ve öğretim metotlarının denetimiyle ilgili herhangi bir madde yer almadı. Dolayısıyla bu konu gündeme alınmamış oluyordu.⁶⁹⁹

1900 yılında mektep ve medreseler üzerinde polis denetiminin tam olarak kurulması için bir talimatname yayınlandı.⁷⁰⁰ Fakat imparatorluk bünyesinde denetimin ne şekilde yapılacağı ile ilgili açık ve kesin olarak kabul edilmiş bir prensip mevcut değildi. Denetimin yapılması gerekliliği yıllardır vurgulanıyordu. Denetimden anlaşılan, 1882 düzenlemesi ile bu okulların dış yapısı ile ilgili oluşturulan uygulamalardı. Okulların açılışı için izin alma gerekliliği, öğrenci sayısı ve mali durumla ilgili istatistik bilgilerinin

⁶⁹⁸ S.M. DUHOVSKİY: İslam v Turkestane (Vsepoddaneyşiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo) (Taşkent, 1899), 254–255.

⁶⁹⁹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 120.

⁷⁰⁰ ŞAİSLAM İSMAİLOV: a.g.te., 92.

sağlanamsı ve müderris seçimlerinin onaylanması şeklinde idi. Medreselerin iç yapısı, ders programları, ders kitapları ile alakalı olarak ise idarenin bir tasarrufu yoktu. Bunun sebebi ise, bu tip uygulamaların tepki çekeceğinden korkulması ve TGAV'nin kurulmasından beri uygulanan görmezlikten gelme siyasetinin yerleşmiş olması ve bu politikayı değiştirme iradesinin oluşmaması idi. Duhovskiy döneminde mektep ve medrese ile alakalı alınan tedbirlerin yine bu kurumların dış denetimiyle alakalı olduğunu görüyoruz. İç denetime yönelik bir uygulama yoktu. Sadece RYO'nun yerli sınıfının programları ile alakalı değişiklikler gündeme gelmişti.

İdare açısından Andican ayaklanması Müslümanlık ruhunun ölmediğini ortaya çıkardı. Bunun sebebi eğitim kurumlarının canlılığını korumasıydı. İdareciler ayaklanmayı medreselerde verilen eğitimin ruhu ile alakalandırıyorlardı. Ancak Müslüman eğitim kurumlarının kontrole alınması tartışmalarının yeniden alevlenmesi ve bu doğrultuda komisyonların kurulması sonucunda eski politikalarda büyük bir değişiklik meydana gelmedi.⁷⁰¹ Ufak tefek yeni uygulamalar dışında, Kaufman'ın temellerini attığı görmezlikten gelme politikası Türkistan'da Rus eğitim politikasının temel prensibini oluşturmaya devam etti.

3.10.5. RUS YERLİ OKULLARI YERLİ SINIFI DERS PROGRAMINDAKİ DEĞİŞİKLİKLER

Andican ayaklanmasından sonra yerli sınıfın ders programı gündeme geldi. Daha önce burada mollalar kendi bildikleri gibi ve mektepteki ile aynı eğitim yapıyorlardı. Bazı RYO'da ise Tatarca ses sistemine göre yazılmış kitaplar okutuluyordu. Polis teşkilatı mollaların siyasi propaganda yapmalarını elinden geldiğince denetlemeye çalışıyordu. Zaten baştan kendilerince güvenilir yerlileri seçerek, bu konuda önlem almaya çalışıyorlardı. Yerli sınıf için genel valilinin emri ile yerli sınıf öğretmenlerinden Said-Resul Said

⁷⁰¹ N. OSTROUMOV: Kolebeniya..., a.g.e., 146.

Azizov'a yerli sınıflar için ilk okuma kitabının oluşturulma görevi verildi. "Üstad-ı Evvel" ismindeki bu kitap, hece usulüne göre değil, ses sistemine göre oluşturuldu ve ses sistemine göre oluşturulmuş ilk Özbekçe okuma kitabı oldu. Bu kitap, 1902 yılında yayınlandı.⁷⁰² Andican ayaklanmasından sonra idare RYO ağına daha çok önem verdi. Bu çerçevede yeni binalar yapıldı ve RYO daha da yaygınlaştırılmaya çalışıldı.⁷⁰³

3.10.6. VALİLİKTEKİ YAZIŞMA DİLİ VE RUS YERLİ OKULU

TGAV'de yazışmalar Rusça yapılıyordu. Fakat genelde oblast başkanları, uyezd başkanları ve pristavlar yerli dilini bilmiyordu. Yerlilerden oluşan volost başkanları ise Rus dilini bilmiyordu. Volost başkanları yazışmalarını eskisi gibi kendi dillerinde yapıyorlardı. Diğer Rus makamları tercüman kullanıyordu. Bu tercümanlar genelde Tatar, Başkurt veya kuzey Kazakları idi. Andican ayaklanmasından sonra 1898 yılında genel vali Duhovskiy valilikte bütün yazışmaların Rusça yapılmasını istedi. Yerel idarecilerin yanlarında Rus yazıcısı bulundurmalarını istedi. Yazıcılar elbette büyük oranda RYO mezunlarından karşılanacaktı. Bu şekilde RYO'ya da yeni bir fonksiyon kazandırılmış olacaktı. Duhovskiy'e göre okulun hayatla alakası olmadığını gören ve okul mezunlarının herhangi bir avantajını görmeyen yerliler bu okullara itibar etmiyorlardı. Yeni fonksiyonun kazanmasıyla bu okullar ve Rusça valilikte yaygınlaşacaktı.⁷⁰⁴

3.10.7. YENİ USUL MEKTEPLERİN DİKKAT ÇEKMEYE BAŞLAMASI

Türkistan'da idarenin YUM'la ilgili ilk icraatı, Gaspıralı'nın bu okulların Türkistan'da da açılmasına izin verilmesi yönündeki mektubu ve raporu ile olmuştur. Bu rapor cevapsız bırakılmış ve 1893 tarihinde Gaspıralı Türkistan'a yaptığı gezide yetkililerle görüşerek isteğinin kabul edilmediğini

⁷⁰² Yoldaş ABULLAEV: a.g.e., 99-101.

⁷⁰³ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 216.

⁷⁰⁴ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 365-366.

öğrenmiştir. Bundan sonra 1900 yılında genel valiliğin özel kaleminden MEB'e yazılan gizli bir raporda YUM'ların dünyevi derslerle birlikte ayrılıkçılık ve dar milliyetçilik yaptıkları belirtildi. YUM'ların Pan-Türkizm, EUM'ların ise Pan-İslamizm ocakları haline gelecekleri yazılıyordu.⁷⁰⁵ Bu tarihten itibaren artık valilikte yavaş yavaş açılmakta olan YUM'lar idarenin dikkatini çektiklerini diyebiliriz. Fakat bu okullar hakkında çok fazla bilgi bulunmuyordu. İdare merkeze bu raporu yazarken, bu okullar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak için 31 Kasım 1900 tarihinde Türkistan bölgesindeki YUM işine ön ayak olanların, bu konuda makale yazıp okul açanların takip edilmesi işini N. P. Ostroumov'a verdi.⁷⁰⁶ Bütün bunlara rağmen YUM ile ilgili ilgi ve takip çok sınırlı idi.

Bundan yaklaşık bir yıl kadar sonra, 31 Aralık 1901 tarihinde polis teşkilatı gizli raporunda YUM'ler konusunu yeniden gündeme getiriyordu. Valilik polisi Gaspıralı'nın başlattığı, ana dilde eğitimin yaygınlaştığını bu işin takipçilerinin milletlerini güçlendirmeye çalışarak İslam ve Türklük zemininde ilerilik yapmaya çalıştığını yazıyordu. Özellikle Tatarlar arasında yayılan fikir hareketlerinin izlenmesi gerektiğini belirtmekteydi. Ayrıca polise göre bu yeni grubun Türkiye'deki jön Türk hareketi ile olan ilişkileri de incelenmeli ve tespit edilmeliydi. Aynı raporda YUM'ler de öğretmenlik ve müdürlük yapanların kimliklerinin araştırılması ve okulların incelenmesi de isteniyordu. Bu raporda YUM'lara dikkat çekilmesine rağmen idare tarafından YUM hareketi Kırım ve İdil Tatarlarıyla alakalı olarak görülüyordu. Fergana Oblastı askeri valisi de YUM'larda Tatar hocaların öğretmenlik yapmasının yasaklanmasını teklif etmiştir. Fakat bu yönde bir uygulamaya gidilmemiştir.⁷⁰⁷ 1900 yılında YUM'la ilgili MEB'e bir raporun yazılması, fakat 1901'deki polisin raporunun çok büyük etki yaratmaması, belki de bu iki tarihteki valilerin farklı olmasından kaynaklanıyor olabilir. Andican ayaklanmasından sonra bölgeye vali olarak gelen Duhovski, bölgedeki Pan-İslamist hareketlere karşı duyarlı idi.

⁷⁰⁵ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 2 ob.

⁷⁰⁶ M. CORAEV ve başk.: a.g.e., 260.

⁷⁰⁷ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 271-273.

IV. BÖLÜM

1905 İNKILABINDAN-1917 EKİM DEVRİMİNE EĞİTİM FAALİYETLERİ

4.1. 1905 RUS İNKILABI VE EĞİTİME ETKİSİ

4.1.1. 1905 RUS İNKILABI

Rusya'nın içindeki işçi hareketleri ve siyasi grupların faaliyetlerinin yaygınlaşması, Rus-Japon savaşının Rusya'nın yenilgisi ile bitmesi ve Çarlık idaresinin prestij kaybetmesi gibi sebeplerin etkisi ile çar, meşruti bir idarenin ve kanun yapma yetkisi olan bir parlamentonun kurulmasını kabul etmek zorunda kaldı. Bu durum bütün imparatorlukta kısa süre içinde bir özgürlük ortamının doğmasına yol açtı. Her yerde değişik görüşlerde gazete ve dergiler çıkmaya başladı. Rusya'nın çehresini bir anda değiştiren bu süreç kendisini Türkistan'da da gösterdi. TGAV idaresinin uyguladığı katı politikalarda da kendiliğinden bir yumuşama oldu. Rusya'nın asli unsuru olan Rus halkının kullanmaya başladıkları haklardan Türk halkları da imkanları nispetinde istifade etmenin yollarını aramaya başladılar. Daha önceki kısa süreli denemeleri saymazsak, 1905 yılına gelindiğinde Rusya Türklerinin yayın hayatına devam eden tek gazetesi *Tercümandı*. 1905 inkılabının yarattığı özgürlük ortamı ile her yerde gazete ve dergiler neşredilmeye başladı. Siyasi muhalefet hareketleri artarken Duma seçimlerine katılmak için siyasi partiler kuruldu. Eğitim alanında ise Türkistan'daki Cedit okullarının sayılarının hızla arttığını ve yaygınlaştığını görüyoruz.

1905 inkılabının etkisi ile TGAV idaresi önünü görene kadar mektep ve medrese politikasında daha ılımlı davranmaya yöneldi. Genel vali Tevyaşev'in emri ile oluşturulan komisyon yeni kararlar aldı. Bu kararlara göre mektep ve medrese önceden izin alınmadan açılabilir, fakat açıldıktan sonra idareye haber verilecekti. Bunun yanında ne öğretim

başkanlığı ne de polis, okulların öğretim programına, gelir kaynaklarına ve öğretmenlerin atanmasına karışmayacaktı.⁷⁰⁸ Bu uygulamalar daha önceki uygulamalarla taban tabana zıttı. Çarlık Rusyası artan muhalefet hareketleri karşısında geri adım atarak bir kısım hürriyetlere izin vermişti. TGAV'deki çeşitli muhalif hareketlerin güçlenmemesi ve yerli ahalinin mevcut muhalif hareketlerle ilişkiye geçmemesi için daha önce kısıtlanan hak ve özgürlükler konusunda daha ılımlı bir politika izlenmeye başlandı.

1905 yılına kadar TGAV'de YUM'ların açılma işi yavaş olarak devam etmiştir. Bu tarihten sonra Rusya'da meydana gelen serbestlik ortamının da etkisiyle, Müslüman cemaatindeki canlanma ve faalleşme ile YUM'ların sayısı da hızla artmıştır. Ortaya çıkan özgürlük ortamı en fazla Ceditçiler tarafından değerlendirilmiş, Kadimci denilen daha muhafazakar olan gurup ise Ceditçilerle rekabet etme gereği ile zamanla faalleşmiştir. Birçok yeni usul okul açılmıştır. Bu yeni dönemde bazı klasik usul mektepler kendiliğinden yeni usule geçmişlerdir.⁷⁰⁹

4.1.2. 1905 ETKİSİ

İdare tarafından klasik Müslüman eğitim kurumlarına karşı duyulan güvensizlik 1905 devrimi ile birlikte azaldı. Bunların hiçbir siyasi faaliyete karışmamaları, idare ile bu kurumları kendiliğinden birbirlerine yakınlaştırdı. YUM'lar ise bilgi ile aydınlanma vaat ediyorlardı. İdare için kontrolü kendi elinde olmayan bu aydınlanma her ne kadar İslam fanatizmine karşı iyi olarak görülüyor idiyse de insanları ayrılıkçılığa götürebileceği için, özellikle 1905 yılından sonra tehlikeli bulunuyordu. Cedit hareketinin ortaya çıkardığı YUM'lar karşısında idare ve EUM'ri savunanlar birbirlerini kendiliğinden aynı safta buldular. 1913 yılına gelindiğinde İçişleri Bakanlığı bütün bölgelere

⁷⁰⁸ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 334.

⁷⁰⁹ ÖCMDA F. 2282, Op. 1, D. 39, L. 2.

gönderdiği yazıda millileşmeye kapalı olan klasik Müslüman eğitim kurumları tabii müttefik olarak ilan ediliyordu.⁷¹⁰

1905'te Rusya'nın içine girdiği siyasi havanın etkisi altında geçen 1905-1917 döneminde sırasıyla General D.İ Subbotiç, General N.İ.Gordekov, General P.İ.Mişenko, General A.İ.Samsonov, General Flug, Martson ve Erofeev, General A.N. Kuropatkin görev yapmışlardır. Başlangıçtaki iki yıllık özgürlük dönemi, kendisini eğitim politikalarında da hissettirmiştir. Daha sonra Stolipin hükümeti ile gelen bir baskı rejimi kurulmuş ve bu durum 1911'de Stolipin'in öldürülmesine kadar devam etmiştir. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile birlikte 1917 ihtilaline kadar devam edecek olan karışıklıklar başlamıştır. Muhalefet partileri ve onların faaliyetleri Rusya imparatorluğundaki siyasi atmosferi canlandırmış, bu da Türkistan'ın yerli Türklerine de etki etmiştir. Rusya İmparatorluğu ağır bürokrasisi ile, birçok konuda iradesini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır.

1905 yılı Rusya'da yaşayan Türk halkları açısından uyanış devrinin başlangıcı olmuştur. Rusya'da kısmi de olsa bir özgürlük ortamının oluşmasından Türk halkları da imkanları ve kapasiteleri ölçüsünde istifade etmeye çalıştılar. Aslında Rusya devleti içindeki Türk halkları bu yeni döneme hazır değildiler. Var olan psikolojik hazırlığın büyük kısmı ise Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ve YUM sistemi ile oluşturulmuştu.

4.1.3. MÜSLÜMAN KURULTAYLARI

1907 yılında Stolipin'in baskı rejimi yerleşene kadar Rusya Türkleri birincisi 15 Ağustos 1905 tarihinde Nijniy-Novgorod şehrinde, ikincisi 23 Ocak 1906 tarihinde St. Petersburg'da, üçüncüsü ise 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde yine Nijniy Novgorod şehrinde olmak üzere, Rusya Türkleri üç

⁷¹⁰ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 180-181.

defa umumi kongresini toplamağa muvaffak oldular.⁷¹¹ Üçüncü kurultay eğitim alanında büyük bir rol oynadı. Kurultayın kararlarına göre mektep bütün köylerde olmalı, ilkokullar hem erkek hem de kız öğrenciler için zorunlu olmalıydı. Bu kurultaydan sonra eğitimi yaygınlaştırmak için cemiyetler açılmaya başlandı. Taşkent'te 10 Ağustos 1909 yılında bu amaçla *Yardım* isimli bir cemiyet kuruldu.⁷¹²

1905-1906 kurultayları ile dağınık vaziyette bulunan ve herhangi bir merkezi ve ortak programı olmayan eğitim faaliyetleri genel prensipler belirlenerek bir düzen içine sokulmaya çalışıldı. Tabi ki alının kararları denetleyecek ve yaptırım gücü olacak bir kurum olmadığı için bu kararlar tavsiye niteliğinde idi. Fakat o gün için Türk gruplarının bir araya gelerek gündemlerine bu konuları alması bile önemli bir hadise idi. Ulaşılmaya çalışan esas hedef ise, bütün eğitim kurumlarının kurulacak olan Müslüman dini idaresi altında birleştirilmesi idi.⁷¹³ İdil-Ural Tatarları bu konuda da öncülük ediyorlardı.

1906 yılında Nijniy Novgorod'da gerçekleştirilen Umum Rusya Müslümanları Üçüncü Kurultayı eğitim ile ilgili 33 maddelik bir karar kabul etti. Bu kuralların çoğu, zaten 1883 yılında Cedit eğitimin ortaya çıkması ve yaygınlaşması neticesinde yayılmış ve kabul görmüş prensiplerdi. Bu kararlar ile Rusya İmparatorluğu bünyesindeki Müslüman halkların eğitim işinin temelleri belirlenip eğitim ortak kurallar etrafında şekillendirilmeye çalışılıyordu. Bu kuralların 1. ve 2. maddesinde iptidaiye ve rüştiye

⁷¹¹ Özellikle üçüncü kurultay, aynı yılın 31 Martı'nda gayri Rus halklarla ilgili olarak hükümetin kabul ettiği kanunlara tepki olarak, bir dizi karar kabul etmiştir. Akdes Nimet KURAT: "Kazan Türklerinin...", a.g.m., 134-143. Bu kurultayın ve Duma'daki Müslüman vekillerin yarattığı baskının da etkisi ile, idare daha sonra 31 Mart 1906 kararları tevîl yoluna gitmiştir.

⁷¹² A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 251. Türkistan'ın bir çok bölgesinde eğitim işini desteklemek ve yurt dışına öğrenci göndermek maksadıyla hayır cemiyetleri kuruluyordu. Abdurauf Fitrat ve Osman Hoca gibi Buharalı Ceditçiler de, 26 Ekim 1909 tarihinde İstanbul'da bu tip bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyetin amacı ve tüzüğü için bkz. Timur KOCAOĞLU: Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, Haz. Timur KOCAOĞLU, (Netherlands, 2001), 467-484.

⁷¹³ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 71.

mekteplerinin açılması teşvik ediliyordu. 3. maddesine göre ilk mekteplerde eğitim sadece Arap Alfabeti ile yapılmalıydı. Bu madde ile İlimskiy'in Kiril alfabesine dayanan yerli dili eğitim reddediliyordu. 8. maddede mektepler için umumi programın belirlenmesi için bir muallimler toplantısının yapılması teklif ediliyordu. Kararlarda bütün okullarda ana dilinin kullanımı tavsiye ediliyor, ilkokul seviyesi üstündeki okullarda Rusça'ya zorunlu ders statüsü veriliyordu. 23. maddesinde medrese programlarına dünyevi derslerin sokulması isteniyordu. 26. maddesinde medrese mezunlarına Rus okullarının mezunlarına verilen statünün verilmesi isteniyordu. Ayrıca bu kurallar mektebin geliri, düzeni, temizliği, idaresi ile ilgili tekliflerde bulunarak, mektep işini bütün Rusya'da ortak bir sisteme sokmaya çalışıyordu.⁷¹⁴

Kurultayda alınan kararlar arasında imkan nispetinde mektep programlarının ortak olması gerektiği ve bunun sağlanması için 1907 yılında Kazan, Petropavlovsk, Taşkent ve Bahçesaray gibi şehirlerde muallimler cemiyetlerinin toplanması kararlaştırılmışsa da⁷¹⁵ 1917 ekim devrimine kadar Rusya'daki ve Türkistan'daki YUM'lar ortak bir programa kavuşamadılar.⁷¹⁶

4.2. NEŞRİYAT POLİTİKASI

4.2.1. KİTAP POLİTİKASI

Rusya İmparatorluğu'ndaki bütün Müslüman halklar Rus işgalinden önce olduğu gibi sonra da kitapları elle çoğaltarak kitap yayıncılığını hallediyorlardı. Rus işgali ile birlikte birçok bölgede matbaa açılmıştı. Fakat Müslüman halkların matbaa açması ve kitap basması yasaktı. İlk Tatarca kitap 1778 yılında Moskova Üniversitesi matbaasında basılan Sait Half'in *Elifba-i Tatar* isimli kitabıdır. Kuvvetle muhtemeldir ki bu kitabın yayınlanması,

⁷¹⁴ Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmi Nedveleri 1906 Sene Avgust 16'dan 20'ye kadar beş gün devam etmiş meclisler protokolü zabıt ceridesi 82 maddeli program, Matbaa-yı Kerimiye, Kazan-1906, s. 59-62.

⁷¹⁵ Umum Rusya Müslümanları 3. Resmi Nedveleri..., 60.

⁷¹⁶ Adeeb KHALİD:"The Politics...", a.g.e., 167.

II. Yekaterina'nın başlattığı yeni İslam politikasının, yani yumuşamanın neticesinde mümkün olmuştur. II. Yekaterina zamanında 1800 yılında ısrarlı takipler sonucunda Tatarlar, sadece İslam dini ile alakalı kitapları basmak şartıyla Kazan'da bir matbaa açma hakkı elde ettiler. 1801-1829 yılları arasında basılan eserlerin tirajı 280.000'i bulmuştur.⁷¹⁷ Zamanla başka matbaalar açıldı ve Tatarlar kitaplarını resmi veya özel Rus matbaalar da basma işini genişlettiler.

19. asrın son çeyreğinden itibaren Türkistan'da da matbaanın yaygınlaşması ile kitap basımı ve ticareti gelişti.⁷¹⁸ Tatarlar yerli Müslüman ahaliye göre matbaa yoluyla kitap basma işine daha önceden başladıkları için, daha tecrübeli idiler. Türkistan'da dışarıdan gelen kitaplara da ilgi büyüktü.⁷¹⁹ Özellikle İdil-Ural bölgesinden, Osmanlı Devleti'nden ve Hindistan'dan Türkistan'a yönelik olarak dini içerikli kitaplar başta olmak üzere yoğun bir kitap ticareti oluşmuştu.⁷²⁰ Cedit hareketinin ortaya çıkması

⁷¹⁷ Bu matbaa 1802 yılında din dışı kitap bastığı için takibata uğrasa da, 1811 yılında yine Tatarca din dışı bir kitap basan başka bir matbaanın takibata uğramadığını biliyoruz. Bu kitabın ikinci baskısının yapılmış olmasından denetimin çok sıkı olmadığı anlaşılıyor. Nadir DEVLET: Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (Ankara, 1999), 15-16.; 1802 yılına Kuran'ı Kerim'de olmak üzere 143 bin adet kitap bastılar. 1853-1859 arasında Kazan Üniversitesi'nde yine Kuran'ı Kerim içinde olmak üzere 326.700 adet kitap basıldı. 1854-1864 yılları arasında ise Tatar dilinde basılmış kitapların toplam tirajı 1 milyon adedi bulmuştu. Sergey A. ZENKOVSKY: a.g.e., 23.

⁷¹⁸ Türkistan'da matbaa ve matbaacılığın gelişimi için bkz. Aziz BABAHANOV: Özbek Matbaası Tarihiden (Taşkent, 1979). Türkistan'daki yayıncılıkla ilgili olarak bilgi için bkz. Adeeb KHALİD: "Printing, Publishing and Reform Tsarist Central Asia", International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, 2, (May 1994), 187-200.

⁷¹⁹ TGAV'ye dışarıdan gelen kitaplar genelde beş ana merkezden, yani Osmanlı (İstanbul), Hindistan (Bombay, Kalkuta), Buhara, İran (Tebriz, Tahran) ve Kazan'dan geliyordu. Kitaplar değişik yollarla geliyordu. İstanbul yayınları hacca İstanbul yolu ile gidenler, İran'dan gelen yayınlar ise Meşhed üzerinden hacca gidenler ve kitap ticareti vasıtasıyla Buhara'ya gelip oradan TGAV'ye yayılıyordu. Lehçe ve diğer dillerdeki yabancı yayınların Rusya'ya girmemesi için sınırlarda koruma olmasına rağmen, hacca gidenler yoluyla Rusya'ya giren binlerce Müslüman yayınına karşı bir önlem uygulanmıyordu. Logofet, kitapların kontrolsüz girişini engellemek için İran, Çin ve Afganistan sınırları kontrolünün, Batı sınırlarında olduğu gibi yeniden düzenlenmesini teklif ediyordu. D.N. LOGOFET: "Knigi Na Musulmanskih Yazıkah", TV, 67, (Taşkent, 23 Ağustos 1901), 1.

⁷²⁰ Rusya'da Rusya İmparatorluğu'ndaki pek çok isyanın arkasında Osmanlı Devleti'nin olduğu düşünülüyordu. Hilafet merkezi olan İstanbul'un Türkistan üzerindeki manevi etkisinden büyük rahatsızlık duyuluyordu. Onlara göre bu manevi etki sebebiyle İstanbul yayınlarının fikirleri de burada rağbet görüyor, bu ise Rus İmparatorluğu'nun menfaatleri ile geliyordu. Türkistan'da Hindistan'ın Bombay ve Kalkuta şehirlerinde basılan kitapların ticareti de oldukça yaygındı. Rus kaynaklarına göre bu kitapların bir kısmı Rusya

ile bu kitapların konuları ağırlıklı olarak dini olmaktan çıkıp, çeşitlendi.⁷²¹ Rus idaresi sansür uygulaması yapıyor olsa da, istediği neticeyi alamıyordu. Zaten istediği ölçüde sansür de uygulayamıyordu. Bazı Rus eğitimciler kitapları yasaklamanın çare olmadığını, yerli Müslümanların ihtiyacı olan kitapların idare tarafından karşılanması gerektiğini savunuyorlardı.⁷²² Bu sayede mevcut kitap ihtiyacı idarenin seçtiği kitaplar ile doldurulacağı için, kitap işine Rus idaresi yön vermiş olacak ve zararlı yayınların yayılması engellenmiş olacaktı. Bu görüş siyasi olarak yayınlanan yayınlardan ziyade, yeni gelişmekte olan edebi akımlarla ilgili kitaplar için geçerli idi.⁷²³ Ama Rus idaresi tasvip etmediği fikirlerin ve akımların görünürde zararlı fikirler içermese bile, yaygınlaşmasını istemiyordu. Yerli ahalinin geçmişine karşı duyduğu bağlılığı ve millî duyguları artıran kitaplar da idareye göre zararlı idi. Kitap işinin Pan-İslamistlerin elinde olması, başlı başına istenmeyen bir durumdu. Yerli ahali için Rus idaresinin propaganda amaçlı kitap basma işi yine gündeme gelmiyordu. Bu daha önce de düşünülmüştü.⁷²⁴ Ancak daha

menfaatlerine zarar verecek fikirleri yaymak amacıyla doğrudan İngiltere hükümeti tarafından finanse ediliyordu. D.N. LOGOFET: a.g.m., 1. Rus kaynaklarının Türkistan'daki Rus menfaatlerine zarar vereceklerini düşündükleri bütün faaliyetleri Osmanlı Devleti ve İngiltere ile ilişkilendirmeleri bir dereceye kadar samimi düşüncelerini yansıtsa da, aynı zamanda bu hareketleri baskı altına alma gayesini de güdüyordu.

⁷²¹ Çağatay edebiyatından Cedit edebiyatına geçişle ilgili daha fazla malumat için bkz. Edward ALLWORTH: *Uzbek Literary Politics*, (London-Paris, 1964), 18-52.

⁷²² S. GRAMENITSKIY, "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskoy Kraye", TV, 6, (Taşkent, 18 Ocak 1900), 37. Gramenitskiy RYO'da sadece Rus dili ile eğitim verilmesi taraftarı idi. 1897 yılından sonra ise bu fikirlerini valilikte uygulamaya imkanı bulmuştu. Fakat Gramenitskiy RYO okul ağının TGAV nüfusunun çok az bir kesimine hitap ettiğini, Kiril alfabesi ile yerli dillerde veya Rusça basılan kitapların ise sadece bu okullarda okunduğunu, okulun dışında ise ilgi görmediğini belirtiyordu. Gramenitskiy, gelişen yerlilerin matbuat ve kitap işine karşı duyarsız kalınamayacağını, yönetimini yerli halkın bu ihtiyacını karşılaması gerektiğini, devlet tarafından bu ihtiyaç karşılanmazsa, boşluğu zararlı fikirler yayan Tatarların dolduracağını söylüyordu.

⁷²³ Gerçekten de Türkistan'da yeni yeni gelişmekte olan Batı tarzı roman ve hikayecilik anlayışı Ruslar vasıtasıyla değil, Osmanlı, Azeri ve Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkistan'a giriyordu. Osmanlıca, Azerbaycan Türkçesi ve Tatar Türkçesi'ne çevrilen Batılı yazarların eserleri Türkistan'da yaygınlaşıyordu. Kazaklar'da ilk Batı tarzı roman 1910 yılında Mir Jakıp Duvlatulı tarafından yayınlanan *Bahtsız Cemal*'dir. Özbeklerde ise 1914 yılında yayınlanan Mirmuhsin Şermuhammedov'un *Beferzend Açıldıbay* (Çocuksuz Açıldıbay) romanı ve Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın *Dohtor Muhammedyar* hikayesidir. Timur KOCAOĞLU: "Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikaye ve Romanın Doğuşu", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, (İstanbul, 1986), 147-153.

⁷²⁴ 1883 yılında yapılan Birinci Türkistan Şehir İlkokulları Kurultayı'nda oybirliği ile Müslüman yerli ahali arasında İslam fanatizminin kırılması ve bu insanların çocuklarını Rus okullarına

önceki projelerde idarenin fikirlerini halka açıklamak ve açık propaganda yapmak amaçlanmıştı. Kitap neşriyatında yeni bir anlayışın gelişmesi ve dışarıdan zararlı kitapların gelmesi idareyi artık yeni arayışlara itiyordu.

Rus idaresinin mücadele ettiği kitaplar hem halkın okuduğu piyasada satılan kitaplar, hem de özellikle YUM'larda okutulan ders kitapları idi. Sansür, daha çok okul kitapları için uygulanabilirliği olan bir yöntem idi. Piyasada satılan kitaplara karşı önlem almak için ise, bunların Rusların basacağı kitaplar ile ikame edilmesi fikirleri mevcut idi. Başlangıçta Müslüman eğitim kurumları için idare tarafından kitapların hazırlanması düşünüldü. Bu hazırlanan materyallerin *gavurların* elinden çıkmış gibi gözükmemesi için Türkiye ilkokullarında okutulan zararsız kitaplar seçilebilirdi. Mesela *Talim-i Kıraat* (okumayı öğretme kitabı) düşünüldü. Bu kitapta anne-babaya, idareye bütün insanlara sevgi ve saygı öğretiliyordu.⁷²⁵ Böyle kitaplar yerli lehçelerde yayınlanarak hem TGAV ahalisinin güveni kazanılacak, hem de mektep ve medrese programında değişiklik meşrulaştırılacaktı. Rus idaresi isteği ile müfredatta bir defa değişiklik yapılıncı, bundan sonraki icraatlar için de uygun ortam sağlanacaktı. Aynı zamanda yerli lehçelerden kitap ihtiyacı yönetim tarafından karşılandığı sürece istenmeyen zararlı kitapların önü alınmış olunacaktı.

Böylece EUM ve YUM'lara karşı alternatif kurumlar ile elde edilmeye çalışılan neticeler, bunların eğitim programlarını değiştirilerek, Rus menfaatlerine zararlı fanatik İslami eğitim yerine, Rus menfaatlerine hizmet eder hale getirilmeleri ile daha akılcı şekilde sağlanmış olacaktı. Bunun için müfettişler ile mektep ve medrese hocaları arasında iyi ilişkiler kurulması şarttı. Bu okullar yerli kitlelere Rus dili, tarihi ve vatandaşlık bilincine karşıtlık değil, bunların zemininde Rus hayat tarzının ocakları olmalıydılar. Zaman içinde mektep ve medresede Rus dili, tarih ve coğrafyası öğretimi başlamalı

göndermeleri için propaganda yapan kitap, broşürlerin hem Rusça hem yerli dillerinde basılması kararı alındı. ÖCMDA F. 2281 Op. 1 D. 107 L. 41-42.

⁷²⁵ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 3.

idi. Böylece küçük yaştan çocuklar Rus diline aşina olarak sonradan akıcı bir konuşma diline sahip olacak tarih ve coğrafya dersleri ile de dünyanın en büyük imparatorluğuna saygı duymayı öğreneceklerdi. Bütün bunlar öğrencilerin Rusya hakkında sahip oldukları yanlış izlenimlere sahip olmalarını engelleyecekti.⁷²⁶

1909 yılında genel vali Mişenko MEB'e gönderdiği gizli raporda sayıları 6000 den fazla olan mektepler ile ve sayıları 400'e ulaşan medreselerle Türkistan'daki okuma yazma oranının merkezi Rusya'dan fazla olduğunu yazmıştır. Mişenko medreselerde Rus karşıtlığının, Pan-Türkizm, Pan-İslamizm ve Pan-Asyatizm fikirlerinin öğrencilere aşılandığını yazmıştır. Ona göre okullar üzerinde denetim kurulmalı idi. Bunun için Rus idaresinin yazdırdığı anlaşılardan, Rus menfaatlerini savunan kitapların piyasaya sürülmesi gerekli idi. Medreseye Rusça, Rus tarihi, Rus coğrafyası dersleri sokulmalı idi. Müderrisler yavaş yavaş medrese hayatından çıkarılıp, yerlerine öğretmen okulu mezunları getirilmeliydi.⁷²⁷

Birçok Rus aydını Rus dili dışındaki dillerde yapılan yayınların hepsinin Rus devlet menfaatine ve Rus kültürünün yayılmasına zararlı olduğunu düşünüyordu. Onlara göre yerler için devletin yerli dilinde yayın yapması yerli dilini ve kültürünü geliştirmek anlamına geliyordu. Mesela N. S. Likoşin yerliler için Solovyov'un Rus Tarihi ders kitabını Özbek diline çevirdiğinde, bu kişiler tepki gösterdiler. Ancak Bartold'a göre, Rus idaresi yerlilerin kitap ihtiyacını karşılamadığı takdirde, bu boşluğun bir şekilde dolacağını düşünen Gramenitskiy ve diğerleri, bu fikirlerinde haklı çıkmıştır.⁷²⁸ Kısa zaman içinde halkın yerli dilindeki yayın ihtiyacını Tatarlar ve Türkistan'ın yerli halkından olan Özbekler kendileri karşılamaya başladılar. Ayrıca imparatorluğun dışından da pek çok yayın geliyordu. Rus idaresi, Türkistan'da hissedilen

⁷²⁶ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 3 ob-4.

⁷²⁷ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 336. Rus idaresi tarafında bu tip düşüncelerin ne ölçüde hayata geçirildiği belli değildir. Ancak 20. asrın başında RYO'nun yerli kısmı için yazılan Özbekçe kitapların EUM'larda da okunduğunu biliyoruz.

⁷²⁸ V. V. BARTOLD: a.g.m., 310.

kitap ihtiyacını zamanında hissedip, buna karşı önlem alamadı. TGAV'ye Ruslarla beraber matbaanın gelmesi ve kitapların bu sayede ucuzlaması ve yaygınlaşması, Türkistan'a gelen demiryolunun hem Rusya hem de Müslüman dünyası ile ilişkilerin artması gibi faktörler Türkistan'daki kitap ticaretini geliştirdi. Özellikle Tatarların bastığı kitaplar Türkistan'a gelmeye başladı.⁷²⁹

4.2.2. SANSÜR

Türkistan'a dışarıdan gelen kitaplar valilikteki pek çok Rus yetkili ve aydını rahatsız ediyordu. Özellikle Kazan Tatarlarının, Türkiye ve Hindistan Müslümanlarının Türkistan Müslüman ahalisi üzerinde etkisi olumsuz olarak görülüyordu. Bu sayede Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm hareketlerinin valilikte yayıldığı düşünülüyor, mevcut sansür yeterli görülüyordu.⁷³⁰ Kitaplardaki sadece *kafir* kelimesinin kırmızı mürekkeple çizilmesi ile uygunsuz kitapların girişini durdurmak mümkün değildi. Bu şekilde Sadi Şirazi'nin kitabı sansüre takılırken, yönetim açısından birçok zararlı Tatar yayını içinde *kafir* vb. belirli kelimeler geçmediği için sansüre takılmıyordu. En önemlisi, yetişmiş sansürcülere ihtiyaç vardı. Rus yazarlar Müslüman yerli ahalinin sadece dini kitaplarla ilgilenmediklerini, Doğu yazarlarının edebi eserlerine de büyük ilgi gösterdiklerini tespit etmişlerdi. Bölgede yeni edebi akımlar geliyordu. Bu yeni akım, konu açısından zengin ve birçok yönden de dünyevi idi. Sansürün ötesinde, Özbeklerin dünya görüşü ve hoşlandıkları yayınlar tespit edilip idare tarafından buna uygun yayın yapılması, mevcut gidişatın yönünün arzu edilen yöne çevrilmesi açısından daha ileri ve gerekli bir adım olarak görülüyordu.⁷³¹

⁷²⁹ Türkistan'da 19. asırdaki neşriyat ve matbaa ve ağırlıklı olarak Türkmençe yazılmış kitaplar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Almaz YAZBERDİYEV: Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi, Çev.Ahmet R. Annaberdiyev, (İstanbul, 2005).

⁷³⁰ Rus yetkililerce mevcut sansür yeterli görülmesi de, yerli yazarlar ve aydınlar sansüre takılmaktan şikayetçi idiler. Behbudi yazdığı coğrafya kitabını sansürden geçirebilmek için çok uğraş verdikten sonra, ancak 1905 yılında St. Petersburg'daki sansür heyetinden izin alarak 1906 yılında Semerkand'da basabilmişti. Begali KASIMOV: "Milli...", a.g.e., 26.

⁷³¹ N. S. LIKOŞİN: a.g.e., 242.

4.2.3. KİTAP TİRAJLARI

Tablo 23: Çarlık Döneminde Rusya'da Rusça ve Ulusal Dillerde Yayınlanan Kitapların Tirajı (1910-1914).

Yıl	Rusça basılan kitapların toplam tirajı	Ulusal dillerde basılan kitapların toplam tirajı	Ulusal dillerde basılan kitapların yüzdesi
1910	91 404 585	18 585 095	%16.7
1911	103 303 363	20 497 077	%16.6
1912	11 302 847	21 933 039	%16.4
1914	109 736 635	20 430 467	%15.7

Kaynak: Neziha Sarı, Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996, s. 131.

Çarlık Rusya'sında toplam nüfusun yüzde 57'sini oluşturan Rus olmayan halkların kendi dillerinde yayınladıkları kitapların oranı yüzde 17 gibi düşük bir seviyede idi. Bu yüzde 17'lik oranın içinde Türk halklarının yayınları çok azdı. Bu yayınların çoğunluğu Batı dillerinde yayınlanmıştır.⁷³²

Tablo 24: Çarlık Döneminde Rusya'da Yayınlanan Yayınların Milli Dillere Göre Dağılımı (1913).

Diller	Yayın çeşidi	Toplam tiraj
Tatarca	267	1 052 100
Türkçe	95	115 540
Özbekçe	36	85 300
Rusça	26 629	98 819 108

Kaynak: Neziha Sarı, Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996, s. 132.

⁷³² Neziha SARI: Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul 1996), 131.

Yukarıdaki tablodan Rusya İmparatorluğu'ndaki Türklerin bastığı kitap çeşidinin Rusça yayınların 1/65'ine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu oldukça az bir orandı.

Tablo 25: Rusya İmparatorluğu'nda Kazakça Basılmış Eserler.

1914 yılında	44 çeşit	191.500 adet
1915	26 “	85 850 “
1916 ilk yarısında	10 “	100 000 “

Kaynak: H. VAHİDOV: Prosветitelskaya İdeologiya v Turkestane, Taşkent 1979, s. 49.; N.A. Bobrovnikov, Sovremennoe Polojenie Učebnogo Delo U İnorodčeskih Plemen Vostočnoy Rossii, JMNP, Nu: 5(69), 1917, 68.

Tablo 26: Rusya İmparatorluğu'nda Özbekçe Basılmış Eserler.

1914 yılında	35 çeşit	101 660
1915 yılında	23 çeşit	71 710

Kaynak: N.A. BOBROVNİKOV: Sovremennoe Polojenie Učebnogo Delo U İnorodčeskih Plemen Vostočnoy Rossii, JMNP, Nu: 5(69), (1917), 73.⁷³³

Yukarıdaki tablolar bütün kitap neşriyatını yansıtmamaktadır. Elle çoğaltılan kitapların ticareti ve yayılması kontrol dışında idi. Ayrıca sansür sebebiyle basılmayan kitaplar da mevcuttu.⁷³⁴ 1910'lu yıllarda Taşkent'in yerli kısmında bulunan 30-35 kitap satış yerine ilave olarak değişik yerlere dağılmış 10 tane daha dükkan vardı. Taşkent'te Rusça dışındaki dillerde yıllık kitap ticaretinin meblağı 300 bin ruble kadardı.⁷³⁵

4.2.4. TÜRKİSTAN'DAKİ KİTAP TİCARETİNDE TATARLARIN ETKİSİ

Türkistan'da yeni gelişen kitap ticaretinde Tatarlar öncülük etmişlerdir. Kazanlı tüccarlar Türkistanlı tüccarlara sattıkları malların yanında mektepler için Heftiyak, Kuran-ı Kerim vb. kitaplar koyuyorlardı. Bunlar satılmak için

⁷³³ Khalid 20. asrın başında Türkistan'da ders kitaplarının her baskıda bin adet tiraj ile yayınlandığı görüşündedir. Adeeb KHALİD: “The Politics...”, a.g.e., 166. Fakat yukarıda Bobrovnikov'un verdiği liste her ne kadar sadece ders kitaplarını değil bütün kitapları kapsasa bile, kitap başına 3.000-3.500 tiraj düşmektedir.

⁷³⁴ N. A. BOBROVNİKOV: Sovremennoe Polojenie Učebnogo Delo U İnorodčeskih Plemen Vostočnoy Rossii, JMNP, 5(69), (1917), 73.

⁷³⁵ A. İ. DOBROSMISLOV: a.g.e., 285.

gönderiliyordu. Yani belirli bir mal almış olan tüccar, satmak için kendi isteğinin dışında bu kitapları da almış oluyordu. Bu kitapları satmak adeta ticaretin bir parçası ve zorunluluk halinde idi. Bu usul ile Tatarların gönderdikleri kitaplar Türkistan'ın her bölgesine kolayca dağılıyordu.⁷³⁶ Ayrıca Türkistan bölgesinde bazı yerli tüccarlar sipariş etmedikleri ödemeli paketler alıyorlardı. Bu paketlerin içinden kitaplar, hatta Yunan-Türk harbini anlatan veya Girit savaşını anlatan ve İstanbul'da basılan resimli kitaplar çıkıyordu. Ruslara göre bu durum, bölge halkının Türkiye'nin gücü konusunda abartılı fikirlere sahip olmasına yol açıyordu. Bu yayınlar Türkiye Türkçesi'nin öğrenilmesini teşvik ediyordu.⁷³⁷

4.2.5. BASIN

Türkistan'da 1905 yılına kadar yerli Müslüman ahali arasında en etkili periyodik yayın İsmail Gaspıralı'nın neşrettiği Tercüman gazetesi idi. Tercüman, Türkistan'da Türkçülük fikirlerinin yayılmasının en başlıca amillerden birisi idi. 1901 yılında Sır Derya Askeri Valisi, Gaspıralı'nın Tercüman'ı Türkistan'da yaymak için Taşkent'te oturan aydın Tatarlarla yürüttüğü yazışmalar ve Türkistan bölgesine yaptığı ziyaret esnasında kurduğu bağlantıları kullandığını polis departmanına yazıyordu.⁷³⁸ Tercüman Türkistan'da YUM hareketinin en büyük destekçisi ve yayıcısı olduğu gibi, Cedit hareketinin de propagandacısıydı. 1905 yılından sonra çıkan birçok gazete ve yeni yetişen Cedit nesli üzerinde Tercüman'ın az veya çok etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. 1905-1908 yılları arasında valilikte öncülüğünü Tatarların yaptıkları bir basın hareketi başladı.⁷³⁹ Basın hareketi kısa zamanda gelişti ve bütün Türkistan'a yayıldı. 1905 yılından önce bütün Rusya İmparatorluğu'nda Türkçe olarak 11 gazete çıkmıştır.⁷⁴⁰ 1905 yılından

⁷³⁶ N. S. LIKOŞİN: a.g.e., 241-242.

⁷³⁷ ÖCMDA F.1, Op 27, D. 32, L. 6.

⁷³⁸ A. V. PYASOVSKIY: a.g.e., 101-102.

⁷³⁹ Bu dönemde neşredilen gazetelerin diline Tatarca ve Osmanlıca etki etmişti. U. TURSUNOV, B. URINBAYEV, A. ALİEV: Özbek Edebiy Tili Tarihi, (Taşkent, 1995), 201-202

⁷⁴⁰ Bu gazeteler şunlardı: Türkistan Vilayetinin Gazeti (Taşkent 1870-1917), Ekinci (Bakü 1875-1877), Ziya(Tiflis 1879-1884), Ziya-i Kafkas (Tiflis 1880), Keşkül (Tiflis 1883),

önce ve sonra Rus idaresinin Türkistan'ın yerli halkları için çıkardığı gazete ve dergileri saymazsak,⁷⁴¹ 1905-1918 yılları arasında Türkistan'da 33 gazete ve 19 dergi yayınlandı.⁷⁴² Bunların büyük kısmı Rus idaresinin baskıları ve maddi imkansızlıklar yüzünden uzun süreli olamadılar. Fakat bu gazetelerle beraber kültürel ve siyasi hayatta büyük bir canlanma oldu. Ekim devrimi öncesi Türkistan'da yeni fikirler ve akımlar daha etkin olarak yayılmaya başladı. Ceditçiler ve Kadimiler kendi yayınları ile fikirlerini yaymaya çalıştılar. Bobrovnikov'a göre YUM'ların propagandasını yapan yayınları okuyanlar EUM'ları desteklemek istemezlerdi. Bartold bu etkinin abartılmış olduğu kanaatindedir. Çünkü yerli ahalinin içinde Cedit hareketine karşı olanlar da çoktu.⁷⁴³ 1905 yılından başlayarak valilikteki Çarlık yöneticileri ile Kadimci denilen gurup arasında bir yakınlaşma oluşmaya başlamıştı. TGAV yöneticileri, Rus devrimci hareketine ve bunlarla çeşitli seviyede ilişkisi olan ve Türkiye'den etkilenip Pan-Türkist ve Pan-İslamist fikirleri yayarak İslam'ı yeniden ayağa kaldırmaya çalışan bu Ceditçilere karşı, Kadimci gurubu desteklemeyi kendi menfaatleri açısından daha uygun buluyordu. Türkistan'ın kendi gazete ile dergileri ve dışarıdan gelen kitapların yanında dışarıdan birçok süreli yayın da Türkistan'a geliyordu.⁷⁴⁴ Artık basın, Cedit hareketinin iki temel dayanağından birisi haline gelmişti. Türkistan'ın dünyanın birçok bölgesine göre çok daha geç başladığı modernleşme ve milli akımların gelişmesi döneminde eğitim faaliyetlerinin en büyük destekçisi basın olmuştu.

Tercüman(Bahçesaray 1883-1918), Dala Vilayetinin Gazeti (Omsk 1888-1912), Mir'at (Petersburg 1902-1908), Şark-i Rus (Tiflis 1903-4), Hayat (Bakü 1904), Nur (Peterburg 1904-1914). Nadir DEVLET: "Rusya Türklerinin...", a.g.e., 42.

⁷⁴¹ Bunlar Türkistan Vilayetinin Gazeti, (Taşkent 1870-1918), Dala Vilayeti (Omsk 1888-1902), Mecmu'a-yı Maveray-ı Bahr-i Hazar, (Aşhabat 1905-1908) ve Eşim Dalası, (Kereküv, 1913) idi. Timur KOCAOĞLU, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri", Yaş Türkistan (İstanbul, 1996), 16-20.

⁷⁴² 33 gazetenin 22'si, 19 derginin ise 9'u Ceditçiler tarafından neşrediliyordu. Toplam 52 yayının 31'i ceditçilere aitti. Timur KOCAOĞLU: "Yaş Türkistan'ın...", a.g.m., 16-20.

⁷⁴³ V. V. BARTOLD: a.g.m., 317.

⁷⁴⁴ Hindistan'ın Kalküta şehrinde yayınlana *Hab-ul-metin*, Kabil'de yayınlanan *Sirac-ul-ahbar*, İstanbul'da yayınlanan *Sirat-ul-müstakim*, Kahire'de yayınlanan *Al-Alem-ul İslam*. H. VAHİDOV: *Prosvetitel'skaya İdeologiya v Turkestane* (Taşkent, 1979), 49. İstanbul'da yayınlanan Türk Yurdu, diğer dergi ve gazeteler Türkistan'da yayılıyorlar ve Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm fikirlerini yayıyorlardı.

4.3. BUDULOVİÇ KOMİSYONU

4.3.1. 31 MART 1906 KARARLARI

1905 yılı ilkbaharında Milli Eğitim Bakanı Glazov tarafından St. Petersburg'da A. S. Budiloviç başkanlığında kurulan komisyon Rusya İmparatorluğunda yaşayan gayri Rus halkların ilkokullarında İliminskiy sistemi esasında değişiklik yapılmasını öngören yeni kurallar kabul etti.⁷⁴⁵ Bu kurallar 31 Mart 1906 tarihinde kabul edilerek resmi hale geldi.⁷⁴⁶

Bu kanunun 3. maddesine göre, her gayri Rus halkın ilk öğreniminin aracı olarak ana dili kullanılacaktı. Yani tek aşamalı RYO'da ilk iki sene yerli dili ile eğitim yapılacaktı. 11. maddesine göre ilk iki yıldan sonra Rus dili ile eğitime geçilecek, fakat ana dili dersi mevcut olacak ve Rus dilinde derslerin verilmesi esnasında problem çıktığında yine araç olarak kullanılabilecekti. 13. maddesine göre ise, yerli dilinden Rus diline geçişte öğrencilerin Kiril alfabesine alışmaları için okul kitapları ve yardımcı kitaplar yerli dilinde Rus alfabesi ile basılacaktı. Kanunda ayrıca yerli dillere uydurulmuş Kiril alfabesinin kullanılacağı da belirtiliyordu.⁷⁴⁷ Yerli molla sadece İslam'ı öğretecek, okuma yazma faaliyetlerine karışmayacaktı. Kabul edilen bu kararlara göre RYO'da yerli dilini Rus hoca öğretecekti.⁷⁴⁸

Bu kurallar hem İdil-Ural'da hem de Türkistan'da Müslüman ahalinin tepkisini çekti. Fakat Rusya'da hissedilen tepki daha çok İdil-Ural sahasındakiydi.⁷⁴⁹ Bu karara Türkistan'da eğitim işinin yürütücülerinden olan

⁷⁴⁵ V. V. BARTOLD: a.g.e., 309. Komisyon kararları içinde Müslüman okul müfettişleri görevinin tesis edilmesi teklif edildi. V. V. BARTOLD: a.g.e., 315.

⁷⁴⁶ ÖCMA F. 1010, Op. 1, D. 21, L. 34-35.

⁷⁴⁷ ÖCMA F. 1010, Op. 1, D. 21, L. 34-35.

⁷⁴⁸ Otçet Po Revizii: a.g.e., 104-105; Y. ABDULLAEV: a.g.e., 87; F. M. DUMENKO: a.g.e., 8; O. HASANBAYEVA, C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV: a.g.e., 126.

⁷⁴⁹ Bu komisyon özellikle İdil boyu Tatarlarının tepkisini çekmiştir. Tatar gazeteleri komisyon üyelerini misyoner olmakla suçluyordu. Komisyonun bazı üyeleri şunlardı: Başkan Budiloviç (Slavist), Baron Rozen (Arabist), Pozdineyev (Moğolist), Smirnov ve Katanov (Türkolog) ve Kazan okrugunun mütevellisi Derivitskiy (klasik tarihçi) bulunuyordu. Ostroumov'a göre bu kişiler Müslümanlık karşıtı Hristiyan misyonerliği ile alakaları olmamasına rağmen, Budiloviç komisyonunun diğer üyeleri gibi suçlanmışlardı. ÖCMA F.2282 Op. 1 D. 307 L. 1. Kazan

Gramenitskiy gibi şahıslar da karşı çıktı. İdil-Ural'daki ve Türkistan'daki yerlilerin tepkisini çeken, yerli dillerinin yani *Müslüman* dillerinde okuma yazmanın Rus hoca tarafından verilmesi idi. İslam dersleri ile okuma yazma birbirinin ayrılmaz parçasıydı. Zaten bunlar mektep müfredatı demekti. Bu şekilde yıllardan beri değişmeden devam eden mektep müfredatına müdahale edilmiş oluyordu. Türkistan'da Arap alfabesinin öğrenilmesi ile ilk İslami bilgilerin verilmesi Müslüman dünyasının her yerinde olduğu gibi iç içe geçmişti. Bunların birbirinden ayrılması halk tarafından anlaşılabilecek bir şey değildi. Mektebe sadece ses sistemi ve dünyevi derslerin girmesi bile büyük sıkıntı yaratmışken, esasa yönelik böyle bir uygulama elbette çok fazla tepki çekebilirdi.⁷⁵⁰ Türkistan'daki mevcut eğitim işinin organizatörleri, esas olarak Müslüman ahalinin tepki göstereceğini düşünerek ve bu tepkiyi haklı görerek Müslüman ahalisinin tepkisini çeken bu duruma karşı çıktılar. Zira bu yeni uygulama Türkistan'da yerleşmeye başlayan yeni Rus eğitiminin durumuna zarara verebilirdi. Yerli dili dersinin Rus hoca tarafından verilmesi, RYO'ya karşı oluşmaya başlayan güven ortamını olumsuz olarak etkileyecekti.

Özellikle Gramenitskiy'nin karşı çıktığı ikinci husus ise, Rusça öğretimindeki görsel metot⁷⁵¹ yerine İliminskiy metoduna dönüş demek olan Rusça'nın yerli dilleri vasıtasıyla öğretimi meselesi idi.⁷⁵² Zaten Gramenitskiy bu metodun yanlış olduğuna inandığı için, yıllardır Türkistan'da bununla mücadele edip bunun yerine görsel metodu kabul ettirmişti. Şimdi eğer bu kanunlar Türkistan'da da uygulanacak olursa bir geriye dönüş yaşanacaktı.

Guberniyası Başkanlığında toplanan bir istişare heyeti, Budiloviç komisyonunun kararlarının yerliler arasında anadil kullanımını ve bu yolla da ayrılıkçılığı artıracığına karar verdi. ÖCMDA F.2282 Op. 1 D. 307 L. 7.

⁷⁵⁰ Y. ABDULLAEV: 87; F. M. DUMENKO: 8; ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 9, L. 4.

⁷⁵¹ 1905 yılında Türkistan basınında Gramenitskiy'nin uyguladığı görsel metodu müdafaa eden yazılar da çıkıyordu. Bunlara göre İliminskiy metoduna dönülmesi iyi işleyen bir sistemi bozmak demekti. İSİMSİZ: "O Postanovke İnarodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskoy Krae", TV, 177, (Taşkent, 1905).

⁷⁵² 1905 komisyonu tabii-görsel metoda olumsuz bakıyordu. Fakat Türkistan'da uygulanan eğitim sistemini destekliyordu. Gramenitskiy'e göre burada bir tenakuz vardı, çünkü zaten 10 yılı aşkın bir süredir Türkistan'da tabii-görsel metot kullanılıyordu. ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 9, L. 7 ob.

Gramenitskiy ve yandaşlarının İliminskiy metodunun hatalı olduğunu düşünüyorlardı. 1906 kararlarına tepkiler şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Ana dilde okuma yazma ilk İslami bilgilerin verilmesi ve Arap alfabesinin öğretimi ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu plana göre okuma yazma din derslerinden ayrılıp Rus okuma yazması ile birleştiriliyor. Bu ahalinin tepkisini çekecektir.
2. RYO'da Rus hocanın yerli dili dersi vermesi mümkün gözükmemektedir. Başlangıç olarak Türkistan'da yerlilere yerli dili öğretecek kadar yerli dili bilen veya yerli dili aracılığı ile Rusça öğretecek yeteri kadar hoca yoktu.
3. Rus hoca bu dersi verebilecek seviyede yerli dili bilse bile bu yerlilerde okula karşı güvensizlik yaratırdı. (1. madde)
4. Rus hocanın yerli dili ile uğraşması Rusça öğretimini de olumsuz şekilde etkileyecektir.
5. Çeviri metodu ile öğrencilerin ana dillerini Rusça harfler ile öğrenmeleri sesleri yanlış telaffuz etmelerine yol açacağı için Rusça eğitimine de olumsuz etkileyecektir.
6. Çeviri metodu ile öğrenilecek ölü kitap dili öğrencilerin konuşma dilini öğrenmelerine katkı sağlamayacaktır.
7. Yeni programda Rus diliyle eğitimin 3. seneden itibaren başlamasından dolayı Rus dilinin öğretimine ayrılan vakit azdır.

8. 31 Mart 1906 kararlarının Türkistan'da uygulanması Türkistan'da ki iyi işleyen Rus eğitim sisteminin dengesini bozacaktır.⁷⁵³

Gramenitskiy'e göre yerli diller eğitim için uygun değildi, bu diller genel eğitim yapmak için yetersizdiler.⁷⁵⁴ Tatarca'nın kullanımı ise devlet menfaatlerine aykırı idi. Dolayısıyla tek çıkar yol eğitimi sadece Rus dilinde yapmak idi.⁷⁵⁵

4.3.2. 27 EKİM 1907 KARARLARI

31 Mart 1906 düzenlemesi, mevcut Gramenitskiy metodunun terk edilmesi manasına geldiğinden, S. M. Gramenitskiy bu kanunun değiştirilmesi veya Türkistan'da uygulanmaması için çalıştı. 1907 yılı ilkbaharında Taşkent'te Gramenitskiy başkanlığında bir komisyon kuruldu ve Budiloviç komisyonu kararlarının Türkistan'da uygulanıp uygulanamayacağını tartıştı. 31 Mart 1906 tarihinde kabul edilen gayri Rus halkların eğitimiyle ilgili kanunlar ortaya çıkan muhalefet yüzünden yine Budiloviç başkanlığında kurulan ikinci bir komisyonda⁷⁵⁶ yeniden tartışıldı. 27 Ekim 1907 tarihinde Milli Eğitim Bakanı Kaufman'ın tasdiğiyle 1 Kasım 1907 tarihinden itibaren yürürlüğe girmek üzere yeni kararlar kabul edilmişti.⁷⁵⁷ Bu kararlar şunlardır:

1. Gayri Ruslar için açılan okullarda ilköğrenimin aracı olarak öğrencilerin ana dili kullanılır (öğrencilerin ana dili, ailelerinde konuştukları dildir).

⁷⁵³753 İSİMSİZ: "O Postanovke inarodçeskago Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye", TV, 177, (Taşkent, 1905); Otçet Po Revizii: a.g.e., 105; ÖCMA F. 1010 Op. 1 D. 9 L. 4-8.

⁷⁵⁴ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 5.

⁷⁵⁵ V. V. BARTOLD: a.g.e., 309.

⁷⁵⁶ Bu komisyona Tatarların temsilcisi Akçura ve Kazak Yunusov da katıldılar. ÖCMA F. 2282 Op. 1 D. 307 L. 1. Bu toplantıya Türkistan'dan Ostroumov da katıldı. Yunusov Arap alfabeli okuma yazmayı unutturma amacını taşıdıkları için bu kararlara karşı çıkarken, Akçura ise Rusça öğrenme zorunluluğuna karşı çıktı. ÖCMA F. 2282, Op. 1, D. 307, L. 8. 1905 yılında İliminskiy'in öğrencisi ve destekçisi Ostroumov da, Müslüman gayri Ruslar için Rus transkripsiyon alfabesinin kullanılmamasını savunuyordu. Ona göre sadece Hristiyan olmuş yerliler ön yargısız olarak transkrip alfabesi ile basılmış metinleri okuyabilirlerdi. ÖCMA F. 1010 Op. 1 D. 9 L. 4 ob.

⁷⁵⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., 114; N. OSTROUMOV: "Kolebeniya...", a.g.e., 148; Y. ABDULLAEV: a.g.e., 87; F. M. DUMENKO: a.g.e., 8.

2. Gayri Ruslar için ilkokullar hem tek kademeli hem iki kademeli olarak açılır. Bununla birlikte yerel şartlara göre ilk iki bölümün içinde tek kademeli ilkokulların açılmasına izin verilir.
3. Gayri Ruslar için açılan ilkokullarda aşağıdaki dersler okutulur. Din dersleri, öğrencilerin ana dili, Rus dili (konuşma, okuma ve yazma), aritmetik ve şarkı söyleme, iki kademeli ilkokullarda ise belirtilen derslerin yanı sıra tarih, coğrafya, geometrinin başlangıcı, doğa bilimi, teknik resim dersleri verilir.
4. Gayri Ortodoksların din dersleri onların dini inançlarına uygun olarak yapılır.
5. Çocukların ana dili eğitimin ilk iki yılında öğretim dili olarak kullanılır. Daha sonraki yıllarda eğitim dili Rusça olmalıdır, ancak ana dili⁷⁵⁸ hem öğrenim dersi olarak, hem de diğer derslerin öğretiminde kolaylaştırıcı araç olarak kullanılacaktır.
6. Öğrencilerin ana dili yardımıyla Rus dilinin öğrenimi ilk öğrenim yılının ikinci döneminden daha geç olmayacak şekilde konuşma çalışmaları ile başlar, Rus okuma yazmasının öğretimi en geç öğrenimin ikinci senesinde başlar.
7. Eğer ilkokulda şarkı söyleme dersi varsa hem Rusça hem de öğrencilerin ana dilinde yapılır. İlahiler, ibadet dilinde yapılır.
8. Derslerin paylaşımı 4 Haziran 1875 talimatnamesinin temelinde MEB tek kademeli ve iki kademeli ilkokulları için yapılan tabloya uygun olarak gerçekleştirilir.
9. Bütün derslerin ve ana dil derslerinin ayrıntılı programları öğrenim okrug başkanlıkları tarafından yapılarak, bilgi için MEB'e sunulur.
10. İki kademeli ilkokullarda ve ayrıca tek kademeli ilkokullarda ikinci kademe yerine yerel ihtiyaçlara uygun olarak mesleki sınıflar ve el işi sınıfları 21 Nisan 1903 tarihli kanun temeline açılabilir.
11. Gayri Ruslar için açılan ilkokullarda uygun öğretmenlik mesleğine sahip olan öğretmenler öğretmenlik yapabilir. Bunlar ya öğrencilerin ana dilini bilen Ruslar ya da bu ilkokulun açıldığı gurubun içinden çıkan yerliler olmalıdır. Yerli dilini bilmeyen Ruslar tek kademeli ilkokulların üst bölümlerinde ve iki kademeli ilkokulların ikinci kademesinde öğretmenlik yapabilir.

⁷⁵⁸ ÖCMDA F. 19, Op. 1, D. 35019, L. 40 ob.

12. Din derslerinin öğretimi için hem din adamları hem de gerekli hazırlığa sahip olan ve o dinden olan normal öğretmenler davet edilebilir.
13. İlkokullar (naçalnoye uçilişe) dışında hükümet, cemiyet ve özel şahısların kaynakları ile çocuklar ve yetişkinleri için Rusça sınıflarının açılmasına izin verilir. Kursun uzunluğu ve genel olarak bu sınıfların teşkilatlanması, kurs açanlarla mutabakat içinde öğrenim başkanlığı tarafından belirlenir. Hazineden yardım istendiği zaman bütün bu bilgiler MEB'e sunulur.
14. Bu kurallar aşağıdaki öğrenim bölgeleri için geçerlidir. Kazan, Orenburg, Odessa, Kafkasya, Batı Sibirya ve TGAV, İrkutsk ve Preamursk genel valiliklerine giren bölgeler. Gayri Rus nüfusuna sahip diğer bölgelerde de yukarıdaki kuralların yayılması görevi MEB'e verilir.⁷⁵⁹

Bu kanunların bir çoğu 1906 kanunları ile örtüşüyordu. Gayri Ruslar için ilkokulların amacı bir taraftan onların ahlâki ve aklî gelişime yardım ederek hayatlarını iyileştirmek diğer taraftan aralarında Rusça bilgisini yaymak ve ortak vatana sevgi temelinde Rus halkı ile yakınlaştırmaktı. Bu okullardaki İslamiyet dersleri korunuyordu. Gayri Ruslar için ilkokulların açılışı hem imparatorluğun ilkokulları için belirlenen ortak kurallar hem bazı bölgelerde geçerli olan özel kurallara göre yapılacaktı.⁷⁶⁰ Bölgelerin özel durumlarının ve buradaki kuralların da dikkate alınması istenirse yukarıdaki kurallardan imtina edilebileceğini sonucunu doğuruyordu. Türkistan'da buna dayanarak uygulanmakta olan tabii-görsel metoda devam edildi. Hatta buradan alınan güçle bu sisteme göre yapılan program bütün Türkistan'a yayıldı. Yerel ahalinin açacağı Rusça sınıfları da özendiriliyordu. Bu kanunla birlikte ilk defa Tatar muallimlerin diğer Türk gruplarının okullarında öğretmenlik yapmalarına sınırlamalar getiriliyordu.

4.4. STOLIPİN DÖNEMİNİN ETKİLERİ

27 Nisan 1906 tarihinde ilk Rus Parlamentosu (Duma) St. Petersburg'da açıldı. Duma on hafta kadar çalıştıktan sonra, arazi kanunu vb. konularda kabine ile Duma arasındaki fikir ayrılıklarını bahane eden Çar,

⁷⁵⁹ ÖCMDA F. 19, Op. 1, D. 35019, L. 40-41 ob.

⁷⁶⁰ ÖCMDA F. 47, Op. 1, D. 1004, L. 31 ob- 33.

kendine verilen yetkilere dayanarak, Duma'yı feshetti. Çar Goremikin'i başbakanlıktan azlederek yerine Stolipin'i getirdi. Yeni seçimlerle oluşturulan ikinci Duma da Stolipin tarafından 3 Haziran 1907 tarihinde yeniden dağıtıldı. Böylece meşruti düzen çar tarafından bir geçiş dönemi olarak kullanarak idareyi yeniden kendi eline almaya başlamasıyla sonuçlandı. Başbakan Stolipin 1 Haziran 1907 tarihinde Duma seçim kanunlarında değişiklik yaptı. Bu kanunda büyük toprak sahipleri köylü ve işçilere göre kayrılmıştı. Ayrıca Rusya'daki yerli haklarında seçilme imkanları neredeyse tamamen kısıtlanmıştı. Türkistan Türkleri seçim hakkından tamamen mahrum bırakıldı. Rusya'nın iç kısımlarındaki Türkler ise Rus partileri ile anlaşmak zorunda kaldılar. Seçim sonucu başbakanla anlaşılan Oktyabristler ve Nasyonalistler hükümeti kurdu. Bu iki sağ gurubun iktidara gelişi hemen tesirlerini göstermeye başladı. Müslüman Türklerin okullarının ve hayır cemiyetlerinin kapatılması gündeme geldi. 1905 inkılabı ile verilen hürriyetlerin geri alınması gündeme geldi. İmparatorluktaki bütün gayri Rus halklar üzerinde yeniden bir baskı siyaseti kurulmaya başlandı. Bu dönemde yeni kabul edilen arazi kanunu da Rusya'nın iç bölgelerinde yaşayan küçük çiftçilerin arazilerini satıp Sibiry ve Türkistan'a göç etmelerine sebep oldu. Bu da bu bölgelerdeki Rus kolonizasyonunu artırdı.⁷⁶¹

4.5. PALEN KOMİSYONU

4.5.1. KOMİSYONUN ÇALIŞMALARI VE TEKLİFLERİ

1908-1909 yıllarında Türkistan'ı teftiş için gelen Palen komisyonu, birçok konuda TGAV'ın kuruluşundan sonra yapılan icraatları denetledi, inceledi ve bu konular hakkına raporlar hazırladı. Eğitimle ilgili olarak Palen komisyonu, TGAV'ın kurulmasından sonraki çalışmaların yerli halkın Rus halkı ile birleşmesi anlayışı ile yürütüldüğünü saptadı. Palen komisyonu tabii-görsel metodu destekliyordu. Fakat komisyon bölgede Rusça'nın ve Rus

⁷⁶¹ Akdes Nimet KURAT: "Rusya...", a.g.e., 391-399.

eğitiminin yayıldığı ifade etmesine rağmen, bölgedeki eğitim çalışmalarını yetersiz buluyordu. Raporda RYO'nun halk tarafından beğenilmediği ve öğrenci sayılarının yetersiz olduğu belirtiliyordu. Palen Komisyonuna göre Müslüman eğitim kurumlarına karşı belirli bir tutum oluşturulmamıştı. Bu okullar öğrenim idaresine bağlı da sayılamazdı.⁷⁶² Palen komisyonuna göre bölgedeki eğitim işlerinde de son söz sahibi olan genel vali özel ihtisası olmadığı için, bu işleri yönetmeye uygun değildi. Bütün bunları tespit ettikten sonra Palen Komisyonu, Türkistan'daki eğitim faaliyetleri ile ilgili aşağıdaki teklifleri yapmıştır.

1. Eğitim faaliyetlerinin, öğretmen okulundan mezun olan ve yerli dilini bilen iyi yetişmiş hocalarla devam ettirilmesi.
2. 1907 programında tasdik edildiği gibi Türkistan'da şu anda uygulanan görsel metottun sebatlı bir şekilde devam ettirilmesi.
3. 1895'de düzenlenen RYO eğitim günlerinin sayısının yeniden gözden geçirilerek artırılması. (Mevcut duruma göre yerleşik ahalinin bulunduğu yerlerde okul 1 Ağustos'ta açılıp 1 Haziran'da kapanıyor. Konargöçer ahalinin okulları ise 1 Eylül'de açılıp 1 Mayıs'ta kapanıyordu. Bunun yanında hem Müslüman bayramlarında hem de Rus bayramlarında uzun tatiller vardı).
4. Göçebe halkın çocukları için daha ucuz ve düşük dereceli okulların kurulması. Göçebe halkın çocuklarının devam ettiği bütün okullarda yatılı kısımların açılması. (Komisyon, bu okulların masraflarının azaltılması için bunlarda öğretmen okulu mezunları yerine şehir okulları veya RYO mezunlarının öğretmenlik yapmasını istemişti. Ayrıca bu okullarda eğitim alıp eğitime devam etmek isteyenler RY

⁷⁶² Otçet Po Revizii: a.g.e., 136.

Okullarına devam edebilirdi, Rus okullarına devam etmek isteyenler için de bu okullarda hazırlık sınıfının açılması teklif edildi).

5. Okul binalarının, yurtlarının fiziki şartlarının ve araç gereçlerin iyileştirilmesi.
6. Okulların ekonomik ihtiyaçlarının giderilmesi, yerli hocanın maaşının artırılması.⁷⁶³
7. Halk okulları başmüfettişliği görevi yerine, Türkistan eğitim bölgesi mütevellisi görevinin oluşturulması. Bu mütevellinin yanında iki tane müfettişin olması ve bunlardan birisinin Müslüman okullarından sorumlu olması.
8. Türkistan'ın bütün oblastlarında Sır Derya Oblastında olduğu gibi eğitim müdürlüğü ve yardımcılığı görevinin tesis edilmesi. Bu müdürlerin yerli dilleri bilen kişiler arasından seçilmesi.
9. Taşkent Öğretmen Enstitüsü'nün genişletilmesi.
10. Bölgede Kız Öğretmen Okulu'nun kurulması.
11. Yedisu bölgesinde Kazak okullarını açmak ve Kazakların yaşadığı bölgelerdeki eğitim işini Tatar ve Özbeklerin elinden almak için Verniy şehrinde öğretmen okulunun açılması.
12. Bütün şehirlerde 1872 tüzüğüne göre şehir okullarının açılması.
13. Bütün Rus ve RY okullarında meslek dersleri ve bunun yanında meyvacılık ve sebzecilik derslerinin organize edilmesi.

⁷⁶³ Otçet Po Revizii: a.g.e., 106-107.

14. RY okullarına öğrenci çekebilmek için bunların iyi binalara, yurtlara ve araç gereçlere kavuşturulması.
15. RY okullarındaki başarıyı artırmak için, öğretmen okulu bünyesinde RYO tipinde bir örnek kurulup, öğretmen adaylarının burada staj yapabilmeleri imkanına kavuşturulmaları.
16. Mektep ve medreselerde de Rusça eğitime başlanması. Buradaki Rusça öğretmenin ücretinin devlet hazinesinden karşılanması.
17. Genel eğitimin tedricen zorunlu hale getirilmesi.
18. Bütün orta eğitim kurumlarında yerli dilinin seçmeli dil olması. Bölgede görev yapacaklar için yerli dilleri kurslarının açılması.⁷⁶⁴

Birçok Rus aydın ve idarecisi YUM'ların RYO'ya rakip olarak ortaya çıktıklarını düşünüyordu. Tatarlar, Avrupa medeniyetini valiliğe getirme konusunda Rusların rakipleri olarak görülüyordu.⁷⁶⁵ Ostroumov bunun en iyi örneklerinden birisi olarak Taşkent'teki Münevver Kari'nin okulunu görüyordu. Ostroumov TGAV idaresinin ise uzun zaman boyunca bu YUM'lara karşı duyarsız kalıp, bunlara karşı önlem almadığı düşüncesindeydi.⁷⁶⁶ Ona göre 1908 yılında bölgeye gelen Palen teftiş heyetine kadar YUM'lar ile ilgili ciddi bir takibat ve yaptırım uygulanmamıştı. Ostroumov YUM'ların başıboş bırakılmasından eğitim işinin yöneticilerini sorumlu tutuyordu.

⁷⁶⁴ Semerkand'daki dört okluda 200 çocuk ve Andican'daki beş okulda 239 çocuk okuyordu. Otçet Po Revizii: a.g.e., 148-149.

⁷⁶⁵ V. V. BARTOLD: a.g.e., 310. YUO'lar Kazak bölgesinde de yerli ahalinin çocuklarını RYO'dan almalarına sebep oluyordu. Edward ALLWORTH: Defense Against Dangerous Thoughts In Central Asia, Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan Türk Dünyasına Bakışlar, (İstanbul 2003), 90.

⁷⁶⁶ ÖCMDA F.2282 Op. 1 D. 307 L. 11.

TGAV'de YUM'a ile ilgili yeni bir tartışma, Palen komisyonunun yaptığı teftiş çalışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Palen komisyonu Taşkent'te 12, Hokand'da 14, Andican'da beş ve Semerkand'da dört YUM'u teftiş etmişti.⁷⁶⁷ Komisyon bu okulların TGAV ÖKB'nin haberi olmadan açıldıklarını, öğrenim idaresinin bu okullar hakkına bilgisinin de olmadığını belirterek, eğitim işinin yöneticilerini bu konuda gerekli önlemleri almamakla suçlamış, okullarda Rus devlet menfaatleri için zararlı eğitimin verildiğini tespit etmiştir. Türkistan'da yeni yeni yapılan araştırmalarla, bu okulların kurucuları ve öğretmenlerinin çoğunun Tatarlar olduğu ortaya çıkmıştı. Bu okulların büyük çoğunluğunda ders programı, aynı olmamakla birlikte, 1905-1906 Müslüman kurultaylarında alınan kararlara göre oluşturulmuştu. Okullarda ortak edebi Türk dili meydana getirilmeye çalışılıyordu. Öğrencilere İslam büyüklüğü, Müslümanların birliğinin önemi, mezhep çatışmalarının zararı anlatılıyordu. Bu okullar Müslümanların aralarındaki mezhep problemlerini hallederek, onların birliğini sağlamaya çalışıyordu. Fakat komisyona göre, insanlar bu okulların siyasi görüşlerini benimsediklerinden dolayı değil, iyi eğitim almaları için çocuklarını bu okullara gönderiyorlardı.⁷⁶⁸ Komisyona göre:

“Yeni hayat tarzlarını hazırlayarak Müslümanlığın eski kudretini geri getirmeyi, onun ilerlemesini sağlamayı, önceden sönüp yok olan siyasi ve dini birlik ve beraberlik fikrini yeniden uyandırmayı hayal eden ileri görüşlü İslamcılar bu gaye ve planların gerçekleştirilmesi için Müslüman halklarını şu anda bulundukları cehalet durumdan çıkarılması gerektiğini çok iyi anlamaktadırlar. Bundan dolayı Müslüman reformcular, okulları kendi ellerine alarak eğitim-öğretim işini kendilerine göre düzenlemeye, güçlü ve eğitilmiş ülkü mücadelelerini oluşturmaya çalışmaktadırlar”.⁷⁶⁹

Komisyon bu tespitlerini bir YUM hocasının notlarının arasında bulunan “okul ortak İslam devletinin temelidir” ibaresi ile delillendiriyordu.⁷⁷⁰ Ostroumov da YUM'a konusunda komisyonla aynı kanaatte idi. Fakat

⁷⁶⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., 136.

⁷⁶⁸ Otçet Po Revizii: a.g.e., 135-136.

⁷⁶⁹ Otçet Po Revizii: a.g.e., 134.

⁷⁷⁰ Otçet Po Revizii: a.g.e., 134.

öğrenim idaresi yetkilileri bu fikirde değillerdi. Onlara göre kontrol dışı bir durum yoktu ve komisyon Sır Derya Oblastında izinsiz açılan bir okul tespit edememişti. Öğrenim idaresinden MEB'e yollanan, valilikteki bir grup yetkiliyi⁷⁷¹ komisyonu yanlış yönlendirmekle suçlayan ve genel valiyi de eleştiren isimsiz bir yazıdan Öğrenim idaresinin fikirlerini öğreniyoruz. Bu yazıyı kimin yazdığı belli olmamakla birlikte, bu yazıda Kerenskiy ve Gramenitskiy'in görüşleri dile getirilmiştir. 1909 yılında Kerenskiy görevinden alınmıştır.⁷⁷² Bütün bu tartışmaların neticesinde YUM'ların durumu ve bunların kontrolü ciddi olarak yeniden gündeme gelmiştir. İdare bunları zararlı buluyordu fakat doğrudan hepsini yasaklama yoluna gitmiyordu. Bu tip bir uygulamanın okulların popülaritesini arttıracakı düşünülüyordu. İlk önce her grubun okulunda, bu gruba ait hocalarının öğretmenlik yapması ilkesi getirildi. Burada asıl hedef, bölgede öğretmenlik yapan Tatar hocaları etkisiz hale getirmektir. Bu hocalar okullardan uzaklaştırıldığında YUM hareketinin zayıflayacakı düşünülüyordu. Fakat bu gerçekleşmedi. Tatar ve Kafkasyalı hocaların yerine, onların yetiştirdiği Özbek ve Kazak hocalar geçtiler. YUM hareketi gelişimine devam etti. Bunun üzerine idare, temizlik şartlarına uymamaları gibi değişik bahanelerle bu okulları kapatma yoluna gitti. Fakat bu da istenildiği kadar verimli bir sonuç vermedi. İdarenin tasarrufu, izin alınarak açılan okullar üzerinde geçerli idi. Sürekli yer değiştiren veya evlerde eğitim yapan okullar üzerinde denetim kurmak çok güçtü. Ayrıca bütün okullara karşı genel bir kapatma hareketine de girişilmediği için YUM hareketi duraksamalara uğramakla beraber gelişmeye devam etti. 1912 yılında MEB'in onayı ile YUM'lar ile ilgili bir talimatname yayınlandı.

⁷⁷¹ İsim verilmediği için kimlerin kastedildiğini bilemiyoruz. Fakat kuvvetle muhtemeldir ki burada kastedilen kişilerden birisi de Ostroumov'dur.

⁷⁷² Uzun yıllardır bölgedeki eğitim işinin başında olan Kerenskiy'in bu görevden alınmasında Palen Komisyonunun YUM'lar meselesinde TGAV öğrenim idaresini ihmalkar bulması ve bahsi geçen isimsiz mektup etkili olmuş olabilir.

4.5.2. 1909 PALEN KOMİSYONU VE VALİLİKTEKİ GRUPLARIN ÇATIŞMASI, KERENSKİY'İN TASFİYESİ

Palen komisyonunun valilikte daha önce fark edilmemiş YUM'ları ortaya çıkarması, yeni bir tartışma başlatmıştır. Bu yeni tartışma başlangıçta YUM'lar hakkında gibi görünüyor idiyse de, mesele bununla sınırlı kalmamıştır. Çünkü bu durum valilikte eğitim işine hakim olan Kerenskiy ve Gramenitskiy ekibini yıpratmak için uygun bir fırsat olarak görülüp, yılların birikimi olan çekişmeler ve eğitim politikalarındaki farklı görüşler su yüzüne çıkmıştır. Kaynaklarda karşıt fikirli insanlar birbirlerini ve fikirlerini eleştirirken çoğunlukla isim vermediklerinden Kerenskiy ve Gramenitskiy grubunun karşısındaki grubun kimlerden oluştuğunu belirlemek zordur. Fakat valilikte mevcut uygulamalardan memnun olmayan ve bunu değiştiremeyenlerin bu muhalif grup içinde olması tabidir. Aktif olarak bu muhalif grup içinde olmayanlarında dışarıdan bunları desteklediğini düşünebiliriz. Ostroumov'un eğitim politikalarına yön veren ekip ile uzun zamandır ilişkisi olsa da zaman zaman onlarla fikir ayrılığına düşüyordu. İlminskiy sisteminin yerine tabii-görsel metodun geçmesi hususunu buna örnek olarak verebiliriz. Ostroumov'un açıktan olmasa da, muhalif grubu desteklediğini düşünebiliriz.

Muhalifler valilikte izinsiz mekteplerin açıldığı, burada devlete zararlı siyasi fikirlerin yayıldığı bunun da ÖKB'nin ihmalinden kaynaklandığı görüşünde idiler. Onlar, mektep ve medreselerde reform yapmak ve buralara Rusça dersleri sokmak gerektiğini düşünüyorlardı. Gramenitskiy ekibi ise, mevcut durumun bir ihmal değil, Kaufman'dan bu yana başarılı ilkelerin uygulanması olarak görüyordu. Onlara göre yapılan incelemeler sonucunda bu okullarda hiçbir siyasi ve zararlı yayın ve şahıs bulunmadı dolayısıyla okulların gösterildiği gibi tehlikeli değildirler.⁷⁷³ Genel vali eğitim işiyle ilgili

⁷⁷³ Onlara göre görmezlikten gelme politikasının başarısı 1905 yılında Bakanlar Kurulu protokolünde de ifade edilmişti. Bu sayede yerlilerin güveni ve sadakati sağlanmış ve yıllar içinde RYO'ya giden öğrenci sayısında artış olmuştu. Kerenskiy gurubu Palen teftiş heyetindeki Goryaçkin'in başlangıçta bu şekilde düşünürken, valilikte bazı kişilerin etkisi ile fikirlerini değiştirdiğini düşünüyorlardı. Onlara göre bu kişiler fikirlerini komisyonlarda açıkça

olarak 1909 yılının Eylülünde bir özel komisyon topladı ise de, Müslüman okullarının denetimi işi burada konuşulmadı. Genel vali Samsonov'un bu konuda materyal toplayarak MEB'na sunması kararlaştırıldı. Bu şekilde valilikte eğitim işinde en yetkili kurum olan ÖKB şahsında Kerenskiy grubu göz ardı edilmiş oluyordu. ÖKB'den imzasız olarak Sergey İvanoviç ismindeki bir yetkiliye gönderilen yazıda, genel vali Samsonov valilikteki muhalif grup ve onların politikalarının etkisinde kalmakla suçlanıyordu. Mektupta, MEB'den valilikteki daha önceki eğitim faaliyetlerinden habersiz olan valinin gönderdiği materyallere itibar edilmemesi isteniyor, MEB'de nihai karar alınırken ÖKB'den materyallerin istenmesi veya yapılacak toplantıya Kerenskiy'in çağırılması rica ediliyordu.⁷⁷⁴

4.5.3. OSTROUMOV VE GRAMENİTSKİY'İN YENİ USUL MEKTEPLERE BAKIŞI

1909 yılında Turkistanskiye Vedemosti gazetesinde yazdığı bir makalede Ostroumov YUM'lara karşı ılımlı olanları, onların açılmaları karşısında susanları isim vermeden suçlamıştır. Buna alınan Gramenitskiy bu yazıya cevap vermiştir. Kendisinin bu okullara karşı sessiz kalmadığını Taşkent'te açılacak olan bir okulla ilgili bütün bilgileri toplayıp gerekli mercileri bildirdiğini yazmıştır. Gramenitskiy'e göre bu okullar zararlı değildi. Gerekli kontroller yapıldığı ve kurallar uyulduğu sürece bu okullar doğru eğitimi valilikte hakim olması için kullanılabilirdi.⁷⁷⁵ 7 Ağustos 1910 yılında Sır Derya Oblastı öğretmenlerinin istişare toplantısında Ostroumov ile Gramenitskiy arasında yine bir tartışma yaşandı. Ostroumov İslam ve Resmi

konusmuyor bu şekilde kapalı kapılar ardında faaliyet yürütüyorlardı. ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 24, L. 3- 4.

⁷⁷⁴ ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 24, L. 4-4 ob.

⁷⁷⁵ Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 276 ; Sergey Mihayloviç Gramenitskiy: a.g.e., 10. Cedit okullarının destekçisi bir grup yerli aydın 1916 yılında Gramenitskiy'nin 35. eğitim yılı jübile toplantısında bu okullara verdiği destekten dolayı ona teşekkür etmişlerdir.

Ortodoksluktan ayrılmış mezheplere karşı idi.⁷⁷⁶ Gramenitskiy bu konulara girilmeyip eğitimde sadece olumlu örneklerin kullanılmasını savundu.⁷⁷⁷

4.6 1907 SONRASI EĞİTİM FAALİYETLERİ

4.6.1. 1908 YILI KOMİSYONU

1908 yılında dönemin TGAV'ği yardımcısı General Kondratoviç'in başkanlığında toplanan bir komisyon yeniden Müslüman eğitim kurumları konusunu gündeme getirdi. Bu kurumlar üzerinde fiili denetimin büyük ve zorunlu bir reform içine girmeden yapılmasına karar verildi. Fakat bu denetimin halk okulları müfettişleri kadrosu genişletilerek mi yoksa mevcut oblast ve uyezd çalışanları ile mi yapılacağına karar verilemedi. Halk okulları müfettişlik kadrosunu genişletme ek mali külfet getiriyordu. Oblast ve uyezd yöneticileri(bu memur gurubunun içine polislerde giriyordu) ise hem okul işine hem de yerlilerin dilline yeterince vakıf değillerdi. Bu denetimin bu iki kesim tarafından beraber yapılması görüşü 1909 yılında da tekrarlandı. Fakat somut bir netice elde edilmedi.⁷⁷⁸

4.6.2. ALBAY V. A. MUSTAFİN'İN GÖRÜŞLERİ

Albay Mustafin⁷⁷⁹ 21 Şubat 1909 tarihinde genel vali Mişenko'ya yazdığı yazıda medreselerin eğitim programı ve müfredatının değiştirilmesinin Müslümanlar içinde karışıklık çıkaracağı, bunun imkansız olduğunu ve her şeyi eskisi gibi bırakmak gerektiğini yazıyordu. Yazıda denetimde etkisiz kalan başmüfettişliğin mekteplerin denetimini polisin yapması gerektiğini düşündüğü belirtildi. Albay Mustafin'e göre ise, denetim işi müfettişlerin olmalıydı. Misyonerlik amacı güdülmeyen sürece medreselere

⁷⁷⁶ İslam'dan ayrılmış mezheplerden kasıt YUM sistemi idi. Ostroumov EUM sisteminin yerine YUM'i ikame etmek isteyen Ceditçileri bu şekilde tanımlıyordu.

⁷⁷⁷ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 286.

⁷⁷⁸ Otçet Po Revizii: a.g.e., 120.

⁷⁷⁹ V. A. Mustafin 1909 yılında genel valinin özel kalem müdürlüğünün başında bulunuyordu.

Rusça ve Rus Tarihi derslerinin sokulmasından korkmamak gerekliydi. Ona göre yerli dili bilen 50 müfettişin atanması ile bu yeni reformları yapmak mümkün idi. Bu iş için RYO öğretmenleri kullanılabilirdi. RY okullarının sayısını artırmak gerekli idi. Her volost'ta bir RYO açılmalıydı. Mustafin, İlminskiy'nin gayri-Rus yerliler için önerdiği okul tipinin en uygun olduğunu düşünüyordu. Ona göre başmüfettiş de, halk ilkokulları müdürü Gramenitskiy de yerli dili bilmiyor ve denetim yapamıyor, sadece halk ilkokulları müfettişi N. Sayfi biliyordu ama onunda okullar hakkında bilgisi yetersiz idi. Müslüman okullarını denetlemek, burada nasıl ve hangi derslerin yapıldığını anlamak için özel müfettişlik görevi tesis edilmeli idi.⁷⁸⁰ Mustafin'e göre başmüfettişliğin şimdiye kadar denetimde başarısız olduğunu söylemek hem doğru hem yanlış idi. Şimdiye kadar bu kadro ile bundan daha iyisi yapılamaz idi. Fakat bundan sonra bu iş polise bırakılırsa yerli dilini iyi bilmeyen, bilse bile İslami eğitim ve mektep-medrese konusunda uzmanlığı olmayan kadroların bunu yapabilmesi mümkün değildi. Bu tedbirin uygulanması için şimdiye kadar olduğu gibi bırakılması manasına gelecekti. YUM'lar ise EUM'den son derece farklı idiler. Bunları aynı kefeye koymak imkansızdı. Bu okullar reform edilmeli, reform etmek onları kapatmak değil zamanla bunları hükümetin istediği hale getirmek olmalıydı.⁷⁸¹

4.6.3. MİŞENKO'NUN FAALİYTELERİ

28 Şubat 1908 tarihli 615 sayılı İçişleri Bakanlığı talimatnamesi ile Türkistan idaresi YUM'lar konusunda uyarıldı. Talimatnamede YUM'la ilgili bilginin toplanması ve devlet düzeni için zararlı sonuçları önlemek için alınması gereken tedbirler hakkında görüşün yazılması istenmiştir. YUM'da Tatar propagandası önemli başarılar kazanmış Kazakların eğitimini savunan Kaufman'ın endişeleri doğrulanmıştı.⁷⁸²

⁷⁸⁰ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 6. Raporun bundan sonraki kısmı Mişenko'ya hitaben Albay Mustafin tarafından yazılmış, o da çara iletmıştır.

⁷⁸¹ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 6 ob.

⁷⁸² ÖCMDA F. 2282, Op. 1, D. 307. L. 12.

İçişleri bakanlığından gelen talimatnameye uygun olarak 1909 yılında genel vali Mişenko uyezd başkanlarına, pristavlara ve halk okulu müfettişlerine gizli bir genelge yolladı. Bu genelgenin 9. maddesinde YUM açan Kazan Tatarları ve Azerbaycanlıların izlenmesi, özellikle Tatarların bütün faaliyetlerine dikkat edilmesi ve yerliler üzerindeki etkilerinin öğrenilmesi talimatı vermildi.⁷⁸³

Mart 1909 yılında genel vali Mişenko, MEB'e gönderdiği gizli raporda sayıları 6000 den fazla olan mektepler ile ve sayıları 400'e ulaşan medreselerle Türkistan'daki okuma yazma oranının merkezi Rusya'dan fazla olduğunu yazmıştı. Mişenko medreselerde Rus karşıtlığının, Pan-Türkizm, Pan-İslamizm ve Pan-Asyatizm fikirlerinin öğrencilere aşılandığını yazmıştır. Ona göre okullar üzerinde denetim kurulmalı idi. Bunun için Rus idaresinin yazdırdığı anlaşılardan, Rus menfaatlerini savunan kitapların piyasaya sürülmesi gerekli idi. Medreseye Rusça, Rus tarihi, Rus coğrafyası dersleri sokulmalı idi. Damollalar yavaş yavaş medrese hayatından çıkarılıp yerlerine öğretmen okulu mezunları getirilmeliydi.⁷⁸⁴

4.6.4. 1909 YILI SAMSONOV BAŞKANLIĞINDA TGAV'DEKİ GAYRİ-RUSLARIN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ TOPLANTI

A. V. Samsonov başkanlığındaki toplantıya Kerenskiy, genel valinin özel kalem müdürü V. A. Mustafin, Ostroumov, Gramenitskiy, Taşkent başkanı albay Kalmakov, Hocend Uyezd Başkanı Likoşin, Semerkand halk okulları müfettişi K. V. Aristov, Sır Derya 1. rayon halk okulları müfettişi N. F. Sayfi, Fergana halk okulları müfettişi Yegorov ve iki RYO öğretmeni katıldı.⁷⁸⁵

1909 yılında genel vali olan Samsonov, valilikteki eğitim faaliyetlerinden memnun değildi. Valilikte yerli ahalinin kendisine hala yerli

⁷⁸³ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 277.

⁷⁸⁴ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e., 336.

⁷⁸⁵ ÖCMDA F. 47 Op. 1, D. 1004, L. 22.

dilinde başvurduğunu, bunun RY okullarının başarısızlıklarının olduğunu ispatı olduğunu düşünüyordu.⁷⁸⁶ 1909 yılındaki toplantı valinin bu düşünceleri etrafında şekillendi. Valinin öğretim idaresinin uygulamalarına olumsuz bakmasında Ostroumov'un veya Kerenskiy karşıtı diğer çevrelerin etkisinin bulunması muhtemeldir. Samsonov Gramenitskiy'in eğitim politikasının temelini Rus dili öğretimi olması yönündeki görüşüne karşı çıkıyordu. Ona göre kurallarda da belirtildiği gibi, eğitimin temeli çocukların akli ve ahlaki gelişimi idi.⁷⁸⁷

Toplantıda söz olan Fergana halk okulları müfettişi Yegorov'a göre⁷⁸⁸ Fergana da ki RY okulları başarısız idi. Çünkü halk bu okullara uzak duruyor ve güvenmiyordu. 1900 yılında bölgedeki okullardan 13'ü, 1907 yılında 17'si, 1908 yılında 11'i hiç mezun vermemişti. Üst sınıflarda okuyan öğrenci sayısı çok azdı ve devamsızlık fazlaydı. Ona göre şehirlerde tabii-görsel metot kullanılsa bile, kırsal kesimde İlimskiye metodu kullanılmaya devam edilmeliydi. Yegorov, YUM'lar açıldıkça RYO'nun öleceğini düşünüyordu. Gramenitskiy ise komisyon toplantısında bu görüşlere karşılık olarak, Fergana Oblastındaki eğitimin başarısızlığını tabii-görsel metodun bu bölgede yeterince yerleşmemesine bağlamıştır. YUM'lar ile ilgili olarak Gramenitskiy, RYO'nun yerli kısmının programında sesli metodun kullanılmaya başlandığını ve YUM'ların getirdiği yeniliklerin takip edildiğini, bunlar için özel kitaplar yazdırıldığını bu şekilde RYO'nun onların rekabetinden etkilenmeyeceğini düşünüyordu. Halk YUM'lara rağbet gösterirse RYO için yeni bazı önlemlerin de alınacağını belirtiyordu. Ona göre YUM'lar Rusça öğretmede RYO'ya rakip olamazlardı.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ ÖCMDA F. 47 Op. 1, D. 1004, L. 22.

⁷⁸⁷ ÖCMDA F. 47 Op. 1, D. 1004, L. 34.

⁷⁸⁸ Ostroumov bu toplantıda Kerenskiy ve Gramenitskiy'in varlıklarının öğretmenleri baskı altına aldığı, bu ikilinin Yegorov ve kendisinin mevcut eğitim sistemini eleştiren fikirlerini serbestçe ifade etmeleri baskı altına almaya çalıştıklarını ve bu klikle uğraşmak istemediği için eğitim faaliyetlerinden soğuduğunu yazıyordu. ÖCMDA F. 2282, Op. 1, D. 307, L. 16.

⁷⁸⁹ Nemengan Uyezd Başkanı RYO'ya öğrenci çekilmesi için YUM programlarının örnek alınmasını teklif ediyordu. ÖCMDA F. 47, Op. 1, D. 1004, L. 26-29.

Samsonov başkanlığındaki istişare toplantısında aşağıdaki kararlar alındı:

- 1) RYO'nın yerli kısımları için bir programın yapılması ve buradaki eğitimin genel karakterinin belirlenmesi.
- 2) Bunun için yerel komisyonların oluşturulması, Tacik, Türkmen, Kazak ve Özbek yerel sınıfları için ayrı ayrı programların hazırlanması, bu amaçla YUM'ların programlarının da incelenmesi.
- 3) 1910 yılı Mayıs ayında ilkokul öğretmenleri için bir kurultay toplanması.

Müslüman kurumlarının denetimi ile ilgili kararların, ikinci maddedeki programların oluşturulmasından sonraya bırakılmasına karar verildi.⁷⁹⁰

4.6.5. SAMSONOV DÖNEMİ YENİ USUL MEKTEP POLİTİKALARI

Polis teşkilatının TGAV halk okulları başmüfettişine YUM'ların ne ölçüde hükümet kontrolünde olduğuna ve bunların Türkiye ile alakalarının olup olmadığına dair sorduğu bir soruya başmüfettiş vekili Ostroumov, bunların hükümetin kontrolünde olmadığı, onun için Türkiye ile alakalarının olup olmadığını bilmediklerini, ama kendisinin tahminine göre doğrudan alaka olmasa bile, manevi olarak birçok hocanın İttihat ve Terakki Partisi'nin etkisinde olduğunu söylemiştir.⁷⁹¹

1909 yılında genel vali Samsonov yazdığı bir yazıda İdil ve Kırım'dan gelen Türk propagandacıların TGAV'da YUM ağını yaymaya çalıştığını bu

⁷⁹⁰ ÖCMDA F. 47, Op. 1, D. 1004, L. 40 - 40 ob. 1909 yılında Sır Derya bölgesinde daha önce bilinmeyen bir YUM ortaya çıkınca bu okulların denetimi ve açılma kurallarının belirlenmesi için yine bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon aldığı kararları onaylanmak üzere merkeze MEB'e göndermiştir. ÖCMDA F 1010, Op 1, D 24, L . 2-2 ob; N. OSTROUMOV: "Kalebeniya...", a.g.e., 149-151. Bu kararlar 1912 yılında onaylanmıştır.

⁷⁹¹ Kiriak BENDRİKOV: a.g.e, 279.

okulların sesli metot, dünyevi dersler ve etnik ayrılıkçı fikirlere sahip olduğunu eğer bu okullar kontrolsüz bir şekilde yayılmaya devam ederse, sadece Pan-İslamizm'in değil aynı zamanda Pan-Türkizm ve Pan-Asyatizm'in de ocakları haline geleceklerini belirtiyordu. Samsonov, MEB'e yazdığı bir raporda, İstanbul'da Türkistan'dan giden yerlilerin bir cemiyet kurduğunu, bu cemiyetin tüzüğü'nün Türkistan'da her yere yayıldığını bunların Türkistan'dan öğrencileri Türkiye'ye götürerek beyinlerini yıkayıp onları geri öğretmen olarak Türkistan'a göndermek istediklerini yazmıştır. Bendrikov, Samsonov'un elindeki bilgileri kasıtlı olarak abarttığı görüşündedir. Bunun sebebi de TGAV'daki eğitim işlerini başmüfettişlik seviyesinden öğrenim okruğu seviyesine çıkarabilmek idi. Böylece 4 yeni müdür ve 18 halk müfettişi kadrosu alabilecekti.⁷⁹²

4.6.6. HOKAND'DA YENİ USUL MEKTEPLERDE TATAR HOCA YASAĞI

28 Aralık 1910 tarihinde Hokand şehrinde polis karakoluna çağrılan YUM Tatar hocalarına, halk okulları müfettişinin yönergesine göre artık Özbek ahalinin okullarında öğretmenlik yapmalarının yasak olduğu belirtildi ve bunu tebellüğ etmeleri istendi öğretmenler ise bunun hangi kanuna dayandığını sormuşlardır. Buna cevap vermeyen polisler, hocalardan sadece bu yönergeyi okuduklarına dair imza atmalarını istediler. Gerçekten de 1 Ocak 1911 tarihinden sonra, bu şehirde bu kanun uygulanmış ve Tatar muallimlerin öğretmenlik yapması engellenmiştir.⁷⁹³ 2 Temmuz 1911 tarihinde Hokand Uyezdi Başkanı Fergana Askeri Valisi'ne henüz hiçbir YUM'un kapatılmadığını ve bunun için hiç kimseden emir almadığını yazıyordu. Bu konuda sadece TGAV özel kaleminden 28 Mayıs 1910 tarihli ve 8829 sayılı bir karar ve Fergana halk okulları müfettişinden 11 Ağustos 1910 tarihli 2573 sayılı bir karar aldığını yazıyordu. Bu iki talimatname de 1 Kasım 1907'de yüksek onay alan kararların 11. maddesine atıf yapılarak buna göre Tatarların, Özbek ve Kazakların okullarında öğretmenlik

⁷⁹² Kiriak BENDRIKOV: a.g.e., 277-278.

⁷⁹³ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 78-79.

yapamayacağı belirtiliyordu. Yazıdan bu kuralın uygulandığını anlıyoruz. Bölgede eğitim veren ve 547 kişinin okuduğu sekiz YUM'de görev yapan yedi Tatar muallimin görevine son verilmişti.⁷⁹⁴

Halk bu uygulamaya mana verememiş, bunun bir yanlışlıktan kaynaklandığını zannetmiştir. Çünkü yine Rusya tebaası olan Tatar hocaları yasaklamanın hiçbir mantığı yoktu. Ancak bu karar Özbekler ile Tatarların ilişkilerinin azaltılması amacına yönelik olabilirdi. Tatar muallimlerin bu okullarda öğretmenlik yapmalarının yasaklanması üzerine, bu durumdan memnun olmayan aileler 23 Ocak 1911 tarihinde tecrübeli olan bu muallimlerin öğretmenlik yapmalarına izin verilmesi için dilekçe yazarak uyezd başkanlığına baş vurmuşlardır. Ancak bu başvurular idare tarafından reddedildi. Oblast başkanlığı bu tip başvuruların kabul edilmemesini, ayrıca başvuru yapanlara bu okullar yerine RYO'yu kendi hesaplarına açarak daha iyi eğitim alabileceklerinin hatırlatılmasını istedi.⁷⁹⁵ TGAV'nin genelinde uygulanmayan bu durumun, 1911 yılında Hokand uyezdinde uygulanması ve ailelerin uyezd başkanlığına başvurdukları gibi, doğrudan TGAV'nin özel kalem müdürlüğüne başvurmaları esnasında YUM'ların kapatıldığı gibi bir yanlış anlama olmuştur. Bunun sonucunda Hokand uyezdinden bilgi isteyen Fergana oblasti, bu okulların kapatılmadığı bilgisini merkeze bildirmiştir.⁷⁹⁶ Bu politikaya karşı olan Bobrovnikov bu uygulamanın Türkistan'daki Türk boylarını birbirlerine daha da yakınlatacağını ve milli şuurlarını kuvvetlendireceğini düşünüyordu. Ona göre bu olay YUM yayılmasını durdurmadı, sadece geciktirdi ve Özbekçe ders kitap sayısının artmasına sebep olmuştu.⁷⁹⁷

⁷⁹⁴ ÖCMDA F.19, Op. 1, D. 35 019, L. 65-65 ob.

⁷⁹⁵ ÖCMDA F.19, Op. 1, D 35 019, L. 63-63 ob.

⁷⁹⁶ ÖCMDA F. 19, Op. 1, D. 35 019, L. 65-65 ob.

⁷⁹⁷ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 78-79.

4.6.7. 1912 KURALLARI VE YENİ USUL MEKTEP

25 Ocak 1912 tarihinde MEB'den gelen emirler doğrultusunda genel vali Samsonov bütün müfettişlere bir talimatname yolladı. Samsonov'a göre giderek YUM'ların yerini olacak olan YUM'lar ile ilgili olarak aşağıdaki şartları uygulamalarını istedi.

- 1) YUM'ların açılışı izne tabi olacaktır.
- 2) Okullarda öğretmenlik yapma hakkı sadece okuyan çocuklarla aynı milliyetteki kişilere verilecektir.
- 3) Okulların programlarına Rus dili dersinin başlatılması önerilecektir.
- 4) Okul açılacağı zaman açan şahıs veya cemaat bu okulun programını ve okulda okutulacak kitapların listesini idareye sunmalıdır.
- 5) Bu talimat yayınlandıktan sonra bütün YUM'lar için uygulanacaktır.⁷⁹⁸
- 6) EUM'ların YUM programı takip etmesi ve onlar için yazılan kitapları okutması yasak. Geniş programlı okula gitmek isteyenler RYO'ya gidebilir.⁷⁹⁹

Halk okulu müfettişlerinden halkın bu okula bakışını takip etmeleri ve 27 Ekim 1910 tarihili gizli talimatnameye göre bunlar üzerindeki denetimin yürütülmesini istiyordu.⁸⁰⁰

Belirtilen kurallar 1 Temmuz 1912 tarihinden itibaren geçerli olacaktır. Bu programlara uymayan okullar kapatılacaktı. Bobrovnikov, bu kuralların halk

⁷⁹⁸ ÖCMDA F. 1009, Op. 1, D. 82, L. 26-26 ob.

⁷⁹⁹ Diğer kaynaklarda EUM'ların YUM için yazılan kitapları okutmaması ile ilgili bir kayda rastlamadık. N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 61.

⁸⁰⁰ ÖCMDA F. 1009, Op. 1, D. 82, L. 26- 26 ob.

için anlaşılmaz olduğunu, yerli dili bilen müfettişler az olduğu için kuralların uygulanmasının zor olduğunu, halkın ise bu kuralların kısa süre içinde kalkacağını düşündüğünü yazmıştır. Ona göre politikaların başarılı olması için mutlaka halkın rızasını almak gerekli idi. Dolayısıyla bu tip anlaşılmaz dayatmalar Rus kültürünün yerleştirilmesi açısından uzun vadede olumsuz etki yapacaktır. Bobrovnikov'a göre Rusça'nın okutulması halk için çok aykırı bir istek değildir. Ancak halkın Rusça sınıfının masraflarını karşılaması mümkün olmadığı için bu derslerin idarece karışlanması gerekmektedir.⁸⁰¹ A. A. Semyonov'a göre iyi bir denetim altında YUM'rin açılmasında sakınca yoktu. O, bu okulların hepsinin aynı olmadığını düşünüyordu. Bazıları eskiden klasik usul mektep iken ses sistemine geçerek YUM haline gelen kurumlardı. Kurallara göre bu okullar nasıl okullar oldukları ve hangi programa tabi oldukları hususunda idareye bilgi vereceklerdi.⁸⁰²

Ocak 1912'de genel vali tarafından onaylanan bu düzenlemelere göre halk okulları müfettişliğinden izin almadan YUM açılmayacaktı. En önemlisi ise Rusya'daki gayri Rusların okullarında Rusların ve öğrenciler ile aynı etnik gruptan olan kişilerin öğretmenlik yapmasını gerektiren 27 Ekim 1907 tarihli kanuna atıfta bulunan bir karar çıkmış oldu. Bu karar, Tatarların Türkistan'da Tatar çocuklarının gittiği okullar dışındaki okulları da öğretmenlik yapamayacakları manasına geliyordu. Bu yasak Hokand'da 1911 yılından beri uygulanıyordu. Bu kanunla yasak MEB'in talimatı ile bütün valiliğe yayılmış oldu. Ayrıca okulun kurucusunun kim olduğu, okulda okutulacak kitaplar ve program önceden onaylatılacaktı. Yasaya göre öğretmenler 1892 öğretmen mevzuatına da uygun olmak zorunda idiler. Bu şekilde öğretmenlik yapacak kişilerin Rusya'da eğitim almış olmaları şartı getirilmiş olma şartı getiriliyordu. Bu düzenlemeler ile hem okul üzerinde kontrolün sağlanacağı düşünülüyor hem de bundan önce açılan ve bu şartlara uymayan okullara

⁸⁰¹ N. A. BOBROVNİKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e, 62-63.

⁸⁰² N. OSTROUMOV: "Kolebeniya...", a.g.e., 148.

karışmak için hukuki zemin yaratılmış oluyordu. Bu kanuna dayanarak idare bir çok YUM'u baskı altında tutacak ve kapatabilecekti.⁸⁰³

4.6.8. 1912 TALİMATNAMESİNİN UYGULAMASI

YUM'lar her yerde izin alınarak açılmıyordu.⁸⁰⁴ Bazı bölgelerde, özellikle büyük ve çok öğrencisi olan okullar izin alırken birçok okul izin almadan açılıyordu. İdare yeni çıkan talimatnameyi, okullardaki sınıfların yeterince ışık almamasını ve okulların ruhsatsız açılmış olmasını bahane ederek daha önceden beri faaliyet gösteren bir çok YUM'u kapattı. Görüldüğü gibi okullar hijyenik şartlara uymadıkları gerekçesi ile de kapatılabiliyordu. Yıllar boyu EUM ve medreselerin hijyenleri ile ilgilenmeyen Rus idaresi YUM'ların tehlikeli okullar olduğunu düşünmeye başlayınca, birden hijyen şartları ile ilgilenmeye başlamıştı.

Çıkan kararlara rağmen, bunların her yerde aynı şekilde uygulandığı söylenemez. Bazı yerlerde okullar kapatıldı. Yerel idare ile halkın ilişkilerinin iyi olduğu yerlerde ise okullar kapatılmadı. Aslında istenildiği takdirde tamamen kapatılabilirdi. Ancak bu okulları tamamen yer altına itmeyip kontrol altında tutabilmek amacıyla idare bu yolu seçmedi, baskı ile kontrol altına almaya çalıştı.⁸⁰⁵

Yeni önlemlere rağmen YUM sisteminin yaygınlaşması engellenemedi. Özellikle bu okullarla ilgili olarak başlatılan takibat ve baskı politikasının neticesinde, bu okullar daha çok sayıda izinsiz olarak açılmaya başladılar. Bu okullar genelde gizli olarak açıldıkları, yer değiştirdikleri ve sık sık kapatıldıkları için bir kısmı kayıtlara geçmiyor ve denetlenmiyordu. Bunun için bu okulların sayısı ile ilgili istatistikler yanıltıcı olmaktadır. Mevcut istatistikler büyük ihtimalle bu okulların çok az bir kısmını göstermektedir.

⁸⁰³ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 167,181-183.

⁸⁰⁴ N. OSTROUMOV: "Kolebeniya...", a.g.e., 148.

⁸⁰⁵ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 167,181-183.

4.6.9. YENİ USUL MEKTEPLERE KARŞI İDARENİN TEDBİRLERİ

İdare YUM'ları Rus menfaatleri için tehlike olarak görmeye başladığı 1908 yılından itibaren, ilk önce bu okullarda Tatar muallimlerin öğretmenlik yapmasını yasaklama yoluna gitmiştir. Bu bir süreliğine de olsa YUM'ların yayılmasını geciktirdi ise de, Tatar muallimlerin yerine Özbek öğrencilerinin geçmesiyle bu problem bir şekilde aşılmıca, idare, değişik bahanelerle bu okullar üzerinde baskı kurma yoluna yöneldi. O zaman kadar hijyen şartlarından dolayı hiçbir EUM kapatılmamasına rağmen, hijyen durumu bahane edilerek YUM'lar kapatılmaya başlandı. Bu okullara baskınlar düzenlenerek sansüre göre yasak kitaplar aranılıyordu. Fakat kapatılan okulların yerine yenileri açılarak YUM'ların yayılması devam ediyordu. 1912 yılına gelindiğinde okulların izin alınarak açılmasını gerektiren karar da tam olarak uygulanmıyordu. Okullar İzinli ve izinsiz olarak açılmaya devam ediyordu. Genellikle okullar açıldıktan 2-3 yıl sonra izin için başvuruluyordu. Müfettişler ise çok az olan kadrolarla denetim işinin mümkün olmadığını belirtiyorlardı. Valilikte kurulan komisyonlarda dile getirildiği ve 1913 yılında bölgeyi gezen Bobrovnikov'un da teklif ettiği gibi Türkistan bölgesinin bir eğitim okruğu haline dönüştürülmesi yeterli denetim kadrosuna ulaşmak için en uygun yöntem olarak görülüyordu.⁸⁰⁶

4.6.10. YENİ USUL MEKTEPLERİN DENETİMDEN KAÇIŞ TAKTİĞİ

Rusya imparatorluğu dahilinde yeni açılan YUM'lar idarenin denetiminden kaçmak için kendilerine EUM görünümü vermeye çalışıyorlardı. Bazı okullarda molların yanında muallim oluyordu. Dışarıdan bir kimse geldiğinde molla yeni usule göre öğretmenlik yapan muallimi bir akrabası olarak tanıtıyordu.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ A. F. ARDAŞİROV: "K Voprosu....", a.g.m., 152-153.

⁸⁰⁷ N. A. BOBROVNIKOV: "Russko-Tuzemniya...", a.g.e., 65.

4.6.11. 1912 TATAR ÖĞRETMEN YASAĞI VE YAZLIK ÖĞRETMEN KURSLARININ AÇILMA İHTİYACI

1912 yılında Tatar öğretmenlerin YUM'da öğretmenlik yapması yasaklanınca Türkistan'da YUM öğretmeni sıkıntısı baş gösterdi. Bu açığı gidermek için yaz öğretmen kursları düzenlenmesi gündeme geldi.⁸⁰⁸ 1914 yılında da Ayna dergisinde ses sistemini bilen muallimlere ihtiyaç olduğu, fakat bulunmadığı, aynı zamanda bu sistemi öğrenmek isteyen mollaların öğretecek kişi bulamadıkları, bunun çaresinin ise diğer bölgelerde olduğu gibi özellikle yaz aylarında öğretmenlik kursları açarak bu yeni sistemi bilen muallimler yetiştirmek olduğu yazılıyordu.⁸⁰⁹ Öğretmen ihtiyacı sadece Tatar muallim yasağı ile sınırlı değildi. Normal olarak yeni açılan okullar için de yeni muallimler bulmak gerekiyordu. Fakat 1912 yılında baş gösteren bu ihtiyaç için yaz okulları açılmasına rağmen, 1914 yılında hala ihtiyaç hissedilmesi öğretmen açığının ciddi olduğunu ve kısa sürede giderilemediğini göstermektedir. Türkistan'da öğretmenlik yapmaları yasaklanan Tatarların Türkistan üzerindeki faaliyetlerini devam ettirdikleri görülmektedir. Kazanlı Ganibay'ın maddi yardımları ile Türkistanlılar için Orenburg şehrinde Fatih Kerimi idaresinde yaz öğretmenlik kursu açılmıştı.⁸¹⁰

4.6.12. İÇİŞLERİ BAKANLIĞININ YENİ USUL MEKTEPLERLE İLGİLİ 1913 YILI TALİMATNAMESİ

22 Eylül 1913 tarihinde İçişleri Bakanlığı YUM'lar ile ilgili bir talimatname yayınlayarak, bunlarla ilgili bazı bilgilerin toplanmasını istedi. Talimatnamede yerel idarelerden aşağıdaki konularda bilgilerin toplanması istendi.

- 1) Okullar ne zaman açıldı, kimin izni ile açıldı?

⁸⁰⁸ Adeeb KHALİD: "The Politics...", a.g.e., 167.

⁸⁰⁹ N. Y.: "Muallimler Tayyarlamak Usul-u", Ayna, 26, (Semerkand, 1913).

⁸¹⁰ A. Battal TAYMAS: "Türk Dünyasında...", a.g.m., 122.

- 2) Hangi dersler hangi dillerde okutuluyor?
- 3) Okul kitaplarının, yazarlarının, yayın yerlerinin ve yıllarının listesi.
- 4) Eğitim personeli kimlerden oluşmaktadır. Mollanın dışında dünyevi şahıslar öğretmenlik yapmakta mıdır?
- 5) Okulların eğitim programları var mı?
- 6) Öğrenci sayıları ne kadardır?
- 7) Okul öğretmenlerinin durumu ve faaliyetleri ile ilgili herhangi bir şikayet var mıdır? Bunlarla ilgili bir soruşturma olmuş mudur?

Bu madde başlıkları dışındaki konularda da ek bilgi toplanılırsa iyi olacağı bildiriliyordu.⁸¹¹

Bu talimatnamede YUM'ları açanların sadece skolastik eğitime karşı olmadıkları, bu kişilerin Türklüğün ve Müslümanlığın geleceğini bu okullar vasıtasıyla şekillendirmeye çalışan kişiler olduğu, bunu da okullarda insanlara milli ve dini kimlik vererek yapmaya çalıştıkları belirtilmişti. Okulların Türk dil birliği politikası gütmesi ise bunun en açık delili olduğu da belirtilmişti. Talimatnameye göre, okul hareketi henüz halka inme de Ceditçilerin enerjik çalışmaları neticesinde bir çok başarı kazanmıştı. Bu talimatnamede yapılan değerlendirmelerde bu YUM sistemine kaşı çıkan kesimlerin (Kadimcilerin), bilmeden de olsa Rus devlet menfaatlerine hizmet ettikleri de belirtiliyordu. İçişleri Bakanlığı'na göre bu kişiler Rus devlet menfaatlerine aykırı olan bu okulların millileşmesine karşı çıkıyor, ama değişik sebeplerden dolayı yerel yönetim organlarında etkin olamadıkları için seslerini yeterince

⁸¹¹ ÖCMDA F. 1, Op. 31, D. 943, L. 3 ob.

duyuramıyorlardı.⁸¹² 1905 inkılabında bu tip faaliyetlerin içinde yer almayan eski usul mektep ve medreseler, YUM işine karşı bunları desteleyen kadimci grup, artık giderek idarenin güvenini kazanıyordu. Bunun başlıca iki sebebi Rusya'da yeni gelişen akımlarla bu grubun ilişkisinin olmaması ve YUM gibi millileşmeyi hedef alan akımlara karşı olmaları idi. Ayrıca tamamen durağan ve faydasız olarak görülen EUM sisteminin olduğu gibi korunması, idare açısından daha faydalı görünüyordu. Kadimci denilen grup Ceditlere olan karşıtlıklarında istemeyerek de olsa Rus idaresi ile aynı tarafta yer alıyordu. Rus idaresi ise elinden geldiğince Kadimci Ceditçi zıtlasmasından ve gruplaşmasından istifade ederek toplumu bu şekilde bölünmesini artırmaya çalışıyordu. İdare Ceditçilerin karşısında Kadimcileri bu şekilde kadimcilerle Çarlık Rusya'sı arasında Ceditçilere karşı ortak hareket girişimleri başlatmış oluyordu.

1913 talimatnamesine cevap olarak 17 Ocak 1914 tarihinde Fergana Oblastı halk okulları müfettişi kendi bölgesindeki durumu değerlendiren ve kendisine sorulan soruları cevaplayan bir rapor yazmıştır. Raporu da Nemangan ve Andican bölgesindeki sekiz okulun altısının 1913 yılında aldıkları izin ile açıldıkları, buradaki öğretmenlerin iyi hazırlanmamış Özbekler olduğu, bunların giderek eski usulden ayrıldıkları, bazı okulların 3. ve 4. sınıflarında Rusça öğretimi yapılmasının tasarlandığı belirtildi. Müfettişe göre bu akım yeni idi ve bu okulların sayısı azdı. Kısa zaman içinde de bu akımın hızla gelişmesi mümkün değildi. Sadece Andican şehrinde hızlı bir ilerleyiş vardı, bunun sebebi ise buradaki RYO kontenjanının sınırlı olması idi. İleri geliyordu. Ona göre YUM'ların siyasi bir rengi yoktu. Eğer RYO sayısı arttırılır ve bunun içindeki yerli sınıfının programı düzeltilirse ve yerli molların durum iyileştirilirse ahali YUM'lara gitme ihtiyacı hissetmeyecekti. Fergana halk okulları müfettişi kendisine sorulan sorulara şu şekilde cevap veriyordu:

⁸¹² ÖCMDA F. 1, Op. 31, D. 943, L. 2 ob-3.

- 1) Bölgedeki altı okul 25 Ocak 1912 talimatnamesine uygun olarak izin alarak açılmışlardı. Fakat iki okul izinsiz açılmıştı.
- 2) Okulların ders programı şu şekilde idi: Özbekçe okuma yazma, din dersleri (Kur'an okunması, İslam tarihi, ilmiyal bilgisi), aritmetik, tabiat bilgisi, coğrafya, Farsça, Arapça, bazı okullarda Rusça gramer ve teknik resim. Yabancı diller ve Kur'an dersi dışında Eğitim Özbekçe yapılıyordu.
- 3) Sorunun okulların öğretmenlerinin kim olduğu şeklinde olduğunu anlıyoruz. Cevap olarak molla nın bir ruhbanaya atıfta bulunmadığı okumuş herkesin molla olabileceğini yazıyordu.⁸¹³
- 4) Bu okulların hepsinin eğitim müfredatı olduğunu bunlarda Rus etkisinin ağır bastığı sadece din derslerinin eklendiği yazıyordu.
- 5) Bu okulların öğrenci sayısının 250 olduğu yazılıyordu.⁸¹⁴

⁸¹³ MEB'gi tarafından sorulan soru, bu kurumlar hakkında bakanlığın ne derece bilgisiz olduğunu gösteriyordu. Molla din adamı manasına gelmiyordu. Müslüman ahali arasında bilgili herkes molla olarak öğretmenlik yapabiliirdi. Fakat bakanlık dünyevi öğretmenin molladan farklı bir konumdaki kişi olduğunu zannediordu.

⁸¹⁴ ÖCMDA F. 19, Op. 1, D. 35 019, L. 91-93.

SONUÇ

19. asrın ortalarında Türkistan Türklerinin büyük kısmı günlük yaşayış açısından hala Ortaçağ'daki hayatlarını devam ettiriyorlardı. Fakat bu dönemde Türkistan, ilim ve teknolojide Ortaçağ'daki aydınlık ve ihtişamlı günlerinin çok uzağında bulunuyordu. 19. asırda Türkistan'ın ekonomisi, sosyal yapısı, toplum devlet ilişkileri, eğitim durumu çağının çok gerisinde kalmıştı. Dünya hızla değişirken ve kapitalizmin etkisiyle giderek daha fazla alan sömürge haline dönüştürülürken, Türkistan devletleri dünyadan izole bir şekilde ve medeni gelişmelerden alakasız olarak devam ettirdikleri hayatlarını uzun süre daha devam ettirmeleri mümkün gözüküyordu. 19. asrın ikinci yarısında bu bölgede yaşayan Türkler, daha önce İdil-Ural Tatarlarının, Başkurtların, Sibiry Türklerinin, Kazak Türklerinin bir kısmının ve Kırım Tatarlarının uğradığı Rus işgaline maruz kaldılar. Türkistan'ın o dönem içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve siyasi şartları düşündüğümüzde bu işgal kaçınılmaz görünmektedir. Bölgenin güçlü devleti olan Rusya bu bölgeleri işgal etmese bile, başka büyük bir devletin, mesela İngiltere'nin Türkistan'ı işgal etmesi muhtemeldi. Zira tabiatın boşluk kabul etmeyeceği gibi, artık sömürgeciliğin dünyayı kapladığı 19. asrın sonlarına doğru, Türkistan el değmemiş nadir bölgelerden birisi konumunda idi. Türkistanlılar dünya ile alaka kurmasalar ve gelişmelerden uzak dursalar bile, dünyanın geri kalan kısmı onlarla ilgileniyordu. Ortak devlet kültürü, birlik ve beraberlik kültürünü kaybetmiş olan Türkistan Türkleri kolayca Rus işgaline boyun eğmek zorunda kaldılar. Ruslar çok küçük kuvvetlerle işgali gerçekleştirdiler.

İşgalle birlikte Türkistan'da başlangıçta yavaş olsa da giderek artan bir şekilde bir dönüşüm başladı. Bu dönüşümü başlatan Ruslar olsa da, bu süreç tamamen onların kontrolünde değildi. Rus işgali ile birlikte sosyal yapıda değişiklikler gerçekleşti. Türkistan hanlıklarının üst tabakasını oluşturan soylu ailelere mensup idareci zümre dağıtıldı. Bu bölgenin Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra ticari hayatın eskiye nispeten canlanması ile gelişen

pamuk ticareti sayesinde ile uğraşan tüccarlar güçlenmeye başladılar. Diğer taraftan aynı zamanda Türkistan Rus mamul mallarının istilasına uğrarken, bölgede Rusça'nın etkinliği giderek artmaya başladı. Rus hayat tarzı yavaş da olsa büyük şehirlerden başlayarak bütün Türkistan'a yayılmaya başladı. Türkistan'da eskiden mevcut olan siyasi, sosyal vb. yapıyı kırmaya çalışan Rus idaresi, kendi değerlerinin ve sisteminin bu bölgeye hakim olması önünde en büyük engel olarak İslam'ı görüyordu. İdare, ancak bu bölgedeki insanların İslam'a olan bağlılıklarının kırılması ile, bölgede kendi amaçlarını gerçekleştirebileceğini düşünüyordu. Buna rağmen Bolşevik devrimine kadar Rus idaresi açıktan İslam'a saldırmayı göze alamadı, hiçbir zaman açıktan misyonerlik ve Hristiyanlaştırma faaliyeti yapılmadı. İdareciler, açıktan yapılacak misyonerliğin halkı galeyana getireceğini veya Rus idaresine karşı soğutacağını, bunun da bölgedeki Rus menfaatleri için son derece zararlı olduğunu düşünüyorlardı. İdarecilerin ve eğitimcilerin hiç birisi misyonerliğin hedeflerine karşı değildi, ancak bu hedeflere değişik araçlarla ulaşmak gerektiğini düşünüyorlardı. İdare İslami hayatın merkezleri olarak gördükleri yerel eğitim kurumlarını yani mektep ve medreseleri hedef aldı. Bu okulların temel gelir kaynaklarını oluşturan vakıfların bir kısmına el konuldu ise de bu uygulama yaygınlaşmadı ve genellikle bazı bölgeler ile sınırlı kaldı. İdare bu eğitim kurumlarını da kapatmayı göze alamadı. İlk vali olan Kaufman'ın ortaya koyduğu görmezlikten gelme politikası, bazı değişikliklerle birlikte 1917 yılına kadar uygulandı. Bu politika, daha önce hanlıkların denetiminde olan eğitim kurumlarının denetimsiz kalınca kendiliğinden çökeceği öngörüsü üzerine kurulmuştu. Aynı zamanda bu politikaya göre mektep ve medreselere açıktan saldırı olmayınca, halkın tepkisi çekilmeyecekti. Oluşacak olan güven ortamında Rus eğitim kurumlarının Müslüman yerli ahalinin çocuklarını kendilerine çekerek Müslüman eğitim kurumları ile rekabet edebilecekleri düşünülmüştü. 1884 yılına gelindiğinde görmezlikten gelme politikasının başarısız olduğu görüldü. Rus eğitim kurumlarına karşı bölge halkı mesafeli durmaya devam ettiği gibi, Müslüman eğitim kurumları da çökmüyordu. Bunun üzerine idare içinde mektep programının da bulunduğu RYO'yu açtı. Bu şekilde halkın Rus eğitim kurumlarına karşı mevcut olan olumsuz

bakışları kırılmaya çalışıldı. Bu okullar Rus okullarına göre daha başarılı oldularsa da hiçbir zaman istenilen başarıyı elde edemediler ve Müslüman eğitim kurumları ile rekabet edecek düzeye gelemediler. Bölge ahalisinin Rus kültürüne karşı önyargılı olmasına ve İslamiyet'in bu bölgede kuvvetli olmasına rağmen, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi Rus eğitim kurumlarının amacı, sadece tercüman ve küçük seviyeli memur yetiştirmek değildi. Bu kurumların amacı, öğrencileri Ruslaştırmak idi. Belki o dönem için bir ütopya gibi gözüken bu amaç, Rus idaresi için istenilen ve arzu edilen bir idealdi. Onlar, bölge ahalisinin Ruslaşmasının başlangıcı olarak İslamiyet'in etkisinin zayıflatılmasını, öğrencilere Rus vatandaşlık değerlerinin verilmesini ve devlete sadakatin öğretilmesini, Rus kültürü ve dilinin yaygınlaşmasını amaçlıyorlardı.

TGAV idarecileri RYO projesi ile bölge halkına ulaşma yolunda yeni bir adım attığı esnada İsmail Gaspıralı 1883 yılında Kırımda YUM sistemini başlatmıştır. 10 yıl sonra, 1893 yılında bu sistem Türkistan'a gelmiştir. Kısa süre içinde bütün Türkistan'a yayılan bu sistem hem eski usul mekteplerin, hem de RYO'nun rakibi olduğu için hem Kadimci denilen toplumun muhafazakar kesimini, hem de Rus idarecilerinden tepki görmüştür. Fakat bütün Müslüman eğitim kurumlarına karşı uygulanan görmezden gelme politikasından dolayı, idare bu okulları ve halk üzerindeki etkilerini geç fark etmiştir. 1905 yılından sonra oluşan özgürlük ortamının etkisi ile YUM'lar ve Cedit faaliyetleri artarken. İdarenin EUM'lara karşı daha ılımlı bakmaya başlamıştır. İdarenin tutumunu değişmesinin sebebi, daha önce fanatizm ocakları olarak görülen bu kurumların siyasi bir yapıya sahip olmamaları ve sadece mevcut kültürü yeni nesillere aktarmalarıdır. Halbuki YUM'lar mevcut kültürü aktarmakla kalmıyor onun yeniden gözden geçirilip reform edilerek, yeniden yorumlanmasına vesile oluyorlardı. Ayrıca Kazan Tatarları aracılığı ile YUM sistemi bu bölgenin Osmanlı ile olan alakasını güçlendiriyordu. 1908 yılına kadar görmezlikten gelme politikasında ufak tefek değişiklikler oldu ise de, ilk gerçek ciddi denetim YUM'ların tehlike olarak görülmesi ve EUM'lardan tamamen ayırt edilmeleri ile gündeme gelmiştir.

Tatarların ileri gelenlerinin oluşturduğu YUM hareketinin onların bu işten alıkonulmaları ile bertaraf olacağı düşünülerek 1912 yılında Tatar öğretmenlere Türkistan'daki yerli ahalinin gittiği okullarda öğretmenlik yapma yasağı getirildi. Buna rağmen YUM hareketinin ilerleyişi durdurulamamıştır. Rus idaresi YUM sisteminin Osmanlı devleti tarafından desteklendiği kuşkusu içinde idi. Bu düşünce, idarecilerin hepsi tarafından kesin olarak paylaşılmasa bile bu okullar üzerinde yürütülen baskı kampanyasında iyi bir araç olduğu için sık sık kullanılıyordu. Aynı şekilde bu okullar Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm ocakları şeklinde lanse edilmeye çalışılıyordu. Çarlık Rusya'sı yıkılırken bürokrasisi ve bütün kurumları ile zayıflamış bir devlet görünümünde idi. Düşünülen projeleri hayata geçirmekte zorlukla karşılaşıyorlardı. Aslında görmezden gelme işgalin başından beri Türkistan'da uygulanması düşünülen politikaları uygulayacak irade, güç ve kadro olmayışından dolayı şartların getirdiği bir uygulama idi. Türkistan'da resmen uygulanan bu politikanın benzeri İdil-Ural bölgesinde kendiliğinden fiilen uygulanıyordu. 1917 Bolşevik devrimine kadar Türkistan'da EUM ve medreseler, ayrıca da YUM'a varlığını korumuşlardır. Rus idaresi bunlar konjonktürün izin verdiği ölçüde bunlar üzerinde baskı kurmaya çalışmış ve genel olarak bunları kapatmak yerine RYO projesi ile Müslüman yerli çocuklarını Rus kurumlarına çekmeye çalışmıştır.

Rus idaresi Kaufman'ın koyduğu görmezlikten gelme politikasının dışına çıkamamıştır. Kaufman'dan sonra sürekli olarak görmezlikten gelme politikasının artık uygulanamayacağı, mektep ve medreseler üzerinde tam ve kesin bir denetim kurulması gerektiği bölge valileri tarafından dile getirilse bile, uygulanan sistemin yerini alacak tutarlı bir sistem ortaya konulamadığı için sadece küçük değişiklikler ile yetinilmiştir. Bu değişiklikler de genelde tepkiseldi. 1898'de Andican'da Rus idaresine karşı meydana gelen ayaklanmanın ardından okullar gündeme gelmiş ve Müslüman eğitim kurumlarında denetim için bazı kurallar kabul edilmiştir. Bunun gibi 1908 yılında merkezden gelen Palen teftiş komisyonunun çalışmalarından sonra YUM'lar üzerinde denetimin kurulması gündeme gelerek yeni kurallar kabul

edilmiştir. Fakat kabul edilen bu yeni kurallar ile Müslüman eğitim kurumları üzerindeki baskı ve denetim artırılrsa bile, görmezlikten gelme politikasının yerine geçebilecek meşru ve tutarlı bir politika ortaya konulamamıştır.

Görmezlikten gelme politikasının başarısı veya başarısızlığının sorgulanması TGAV'deki tüm Rus eğitimi politikasının başarısı hakkında kanaat sahibi olmamıza yardım edecektir. Görmezlikten gelme politikası ile Rus idaresi işleyebilen bir sistem kurmak için vakit kazanmıştır. Bu politika sayesinde yerel ahalinin tepkisi çekilmemiştir. Başlangıçta Kaufman'ın ön gördüğü gibi Müslüman eğitim kurumlarında suiistimaller ve denetimsizlikten dolayı bir çöküş yaşanmıştır. Fakat bu politikanın idare açısından istenilmeyen neticeleri de olmuştur. Bu politika sayesinde Müslüman eğitim kurumları Çarlık döneminde hayatlarına devam edebilmişlerdir. Bu ise, idarenin RYO ve Rus okullarına yerli öğrencileri çekme politikasının başarısızlığının en büyük nedeni olmuştur. Yerel okullar İslami kimliğin korunmasında etkili olmuşlardır. Görmezden gelme politikasının en büyük faydası ise YUM'lara ve Ceditçilere meydanın boş bırakılmasıdır. Bu politika sebebiyle oluşmuş boşluktan yararlanan Ceditçiler YUM sistemini bütün Türkistan'da yaymışlardır. Türkistan'daki milli uyanış YUM sisteminin gelişmesi ile ivme kazanmıştır. YUM sistemi hem Rus idaresinin Ruslaştırma politikalarına hem de milli kimlik den yoksun olan ve çağının seviyesinin çok gerisinde olan EUM'lara karşı yerli ahali tarafından verilmiş bir cevaptır. Bu cevap iyi düşünülmüş ve meşru gerekçelere dayandırılmış olduğu için hem Kadimcilerin hem de idarenin karşı çıkmalarına ve baskılarına rağmen engellenememiştir. Sovyet döneminin tecrübesini de göz önüne aldığımızda görmezden gelme politikasının başarılı olduğunu söylemek zordur.

Türkistan'ın önemli bir kısmını oluşturan Çarlık Rusya'sının TGAV'daki politikalarının genel olarak tamamen başarısız olduğunu söylemek yanlış olur. Eğitim alanında ortaya koyulan pek çok uygulama ile Rus idaresi, Müslüman yerli ahalinin eğitimi konusunda büyük bir tecrübe birikimine sahip olmuştur, sürdürülen eğitim politikalarının neticesinde yerli dillerini ve kısmen

de olsa İslamiyet'i bilen bir eğitimci kadrosu yetiştirilmiştir. Bu kadro özellikle Sovyetler zamanında yeni eğitim politikalarının hayata geçmesinde rol oynamıştır. RYO'da öğretmenlik yapan pek çok Rus ve Özbek öğretmen ve RYO'dan mezun olan bir kısım öğrenci yeni eğitim kurumlarının ilk personeline oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

İnternet kaynakları

<http://www.manas.kg/pdf/sbdpdf11b/Makaleler/24.pdf>, s. 4.

<http://www.pravoslavie-islam.ru/ilminsk.htm>

<http://www.uic.bashedu.ru/konkurs/zainullin/ilminskiy.htm>

<http://www.yesevi.edu.tr/bilig/biligTur/pdf/31/01.pdf,s> 1-6.

Arşiv kaynakları

ÖCMDA F. 1.

ÖCMDA F. 19.

ÖCMDA F. 47.

ÖCMDA F. 49.

ÖCMDA F. 361.

ÖCMDA F. 1010.

ÖCMDA F. 1009.

ÖCMDA F. 2282.

ÖCMDA F. 2409.

Kitaplar ve Makaleler

ABDULLAEV, Yoldaş. **Eski Mektebde Hat-Savad Orgatiş**, Taşkent 1960.

ABDURAŞİDHANOV, Münevver Kari. **Hatıralarım**. Haz. Satimcan HALBAEV. Taşkent, 2001.

AFANASEV, İ.P. “N. İ. İlminskiy i Yego Sistema Şkolnogo Prosveşeniya İnarodtsev Kazanskogo Kraya”. **JMNP**. 7. 1914. 1-31

AKPINAR, Yavuz (Haz.). **İsmail Gaspıralı seçilmiş Eserleri II**. Fikri Eserleri (İstanbul, 2004).

ALİMOVA, D.A. “Türkistan Milliy Tarakkiyparvarlarining Etnik Özlükni Anglaş Masalasiga Dair Karaşlari”, **Markaziy Asiyada Ananaviy Va Zamanaviy Etnomaddaniy Carayanlar.I**. Taşkent, 2005. 5-17.

ALİMOVA, D.A. ve RAŞİDOVA, D.A. **Mahmudhoca Behbudiy va Oning Tarihiy Tafakkürü**. Taşkent, 1999.

ALİYEV, Ahmed. **Mahmudhoca Behbudi**. Taşkent, 1994.

- ALİYEVA, Gönül. **SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- ALLWORTH, Edward. Defense Against Dangerous Thoughts In Central Asia, **Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan Türk Dünyasına Bakışlar**. İstanbul, 2003.
- ALLWORTH, Edward. **Uzbek Literary Politics**. London-Paris, 1964.
- AMİNOV, A. ve A. BABAHOCAEV. **Ekonomiçeskie i Politiceskie Posledstviya Prisoedineniye Sredney Azii k Rossii**. Taşkent, 1966.
- ANÇIKOV, İ. "Russkiya Poseleniya i Obrazovaniye Kirgiz", **TV**. 66. 1898.
- ARDAŞİROV, F. "K Voprosu o Roli Novometodnih Maktabov (Po Materialam Andicanskoy Oblasti)", **Uçonniye Zapiski Andicanskogo Gosuderstvennogo Pedagogiçeskogo İnstituta**, Kafedra Pedagogiki i Psihologiyi, VI. Andican, 1957. 131-171.
- AYNİ, Sadrettin. **Eski Mektep**. Taşkent, 1988.
- AYTBAYEVA, G. Mektebi i Medrese v Politike Rossiyskogo Gosudartsva v Kazakhstane v 20 veke, **ES**, 45, 2004.
- AYTMAMBETOV, Düyşe. **Dorevoluytsionnie Şkolı V Kirgizii**. Frunze, 1961.
- BALTABAEV, Sabircan. **19 Asırning İkinçi Yarimi-20. Asırning Başlarida Türkistan Ülkasida Vakıf Mülklari**, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Taşkent, 1995.
- BARTOLD, V. V. "Şkolı".**Akademik Bartold Soçineniya**, II, (I). Moskova, 1963, 297-319.
- BAUMANN, Robert F. "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", Çev. Nasuh USLU. **Türkler**. 18. Ankara, 2002. 577-586.
- BAYSUN, Abdullah Recep. **Türkistan Milli Hareketleri**. İstanbul, 1943.
- BECKER, Seymour. **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924**. London, 1968.
- BENDRİKOV, Kiriak. **Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane (1865-1917)**. Moskova, 1960.

- BIÇAKCI, Ahmet Salih."Bukharans Madrassahs: Usul-i Kadim". **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924**, Haz. Timur KOCAOĞLU. Netherland, 2001. 135-149.
- BİĞİ, Muhammed Zahir. **Maveraunnehir'de Seyehat**. Haz. Ahmet KANLIDERE. İstanbul, 2005.
- BOBROVNİKOV, N.A. "Sovremennoe Polojenie Uçebnogo Delo U İnorodçeskih Plemen Vostoçnoy Rossi", **JMNP**, 5(69), 1917.
- BOBROVNİKOV, N.A. **Russko-Tuzemniya Uçilişa, Mektebi i Medresi Sredney Azii (Puteviya Zametki)**. S. Petersburg, 1913.
- BONVALOT, Gabriel. **Esir Yurt Orta Asya'dan**. Çev. M. Reşat Uzman.
- BOZKURT, Giray Saynur. "İsmail Bey Gaspıralı ve Dil Birliği Mücadelesi", **Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri Bildirileri**. Ankara, 2001. 327-339.
- CORAEV, M. ve başk. **Özbekistan Sovet Mustamlakacılığı Davrida-Özbekistan Yangi Tarihi II**. Taşkent, 2000.
- CURAYEVA Barçınay. **İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan'da Cedidçilik Hareketi, İsmail Bey Gaspıralı İçin**. Ankara, 2004. 595-605.
- ÇİÇERİNA, S. Narodnoe Obrazovanie (Kak Naçalos Dlya Prosveşeniya Vostoçnih İnorodtsev), **JMNP**.10. 1907.
- D'ENCAUSSE, Helene Carrère. "Tsarist Educational Policy in Turkestan 1867-1917", **CAR**,.XI .1963. 374-394.
- DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**. Ankara, 1999.
- DEVLET, Nadir. **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**. İstanbul, 1988.
- DEVLET, Nadir. **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**. Ankara, 1988.
- DOWLER, Wayne. **Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860-1917**. London, 2001.
- DUHOVSKİY, S.M. **İslam v Turkestane (Vsepoddaneyşiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo)**. Taşkent, 1899.
- DUMENKO F. M, **Russko-Tuzemniye Şkolı Turkestana**, Ministervstvo Prosveşeniya Uzbekskoy SSR. Taskent, 1957. 3-14.

DUMENKO F. M. "Gramenitskiy i Yego Rol v Razvitii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Krae", **Trudı Taşgu, Voprosı Vospitaniya i Obrazovaniya**, 308. Taşkent, 1967.

EGAMBERDİYEV, Mirzahan. **Türkistanskiye Vedomosti Gazetesine Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917)**. Yayınlanmamış Mastır Tezi. Ankara, 2002.

En., "Neskolko Slov Ob Obrazovaniyi Tuzemtsev Sırdarinskoy Oblasti v Pravitelstvennih Russkih Şkolah v 1878 godu", **TV**, 30, 1879.

FATTAEV, M. **Vidnie Pedagogi Samarkanda**, Semerkand, 1961.

FITRAT, Abdurauf. "Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Münazarasi", Haz. Hamidulla BALTABAYEV. **ŞK.1** . Taşkent, 1997, 117-165.

GRAMENİTSKİY, S. "İnorodçeskoye Obrazovaniye V Turkestanskom Kraye", **TV**. 2-8. 18 Ocak 1900.

GRAMENİTSKİY, S. **Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye**. Taşkent, 1896.

GRAMENİTSKİY, S.M. **Polojenie İnarodçeskago Obrazovaniya v Sırdarinskoy Oblasti**. Taşkent, 1916.

HABLEMİTOĞLU, Necip. **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)**. Ankara, 1997.

HASANBAYEVA, O., C. HASANBAYEV, H. HAMİDOV. **Pedagogika Tarihi**. Taşkent, 1997.

HAYİT, Baymirza. **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**. Ankara, 1995.

HAYİT, Baymirza. **Türkistan'da Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı meseleleri**. İstanbul, 1987.

HİDOYATOV, G.A. **Rossiya i Srednyaya Aziya Vo Vtoroy Polovine 19 Veka, Materialı Po İstorii Prisoedineniya Srednye Azii K Rossii**, Haz. P. A. KOVALEV, Vipusk 343. Taşkent, 1969.

İ. DOBROSMISLOV, İ. **Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem**. Taşkent, 1912.

İBRAHİM, Abdurreşid. **Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması**, Haz: Ertuğrul Özalp. İstanbul, 2003.

- İLİMZADE. "Gerdenbend-i Elmasi Became-i Şarabi Ne-mi Erzed", **Ayna**, 3, Semerkand, 15 Kasım 1913. 74-76.
- İSİMSİZ. "Narodnoye Obrazovaniye Turkestanskoy Kraye". **TV**, 65-69. Taşkent, 1899.
- İSİMSİZ. "O Postanovke İnarodçeskogo Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye". **TV**. 177. Taşkent, 1905.
- İSİMSİZ. "Obuçeniye Vzroslih Tuzemtsev Russkoy Gramote v Turkestanskoy Kraye Na Veçernih Kursah". **TV**. 14. Taşkent, 1887.
- İSİMSİZ. "Otkiritye v Taşkente Učitelskoy Seminarii". **TV**. 38. Taşkent, 1879.
- İSİMSİZ. "Uçebnoye Delo v Turkestanskoy Kraye". **TV**. 35. Taşkent, 9 Eylül 1880.
- İSİMSİZ. "Yeşyo o Gorodskih Uçilişah", **TV**. 243. Taşkent, 11 Kasım 1908.
- İSİMSİZ: "Prosveşeniye na Rodnom Yazıke". **TV**. 84. Taşkent, 19 Ekim 1900.
- İSİMSİZ: "Russko-Tuzemniya i Musulmanskiya Şkolı v 1898 Godu". **TV**. 1. Taşkent, 3 Ocak 1899. 1-2.
- İSMAİLOV, Şaislam. İz İstorii Prepodavaniya Yazıka v Mestnih Şkolah Dorevolյutsionnogo Uzbekistana, **ONU**, 6, 29. Taşkent, 1986.
- İSMAİLOV, Şaislam. **Narodnoe Obrazovanie v Uzbekistane v Kontse 19 - Naçale 20 veka**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Taşkent, 1981.
- İSMAİLOVA, J.H. "Narodnoye Obrazovanie v Novoy Çasti Goroda Taşkenta v Kontse 19-Naçale 20 veka", **ONU**. 2. 1984.
- İSMETULLAH, Hayrullah H. İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**. Ankara 2004. 583-595.
- KARAKAŞ, Şüayip. Türkistan Cedit Hareketinin Öncülerinden Müftü Mahmudhoca Behbudi Efendi (Hayatı ve Eserleri). **Türklük Araştırmaları Dergisi (TAD)**. 13. Konya, 2003. 131-176.
- KASIMOV, Begali ve Uluğbek DALİMOV. **Marifet Dargalari**. Taşkent, 1990.
- KASIMOV, Begali(Haz). **Mahmudhoca Behbudi**. Taşkent, 1997.
- KASIMOV, Begali. **Milli Uyganış**, Taşkent, 2002.
- KAISTELSKAYA, Z.D. **İz İstorii Turkestanskogo Kraya (1865-1917)**. Moskova, 1980.

- KEFELİ, Agn s Nilüfer. "Nikolay İl'minskiy: Orta Volga Müslüman ve Türk Halkları  zerindeki Siyaseti".  ev. Bülent KENE . **Türkler**. 18. Ankara, 2002. 451-459.
- KERENSK Y, F.M. "Na i U ebnaya Zavedaniya(Medrese Turkestanskaya Kraya)", **JMNP**, 234, Kasım 1892.18-52
- KER M, İsmail Aslano lu. **Gaspirinskiynin Canlı Tarihi** 1883-1914. Akmesicit, 1999.
- KHAL D, Adeeb. **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, London-Berkeley-Los Angeles, 1998.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet. **Gaspıralı İsmail Bey**. Haz. Ramazan BAKKAL. İstanbul, 1996.
- KIRIMLI, Hakan. **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**. Ankara, 1996.
- KL MOV  , L tsiyan. **İslam v Tsarkoy Rossi**. Moskova, 1936.
- KL TCO LU, "K Voprosu o Nau nom Obrazovaniyi Tuzemtsev", **TV**, 29, 26 Temmuz 1883.
- KO AO LU, Timur. "Gaspıralı İsmayıldan Mustafa  okayga Deyingi T rik Aleminde Til Meselesine    Turli Közkaras", **JT**, 3, (Almatı, 1998), 24-26.
- KO AO LU, Timur. "Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları/Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)", **Türkler**, 18, (Ankara, 2002), 741-759.
- KO AO LU, Timur. "Tercüman Gazetesinin Dili ve Coğrafyası". **İsmail Bey Gaspıralı İçin**. Haz. Hakan KIRIMLI. Ankara, 2004. 215-225.
- KO AO LU, Timur. "Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikaye ve Romanın Doğuşu". **Türklük Araştırmaları Dergisi**. 2. İstanbul, 1986. 145-154.
- KO AO LU, Timur. "Türkistan'da Cedid Okulları", **HT  (İstiklalci Gazete)**. 2. 6.15 Mayıs 1976. 3-4.
- KO AO LU, Timur. "Türkistan'da Türkçe İlk Tiyatro Eseri: Mahmud Hoca Behbudi'nin "Pederk  " (Baba Katili) Piyesi-1913". **Türklük Araştırmaları Dergisi**. 15. İstanbul, 2004. 177-262.

- KOCAOĞLU, Timur. "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri". **TDAY** (Belleten 1982-1983). Ankara, 1986. 101-112.
- KOCAOĞLU, Timur. "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)". **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller 1900-1924**. Haz. Timur KOCAOĞLU. Netherlands, 2001. 15-30.
- KOCAOĞLU, Timur. Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri, **Yaş Türkistan**. Haz. Timur KOCAOĞLU. İstanbul, 1996. 13-24.
- KOÇAROV, V.T. **İz İstorii Organizatsii i Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Dorevolutsionnom Uzbekistane (1865-1917)**. Taşkent, 1966.
- KONDRATENKO, Z.P. O Sostyanii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane Kontsa 19- Naçala 20 veka, **ONU** ,3. Taşkent, 1991.
- KOSTENKO, L.(Haz.). **Srednyaya Aziya**. St. Peterburg, 1871).
- KÖSOĞLU, Nevzat. **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**. İstanbul, 1991.
- KREİNDLER, Isabelle Teitz. **Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of İlminskii's System**, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Columbia University. 1969.
- KURAT, Akdes Nimet. "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", **DTCF**, XXIV, 3-4, Ankara, 1966.
- KURAT, Akdes Nimet. **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**. Ankara, 1987.
- KYDYRALİYEV, Darhan. **Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul, 2001.
- LAVROV, M.V. (Haz). **Turkestan Geografiya i İstoriya Kraya**. Moskva-Petrograd, 1916.
- LAZZERİNİ, Edward J. "Bahçesaray'dan Buhara'ya: İsmail Bey Gaspıralı'nın 1893'deki Orta Asya Seyahati", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Haz. Hakan KIRIMLI. Ankara, 2004. 611-624.

- LAZZERİNİ, Edward. **İsmail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Washington Üniversitesi. Seattle, 1973.
- LİKOŞİN, N.S. **Pol Jizni v Turkestane**, Peterburg 1916, s. 58.
- LOGOFET, D.N. "Knigi Na Musulmanskih Yazıkah". **TV**. 67. Taşkent, 23 Ağustos 1901. 1-3.
- LUNİN, V.P. (Haz.) **İstografiya Obşestvennih Nauk v Uzbekistane**. Taşkent, 1974.
- LUNİN, V.P. **Srednyaya Aziya v Dorevolütsionnom i Sovetskom Vostokovedeniye**. Taşkent, 1965.
- MACKENZİE, David. "Kaufman of Turkestan: An Assesment of His Administration 1867-1881", **SR**, Nu.26. No.2 (Haziran 1967) 265-285.
- MACKENZİE, David. "The Conquest and Administration of Turkestan 1860-85", **Russian Colonial Expansion to 1917**, Ed. Michael Rywkin, London, 1988.
- Mahmudhoca: "Kasd-ı Sefer", **Ayna**, 31, (Semerkand, 1914), 598-600.
- MAKDİSİ, George. **Ortaçağda Yüksek Öğretim**. Çev: Ali Hakan Çavuşoğlu.
- MALİTSKİY, N. "Neskolko Slova o Razviti İnarodçeskago Obrazovaniya v Taşkente", **TV**. 44. 1899.
- MARAŞ, İbrahim. "İsmail Gaspiralı'nın Bilinmeyen Bir Risalesi: "Mektep ve Usul-i Cedid Nedir?", **Emel**. 219, Ankara 1997. 10-20.
- MEAKİN, Annette M.B. **In Russian Turkestan: A Garden Of Asia And Its People**. New York, 1915.
- MEDLİN, William K., William M. CAVE, Finley CARPENTER. **Education and Development in Central Asia**. Netherland, 1971.
- MİHAİLOV, M. "K Voprosu Rasprostraneniya Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkago Turkestana", **TV**, 41. Taşkent, 16 Ekim 1884.
- MİROPIEV, M.A. **Kakie Glavnie Printsipi Doljni Bit Polojeni v Osnovu Obrazovaniya Russkih İnorodtsev-Musulman?**. Taşkent, 1882.
- MİROPIEV, M.A. **O Polojeniyi Russkih İnorodtsev**. St. Peterburg, 1901.
- MİRZAKARİ, Dede. "Muallimler ve Şakirdler", **Ayna**. 8, (Semerkand, 14 Aralık 1913), 183-185.

- MORRISSON, Alexandr Stephen. **Russian Rule in Samarkand (1868-1910) A Comparison With British India**. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Oxford, 2005.
- MURTAZAEV, Cumabekmurad, Hudayberdi SAHİBOV. "Fitrat'ga Karşı Fitna". **CE**. Taşkent, 1997.
- NALİVKİN, V.P. "Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii". **TV**. 2. Taşkent, 8 Ağustos 1889.294-303.
- NALİVKİN, V.P. "Tuzemtsı Ranşe i Teper". **Musulsmanskaya Srednaya Aziya. Traditsionalizm i 20. vek**. Moskova, 2004.
- NEDERİTSA Ye. "Uçebnoye Delo v Turkestanskoy Kraie". **TV**. 2. Taşkent, 12 Ocak 1888.
- NEDERİTSA, Ye. "Obzor Hoda Uçeniya v Veçernih Kursah Dlya Vzroslih Tuzemtsev, Ustroyennih Pri Mujskih Uçilişah Turkestanskogo Kraia", **TV**, 42, 22 Ekim 1885.
- OKTAY, A. "Türkistan'daki Maarif ve İrfan İşlerine Uzaktan Bir Bakış". **Dergi**. 17. Münih, 1959. 84-92.
- OSTROUMOV, N. Kolebeniya vo Vzglyadah na Obrazovanie Tuzemtsev v Turkestanskoy Kraie, **Kaufmankiy Sbornik**, M. 1910.
- OSTROUMOV, N.P. **Sartı**. Taşkent, 1908.
- Otçet O Zasidaniyah Pervago Siezda Narodnih Uçitenits Sirdarinskoy Oblasti**, Taşkent 1910, S. 102.
- Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraia, Proizvedyonniy po Velıçayşemu Povelniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom**, 6, (Uçebnoe Delo). St. Petersburg, 1910.
- ÖKTEM, Naim. "Osman Kocaoglu'nun Ardından". **TK**. 71. Ankara, 1968. 876-879.
- POLAT, Ümit. **Türk Dünyası'nda Açılan İlk Cedid Mektepleri Üzerine Bir Araştırma**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van, 2002.
- PYASKOVSKIY, A.V. **Revolyutsiya 1905-1907 Godov V Turkestane**. Moskova, 1958.
- RAHİMİ, Ş. "Obşaya Karakteristika Naçalnogo Obrazovaniya v Turkestane", **NP**. 2. 1922.

- RORLİCH, Ayşe Azade. **Volga Tatarları**. İstanbul, 2000.
- SAATOV, S. **Orta Asyanın Rossiyaga Koşib Alinişi ve Onun Progresiv Ahammiyatı**. Taşkent, 1966.
- SABOL, Steven. "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti". Çev. Nasuh USLU. **Türkler**. 18. Ankara, 2002. 587-595.
- SAFAROV, G. **Kolonialnaya Revolyutsiya**. Almatı 1996.
- SALJANOVA, Gülnara. **Türkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, Unlarning İctimaiy Ahamiyati (XIX. Asr ahiri - XX. Asr başlari)**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Taşkent, 1997.
- SARAY, Mehmet. **Rus İşgali Devrinde Osmanlı ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**. Ankara, 1994.
- SARI, Neziha. **Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul, 1996.
- SCHUYLER, E. **Türkistan Seyahatnamesi**. Çev: Kolağası Ahmed, Yay haz: Ali Ahmetoğlu-Kemal Özcan İshak Keskin. İstanbul, 2003.
- Sergey Mihayloviç Gramenitskiy Direktör Narodnıh Uçiliş Sir-Darinskoy Oblastı, K 35-letiyu Pedagogiçeskoy Deyatelnosti (1 İyulya 1881-1 İyulya 1916)** Taşkent, 1917.
- SİTDIKOV A.C. **Pedagogiçeskie İdei i Prosvetitelnaya Deyatelnost İ. Altınsarina. Alma-Ata**, 1968.
- SMİRNOV. Po Voprosu o Şkolnom Obrazovanii İnorodtsev Musulman, **JMNP**, 7, 1882.
- SORİSH, M. Mobin. Sovyetler Birliğinde Etnik Azınlıkların Eğitimi, **Sömürgecilik ve Eğitim**, Ed. Philip G. ALTBACH, Gail P. KELLY, Çev. İbrahim KALIN. İstanbul, 1991.
- T, Y. **Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık**. İstanbul, 1954.
- TAKSİR. "Narodnoe Obrazovanie". **TV**. 101. Taşkent, 25 Aralık 1899.
- TAYMAS, A.Battal. "Türk Dünyasında Usulü Cedid Hareketi", **TK**. Ankara, 1964. 119-125.
- TOGAN, Zeki Velidi. **Bugünkü Türkili: Türkistan ve Yakın Tarihi**. İstanbul, 1981.

TUHTAMETOV, T.G. **Rossiya i Buharskiy Emirat V Naçale 20-go Veka.** Duşanbe, 1977.

TUNA, Mustafa Özgür. Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi, **İsmail Bey Gaspıralı İçin.** Haz. Hakan KIRIMLI. Ankara, 2004. 141-171.

TURDİYEV, Şirali. "İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan", **İsmail Bey Gaspıralı İçin.** Haz. Hakan KIRIMLI. Ankara, 2004.

Turkestarskaya Uçitelskaya Seminariya i Yeya Vospitanniki.(Kaynığın basım yeri,tarihi ve tarihi belli değildir.)

TURSUNOV, U. , B. URINBAYEV, A. ALİEV. **Özbek Edebiy Tili Tarihi.** Taşkent, 1995.

Türkistan Genel Gubernatorluğu", **Özbek Sovyet Ansiklopedisi.** XI. Taşkent, 1978. 370-371.

TÜRKÖĞLU, İsmail. **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin.** İstanbul, 2000.

UZMAN Mehmet, **XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'da Dil Tartışmaları.** Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara, 2005.

VAHİDOV, H. **Prosvetitel'skaya İdeologiya v Turkestane.** Taşkent, 1979.

VOSKRESENSKİY, N. **Otçot o Sostayaniyi Turkestanskoy Uçitelskoy Seminariyi s 1-go Avgusta 1882 Goda po 1-oe Avgusta 1883 Goda.** Taşkent, 1883.

WAMBERY, Arminius. **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi.** Haz: N. Ahmet Özalp. İstanbul, 1993.

WHEELER, Geoffrey. **The Modern History of Soviet Central Asia,** 1962.

Y, N. "Muallimler Tayyarlmak Usul-u". **Ayna.** 26. Semerkand, 1913.

YALÇINKAYA, Alaeddin. **Türkistan 1856'dan Günümüze.** İstanbul, 1997.

YARKIN, İbrahim. "Türkistan'da Uyanış Hareketi-Milli Hareketler ve Münevver Kari". **TK.** IV. 46. Ankara, 1966. 910-917.

YARKIN, İbrahim. "Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret". **TK.** 146. Ankara, 1991. 183-186.

YARKIN, İbrahim. "Türkistanın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış". **TK.** 18. Ankara, 1964. 137-145.

YAZBERDİYEY, Almaz, **Doğu'da Matbu Yayınların Tarihi**, Çev. Ahmet R. Annaberdiyev. İstanbul, 2005.

ZARİPOVA, R.A. **İzuçeniye İnostrannih Yazıkov V Turkestane (1865-1924)**. Nukus, 1971.

ZENKOVSKİY Sergey A. **Rusya'da Türkçölük ve İslam**. Ankara, 2000.

ZİYAEV, Hamid. **Tarih Ötmiş va Kelacak Közgusi**. Taşkent, 2000.

ZİYAEV, Hamid. **Türkistanda Rossiya Tacavuzi va Hükümranlıgıga Karşı Kuraş**. Taşkent 1998.

ZNAMENSKİY, P.V. **Uçastie N. İ. İliminskago v Dele İnorodçeskago Obrazovaniya** . Kazan, 1900.

Ek 1: NİKOLAY İVANOVIÇ İLMİNSKIY (1822–1891)

Nikolay İvanoviç İlminskiy 23 Nisan 1822 tarihinde Rusya'nın Penza şehrinde doğmuştur. Babası din adamı idi. İlk eğitimini bir din okulunda aldıktan sonra, eğitimini 20 yaşına kadar doğduğu yerde devam ettirdi. İlminskiy başarılı bir öğrenci olduğu için 1842 tarihinde Kazan din (ruhani) akademisine gönderildi. Buradan 1846 yılında mezun oldu.⁸¹⁵ Başlangıçta Tatarca ve Arapça'ya karşı özel bir ilgisi yoktu, ancak üçüncü yılın sonunda bu dersleri almaya başladı. Dil öğrenmeye karşı özel bir kabiliyeti vardı. Bir kere duyduğu bir kelimeyi bir daha unutmuyordu. İlminskiy 1845 yılından itibaren akademide ücretsiz olarak Arapça ve Tatarca dersler veren sonradan Hristiyan olan bir İranlı Profesör Mirza Aleksandr Kasimoviç Kazembek'in derslerine katılmaya başladı. Burada öğretilen Tatarca konuşma dilinden uzak olan edebi Tatar dili öğretiliyordu. Burada akademi rektörünün dikkatini çeken İlminskiy, 1846 yılında Arapça ve Tatarca bölümünün kadrosuna dâhil oldu. Burada Kazambek'den istifade ederek Müslümanların yaşayışı, gelenekleri ve iç dünyalarıyla ilgili bilgilerini ve Arapça'sını geliştirmeye çalışıyordu.

1847 yılında ise Müslüman Tatarlarla daha yakından tanışmak ve Tatar konuşma dilini öğrenmek için Kazan şehrinin Müslümanların oturduğu bölgeye taşındı. Bir Tatarın evinde kalmak istediği halde, Tatarların kendisine ev vermemesi yüzünden bir Rus'un evini kiralamak zorunda kalmıştır. Arapça bilgisi ve ılımlı ilişkiler kurması sayesinde Molla Bay Murad'ın medresesine girmeyi başarmıştır. Bir süre sonra İlminskiy çocuklarına Rusça öğretmek isteyen bir Tatar zengininin evine taşınmış böylece Tatar ailesini ve onun geleneklerini yakından tanıma imkânını yakalamıştır. İlminskiy, Tatarlar

⁸¹⁵ <http://www.uic.bashedu.ru/konkurs/zainullin/ilminskiy.htm>

arasında geçirdiği bu dönemde hem bu toplumu yakından tanımış hem de konuşma diline hâkim olmuştur.⁸¹⁶

1847 yılında akademi rektörünün başkanlığında kurulan tercüme heyetine Kazembek ve İliminskiy de dâhil edildi. Bu heyet Rus din kitaplarını Tatarca'ya çevirecekti. Ayrıca eskiden çevrilmiş olan İncilin çevirisi de kontrol edilecekti. İliminskiy de bu yıllarda o devirde hâkim olan görüşe uygun olarak çevirilerde edebi Tatar dilinin kullanılması ve Rus transkrip alfabesinin kullanılmaması görüşünde idi. Fakat İliminskiy, Tatar ahali ile ilişkiye geçtikçe, görüşleri değişmeye başladı.

1848 yılında İliminskiy, akademiye yazdığı raporda yapılan tercümelerin amacının Hıristiyan Tatarların inançlarının sağlamlaştırmak ve Müslüman Tatarlar arasında da Hıristiyanlığı yaymak olduğunu yazmıştı. Bunun için ise sadece mollalara hitap eden edebi Tatar dilinin veya halkın anladığı, ama kelime hazinesi ve ifade gücü açısından yetersiz olan konuşma Tatarcası'nın yetmeyeceğini, bunun iki kaynaktan beslenen bir dil ile yapılması gerektiğini yazıyordu. İliminskiy, Tatarlar arasında misyonerlik faaliyetlerine girişmeden önce, bu halkın iyi bir şekilde tanınmasını ve onların psikolojilerine uygun bir şekilde faaliyetlerin yürütülmesini savundu.

1851–1854 yılları arasında İliminskiy Müslüman dünyasının önemli yerlerini (İstanbul, Kahire, Şam vb.) ziyaret etmek maksadıyla akademi tarafından iki buçuk yıl sürecek bir ilmi seyahate gönderilmiştir.⁸¹⁷ Bu seyahatin amacı İslamiyet'i yakından incelemek, onun mezhepleri hakkında bilgi toplamak, Arapça bilgisini geliştirip Osmanlı Türklerinin dilini ve Farsça'yı öğrenmek, akademide okutulacak Kur'an karşıtı bir kitap için materyal toplamak ve Doğuda yazılmış İslam karşıtı kitaplardan temin etmektir.

⁸¹⁶ P. AFANASEV, N. İ. İliminskiy i Yego Sistema Şkolngo Prosveşeniya İnorodtsev Kazanskogo Kraya, JMNP, 7, (1914), 1–7.

⁸¹⁷ <http://www.uic.bashedu.ru/konkurs/zainullin/ilminskiy.htm>

Bu geziden sonra İliminskiy'in misyonerlikle ilgili fikirleri şekillenmeye başlamıştı. O fert olarak Müslümanlarla uğraşıp dini tartışmalara girmeyi ve ispat yolu ile onlara fikirlerini kabul ettirmeye çalışmayı faydasız buluyordu. Ona göre kitlelere hitap etmek en akıllıca yol idi. Çünkü Müslümanlıkla ilgili tartışmalar, bu dine gönülden inanan Müslümanları itmekten başka bir işe yaramıyordu.⁸¹⁸

1856 yılında İliminskiy yapılan tercümelerin ne kadar anlaşıldığını görmek için vaftiz edilmiş Tatarların köylerine üçüncü defa gitti. Burada eskiden yapılmış edebi Tatar dilindeki tercümelerin Hristiyan Tatar ahalisi tarafından anlaşılmadığına kesin kanaat getirdi. 1740'dan önce Hristiyan olmuş Tatarları eski vaftiz olmuş tatarlar diye nitelendiren İliminskiy bu grubun daha önceden Hristiyan olduğu, için Müslüman kültürüne uzak olduğu eski şaman kültürüne yakın olduğunu, hatta konuşma dilindeki Arapça ve Farsça'dan geçen kelimeleri bile anlamakta zorluk çektiklerini tespit etti. Burada bir Tatar öğrenciye Rusça harflerle gösterdiği metni öğrencinin hiçbir zorluk çekmeden okuduğunu görünce bundan önce olduğu gibi Arapça harfler yerine Rus Kiril harfleri ile metinlerin yazılması fikri ilk defa İliminskiy'in gündemine geldi. Bundan sonra İncil'den metinleri Rus Kiril harfleri ile Tatar diline çevirerek denemiştir.⁸¹⁹

1858 yılında akademiye verdiği bir raporda İliminskiy, vaftiz edilmiş Tatarların İslam dinine geri dönmesinin sebeplerinden olarak bunların zayıf Hristiyanlık inancına sahip olmalarını ve Müslüman Tatarların onlar üzerindeki etkisinin devam etmesini göstermiştir. Bu iki sebebe karşı en iyi çare ise eğitimdi. Gençlik çağlarından çocuklara verilecek değerler daha etkili olacaktı ve Hristiyan Tatarlar öncelikle hedef seçilmesi gereken kitle idi.⁸²⁰

⁸¹⁸ P. AFANASEV: "N. İ. İliminskiy...", a.g.m., 17-18.

⁸¹⁹ P. AFANASEV: "N. İ. İliminskiy...", a.g.m., 19-20.

⁸²⁰ P. AFANASEV: "N. İ. İliminskiy...", a.g.m., 20.

1858 yılında akademi yöneticileri ile anlaşmazlığa düşen İliminskiy, buradan ayrılıp sınır komisyonunda tercümanlık görevi ile Orenburg'a gitti. Burada üç yıl kalan İliminskiy, bu süre zarfında Kazakça öğrendi. Buradaki Kazak okulunu ve Kazaklar için yapılan dini tercüme kitaplarını inceledi. Bölgede konargöçer Kazaklar arasında yayılmakta olan Tatar etkisini gördü ve buna karşı önlem alınması gerektiğini düşündü. İliminskiy yerliler için Rus alfabesi esaslı alfabe oluşturma fikrini burada geliştirdi, kuvvetle muhtemeldir ki her gruba ayrı alfabe fikrinin temelleri de İliminskiy'in bu görevi esnasında atıldı.⁸²¹

Şüphesiz İliminskiy'in fikirlerini hayata geçirmesinde 1865 yılından sonra adeta onun hamisi olan devrin Milli Eğitim Bakanı Kont Dimitri Tolstoy'un büyük katkısı vardır.⁸²² 1861–1872 yılları arasında Kazan Üniversitesinin Din Akademisinin Türkçe bölümünde görev yaptı.⁸²³ 1872 yılında İliminskiy üniversitedeki görevinden ayrılarak Kazan'da açılan öğretmen okuluna müdür oldu.⁸²⁴ İliminskiy'in Kazaklar için hazırladığı Rus Kiril alfabesi esasına dayanan alfabe 19.yy ortalarından itibaren Arap alfabesi ile birlikte Kazak bozkırlarında kullanılmaya başlanmıştır. 1940 yılından sonra Sovyet Kazakistan'ında kullanılmaya başlanan alfabenin esasını da bu alfabe oluşturmaktadır.⁸²⁵

İliminskiy'in teşebbüsü ile misyonerlik amacı ile 1867 ile 1899 yılları arasında 20 şive ve dilde 1. 599. 385 kitap yayınlanmıştır.⁸²⁶ İliminskiy 27 Aralık 1891 tarihinde ölmüştür.⁸²⁷

⁸²¹ S. ÇİÇERİNA, Narodnoe Obrazovanie (Kak Načalos Delo Prosvešeniya Vostočnıh İnorodtsev), JMNP, 10, 1907, 121–123.

⁸²² Tolstoy dönemi genel Rus eğitim sistemi ve onun yaptığı reformlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Allen SINEL: The Classroom and the Chancellery: State Educational Reform in Russia under Cont Dmitry Tolstoi, Harvard University Press/Cambridge, (Massachusetts, 1973).

⁸²³ <http://www.uic.bashedu.ru/konkurs/zainullin/ilminskiy.htm>

⁸²⁴ <http://www.manas.kg/pdf/sbdpdf11b/Makaleler/24.pdf>, s. 4.

⁸²⁵ <http://www.yesevi.edu.tr/bilig/biligTur/pdf/31/01.pdf.s>. 1-6.

⁸²⁶ Nadir DEVLET: "1917 Ekim...", a.g.e., 44.

⁸²⁷ <http://www.pravoslavie-islam.ru/ilminsk.htm>

Kreindler ve İliminskiy'in talebeleri, İliminskiy'in Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan bütün halkların kültürlerine ve dillerine saygı duyduğu ve onun sisteminin ana dilleri ön plana çıkararak bu halkların dillerinin yaşamasına katkıda bulunduğunu ve Ruslaştırma amacı gütmeyişini vurgulamışlardı.⁸²⁸ Hâlbuki İliminskiy Ostroumov'a yazdığı bir mektupta Müslüman okulunun ders programına dünyevi bilimlerin sokulmaması gerektiğini, bunun halkın milli bilincini uyandıracağını ve sömürgeciliğe karşı bir hareket başlatacağını yazmıştır.⁸²⁹ İliminskiy Ostroumov'a yazdığı diğer bir mektupta yerli halkların Rus üniversitelerine ve gimnazyumalarına giderek, Avrupa medeniyeti ile doğrudan tanışmalarının onlardaki milli bilinci kuvvetlendirdiğini ve bununda olumsuz bir durum olduğunu yazıyordu. İliminskiy yerli halklar için sadece basit temel Rus eğitiminin lazım olduğunu düşünüyordu.⁸³⁰ Buradan İliminskiy'in ana dile verdiği önemi o halkın bir değeri olan ana dilin yaşatılması ile alakasının olmadığını, bir bütün arz eden Müslüman halkların boylarından gelen ayırt edici unsurlarla birbirlerinden uzaklaştırılmalarını hedeflediğini anlıyoruz. Çünkü ana dilin ön plana çıkarılmasındaki amaç o halkın kültürünün ve milli benliğinin saklanması yok olmaması olsaydı, İliminskiy'in Avrupa medeniyeti ile tanışan gençlerin milli kimlik kazanmasından rahatsızlık duymaması gerekirdi.

Rusya'daki gayri Rus halkların kimliklerini korumalarını istemek veya bunu savunmak bunların Ruslaşmaması ile mümkündü. İslam ümmeti içinde bunların milli kimliklerinin zayıfladığı ve ana dili eğitimi ile milli kimliklerin güçleneceği düşünülüyordu. Fakat bu milli kimliğin güçlenmesi sadece ortak İslam ümmeti olma duygusunun zarar görmesi çerçevesi ile sınırlıydı. Yoksa İliminskiy de kendisinden önceki ve sonraki misyonerler ve devlet menfaatlerini savunan eğitimciler gibi nihai olarak Ruslaştırmayı ve

⁸²⁸ Agn s Nilüfer KEFEL : "Nikolay İl'minskiy: Orta Volga Müslüman ve Türk Halkları  zerindeki Siyaseti",  ev. Bülent KENE , Türkler, 18, (Ankara, 2002), 455.

⁸²⁹ Kiriak BENDR KOV: a.g.e., 101.

⁸³⁰ ZNAMENINSK Y: a.g.e., 87-88.

Ortodokslaştırmayı hedefliyordu. 26 Ekim 1872 tarihinde Kazan'da açılan öğretmen okulunun açılışında konuşan İliminskiy, okulun amacını şu şekilde tanımlıyordu.

“Kazan öğretmen okulunun yakın plandaki amacı, Rus ve diğer milletlerin köy mekteplerine öğretmen yetiştirmektir, uzun vadeli amacı ise Rus olmayan milletleri eğitim yolu ile Ruslara yakınlaştırmaktır”.⁸³¹

Bütün bunlar ışığında İliminskiy'i sadece ilmi gayelerle çalışan bir doğu bilimci veya eğitimci olarak kabul etmek mümkün değildir.⁸³²

⁸³¹ Necip HABLEMİTOĞLU: “Çarlık Rusyası'nda...”, a.g.e., 9.

⁸³² 28 Eylül 1884 yılında İliminskiy K. P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu. “Bana göre St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri öğrencileri Lazarev Enstitüsü'nün öğrencileri bizim Asya kenar bölgemiz için uygun değildir. Çünkü onlar Asya halklarının edebiyatını, tarihini ve etnografisini objektif olarak inceliyor ve onlara yakınlık duyuyorlar”. B. V. LUNİN: Srednyaya Aziya v Dorevolütsionnom i Sovetskom Vostokovedeniye (Taşkent, 1965), 56. İşte İliminskiy'i normal bir eğitimciden veya bilim adamından ayıran görüşleri bunlardır. İliminskiy'nin uzmanlaştığı meslek edindiği ve projeler ürettiği konulardaki mesaisinin esas amacı misyonerlik idi. Diğer konular İliminskiy için sadece araçtı. Onun için İliminskiy'i salt ilmi hisler taşıyan bir doğu bilimci olarak kabul edemeyiz. O kendisini Rus devletinin menfaatleri gereği olduğuna inandığı misyonerlik davasına adanmış bir dava adamıydı.

Ek 2: İSMAİL BEY GASPIRALI (1851–1914)

Gaspıralı İsmail Bey 1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinin yakınında bulunan Avcıköy'de doğdu.⁸³³ 1854 yılında Akyar (Sivastapol) muharebesi münasebetiyle babası Mustafa ağanın Bahçesaray'a yerleşmesi sebebiyle hayatının ilk 10 yılını Kırım'ın bu geleneksel şehrinde geçirdi. Babasının Gaspıra köyünden olması sebebiyle kendisi daha sonradan bu ismi lakap olarak aldı. İsmail Bey, 10 yaşına kadar bu şehirdeki mektebe devam etti ve ilk bilgilerini burada aldı. Tahsiline daha sonra Akmescit şehrinin gimnazyumunda bir süre devam ettiğini görüyoruz.⁸³⁴ Bu okulda iki yıl okuyan İsmail Bey, daha sonra Voronej şehrindeki askeri okula nakil olmuş orada bir süre okuduktan sonra Moskova askeri okuluna geçiş yapmıştı. Genel olarak bu Rus eğitim kurumlarında Müslüman talebelerin sayısı pek fazla değildi, özellikle askeri okullarda bu sayı oldukça azdı. İsmail Beyin Moskova'da kendisine arkadaş olarak Litvanya Tatarlarından Mustafa Mirza Davudoviç'i seçtiğini görüyoruz. Onun Moskova'da okuduğu yıllar Pan-İslavizm hareketinin ve Türk karşıtlığının güçlü olduğu ve Rusya Devletinin Osmanlı Devletindeki Slav kökenli halkların haklarını koruma bahanesi ile Osmanlı üzerine gittiği bir dönem idi. Elbette bu ortam İsmail Bey'i oldukça etkilemiştir. Bu muhitin ondaki tesirinin ve onun henüz 16 yaşlarındayken

⁸³³ Gaspıralı ve eserleri hakkında Türkiye'de yapılmış belli başlı çalışmalar şunlardır: Cafer Seydahmet KIRIMER: Gaspıralı İsmail Bey (İstanbul, 1934); MEHMET SARAY: Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851–1914) (Ankara, 1987); Nadir DEVLET: İsmail Bey Gaspıralı(1851–1914) (Ankara, 1988); Hakan KIRIMLI: Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketleri (1905–1916) (Ankara, 1996); Hakan Kırımlı(Haz.): İsmail Bey Gaspıralı İçin, (Ankara, 2004); Yavuz AKPINAR (Haz.): İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri II, (İstanbul, 2004). Yurt dışında ise Gaspıralı hakkında hazırlanmış başlıca eserler şunlardır: EDWARD LAZZERİNİ: İsmail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia 1878-1914, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Seattle, 1973); Gustav BURBİEL: Die Sprache İsmail Bey Gaspyralys, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Hamburg, 1950); İsmail Aslanoğlu KERİM: Gaspirinskiynin Canlı Tarihi 1883-1914 (Akmescit, 1999).

⁸³⁴ Cafer Seydahmet KIRIMER: Gaspıralı İsmail Bey, Haz. Ramazan BAKKAL, (İstanbul, 1996), 16. Birçok Müslüman'ın Ruslaşma korkusu ile çocuklarını Rus eğitim kurumlarına göndermediği bir dönemde babası Gaspıralı'yı bu Rus okuluna gönderdiğine göre Rus kültürüne ve eğitim müesseselerine karşı olumsuz bakmıyordu. Zaten babası uzun yıllar Kafkasya knezine Rusça tercümanlık yapmıştı. Yani Rusça'nın önemi ve gerekliliği konusunda yeterli fikre sahipti. Elbette aldığı eğitim Gaspıralı'nın ilerideki dünya görüşü ve düşüncelerinde çok etkili olmuştur.

içinde bulunduğu ruh halinin göstergesi 1867'nin yılı yazında yakın arkadaşı Mirza Davudoviç ile Girit'te Osmanlı devletine karşı isyan eden Rumlara karşı savaşmak için gizlice Osmanlı Devletine gitmek isterken Odessa limanında yakalanmalarıdır.⁸³⁵

Bu olaydan sonra İsmail Bey'in Moskova'daki okula dönmeyip Kırım'da kaldığını görüyoruz. Kendisi henüz 17 yaşında iken Bahçesaray'daki Zincirli Medresenin Rusça muallimliğine atandı. Bu medresede bir buçuk yıl hocalık yaparken, Moskova'da okumaya başladığı Rus matbuatından Rus siyasetini takip ediyor ve Rus müverrihlerinin kitaplarını okumaya devam ediyordu. Kendisini özellikle düşündüren Sosyalizm hareketi ile ilgili bilgi ediniyordu. 1869'da, 400 ruble olan maaşı 600 rubleye çıkarılarak Yalta'daki Dereköy mektebine muallim olarak tayin edildi. Kendisi, buradaki hocalıkları sırasında hem mektep hem de medrese eğitimini, bunun yanında Rusça öğretimini ve öğrencilerin durumunu yakından tetkik etme fırsatı buldu. İki yıl sonra yeniden Bahçesaray'a dönerek medresede Rusça dersleri vermeye başladı. Fakat burada medresenin eğitim usullerine karşı tenkitler yöneltmesi ve Rusça derslerinin başlangıç vakitlerini çan çalarak duyurması, talebeler arasında huzursuzluk yarattı ve aldığı tehditlerden dolayı medreseyi terk etti.⁸³⁶

1871 yılında İsmail Bey Türkiye'ye giderek Osmanlı zabiti olmaya karar vermiştir. Fakat eğitiminin yetersiz olduğunu düşünerek Fransızca'yı iyi şekilde öğrenmek için, az miktarda parası olmasına rağmen Fransa'ya giderek 1874 yılının sonuna kadar burada kalmıştır. İlk önce ünlü Rus yazarı Turgeniye'ın yanında sekreterlik yapmış, iyi şekilde Fransızca öğrendikten sonra bir şirkette tercümanlık yaparak hayatını kazanmıştır.⁸³⁷ Avrupa'da

⁸³⁵ İsmail Bey'in bu hareketi, aslında daha sonra yapacağı işler için belki bir nebze de olsa da ipucu vermektedir. Bu hareketinde onun düşüncesinde İslam âleminin ve umum Türklüğün tuttuğu yeri ve onun idealizminin sınırlarını görmekteyiz. İsmail Beyin bundan sonra yapacağı pek çok girişimde bu idealizm korunsun da aynı delikanlılık ateşi olmayacak, o geleceği planlayarak bütün adımlarını tam bir siyasetçi gibi atacaktır.

⁸³⁶ Cafer Seydahmet KIRIMER: a.g.e., 21.

⁸³⁷ Cafer Seydahmet KIRIMER: a.g.e., . 22.

geçirdiği bu zaman zarfında, içinde bulunduğu toplumu anlamaya çalışan İsmail Bey daha sonra bu döneme ait gözlem ve düşüncelerini 1885 yılında İstanbul'da Ebuzziya matbaasından çıkardığı “*Avrupa Medeniyetin bir Nazarı Muvazene*” isimli 29 sayfalık bir risale şeklinde yayınladı.⁸³⁸

1874 yılında İstanbul'a gelen İsmail Bey, Ceride-i Askeriye'de mütercimlik yapan amcası Halil Efendi'nin yanına yerleşti. Burada çeşitli çevrelerle irtibata geçerek emelini tatbik etmeğe çalıştı. Devrin sadrazamı Mahmut Nedim Paşa'nın onun isteğini dönemin Rusya büyükelçisi Kont İgnatyev'e sorması ile İsmail Beyin bu isteği akim kalmıştır. İsmail Beyin muharrirliği burada başladı. O Osmanlı gazetelerini takip etmenin yanında St. Petersburg ve Moskova gazetelerin de yazılar gönderip yayınlamıştır. 1875 yılında Kırıma dönen İsmail Bey, 1878 yılında Bahçesaray belediye reisi seçilinceye kadar başka bir görev almadı. Bu dönemde İsmail Bey halkını, onun düşüncesini anlamaya çalıştı. Köy düğünlerinden ulema sohbetlerine kadar bütün meclislerde yer almaya çalışarak milletin ihtiyaçlarını ve durumunu tespit etmeye çalıştı.⁸³⁹

1878 yılında Bahçesaray belediye reisi oldu. 1879 yılında ise gazete çıkarmak maksadı ile çar hükümetine müracaatta bulunmuşsa da bu isteği reddedilmiştir. Bu ret cevabı onun ümitlerini kırmadı o bu yolda çalışmaya devam etti. 1881 yılında *genç molla* lakabı ile Akmesic'te çıkan Tavrida gazetesinde “*Rusya Müslümanları*” ismindeki makalesini Rusça olarak bastırdı.⁸⁴⁰ Bundan sonra da kendi ifadesi ile yoklama ve izleme maksadıyla değişik mahlaslarla küçük risalelerin neşrine devam etti.⁸⁴¹

⁸³⁸ Bu risalenin bugünkü Türkiye Türkçesi ile neşri için bakınız. Mehmet KAPLAN: “Gaspıralı İsmail'in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri”, TK,180, (Ankara, 1977), 716–731.

⁸³⁹ Cafer Seydahmet KIRIMER: a.g.e., 24-25.

⁸⁴⁰ Gaspıralı Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişini tabi olarak görmüş ve desteklemiştir. Bu işgalin bütün Türk-Tatar nüfusunun olduğu yerlere kadar ulaşması gerektiğini düşünüyordu. İsmail Gaspıralı: “Rusya Müslümanları”, İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri, Çev. Aydın İBRAHİMOĞLU, Yavuz AKPINAR, (İstanbul, 2004), 80–81. Gaspıralı'nın bu fikrinde ne kadar samimi olduğunu anlamak zordur. Gaspıralı'nın Türk yurtlarının Rusya'nın eline geçmesini dilemesi fikirleri ile tezat oluşturmaktadır. Fakat o bu fikirlerinin aksini bildirirse idi

1883 yılında, yani Kırım'ın Ruslarca ilhakının tam 100. yıldönümünde belki de bu yıldönümünün de etkisiyle Gaspıralı Kırım'da hem Tatarca hem de Rusça çevirisini beraber yayınlamak şartı ile bir gazete çıkarma izni aldı ve gazetenin ilk nüshasını 10 Nisan 1883 yılında neşretti.⁸⁴² Bundan sonra 1918 yılına kadar kesintisiz yayınlanacak ve Rusya Türklerinin en uzun süreli yayını olacak olan Tercüman (Perevodçik), yayın hayatına başladı.

Hemen arkasından Gaspıralı eğitim reformunu başlattı. Bu eğitim reformuna *Usul-i Cedit* adını verdi. Mamafih değişik yerlerde zaman zaman bu hareket için *Usul-i Savtiyye* ve *Usul-i Tedriciyye* isimlerini de kullandı. Bahçesaray'ın Kaytaz Ağa mahallesinde bir Usul-i Cedit okulunu açtı ve burada kendisinin yazdığı *Hoca-i Sıbyan* kitabından çocukları Usul-i Savtiye metoduna göre okutmaya başladı.

bile bu, işgali durduramayacaktı. Gaspıralı önüne geçemeyeceği bu akımı görünüşte destekleyerek Rus devletinin güvenini kazanmak istemiş ve neticede de bunda başarılı olmuştur. Bu risaleyi yazdıktan iki yıl sonra Tercüman gazetesini çıkarma izni almıştır. Ayrıca Gaspıralı Rus yayılmasının bir kader olduğuna inanmaktadır. O aynı risalesinde şöyle der "Tanrı, çok zengin topraklara sahip olan Müslüman kitlesini Rusya'nın hâkimiyet ve himayesine vermiştir ve verecektir." İsmail Gaspıralı: "Rusya...", a.g.m., 84. Gaspıralı yıllar boyunca bu usta siyasetini devam ettirmiş değiştiremeyeceği menfur olaylardan davası adına fayda çıkarmasını bilmiştir. Tabi Gaspıralı'nın o dönem için Rusya'nın Türk ülkeleri üzerinde hâkimiyet kurmasının çeşitli faydalarından söz etmesi ve bu fikirlerini değişik argümanlarla destekleyerek birçok başka fikrine zemin hazırlaması sadece Rus yönetiminin güvenini kazanmayı amaçlamak dışında Rus aydınını etkilemeye dönük olarak ortaya attığı fikirlerinin bir parçasıdır. Kanaatimizce Gaspıralı bu fikirlerinin bir kısmında da samimidir. Fakat bu samimi olan fikirleri iki yönlüdür. Bakıldığı tarafa göre değişik algılanabilecek fikirlerdir. Rusya'da yaşayan Türklerin gelişmesi batı ilim, teknik ve zihniyeti ile hemhal olması Rusya ile irtibatlarını kuvvetlendirebileceği gibi kendi haklarını daha şuurlu savunmalarına da yol açabilecektir. Mesela Rusya İmparatorluğun da yaşayan Türklerin ancak Rusça sayesinde dünyanın müspet ilimlerine ulaşabileceklerine dair fikirlerinde de Gaspıralı, kanaatimizce samimidir, Yani bu fikirleri sadece Rusların güvenini kazanmak için ileri sürmemiştir. Ayrıca Gaspıralı bu risalesinde bu fikirlerin hemen ardından Rusların Türkistan'daki bu ilerleyişleri ile birçok Müslüman ülkeyi imparatorluklarına katmaları ile Rusya'nın dünyadaki en önemli Müslüman ülkelerden biri haline geleceğini yazmaktadır. Yani o yaptığı icraatların neticesini ve gereklerini de Rusya'ya hatırlatmaktadır.

⁸⁴¹ Cafer Seydahmet KIRIMER: a.g.e., 26.

⁸⁴² Cafer Seydahmet KIRIMER: a.g.e., 74. Gaspıralı'nın "dilde, fikirde işte birlik" şiarını Tercüman gazetesinin şiar sözü olarak kullanmaya başlaması ancak 1900 yılından sonradır. Yani Tercüman'ın yayınlanmaya başladığı 1883 yılından 1900 yılına kadar bu söz kullanılmamıştır. Ancak gazetenin ruhu her zaman bu şiarı uygun olmuş ve 1905 yılında parlamentolu sisteme geçilmesi ile nispi bir özgürlük ve serbestlik ortamının doğması neticesinde Gaspıralı, zaten uyguladığı bu eylemin şiar sözünü gazetesine koymuştur.

Gaspıralı YUM sistemini yaymak için üç defa Türkistan'a gitti. Pek çok Türkistan'lı aydın da Gaspıralı'yı Bahçesaray'da ziyaret etti. Gaspıralı Türkistan'daki Ceditçilerin manevi babası idi. o eğitim ve basın faaliyetlerini paralel olarak sürdürdü. Gaspıralı bu yeni tip okul sistemini yaymak için Tercüman gazetesinin sayfalarını kullanıyordu. Tercüman çok geniş bir sahada okunan bir gazete olduğu için onun YUM hakkında verdiği bilgiler Rus İmparatorluğu içindeki Müslümanların yaşadığı bütün bölgelere ulaşıyordu.⁸⁴³ Böylece Tercüman ve YUM birbirlerini destekleyerek yayılmaya ve güçlenmeye başladılar. Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 yılında, bu okulların sayısı bütün Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde 5000'e ulaşmıştı.⁸⁴⁴

Yıllar boyunca Türkistan ve İdil-Ural sahasında geçerli olan yazı dili Çağatayca olmuştu.⁸⁴⁵ Nasiri gibi Kazan Tatarcasını edebi dil haline getirmek isteyen aydınlardan farklı olarak Gaspıralı İsmail Bey İstanbul Türkçesi'nin Farsça ve Arapça'dan arındırılmış haline Kırım Tatarcası vb. Türk şivelerinden kelimeler de ekleyerek bir ortak dil olarak bütün Rusya Müslümanları'na sunmaktaydı. Gaspıralı, Tercüman gazetesi bu ortak dilin en büyük propaganda aracı idi.⁸⁴⁶ Zenkovskiy'e göre bu ortak dil Çağatayca

⁸⁴³ Cafer Seydahmet KIRIMER: a.g.e., 76-77. Tercüman'ın tirajı ilk yıl 300 civarında, 1886'da 400 civarında ve 1885 yılında ise 1000 üstünde idi. 1895 yılına gelindiğinde ise sadece Osmanlı Devleti topraklarında 5000 adet satılıyordu. Tercüman Kırım, Astrahan, Kazan, Samara, Saratov, Ufa, Perm, Dağıstan, Türkistan Vilayeti, Buhara vb. Türk ellerine yayılıyordu.

⁸⁴⁴ Hakan KIRIMLI: Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905–1916) (Ankara, 1996), 56.

⁸⁴⁵ Türk boyları tarih boyunca birbirinde farklı konuşma dillerine sahip olmuşlarsa da, M. S. 13. asra kadar Göktürk kitabelerindeki yazı dili bildiğimiz kadarıyla kullanılan tek yazı diliydi. 13. asır ile 18. asır arasında da Batı Türkçesi (Osmanlı Türkçesi) ve Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi) olmak üzere iki yazı dili mevcuttu. 18. asırdan itibaren siyasi gelişmelerinde etkisiyle Batı Türkçesi'nden ilk olarak Azerbaycan yazı dili ve Doğu Türkçesi'nden ise Tatar yazı dilinin ayrılması ile yazı dili birliği bozulmaya başladı. Timur KOCAOĞLU: "Gaspıralı İsmayıldan Mustafa Şokayga Deyingi Türik Âleminde Til Meselesine Uş Turli Közkaras", Jas Türkistan, 3, (Almatı, 1998), 24. Gaspıralı'nın ortak dili ile dil birliği sağlama teşebbüsü hem İlminskiy gibi misyonerlerin faaliyetlerin karşı geliştirilmiş bir politika hem de kendiliğinden meydana gelen ayrılmaları engellemeye yönelik bir hareketti.

⁸⁴⁶ 19. asrın sonunda Türk Dünyası'nda yayınlanan hiçbir gazetenin Tercüman kadar büyük ve çeşitli bir okuyucu kitlesine sahip olmadığını düşündüğümüzde, Tercüman gazetesinin gücü daha da iyi anlaşılabilir. "Tercüman gazetesi Bahçesaray'dan ta Kaşgar'a kadar

gibi bütün Rusya Müslümanlarına hitap etmiyordu ve neticede başarısız oldu.⁸⁴⁷ Vahidov'a göre Ceditçiler arasında ortak dil fikri konusunda fikir ayrılığı olmasa da fikir ayrılığı bu dilin nasıl tesis edileceği konusunda idi. Vahidov, Gaspıralı'nın girişimlerini suni dil yaratma çabası olarak değerlendirmektedir.⁸⁴⁸

Gaspıralı'dan önce başlayan ve özellikle V. V. İlminskiy ile sistemleşen Türk boylarının her birine kendi kabile dilinde eğitim verme projesinin de Gaspıralı'nın dil alanındaki politikası üzerinde etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Gaspıralı Rusya'daki Türkleri bir edebi dil altında birleştirerek, 19. asrın ikinci çeyreğinde başlayan Türklerin edebi dillerini ayırma gayretlerinin de önüne geçmeye çalışıyordu. Gaspıralı, eğer işlenirse, Türk dilinin büyük bir potansiyele sahip olan dillerden birisi olduğunu ve dolayısıyla uygun bir edebi yazı diline sahip olabileceğini düşünüyordu. Onun dil hakkındaki düşünceleri, birlik fikri ile alakalıdır. Yani bir yandan Türk dilindeki yabancı tabirlerin kaldırılması yoluyla dilin sokaktaki insanların anlayabileceği hale getirilmesini savunurken,⁸⁴⁹ diğer yandan Osmanlı Türkçesi'ni temel alan fakat Kırım Tatarcası'ndan da kelimelerle zenginleştirilmiş ortak bir dil meydana getirmeye çalışmıştır. Gaspıralı, ortak dil terimini kullanmadan uzun yıllar Tercüman gazetesinin sayfalarında ortak dil projesini fiilen gerçekleştirmiştir. 1905 yılından sonra Tercüman'ın dışında birçok gazetenin yayınlanması ile birlikte Tercüman'ın yapmaya çalıştığı dil birliği siyaset bozulmuştur. Çünkü bu dönemde yayınlanan gazetelerin büyük bir kısmının dili mahalli şivelerdi.⁸⁵⁰ Ancak Gaspıralı'nın çok kısıtlı imkânlarla o devirde ortak dil tartışmalarını gündeme getirmesi bile başarı olarak kabul edilebilir.

okunmakta ve anlaşılmakta idi. Timur KOCAOĞLU: "Tercüman Gazetesinin Dili ve Coğrafyası", İsmail Bey Gaspıralı İçin, Haz. Hakan KIRIMLI, (Ankara, 2004), 216.

⁸⁴⁷ ZENKOVSKIY: a.g.e., 29.

⁸⁴⁸ H. VAHİDOV: a.g.e., 74.

⁸⁴⁹ Giray Saynur BOZKURT: "İsmail Bey Gaspıralı ve Dil Birliği Mücadelesi", Yüzyılda Gaspıralı'nın İdealleri Bildirileri, (Ankara, 2001), 46–48.

⁸⁵⁰ Timur KOCAOĞLU: "Gaspıralı İsmayıldan...", a.g.m., 25.

Gaspıralı, 1905 yılından sonra artan Rusya Türklerinin siyasi faaliyetlerinde de aktif olarak yer aldı. 1905 ve 1906 yıllarında yapılan bütün Rusya Müslümanları kongrelerine katıldı. Daha sonra Kahire’de Bütün Dünya Müslümanları Kongresi’ni toplamak girişimlerinde bulundu ise de, başarılı olamadı. 11 Eylül 1914 günü vefat eden⁸⁵¹ Gaspıralı’nın hayatını milletine ve onun geleceğine adanmış bir insandı. Gaspıralı’nın eğitim, dil, yayıncılık⁸⁵², siyasi vb. konularda yaptığı çalışmaların hepsinin amacı milletine hizmet etmek ve onu güçlendirmektir.⁸⁵³

⁸⁵¹ Ümit POLAT: a.g.te., 34. Nadir DEVLET: İsmail Bey Gaspıralı(1851-1914) (Ankara, 1988), 129.

⁸⁵² Gaspıralı’nın yazdığı eserlerden bazıları şunlardır: Hoca-i Sıbyan (Bahçesaray 1884), Aruz-ı Türki (Bahçesaray 1897), Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Muvazane (Bahçerasay 1885), Dar’ül Rahat Müslümanları (Bahçesaray 1906), Salname-i Türki (Bahçesaray 1882), Russkoe Musul’manstvo, Mıslı, Zametki i Nabliudenniiia Musul’mania (Simferopol 1881). Nadir DEVLET: “İsmail...”, a.g.e., 132-133.

⁸⁵³ Gaspıralı, Rusya devrimi arifesinde Rusya’da bulunan Türklerin birlik içinde olması gerektiği bir devirde yeni bir akım başlatarak, Müslüman toplumu içinde tefrika yarattığı ve cemaatin birliğini bozduğu şeklindeki eleştirilere maruz kalmaktadır. Alaeddin YALÇINKAYA: Türkistan 1856’dan Günümüze (İstanbul, 1997), 252–266. Toplumun Ceditçi ve Kadimci diye iki farklı gruba ayrılmasında Gaspıralı’nın başlattığı Cedit hareketinin etkisinin olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Fakat böyle bir zıtlasmaya gitmeden, o dönemki Müslüman Türklerin içinde bulundukları durağan yapıdan çıkıp çıkamayacakları da ayrı bir tartışma konusudur. Miropiev’e göre 19. asrın sonunda Rusya Müslümanları arasında reform fikirlerini savunan Devletkildiyev, Bayazitov, İskender Mirza, Mirza Aliyev gibi önde gelen aydınlar arasında fikirlerini hayata geçirme teşebbüsünde bulunan tek kişi Gaspıralı oldu. M. A. MİROPIEV: O Polojeniyi Russkih İnorodtsev (St. Peterburg, 1901), 5.

Ek 3: SERGEY MİHAİLOVİÇ GRAMENİTSKİY (1859–1919)

S. M. Gramenitskiy 6 Eylül 1859 tarihinde Vladimir guberniyasının Kosterovo köyünde doğdu. 1881 yılında St. Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'nin Fen Bölümü'nü bitirdi. Gramenitskiy'in 1 Temmuz 1881 tarihinde 22 yaşında iken Taşkent Erkek Gimnazyumu'nun matematik öğretmenliğine atanması ile Türkistan'daki eğitim faaliyetleri başlamış oldu. Gramenitskiy, 1882 yılında Taşkent'teki kız gimnazyumda matematik ve kosmografi dersleri vermeye başladı. 1 Ağustos 1893 tarihine kadar bu görevlerini sürdürdü. Göreve başladığından beri faal bir eğitimci olarak kendisini gösteren Gramenitskiy, 1885 yılında Türkistan vilayetinde öğrenciler için Semerkant, Pençikent ve Açbozkır'a ilk araştırma gezisini düzenledi. 1892 yılında yakalandığı gırtlak hastalığı yüzünden öğretmenlik görevini bırakmak zorunda kalan Gramenitskiy,⁸⁵⁴ 15 Aralık 1892 yılında Sır Derya Oblastı halk okulları müfettişliği görevine atandı. O, 1896 tarihinde Nijniy Novgorod şehrinde gerçekleştirilen ve bütün Rusya'yı kapsayan bir eğitim fuarına Türkistan valiliği adına katıldı. 1 Temmuz 1900 tarihinde Sır Derya Oblastı halk okulları müdürlüğü görevi tesis edilince Gramenitskiy 1 Ağustos 1900 tarihinde bu göreve getirildi ve bu vilayetteki iki halk müfettişinin amiri oldu.⁸⁵⁵

1895 yılında başında bulunduğu komisyon Türkistan ilkokulları için bir program hazırladı. Gramenitskiy'in önerileri doğrultusunda 1897 yılında bu programın bir benzeri RY okulları için hazırlandı. Buna uygun yeni ders kitapları oluşturuldu. Gramenitskiy'in savunduğu sistem, tabii-görsel metot ve Rusya'da K. D. Uşinskiy'in savunduğu ses sistemi ile okuma yazmanın öğretilmesi idi.⁸⁵⁶ 1907 yılında gayri Rusların eğitimi ile alakalı olarak kurulan 2. Brodovski komisyonuna katılmak için St. Petersburg'a gitti. Bu gezisinde

⁸⁵⁴ ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 45, L. 19.

⁸⁵⁵ İSİMSİZ: "Sergey Mihayloviç Gramenitskiy...", a.g.e., 3-4. Aynı yılın 1 temmuzunda tesis edilen bu görev Gramenitskiy'nin şahsı için tesis edilmiş gözükmemektedir. Çünkü TGAV'nin diğer 4 oblastında bu görev tesis edilmemiştir.

⁸⁵⁶ M. F. DUMENKO: "S. M. Gramenitskiy...", a.g.m., 88.

Rusya MEB tarafından Rusya'daki gayri Rus halkların eğitimi ile alakalı 31 Mart 1906 tarihinde kabul edilen kararların Türkistan eyaletinde uygulanmasının sakıncalı olacağına yetkilileri ikna etmeye çalıştı ve bu konuda başarılı oldu. MEB'in kararları daha önce uygulanan İlimskiy sistemini ön plana çıkarsa da, Gramenitskiy kendisinin uygulamaya koyduğu dil öğretim yönteminde ve RYO programında değişikliklerin yapılmasını sağladı.⁸⁵⁷

Gramenitski'nin TGAV'de görev yaptığı uzun yıllar boyunca, ÖKB'nin başında bulunan halk okulları başmüfettişi Kerenskiy ile iyi ilişkileri oldu. 1890'lı yıllardan sonra eğitim işinin kontrolünün bu ikilinin elinde olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ostroumov onları "klik" olarak adlandırıyordu. Gramenitskiy Rus ve RYO'da okutulan birçok ders kitabı yazmıştır.⁸⁵⁸ S. M. Gramenitskiy 5 Şubat 1919 tarihinde vefat edene kadar Sır Derya Oblastı'ndaki görevini sürdürmüştür.

⁸⁵⁷ İSİMSİZ: "Sergey Mihayloviç Gramenitskiy...", a.g.e., 3-22.

⁸⁵⁸ S. M. GRAMENİTSKİY: Pervaya Kniga Dlya Çteniya (11 baskı), (Taşkent, 1898); Vtoraya Kniga Dlya Çteniya (9 baskı), (Taşkent, 1898); Tretya Kniga Dlya Çteniya (5 baskı) Taşkent, 1898. Y. Abdullaev, 195–197. S. M. GRAMENİTSKİY: Sbornik Zadaç i Primerov Posobie Dlya Obuçeniya Naçalnoy Aritmetike (14 baskı) Moskova 1896; Glavnie Pravila Russkogo Pravopisaniya i Primeri Dlya Uprajneniya (8 baskı), (Taşkent, 1899).ÖCMA F. 1010, Op.1, D. 46, L. 4 ob-5.

Ek 4: OSMAN HOCA (KOCAOĞLU) (1878–1868)

Buhara'nın önde gelen Ceditçilerinden olan Osman Hoca 1878 yılında Fergana Vadisinin Oş bölgesinden dünyaya gelmiştir. Eğitimini Buhara mektep ve medreselerinde devam etti. Gençliği esnasında İstanbul, Kazan, Bahçesaray ve Taşkent'te çıkan yayınları takip etti. Özellikle Tercüman gazetesinin onun üzerinde büyük tesiri olmuştur. 1898 yılında Andican'da meydana gelen Dukçi İşan (Andican) ayaklanmasından sonra tutuklanan yüzlerce insanın içinde Osman Hoca da vardı. Daha sonra Buhara Emirliği vatandaşı olduğu için, emirliğe iade edildi. Osman Hoca emirlik sınırları dışına çıkmamak kaydı ile serbest bırakıldı.

1898 ile 1910 yılları arasında Osman Hoca'nın hayatı hakkında pek fazla malumat bulunmamaktadır. Bu dönem Buhara Emirliği'nde Ceditçilerin faalleştiği ve özellikle eğitim alanında çalışmalarını artırdıkları bir dönemdir. Emirlikte baskılara rağmen YUM işini geliştirmek isteyen Buhara'lı Ceditçiler Mart 1909 tarihinde *Şirket-i Buhara-i Şerif* isimli bir şirket kurarlar. Bu şirketin görünürdeki amacı sadece eğitim işiyle ilgilenmek gibi gözükse de, gizli olarak Buhara Emirliği'ndeki siyasi ve sosyal ıslahatlar yapmak amacı da vardı. Bu şirket YUM'lar için ders araçları ve kitapları temin etmeye çalışıyordu. 2 Aralık 1901 tarihinde ise *Terbiye-i Etfal* (Çocukların Eğitimi) şirketi kurulur. Bu iki şirketin de kurucuları arasında Osman Hoca yer almaktadır.

Şirket-i Buhara-i Şerif, Hamid Hoca Mihri ve Osman Hoca'yı Bahçesaray'da YUM işini yakından öğrenmeleri ve İstanbul'da öğrenimlerini devam ettirmeleri için görevlendirir. Osman Hoca önce Bahçesaray'da Gaspiralı ile görüşüp, ondan gerekli bilgileri aldıktan sonra İstanbul'a gitti. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ve İttihat ve Terakki Partisi'nin faaliyetleri, Türkistan'da yakından takip edilmekte ve büyük alaka görmekteydi. Osman Hoca İstanbul'da Osmanlı aydınlarını ve İstanbul'un siyasi, sosyal yapısını yakından tanıma fırsatı buldu. Osman Hoca burada kendisi gibi

Türkistan'dan gelmiş diğer öğrencilerle beraber *Terbiye-i Etfal* cemiyetinin İstanbul şubesi olarak *Buhara Ta'mim-i Ma'ârif Cemiyet-i Hayriyesi* isimli bir dernek kurdu. Görünürde bu derneğin de siyasi amacı yoktu. Derneğin amacı Buhara'dan öğrenci getirmek ve gelen öğrencilere yardım etmektir.⁸⁵⁹

Osman Hoca 1913 yılının ilkbaharında Buhara'ya döndü ve Latif Hoca isimli bir şahsın evinde akrabalarının çocuklarının da devam ettiği bir YUM açtı. Bu okul kısa sürede büyük ilgi gördü ve aynı yıl daha büyük bir binaya geçti. Osman Hoca'nın okulunda okuyan öğrencilerin sayısı 200'e ulaştığı için 1914 yılında okulu yine taşınmak zorunda kaldı. Buhara'da YUM işinin gelişmesi, hem emirlikteki Kadimcilerin, hem de Rus idaresinin tepkisini çekiyordu. Emirlik idarecileri Ceditçileri girdikleri eğitim ıslahatı işinden vazgeçirebilmek için, önce menfaat teklif etme yoluna gittiler. Sadreddin Ayni, Buhara'nın baş kadısının emriyle okulunu kapatması karşılığında Osman Hoca'ya Buhara'nın herhangi bir yerinde kadılık veya reislik teklif edildiğini yazmaktadır. Fakat Osman Hoca bu teklifi kabul etmemiştir. Buhara'daki Rus elçiliğinin memurlarından N. Shul'ga ise bu okulların kapatılması için okullara karşı politika yürütmek yerine, Osman Hoca'nın okulunu ziyaret ederek bu okulları destekliyor görüntüsü vererek, muhafazakâr Buhara halkı önünde okulları menfi ve Rus elçiliği ile alakalı göstermeye çalışmıştır. 4 Temmuz 1914 tarihinde Buhara baş kadısı Burhaniddin girişimleri ile bu okullar kapatılmıştır.

Bundan sonra Osman Hoca'yı, 1916 yılında Birinci Dünya Savaşı'nda Türkistanlı Müslümanları Rus kuvvetleri içinde cepheye göndermek için Rus yönetiminin askere alma kanunu çıkarması ile başlayan ayaklanmanın içinde görüyoruz. Bu ayaklanma kararının alındığı Semerkand'daki Mahmud Hoca Behbudi'nin evindeki toplantıda Osman Hoca da bulunmaktaydı. Fakat bu

⁸⁵⁹ Timur KOCAOĞLU: "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller 1900–1924, Haz. Timur KOCAOĞLU, (Netherlands, 2001), 15–21.

ayaklanmada Osman Hoca'nın ne gibi bir rol oynadığına dair elimizde daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

1917 yılında Buhara'da meydana gelen siyasi hadiseler neticesinde emirlikte ıslahat isteyen Ceditçiler, Emir'in taraftarları tarafından saldırıya uğrar ve birçoğu Buhara'dan kaçmak zorunda kalır. Bundan sonra Bolşeviklerle ilişkiye geçen Genç Buharalılar, Bolşevik kuvvetlerinin yardımıyla Buhara Emirliği'ni yıkarak, yerine 29 Ağustos 1920 tarihinde Buhara Halk Cumhuriyeti'ni kurarlar ve ilk bakanlar kurulunda Osman Hoca Maliye Bakanı olur.⁸⁶⁰ Daha sonra Buhara'nın doğu kısmında kurulan Şarki Buhara Cumhuriyeti'nin muhtar vekil olarak başına geçer. 23 Eylül 1921 tarihinde yapılan Buhara Halk Temsilcileri ikinci kurultayında Osman Hoca Buhara Cumhurbaşkanı olarak seçilir. Cumhurbaşkanlığı esnasında Osman Hoca, Lenin vasıtasıyla Anadolu'da yürütülen istiklal savaşına maddi yardım göndermiş ve Rusya'nın esiri iken kaçarak Buhara'ya gelmiş Türk esirlerine Buhara Halk Cumhuriyeti'nin ordusunun çekirdeğini kurdurtmuştur.

Osman Hoca idarede görev aldığı için Bolşevik Ruslarla ilişki içinde olmasına rağmen, Basmacıların safında olan Enver Paşa ile ilişki kurmuş ve 1921 yılında gizli olarak Taşkent'te kurulan TMB (Türkistan Milli Birliği)'ne katılmıştır. Fakat Rusların politikaları ve Buhara Halk Cumhuriyeti'ni elde tutma politikaları ile uyuşmayan Osman Hoca, önce Afganistan'a geçti. Ancak Rusların kendisini Afgan Emiri'nden istemeleri üzerine, Eylül 1923 tarihinde Türkiye'ye gitmeye mecbur olmuştur.

Osman Hoca İstanbul'da Türkistan Gençler Birliği Derneği faaliyetleri ile meşgul olurken, aynı zamanda 1927–1934 yılları arasında yayın hayatına devam eden Yeni Türkistan Mecmuası'nı Zeki Velidi Togan ile birlikte neşretmiştir. Osman Hoca'nın SSCB'ye karşı faaliyet yürütmesi üzerine, Sovyet hükümeti Türkiye'ye baskı yapmak istediye de, Atatürk döneminde

⁸⁶⁰ Naim ÖKTEM: "Osman Kocaoğlu'nun Ardından", TK, 71, (Ankara, 1968), 876.

bu baskılara boyun eğilmemiş. Ancak İsmet İnönü döneminde Osman Hoca 1939 yılında yurt dışına çıkmak zorunda kalır. 1945 yılında Türkiye'ye geri dönen Osman Hoca, vefat edene kadar Türkistan'la alakalı konuşma, konferans vb. faaliyetlerine devam etmiştir. 28 Temmuz 1968 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir.⁸⁶¹

⁸⁶¹ Timur KOCAOĞLU: "Yenilik Hareketleri...", a.g.m., 20-30.

Ek 5: MAHMUD HOCA BEHBUDİ (1875–1919)

Mahmud Hoca Behbudi 19 Ocak 1875 tarihinde Semerkand'ın Bahtitepe köyünde doğdu. İlk eğitimini eski usul Müslüman eğitim kurumlarında aldı. 1894 yılında babasını kaybettikten sonra Behbudi, amcasının himayesinde büyüdü. Buhara'daki eğitimini tamamladıktan sonra Semerkand'a gelerek kadılıkta kâtiplik yaptı, daha sonra ise müftülük makamına kadar yükseldi.⁸⁶²

Behbudi, 1899 yılında İstanbul ve Kahire'ye uğradıktan sonra Hacca gitmiştir. Bu seyahati esnasında eğitim alanında diğer İslam ülkelerinde yapılan ıslahatları yakından görme imkânı bulmuştur.⁸⁶³ Behbudi'nin Cedit hareketi ile tanışması, büyük ihtimalle bu seyahatinden daha önce Tercüman gazetesi vasıtasıyla olmuştur. 1903 yılında Behbudi'nin desteği ile Semerkand'ın Halvayi köyünde S. Sıddikiy ve Recebemin köyünde A. Şakuriy tarafından YUM'lar açılır. Behbudi bu okullarda okutulmak üzere ders kitapları da yazmıştır.⁸⁶⁴

1903–1904 yıllarında Moskova ve St.Petersburg'u ziyaret eden Behbudi⁸⁶⁵, 1906 yılında Nijniy Novgorod (Mekerce) şehrinde yapılan 3. Rusya Müslümanları Kurultayı'nda Türkistan'ı temsil etmiştir.⁸⁶⁶

Cedit hareketinin yayılması ve eğitim ıslahı yönündeki çalışmalarının bir parçası olarak Behbudi, toplumu uyandırmak ve aydınlatmak maksadıyla Türkistan'daki ilk modern tiyatro eserlerinden biri olan *Pederküş*'u (Baba

⁸⁶² Begali KASIMOV(Haz.): Mahmudhoca Behbudi Tanlangan Eserler, (Taşkent, 1999), 7.

⁸⁶³ Begali KASIMOV(Haz.): "Mahmudhoca Behbudi...", a.g.e., 54; D.A. ALİMOVA: D.A.RAŞİDOVA: Mahmudhoca Behbudi'yi Oning Tarihiy Tafakkürü (Taşkent, 1999), 9.

⁸⁶⁴ Kitâbü'l Etfal (1904), Risâle-i Esbâb-ı Savâd (1904), Muhtasar Tarîh-i İslâm (1904), Ameliyât-ı İslâm (1905), Risâle-i Cugrafiya-yı Umrânî (1905), Risâle-i Cugrafiya-yı Rusî (1905), Kitâb-ı Müntahâb-ı Cugrafiya-yı Umumî ve Numune-i Cugrafiya (1906), Tarîh-i İslâm (1909).

⁸⁶⁵ Şüayip KARAKAŞ: "Türkistan Cedit Hareketinin Öncülerinden Müftü Mahmudhoca Behbudi Efendi (Hayatı ve Eserleri)", TAD, 13, (Konya, 2003), 139.

⁸⁶⁶ MAHMUDHOCA: "Kasd-ı Sefer", Ayna, 31, (Semerkand, 1914), 598.

Katili) yazmıştır. Cahillik yerildiği bu eser 1911 yılında yazılmış ise de, Taşkent sansür dairesinden izin alması geciktiği için, ancak 23 Temmuz 1913 tarihinde Tiflis sansür dairesinden izin alarak 1913 yılında Semerkand şehrinde basılmış ve ilk olarak 15 Ocak 1914 tarihinde Semerkand şehrinde sahneye koyulmuştur.⁸⁶⁷

Nisan 1913'den itibaren Behbudi, Semerkand gazetesini hem Farsça hem de Özbekçe olarak yayınlamaya başladı. 45 sayıdan sonra kapanan bu gazeteden sonra, aynı yılın Ağustos ayında Ayna dergisini çıkarmaya başladı. Bu dergi yayın hayatına 1915 yılının Haziran ayına kadar devam etmiştir. Türkistan'da Türkçe olarak yayınlanan en uzun dergi Behbudi'nin Ayna dergisidir. Bunun dışında Behbudi, Türkistan'ın değişik bölgelerinde yayınlanan birçok dergide de makaleler neşretmiştir.

Türkistan Ceditçilerinin önde gelenlerinden olan Behbudi, daha önce Gaspıralı'nın Türkistan seyahati esnasında kendisi ile tanışmış, 1914 yılında İstanbul'da ise Gaspıralı ile tekrar görüşme imkânı bulmuştur.⁸⁶⁸ Bütün Türkistanlı aydınlar gibi, Behbudi üzerinde de şüphesiz Gaspıralı'nın büyük bir etkisi olmuştur. 1905 yılından sonra siyasi faaliyetlere de katılan Behbudi, Bolşeviklere karşı Türkistan'da ilk defa cephe alan kişilerdendir.⁸⁶⁹ Yeni Özbek edebiyatının babası olarak adlandırılan Behbudi,⁸⁷⁰ üretken bir naşir olmuştur, yüzlerce makale, kitap, ders kitabı, piyes yazmıştır.

1919 yılının 25 Martı'nda Semerkand'dan ayrılan ve Buhara Emirliği topraklarına giren Behbudi hakkında haber alınamamıştır. Kendisinden haber alınamadığı için öldürüldüğü düşünülen Behbudi'nin kim tarafından ve nasıl öldürüldüğü kesin değildir. Muhtemelen Buhara Emirliği topraklarından

⁸⁶⁷ Timur KOCAOĞLU: "Türkistan'da Türkçe İlk Tiyatro Eseri: Mahmud Hoca Behbudi'nin "Pederküş" (Baba Katili) Piyesi-1913", Türklük Araştırmaları Dergisi, 15, (İstanbul, 2004), 179-181.

⁸⁶⁸ Şüayip KARAKAŞ: "Türkistan Cedit...", a.g.m., 144.

⁸⁶⁹ D.A. ALİMOVA: D.A. RAŞİDOVA: "Mahmudhoca Behbudi...", a.g.e., 30.

⁸⁷⁰ Edward ALLWORTH: Uzbek Literary Politics (London-Paris, 1964), 35.

geçerken, burada emirin adamları tarafından öldürülmüştür.⁸⁷¹ Fakat bu işte Rus idaresinin de etkisinin olması muhtemeldir. En aktif Ceditçilerden birisi olan Behbudi'nin Türkiye ile olan ilişkilerinin Rus idaresini rahatsız ettiği biliniyordu.

⁸⁷¹ Ahmed ALİYEV: Mahmudhoca Behbudi, (Taşkent, 1994), 30.

Ek 6: MÜNEVVER KARI ABDÜREŞİDHANOV (1878–1933)

Münevver Kari Abdureşidhanov 1878 yılında Taşkent'te doğmuştur.⁸⁷² Münevver Kari yedi yaşında iken müderris olan babasını kaybeder. Medrese eğitimine Taşkent'teki Yunushan Medresesi'nde başlayan Münevver Kari, daha sonra eğitimine Buhara'da devam etti. Buradaki eğitimi esansında, medrese eğitiminin seviyesinin ve dönemin ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak olduğunu gördü.⁸⁷³ Eğitiminden sonra Kari, Taşkent'e dönerek Darhan Mahallesi camisinde imamlık yapmaya başlar.

Münevver Kari, Türkistan'a Türk Dünyası'nın diğer bölgelerinden gelen yayınlar ve özellikle Tercüman gazetesi aracılığıyla YUM sistemi ile tanıştı. Haziran 1901 tarihinde Taşkent'te bir YUM açtı. Taşkent'teki ve Türkistan'daki Cedit hareketinin öncülerinden olan Münevver Kari, YUM işinin Türkistan'daki ilk uygulayıcılarından olmuştur. Onun açtığı okul, Türkistan'daki diğer okullara örnek teşkil etmiştir. Dört yıllık okulunu daha sonra altı yıla çıkararak okulu *Numune Mektebi* ismini verdi. Okulu için ders kitapları hazırladı.⁸⁷⁴ Münevver Kari okul açılması ve ders kitaplarının yayınlanması işinde öncü olduğu gibi, bu okulların desteklenmesi için kurulan *Cemiyeti Hayriye*'lerin açılmasında da rol aldı. Münevver Kari'nin kurduğu *Kömek* (Yardım) ismindeki cemiyet 26 Nisan 1909 tarihinde resmileşti.⁸⁷⁵

Kari, 1905 yılından sonra oluşan özgürlük ortamını değerlendirerek Cedit hareketini yaymak maksadıyla gazete neşriyatına başladı. 1905 yılında Rus makamlarına *Hurşid* isimli bir gazete çıkarmak için yaptığı müracaatı reddedildi. O da İsmail Abid adına *Terakki* gazetesini çıkarmak için izin aldı.

⁸⁷² Münevver Kari ABDURAŞİDHANOV: Hatıralarım, Haz. Satımcı HALBAEV, (Taşkent, 2001), 5. İbrahim Yarkın Münevver Kari'nin doğum tarihini 1880 yılı olarak vermektedir. İbrahim YARKIN: "Türkistan'da Uyanış Hareketi –Milli Hareketler ve Münevver Kari", TK, IV, 46, (Ankara, 1966), 912.

⁸⁷³ İbrahim YARKIN: "Türkistan'da Uyanış...", a.g.m., 912.

⁸⁷⁴ Münevver Kari, Türkistan'daki YUM'lar için Edibi Evvel (1907), Edibi Sani (1907), Yer Yüzü (1908) kitaplarını yazdı. Münevver Kari ABDURAŞİDHANOV: a.g.e., 7.

⁸⁷⁵ Münevver Kari ABDURAŞİDHANOV: a.g.e., 11.

Bu gazetenin kapanmasından sonra *Hurşid* gazetesini çıkarmak için izin aldı ve çıkardı. Bu gazetenin de kapatılmasından sonra başkaları tarafından çıkarılan gazetelerin yayınlanma çalışmalarına katıldı.

Kari, Türkistan'da eğitim işinin gelişmesi ve Cedit hareketinin yayılması için çalıştı. Türkistan Türklerinin medeni sosyal halklarını korumak için kurdukları *Şuray-ı İslam* ve *Türkistan Merkezi Şurası*'nın tesis edilmesinde aktif rol aldı. 1917 yılında Hokand Muhtariyeti'nin Rus kuvvetleri tarafından yıkılmasından sonra, bu resmî teşkilatlar kapatıldı. Bunun üzerine Münevver Kari ve arkadaşları Türkistan'ın istiklali amacını gerçekleştirebilmek için gizli teşkilatlar kurdular. Bu teşkilatlar 1921 yılında birleşerek *Türkistan Milli Birliği* adını aldı. Siyasi, eğitim, basın faaliyetlerini devam ettiren Münevver Kari Bolşevikler tarafından ilk defa 1921 yılında olmak üzere birkaç defa tutuklandı ve hapis yattı, Türkistan dışına sürgüne gönderildi.⁸⁷⁶ Baskı politikaları ile Kari'yi sindiremeyen Sovyet yönetimi 25 Nisan 1931 tarihine onu ölüme mahkûm etmiştir.⁸⁷⁷ Kesin olarak bu cezanın ne zaman uygulandığı bilinmemekle birlikte, yaklaşık olarak aynı tarihlerde öldürüldüğü kuvvetle muhtemeldir. Münevver Kari, Sovyet sistemini kabul etmemiş ve onun önünde eğilmemiş Cedit hareketinin liderlerinden birisidir. Münevver Kari eğitim faaliyetleri ile başladığı Ceditçilik faaliyetlerini ölene kadar devam ettirmiştir.

⁸⁷⁶ İbrahim YARKIN: "Türkistan'da Uyanış...", a.g.m., 912-917.

⁸⁷⁷ Münevver Kari ABDURAŞİDHANOV: a.g.e., 18.

Ek 7: ABDURRAUF FITRAT (1886–1938)

1886 yılında Buhara şehrinde doğan Abdurrauf Fıtrat eğitimini aynı şehirde almış ve dönemin ünlü medreselerinden Mir Arap Medresesi'ni bitirmiştir. Tüccar bir baba ve kültürlü bir annenin çocuğu olan Fıtrat hakkında 1909 yılına kadar pek fazla malumata sahip değiliz. 1900'lü yıllardan sonra Buhara'da Ceditçilerin faaliyetlerinin artması ile eğitime destek vermek amacı ile kurulan yardım cemiyetlerinin üniversite eğitimi almaları maksadıyla İstanbul'a gönderdiği gençlerin arasında Fıtrat da vardır. Fıtrat 1909–1911 döneminde İstanbul Daru'lfünun'da okumuştur. İstanbul'da bulunduğu süre içinde Osmanlı Türkiye'sini ve dönemin fikir akımlarını yakından tanıma imkânı bulmuştur.

Fıtrat'ın İstanbul'da kaleme aldığı *Münazara (Hindistanda Bir Farangi İla Buharali Mudarrisning Cadid Maktablari Hususida Kilgan Münazarasi)* ve *Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi* eserleri Buhara'daki eğitimin durumunu ortaya koyarak eski usul eğitim kurumlarına ağır eleştiriler getirmiş ve Türkistan'da yeni usul eğitim anlayışının yerleşmesinde etkili olmuştur. Bu eserler sayesinde Fıtrat, Buhara'da hatta bütün Türkistan'da tanınan bir şahsiyet haline gelir.

Buhara'ya dönüşünden sonra Fıtrat, hem eğitim faaliyetlerine hem de Ceditçilerin yürüttükleri faaliyetlere aktif olarak katılır. Genç Buharalılar hareketinin yürüttüğü siyasi faaliyetler neticesinde Buhara Emirliği'nin yıkılmasından sonra, onun yerine kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'nde 1921 yılında Maarif Bakanı olarak görev alır.

Çok yönlü bir şahsiyet olan Fıtrat, siyaset, dil, tarih, tiyatro, edebiyat ve eğitim faaliyetlerine aktif olarak katılmış ve pek çok eser vermiştir. 1918–1922 yılları arasında faaliyet gösteren Türkistan'ın ilk yazarlar cemiyeti olan

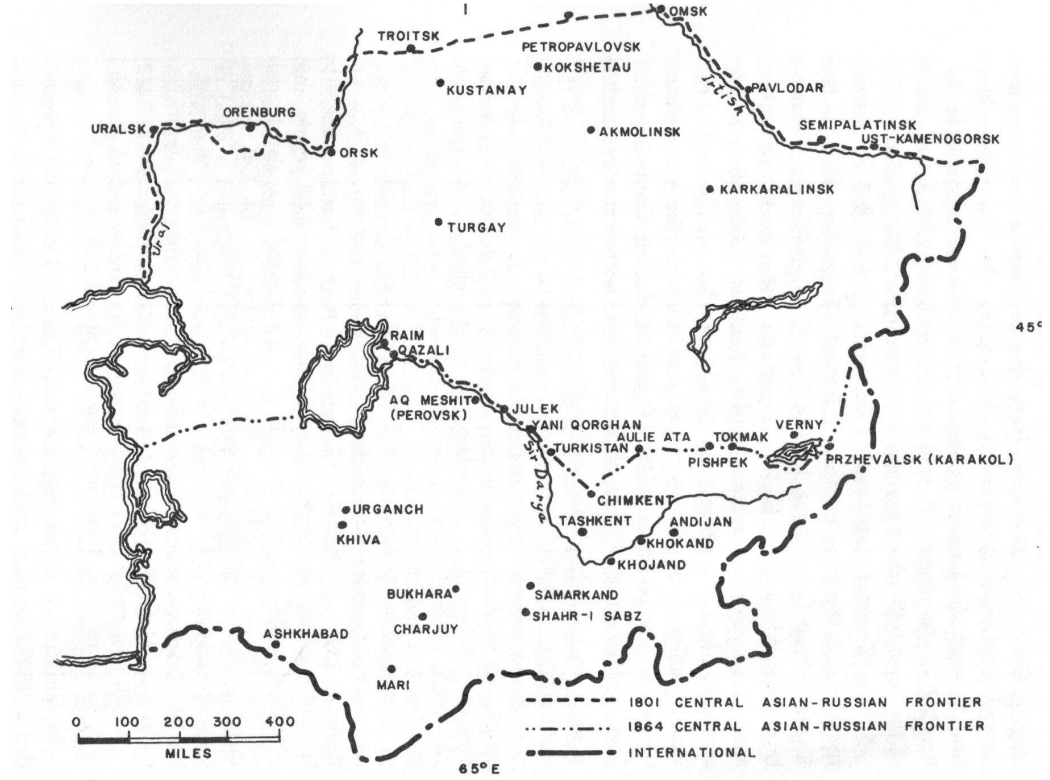
Çağatay Gürüngü'nü Fıtrat kurmuştur.⁸⁷⁸ 1923 yılında siyasi faaliyetleri bırakan Fıtrat, Moskova'da Doğu Dilleri Enstitüsü'nde çalıştı ve yeni kurulan Özbekistan Cumhuriyeti'nden ilk profesör unvanı alan kişi oldu.⁸⁷⁹ Daha sonra Özbekistan eğitim kurumlarında görev aldı. SSCB'nin tesisinden sonra kendisini ilmi çalışmalara veren Fıtrat, Stalin'in "Büyük Terörü"ne kadar hayatta kalabildi. 4 Ekim 1938 yılında Türkistanlı pek çok yazar ve aydın gibi idam edildi.⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ Edward ALLWORTH: "Uzbek...", a.g.e., 109-110. Bu topluluk kısa sürede bünyesinde Çolpan, Elbek, Abdullah Kadiri, Gazi Yunus, Kayyum Ramazan, Said Ali Hoca, Uygur, Mannan Namiz, Sancar Sıddık, Şakircan Rahimi, Gazi Alim, Oktam, Taşkın gibi ünlü yazar ve edebiyatçıları toplamıştır. İbrahim YARKIN: "Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret", TK, 146, (Ankara, 1991), 185.

⁸⁷⁹ Timur KOCAOĞLU: "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri", TDAY(Belleten 1982–1983) (Ankara, 1986), 101-102.

⁸⁸⁰ Cumabekmurad MURTAZAEV, Hudayberdi SAHİBOV: "Fıtrat'ga Karşı Fitna", CE, Edebiyatı, (Taşkent, 1997), 193.

Ek 8: 1801 ve 1864 yıllarında Rusya'nın Türkistan'daki Sınırlarını Gösteren Harita

Kaynak: Edward ALLWORT(Ed.): Central Asia 120 Years Of Russian Rule,
(Durham and London, 1989), 12.

Ek 9: TÜRKİSTAN GENEL ASKERİ VALİLİĞİNİN OBLASTLARINI GÖSTEREN HARİTA

Kaynak: <http://kungrad.com/history/doc/maps/>

Ek 10: İsmail Bey Gaspiralı (1851-1914)

Kaynak: Hakan KIRIMLI ve bşk.(Haz.): İsmail Bey Gaspiralı İçin,(Ankara, 2004). Kapak Resmi.

Ek 11: Osman Hoca (Kocaoğlu) (1878-1968)

Kaynak: Timur KOCAOĞLU(Haz.): Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller 1900-1924, Netherlands, 2001, Resim 1, Özbek ressam Kabul Adilov'un yağlı boya tablosu.

Ek 12: Abdurrauf Fitrat (1886-1938)

Kaynak: B. Tümen SOMUNCUOĞLU: Abdurrauf Fitrat, Yayınlanmamış Mastır Tezi, (Ankara, 2000),

Ek 13: Mahmud Hoca Behbudi (1875-1919)

Kaynak: D. A. ALİMOVA, D.A. RAŞİDOVA: Mahmudhoca Behbudi ve Oning Tarihiy Tafakkuri, Taşkent, 1999.

Ek 14: Münevver Kari Abdüreşidhanov (1878-1933)

Kaynak: Münevver Kari ABDURRAŞİDHANOV: Tanlangan Eserler, Haz.

Siraceddin Ahmedov, (Taşkent, 2003). Kapak Resmi.

Kaynak: Ahat ANDİCAN: Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan

Mücadelesi, (İstanbul, 2003), 106.

Ek 15: Sergey Mihailoviç Gramenitskiy (1859-1919)

Kaynak: ÖCMDA F.1010, Op. 1, D.79, L.1.

Ek 16: Nikolay Petroviç Ostroumov(1846-1930) Ve Sergey Mihailoviç Gramenitskiy (1859-1919)

Kaynak: ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 76, L. 1.

Ek 17: Vladimir Petroviç Nalivkin (1852-1918) ve Ailesi

Kaynak: ÖCMDA F. 2409, Op.1, D.5, L.1

Ek 18: Födör Mihailoviç Kerenskiy

Kaynak: ÖCMDA F. 1009, Op. 1, D.66 L.1.

EK 19: M.A. Miropiev

Kaynak: ÖCMDA F. 1010, Op. 1, D. 69, L. 15.

Ek 20: S.M. Gramenitskiy Dostları ve Meslektaşları Arasında

Kaynak: ÖCMDA F. 1010, Op 1, D. 80, L 1.

Ortada oturanlar: Spiridonov, Papaz Mallitskiy, S.M. Gramenitskiy, A.Z. Staynovskiy, Nikiforov. Ayakta duranlar: Rojnovskiy, bilinmiyor, K.M. Klavdiyenko, Uglitskiy

Ek 21: Türkistan Öğretmen Okulu Pedagojik Konseyi

Kaynak: ÖCMDA F. 2409, Op. 1, D.6, L. 1.

Ek 22: Karabulak RYO, Rus Ve Yerli Öğretmen Öğrencileri İle Birlikte

Kaynak: ÖCMDA F. 1010, Op.1, D. 73, L 6.

Ek 23: Karabulak RYO Binasının Önünde Öğretmen ve Öğrenciler

Kaynak: ÖCMDA F. 1010, Op.1, D. 73, L. 4.

Ek 24: Sayram RYO'nun Öğretmenleri, Mütevellileri ve Sayram Yerli İdarecileri

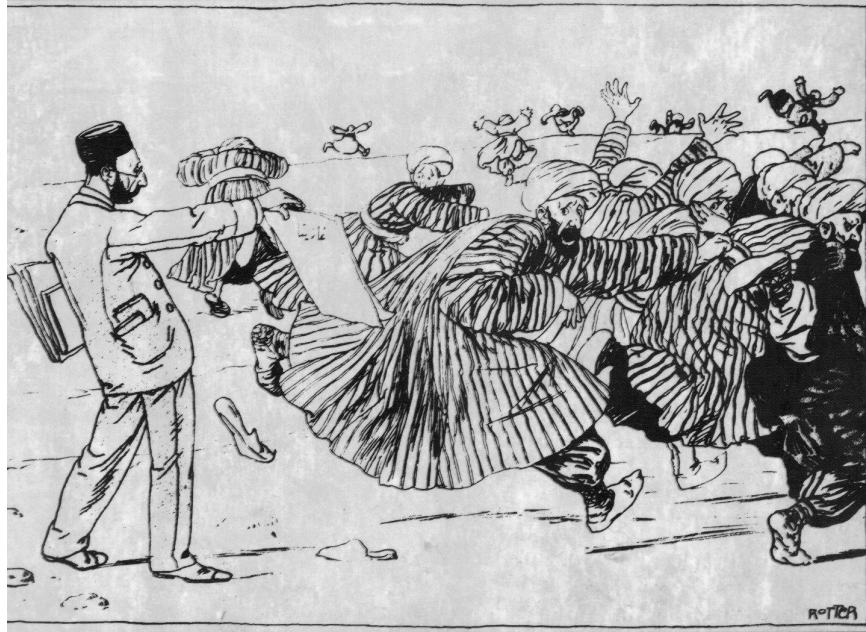
Kaynak: ÖCMDA F. 1010 Op. 1, D.79, L.1

Ek 25: Merken Yatılı Rus-Kazak Okulu 26 Ekim 1910

Kaynak: ÖCMDA F. 1010, Op.1, D.73, L.2.

Ek 26: Molla Nasreddin Dergisinden Kadimcileri Hicveden Bir Karikatür

Kaynak: Adeb KHALİD: The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia, (London-Berkeley-Los Angeles, 1998). Kapak Resmi.

Ek 27: Ceditçilerin Gözünden Kadimcileri Hicveden Bir Karikatür

— Bəli, bu gün gəlib deyirsən; Hacı, qəzet al oxu. Sabah da inşallah gəlib deyəcəksən: Hacı, dur get urus ol.

Kaynak: Aziz Mirehmedov(Haz.): Molla Nasreddin, (Bakü, 1996), 12.

Ek 28: 19 asrın sonu 20. asrın başı Rusya Müslümanlarının Medreselerinin disiplinsizliğini gösteren bir karikatür

Qafqazda mədrəseyi-ruhaniyyə (Kavkaz, Musulmanskaya duxovn. Seminariya)

Kaynak: Aziz Mirehmedov(Haz.): Molla Nasreddin, (Bakü, 1996), 17.

Ek 29: Aşkabat'ta Mekteplerinin Durumun Hicveden Bir Karikatür

- Elif zeber e, bey zen eb, cim zeber ce, dal zen ced ohqay ebced (Aşkabad mektebinde)
Kaynak: Aziz Mirehmedov(Haz.): Molla Nasreddin, (Bakü, 1996)172

Ek 30: 1907 Budiloviç Komisyonuna Kadimcilerin Bakışını Hicveden Bir Karikatür

Aziz Mirehmedov(Haz.): Molla Nasreddin, (Bakü, 1996), 633.

Ek 31: Uluğ Bey Medresesi(1890)

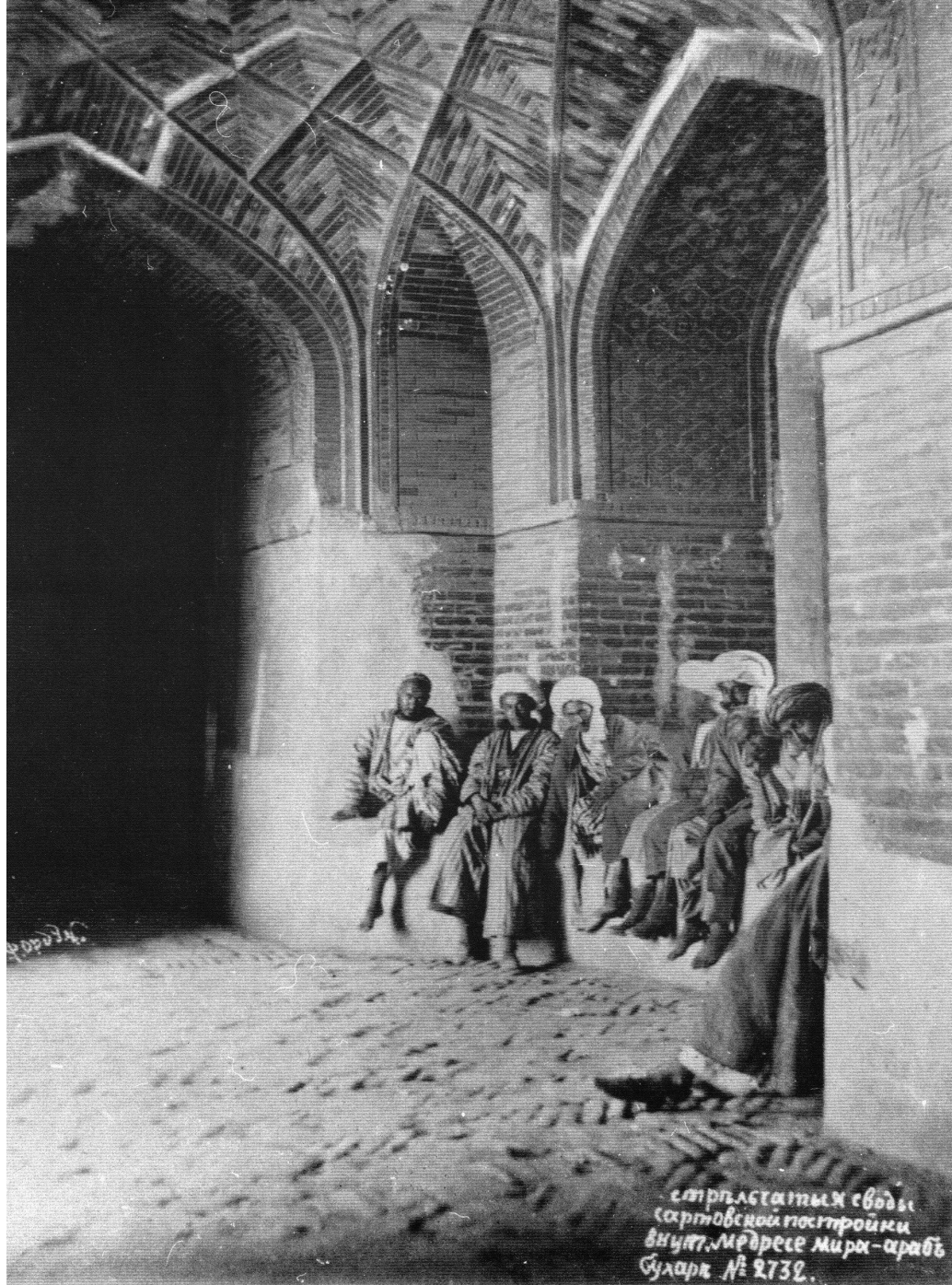
Kaynak: Vitaliy NAUMKIN(Ed.): Caught In Time: Great Photographic Archives, Samarkand, (İngiltere, 1992), 107.

Ek 32: Tilla Kari Medresesi(1897)

Kaynak: Kaynak: Vitaliy NAUMKIN(Ed.): Caught In Time: Great Photographic Archives, Samarkand, (İngiltere, 1992), 110.

Ek 33: Mir Arap Medresesinin İç Görünüşü (1880)

Kaynak: Vitaliy NAUMKIN(Ed.): Caught In Time: Great Photographic Archives, Bukhara, (İngiltere, 1993), 118.

Ek 34: Türkistan Genel Askeri Valilerinin Listesi

- 1-)General K.P.Kaufman (1867-1882)
- 2-)General M.G. Çernayev (1882-1884)
- 3-)General N.O. Rozenbah (1884-1888)
- 4-)General A.B. Vrevskiy (1889-1898)
- 5-)General S.M. Duhovskiy (1898-1901)
- 6-)General N.A. İvanov (1901-1904)
- 7-)General N.A. Tevyaşov (1904-1905)
- 8-)General D.İ.Subbotiç (1905-1906)
- 9-)General N.İ.Gordekov (1906-1908)
- 10-)General P.İ. Mişenko (1908-1909)
- 11-)General A.İ. Samsonov (1909-1913)
- 12-)General Flug, Martson ve Erofeev (1913-1916)muvakkaten vekalet ettiler.
- 13-)General A.N. Kurapatkin (1916-1917)

Kaynak: Özbek Sovyet Ansiklopedisi, “Türkistan General Gubernatorluğu”, X, (Taşkent, 1978), 371.

Ek 35: Bütün Rusya Müslümanları 3. Kurultayının Eğitim ile alakalı kararları

- 1) Her karyede iptidai mektepler.
- 2) Mümkün urunlarda rüşdi mektepler.
- 3) Ana lisanında Arabi hurufat ile talim.
İptidai mekteplerde Rus lisanı cebri olmasın, rüşdi mekteplerde Rus lisanı ders cetvelinde bulunur.
- 4) Yaşı sekize varmış bala iptidai mekteplere kabul olunmasın.
- 5) İptidailer , rüşdiler dört senelik olur. Karyelerde Oktabır birden, April bire kadar, şehirlerde Sentabır 15'ten May bire kadar dersler devam eder.
- 6) İptidai malumattan haberi olmayan balalar rüşdi mekteplere kabul olunmasın.
- 7) Müslüman mekteplerin her birinde mümkün ise umumi program
- 8) Umumi program tertip etmek için Kazan, Petropavlovsk, Taşkent, Bahçesaray gibi büyük şehirlerde gelecek 1907 sene May ayında muallimler cemiyeti tayin olunur.
- 9) Her cemiyet vekiller intihap edip, 1907 Avgust iptidasında Kazan'da olacak umumi meclis-i muallimine irsal ederler. Şu mecliste programlar biri birine mukabele kılınıp, umumi bir program kabul olunur.Şu cemiyetler Rusya'da ehli İslam muallimlerinin ittifakına bir mukaddime gibi olur.
- 10)Mekteplerin binası, ders tertibi, hıfzı sıhhat kavaidine muvafık olur.
- 11)Mektep nafakası devlet, zemstvo, şehir hazinesinden olur.
- 12)İptidai terbiye her bir balaya cebri olur.
- 13)Mektepler idaresi, nezareti, Ehl-i islam ihtiyarında olur.
- 14)Mektep nezareti Müslümanlar tarafından saylanmış bir heyet elinde olur.
- 15)Muallimler ahali tarafından yaşirin saylav usulüyle saylanıp tasdik olunur.
- 16)Mektep muallimleri hazır etmek için Ehl-i İslama mahsus Darü'l-mualliminler olur.
- 17)Muallimler hazır etmek için, Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi büyük şehirlerde Darü'l-muallimatlar olur.
- 18)Ehl-i İslam talebesi, muallimleri hemme hukukta Rus talebelerine muallimlerine beraber olur.
- 19)Gimnaziya gibi orta mekteplerde tahsil eden balalar için mümkün urunlarda malumat-ı diniye, lisan, kitabet, Kuran talim eder leyli mektepler olur.
- 20)1907 sene avgustta bulacak Meclis-i muallimin, mektep kitapları intihap etmek için mektep dersine en muvafık telif olunmuş kitaplara mükafat vermek için bir komisyon intihap eder.
- 21)Müslüman balalarına Rusça muallimler hazır etmek için tesis olunmuş muallim(?) şekulasına ulum-ı diniye, lugat-ı Türkiye dersleri ziyade olunsun.

- 22) Medreselerde maişet ve tedris cihetleri ıslah kılınıp, her birinde lazım olan ulum-ı diniye ve maarif-i umumiye dersleri olsun.
- 23) Maarif nezaretinde hem de nezaret şubelerinde ehl-i İslam'dan azalar olsun.
- 24) Medreseler fakat dini itibar olunup, ehl-i İslam ruhaniyeti elinde olsun.
- 25) Ruhani idareler huzurunda bir heyet-i ilmi teşkil olunup medrese için zamana muvafık kanunlar, dini ilmi muntazam programlar tertip olunur.
- 26) Medrese talebesi orta derece Rus mektepleri talebelerine havi hukukta beraber olur.
- 27) İmamet imtiyazı tedris imtiyazına kafi olmaz
- 28) Medreseler mahsus heyet nezaretinde olur.
- 29) Medreseler intihap hem imtihan olunup, ruhaniyet idaresi tarafından tasdik olunur.
- 30) Medrese nafakası vakıflardan, hususi hayratlardan, talebeden alınacak paralardan sarf olunur.
- 31) Amele evladı için hocalar mektep tesis eder.
- 32) Talebe istifadesi iççin , mektep medreselerde kütüphaneler olur.
- 33) Fabrika ve imalathanelerde yeterli miktarda okuma yaşında çocuk olduğu zaman gerekli mektepler tesis edilir.

Kaynak: Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmi Nedveleri 1906 Sene Avgust 16'dan 20'ye kadar beş gün devam etmiş meclisler protokolü zabıt ceridesi 82 maddeli program, Matbaa-yı Kerimiye , Kazan-1906, s. 59-62; Akdes Nimet KURAT: "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", DTCF, XXIV, 3-4, (Ankara, 1966), 140-142.

ÖZET

1865-1917 yılları arasında Türkistan Genel Askeri Valiliğindeki eğitimin durumu ve Çarlık idaresinin bu bölgedeki eğitim politikalarının incelendiği tezimiz beş bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Rus işgali öncesinde Türkistan'ın içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve kültürel ortam incelenip, Rus işgalinin nasıl gerçekleştiği ortaya konulduktan sonra işgalden sonra Çarlık Rusya'sının Türkistan'ın bu parçasının nasıl Türkistan Genel Askeri Valiliği ismi altında yeni bir idari birim olarak tesis ettiği ortaya konulmuştur.

Tezimin birinci bölümünde Türkistan Müslümanlarının yüzyıllardır sahip oldukları ananevi eğitim kurumları olan mektep ve medreselerin işgal arifesindeki durumları ortaya konulmaya çalışıldı. Bu kurumların durağanlaşmış ve kendi kendini yenileyemeyen yapıları vurgulanmıştır. Aynı zamanda yine bu bölümde Türkistan'ın işgali esnasında Rusya'da gayri Rus haklarla ilgili yeni yeni gelişmekte olan eğitim politikası anlatıldı.

Tezimizin ikinci bölümünde TGAV'nin ilk valisi olan K. P. Von Kaufman'ın eğitim alanındaki ilk faaliyetleri ve eğitim politikalarının temelini oluşturan görmezden gelme yaklaşımını geliştirmesi incelendi. Rus idaresinin konargöçer ve yerleşik topluluklar üzerinde yürüttüğü eğitim politikalarındaki farklılıklar üzerinde duruldu. Kaufman döneminde açılmış olan öğretim kurumları başkanlığı ve öğretmen okulu incelenerek eğitim faaliyetleri üzerindeki etkileri anlatıldı.

Tezimizin üçüncü bölümünde vali Rozenbah döneminde yeni bir proje olarak ortaya atılan ve 1917 devrimine kadar Rus idaresinin en büyük projelerinden birisi olan Rus Yerli Okullarının kuruluşları, gelişimleri ve etkileri incelendi. Ayrıca RYO sistemi üzerindeki tartışmalar ve bu okullarda kullanılan İlimskiy metodunun yerine tabii-görsel metodun kullanılmaya

başlanması da incelenmiştir. RYO projesine ve bütün Rus ilköğretim kurumlarına alternatif olarak Kırım'da 1883 yılında ortaya çıkan ve Türkistan'a 1893 yılında gelen Yeni Usul Mektep sistemi, getirdiği yenilikler ve Türkistan'a etkisi de bu bölüm içinde incelendi. Ayrıca 1890-1895 yılları arasında sürdürülen ve Müslüman eğitim kurumlarının denetimini amaçlayan 3. rayon müfettişliği görevi ve neticeleri de ele alınmıştır. En son olarak da Andican ayaklanması ve bunun eğitim politikalarına etkisi incelendi.

Tezimin dördüncü bölümünde 1905 Rus inkılabının toplumda yarattığı değişim ve bunun eğitime etkisi incelendi. Bu etki neticesinde basın ve kitap neşriyatının gelişmesi ve bununda eğitimi doğrudan etkilemesi anlatıldı. Ayrıca 1908-1909 Palen komisyonun Türkistan'a etkisi ve bunun neticesinde politikalarda meydana gelen değişiklikler ve 1917 devrimine kadar olan eğitim faaliyetleri de bu bölüm içinde incelendi.

Tezimin beşinci bölümünde Türkistan'daki eğitim faaliyetlerinde ve eğitim politikaların da etkili olan şahısları ve faaliyetlerini incelemeye çalışıldı.

Sonuç bölümünde ise tezimizin konusu olan Türkistan'daki eğitim ve Rus eğitim politikalarının genel bir değerlendirilmesi yapıldı. Çarlık idaresinin yürüttüğü politikaların başarısı ve Türkistan'a etkisi ortaya konulmaya çalışıldı.

Abstract

This thesis, in which we study the condition of educational service in Turkistan Military Governorship-General in between 1865-1917 and the educational policies in this region, consists of five chapters.

In the introduction, the political, social, and cultural setting of Turkistan before the Russian invasion is examined and the Russian invasion and how it took place is explained. Then, how the Tsarist Russia established a new administrative unit called T.G.G.M. in this part of Turkistan is investigated.

In the first chapter of the thesis, the pre-invasion situation of “mektep”s and “medrese”s, traditional educational institutions Turkistan Muslims possessed for centuries, is examined. These institutions’ static and non-innovative structure is emphasized. This chapter also describes the newly developing educational policies regarding non-Russian people in Russia during the invasion of Turkistan.

In the second chapter, the initial activities of K. P. Von Kaufman, the first governor general of TMGG, and the foundation of his approach of ignorance that forms the basis of his educational policies are studied. The differences between the education policies that were implemented by the Russian government on nomadic and settled people were discussed. The Administration of Teaching Institutions and the School of Teaching, which were opened in the period of Kaufman, and their influence on educational activities are studied.

The third chapter covers the foundation, development and the influences of Russia Native Schools, which were put forward during the governor general Rosenbach as a new project and remained one of the biggest projects of the Russian government until 1917 revolution. Additionally, discussions over the RNS system and the natural-visual method that replaced the method of Ilminskiy were examined. The School System of New Method (Yeni Usul Mektep), which emerged in Kırım in 1883, as an alternative to the RNS project and all Russian elementary school institutions, and which was brought to Turkistan in 1893, the innovation it brought about and its influences are also studied in this chapter. 3. Rayon inspectorships, which was carried out between 1890-1895 and aimed for the inspection of educational institutions and its consequences are discussed. Lastly the Andican rebellion and its effects on the education policies are examined.

In the fourth chapter, changes that 1905 Russian Revolution generated in the society and its effects on education are investigated. Development of the press and book publications as a result of this effect and its impacts on education, in turn, are examined. The effects of 1908-1909 Palen commission on Turkistan, consequent changes in policies, education

activities that took place until 1917 revolution are also examined in this chapter.

The fifth chapter investigates the people who were effective in education activities and policies as well as their activities.

In the last chapter, a general evaluation of education in Turkistan and Russian education policies is done. The success of the policies implemented by the Tsar's government and its effects on Turkistan are discussed.